DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

SAM WHITE

OSMANLIDA İSYAN İKLİMİ

ALFA

SAM WHITE

OSMANLIDA İSYAN İKLİMİ

ERKEN MODERN DÖNEMDE CELÀLİ İSYANLARI

Middle East Studies Association Albert Hourani Ödülü 2012

Turkish Studies Association M. Fuat Köprülü Ödülü 2012

İngilizceden Çeviren: Nurettin Elhüseyni

ALFA | TARİH

2. BASKI

2471 | ALFA | TARİH | 20

OSMANLI'DA İSYAN İKLİMİ
Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları

SAM WHITE

Küresel tarih ve çevre tarihi dersleri verdiği Oberlin College'da tarih yardımcı doçentidir. Columbia Üniversitesi'nden, Türkiye'deki Amerikan Araştırmalar Enstitüsü'nden ve Delmas Vakfı'ndan yardımlar ve burslar almıştır. *International Journal of Middle East Studies* ve *Environmental History* gibi dergilerde çıkmış makaleleri vardır.

NURETTİN ELHÜSEYNİ

Silvan/Diyarbakır 1954 doğumludur ve Darüşşafaka Lisesi ile Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunudur. Çevirdiği kitaplardan bazıları: N. Karakasidou, *Buğday Tarlaları Kan Tepeleri* (İstanbul Bilgi Ünv., 2010), Orlando Figes, *Kırım* (YKY, 2012), *Mitoloji* (NTV Yayınları, 2012).

Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları
© 2019, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire
Bu kitap Cambridge University Press ile yapılan anlaşmayla yayımlanmıştır.
© 2011, Sam White

Kitabın Türkçe yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yöntemle çoğaltılamaz.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu
Grafik Uygulama Mürüvet Durna

ISBN 978-605-106-765-0
1. Basım: Eylül 2013
2. Basım: Haziran 2020

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 43949

SAM WHITE

OSMANLIDA İSYAN İKLİMİ

ERKEN MODERN DÖNEMDE CELALİ İSYANLARI

Middle East Studies Association Albert Hourani Ödülü 2012

Turkish Studies Association M. Fuat Köprülü Ödülü 2012

İngilizceden Çeviren: Nurettin Elhüseyni

ALFA

Emily ve Mocha'ya. Bir de Violette'e
(belki sonraki kitaba yardımcı olabilirsin).

İÇİNDEKİLER

Teşekkür		9
Önsöz		11
Osmanlıca Terimler Sözlükçesi		15
Haritalar		18
Giriş		23
KISIM I: BİR İMPARATORLUK EKOLOJİSİ		
1	Bölgeler, Kaynaklar ve İskân	47
2	Büyüme ve Sınırları	87
3	16. Yüzyıl Sonlarının Felaketleri	119
4	Sınırdaki Diyar: Karaman ve Larende	151
KISIM II: KÜÇÜK BUZUL ÇAĞI KRİZİ		
5	Yakındoğu'da Küçük Buzul Çağı	177
6	Büyük Kuraklık	195
7	Celâlî İsyanı	225
8	Celâlîlerin Ardından: 17. Yüzyılda İklim ve Kriz	257

KISIM III: EKOLOJİK DÖNÜŞÜM

9 Aşiretler ve Köyler 313
10 Şehir ve Kır 337
11 Tedarik ve Ticaret 371

Sonuç 399

Kaynakça 403
Dizin 461

TEŞEKKÜR

Bu projeye dönük araştırmaları Columbia Üniversitesi'nin, Delmas Vakfı'nın ve Türkiye'deki Amerikan Araştırmalar Enstitüsü'nün verdiği burslar ve bağışlar mümkün kıldı. Başlangıçtaki taslak teze ilişkin yorumlarından dolayı Profesör Adam McKeown, Richard Bulliet ve Christine Philliou'ya teşekkür etmek isterim.

Bu süreçte Amerika ve Türkiye'deki bir dizi uzmandan e-postalar, konferanslar ve tesadüfi karşılaşmalar yoluyla aldığım yerinde teşvik, tavsiye ve düzeltmeler araştırmalarıma yardımcı oldu. Faruk Tabak, Tony Greenwood, Mikdat Kadıoğlu, Meryem Beklioğlu, Linda Darling, Baki Tezcan, Günhan Börekçi, Haggay Etkes, Owen Miller, Tim Newfield, Mehmet Erler, Oktay Özel, Fariba Zarinebaf, Lajos Rácz ve adlarını belirtmeyi ihmal ettiğim diğer herkese teşekkür borçluyum. Bütün hatalar elbette tamamen bana aittir. Gezilerimde Konya'nın Sille köyünden Mustafa Geçim dağlıç Karaman koyununu tanımamı sağladı. Ohio'da Geoffrey Parker Küçük Buzul Çağı üzerine en son araştırma metnini benimle paylaşma inceliğini gösterdi ve Oberlin'deki meslektaşlarım Zeinab Abul-Magd ve Suzanne Miller, çalışmamın ilk metni üzerine sundukları yorumlarla bunun gerçek bir kitaba dönüşmesine katkıda bulundular.

Bu kitapta çevre tarihi alanındaki iki meslektaşa şükran borcum var: Benimle birlikte katıldığı ASEH ve MESA panelle-

ri, ayrıca Osmanlı ve Ortadoğu çevre tarihini ortaya koyan harika çalışması için Alan Mikhail'e, hiç eksilmeyen yol göstericiliği ve desteği için özellikle John McNeill'e teşekkür ederim.

Son olarak, Cunda'daki Osmanlıca hocalarım Wheeler Thackston ve Selim Kuru'ya, özellikle de Columbia Üniversitesi'ndeki Türkçe hocam Etem Erol'a özel teşekkürlerimi belirtmeliyim. Erol'un sabrı, teşviki, birlikte içtiğimiz çay ve kahveler olmadan, bu proje asla başarıya ulaşamazdı. *Gönül ne kahve ister ne kahvehane / Gönül sohbet ister, kahve bahane.*

ÖNSÖZ

Bu kitap erken modern çağda insana özgü arazi kullanımının Yakındoğu'nun doğal çevresine etkisini anlamaya yönelik bir girişim olarak başladı. Araştırma sürecinde, ağaç halkalarının analizinden elde edilen yeni verileri de kapsamak üzere, bir dizi iklim araştırmasına göz atmaya yöneldim. Osmanlı topraklarının 1591-1595 döneminde, son 600 yıldaki en uzun süreli kuraklığına girdiğini işte o zaman keşfettim. Anadolu'daki yıkıcı Celâlî İsyanı'nın 1596'da patlak verdiğini hatırlayınca, zamanlamanın sırf tesadüfle sınırlı kalmayan bir anlam taşıması gerektiğini düşündüm. Ne var ki, sorunu çözmeye çalışırken, iklimden krize giden yolun sandığımdan daha çapraşık ve bu olaylardan doğan sonuçların öngördüğümden çok daha kapsamlı olduğunu anladım. Sonuçta, söz konusu sorun tamamen yeni bir çalışmanın odağı haline geldi.

Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı topraklarında genel bir krizi nasıl tetiklediğini anlama girişiminde, araştırmalarım bir dizi istikamete yöneldi. Sonuçta, bu çalışma tedarik, iskân, tarım ve arazi kullanımından demografi, iklimbilim, kıtlık ve salgın olaylarının seyrine kadar uzanan geniş bir konu yelpazesini kapsamak zorundaydı. Bazı bakımlardan, başka tarihçiler benim için zaten yolu açmış durumdaydı; ama daha sıklıkla, bazen beklenmedik sonuçlara varan bulgular arasında kendi yolumu açmak durumunda kaldım.

Ortaya çıkan sav kısmen çapraşık olsa bile bu çalışmanın genel yapısı oldukça anlaşılırdır. Kısım I krizin bağlamını ortaya koyuyor. İmparatorluğun tedarik ve arazi kullanım yönetimini, ayrıca nüfus baskısının ve enflasyonun bu "imparatorluk ekoloji"sini savaştan ve doğal afetlerden kaynaklanan aksamalara açık hale getirişini irdeliyor. Kısım II kriz anlatısını sunuyor. Yakındoğu'da Küçük Buzul Çağı iklimbilimini açıklıyor ve iklim dalgalanmalarının 1590'larda başlayan kıtlık, kaçış ve isyan dalgalarına nasıl yol açtığını ayrıntılı olarak gözler önüne seriyor. Son olarak, Kısım III krizi insan ekolojisinde bir değişim olarak analiz ediyor. Küçük Buzul Çağı felaketlerinin uzun vadeli sonuçlarını, özellikle göçer istilalarının ve şehirlere kaçışın Yakındoğu'daki nüfus ve tarım gerilemesini uzatarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu 18. yüzyıl sonlarına doğru nispeten seyrek nüfuslu ve azgelişmiş halde bırakışını araştırıyor.

Bu çalışma Osmanlı tarihyazımının alışılmış teamüllerini izliyor. Özellikle yakın dönemde yayımlanan *mühimme defterleri*ndeki teamüle uygun olarak, Osmanlıca ibarelerde standart Türkçe yazımı esas aldım; şapkalara ve vurgu imlerine ancak gerektiği ölçüde başvurdum. Doğrudan alıntılarda yer alanlar dışında, bütün tarihler yeni yılın Ocak ayında başladığı Gregoryen takvime çevrilmiştir. Genelde Osmanlı ağırlık ve ölçü birimlerini metinlerdeki haliyle bırakarak, uygun yerlerde metrik karşılıklarını parantez içinde verdim. Bu çevrimler büyük ölçüde Walther Hinz'in *Islamische Masse und Gewichte* (1955) kitabına, ayrıca Suraiya Faroqhi ve Halil İnalcık'ın eserlerine dayanmaktadır. Osmanlı tarihiyle ve iklimbilimle ilgili teknik terimleri kullanırken, (uzmanlar için) kesinlik ve (geri kalan herkes için) okunurluk arasında makul bir denge kurmaya çalıştım.

Son olarak, kaynaklara ilişkin bir not: 16. yüzyıl sonlarının kritik gelişmelerine ilişkin başta gelen bulgu kaynağım İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve özellikle *mühimme defterleri* (MD) olarak bilinen belgeler dizisidir. Bunlar padişah adına Divan-ı Hümayun tarafından çıkarılan ve dibacesinde lâyiha ya da istida özetleri bulunan emirlerin

yer aldığı defterlerdir. (Günümüzde çoğu araştırmacının asıl defterler yerine, taranmış nüshalar üzerinde çalışmasından dolayı, bu emirlere sadece *defter* ve belge numarasıyla göndermede bulunarak, daha eski eserlerde aktarılan sayfa numaralarına yer vermedim.) Genel olarak belirtmek gerekirse, mühimme defterleri 16. yüzyılın ve 17. yüzyıl başlarının Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin en önemli bilgi kaynaklarımız arasındadır. Metinde daha fazla açıklama ve örnekler verildiğinde, bunların sınırları ve potansiyeli daha açık görülecektir. Bu çalışmanın diğer kısımlarında anlatılar büyük ölçüde, özellikle 17. yüzyılın ve 18. yüzyıl başlarının Osmanlı vakayinameleri esas alınmıştır. Uzman hedef kitlesinin ötesine ulaşmayı amaçlayan böylesine kapsamlı bir çalışmada, yakın dönemin bazı Osmanlı uzmanları tarafından savunulan bu kaynakların etraflı eleştirel analizini sunmak (belki dosdoğru imkânsız olmasa bile) dikkat dağıtıcı bir rol oynayacaktır. Bunun yerine, vakanüvislerin anlatımlarındaki belirlemeler için resmi belgeleri, yabancı gözlemcilerin aktardığı bilgileri ve iklim olaylarının söz konusu olduğu durumlarda, çıkarsamaya dayalı maddi olgulardan çıkarılan verileri nirengi alma yoluna gittim. Okurun göreceği üzere, sonuçlar bu çalışmanın özünde yer alan doğa ve insan eseri felaketlere dair anlatıların bazen sanıldığı gibi sırf belagatli abartılar değil, daha ziyade gerçek olayların tasvirleri olduğunu ortaya koymaktadır.

OSMANLICA TERİMLER SÖZLÜKÇESİ

akçe	16. yüzyılda standart Osmanlı para birimi olan küçük gümüş sikke.
avarız	Önceleri savaş döneminde alınırken, 17. yüzyılda düzenli bir mahiyet kazanan olağanüstü bir nakdi vergi.
bölük-başı	Bir paralı ordunun ya da *sekban* birliğinin komutanı.
celâlî	16. ve 17. yüzyıllarda bazı şakiler ve asiler için kullanılan terim.
celep	Koyun temin etmekle yükümlü zengin bir kişi.
cizye	Gayrimüslimlerden alınan emperyal kelle vergisi.
çeki	Yaklaşık 250 kilograma denk ağırlık ölçüsü.
çeltükçi reaya	*Mirî* arazilerde özel bir yarıcılık düzenlemesine göre pirinç yetiştiren köylüler.
çift	Toprakta işe koşulan iki öküz ya da iki öküzle sürülebilen arazi büyüklüğü.
çift-bozan akçesi	*Reaya*nın topraktan ayrılmak için hukuken ödemek zorunda olduğu para cezası.
çiftlik	17. ve 18. yüzyıllarda daha büyük ve çoğu kez ticari tarım işletmelerini belirten terim.
çift resmi	Mülklerinin büyüklüğüne göre *reaya* hanelerinden alınan vergi.

deşişe	Mısır'dan Hicaz'a düzenli gönderilen tahılın dağıtımı.
dirhem	Yaklaşık 3 grama denk ağırlık birimi ya da bu ağırlıktaki gümüş sikke.
erdeb	Yaklaşık 70 kiloya ya da 90 litreye denk bir tahıl ölçüsü.
imaret	Bir *vakıf*, özellikle bir aşevi tarafından kurulmuş külliye.
kantar	Genellikle 50 kilo civarında olan değişken bir ağırlık birimi.
kaza	Başında bir *kadı*nın bulunduğu yargı alanı ve idari birim.
kile	Diğer ölçü birimlerine nazaran bölgeden bölgeye daha fazla değişmekle birlikte 36,4 litreye denk sayılan tahıl ölçeği.
kuruş	18. yüzyılda standart para birimi haline gelen daha büyük gümüş sikke.
levend	Gayrinizami asker.
malikâne	Ömür boyu verilmiş iltizam.
malikâne-divanî	*Reaya*dan toplanan vergi gelirlerinin merkezî idare ve çiftlik sahibi ya da *vakıf* arasında paylaşılmasına temel oluşturan bir sistem.
mezra	Köy arazilerinin dışında kalan, genellikle meskûn olmayan ve sadece aralıklarla kullanılan tarla ya da otlak.
mirî	Devlete ait.
mücerred	Ergenlik çağını geçmiş bekâr erkek.
müd	Dönemin resmi Osmanlı hesaplarında genellikle yaklaşık 500 litreye denk sayılan son derece değişken bir tahıl ölçüsü; "Bursa *müdü*" muhtemelen 110 ila 120 litreydi.
mufassal	Ayrıntılı.
mühimme defteri	Genellikle dibacesinde eyaletlerden gelmiş istida özetleri bulunan padişah emirlerinin yer aldığı kayıtlar; "mühim meselelerin kaydedildiği defter" anlamına gelir.
nahiye	Bir *kaza*ya bağlı en küçük idari birim.
narh	Mallar için resmen belirlenmiş fiyat.

nüzul	Genellikle tahılda uygulanan bedelli bir aynî alım yöntemi.
okka	Genellikle 1,28 kiloya denk ağırlık birimi.
öşür	*Reaya*dan alınan ondalık vergi.
palanka	Küçük hisar.
reaya	Osmanlı uyrukları, özellikle vergi mükellefi köylüler.
rencber gemi	Kiralık gemi.
sancak	Bir *eyalet*e bağlı idari birim.
sekban	Gayrinizami piyade asker ya da herhangi bir gayrinizami askeri birlik, milis ya da ordu mensubu.
sipahi	*Tımar* sahibi süvari asker.
sohta	Medrese talebesi; *mühimme defterleri*nde bu terim sıklıkla eşkıyaya katılmış işsiz güçsüz talebeler için kullanılırdı.
suğla	Sulanan arazi.
sürsat	Ordu için zoraki yiyecek alımı.
tahrir	Kadastro ölçümü.
temlik	Padişahın bir araziyi mülk olarak bağışlaması.
tımar	Askeri hizmet karşılığında arazi gelirlerini tahsis etmeye dayalı sistem ve bu yolla verilmiş arazi.
eyalet	En büyük sivil ve askeri yönetim bölgesi.
zimmî	Gayrimüslim uyruk.

Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 1550. *Kaynak:* Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (New York: Cambridge Üniversitesi Press, 1994). İzin alınarak kullanılmıştır.

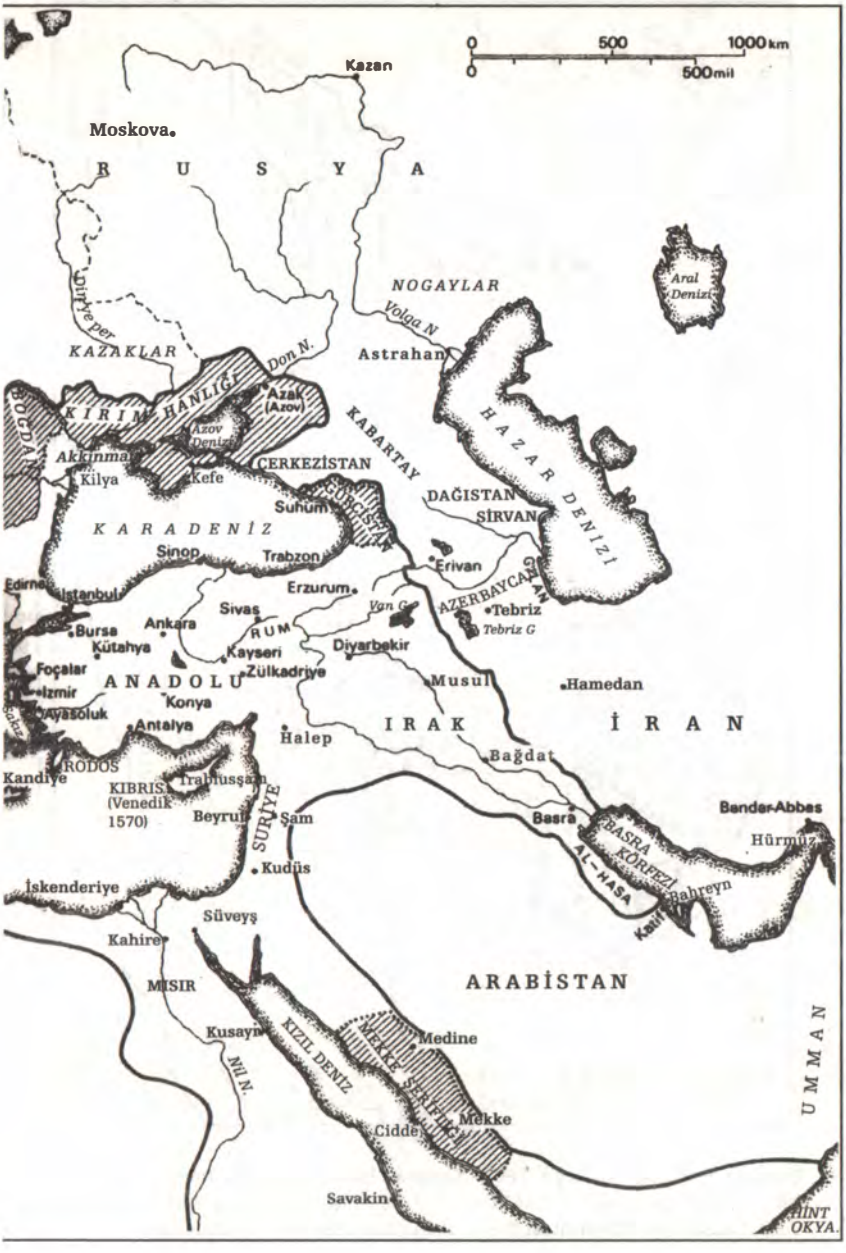
0 500 1000 km
0 500 mil
Kazan
Moskova
R U S Y A
Aral Denizi
NOGAYLAR
Volga N
Ural Dağları
KAZAKLAR
Don N.
Astrahan
KIRIM HANLIĞI
Azak (Azov)
Azov Denizi
KABARTAY
HAZAR DENİZİ
BOĞDAN
Akkirman
Kilya
Kefe
ÇERKEZİSTAN
DAĞISTAN
ŞİRVAN
Suhum
GÜRCİSTAN
KARADENİZ
Sinop
Trabzon
Erivan
Kura N
Edirne
İstanbul
Erzurum
Van G.
AZERBAYCAN
Tebriz
Tebriz G
Bursa
Ankara
Sivas
RUM
Kütahya
Kayseri
Diyarbekir
Foçalar
Zülkadriye
ANADOLU
Musul
Hamedan
İzmir
Konya
Ayasoluk
Antalya
IRAK
İRAN
Halep
Bağdat
RODOS
Kandiye
KIBRIS (Venedik 1570)
Trablusşam
Beyrut
SURİYE
Şam
Basra
Bender-Abbas
Hürmüz
BASRA KÖRFEZİ
AL-HASA
Bahreyn
Katif
İskenderiye
Kudüs
Süveyş
Kahire
MISIR
ARABİSTAN
Kusayr
KIZIL DENİZ
MEKKE ŞERİFLİĞİ
Medine
Mekke
Cidde
NİL N.
Savakin
UMMAN
HİNT OKYA.

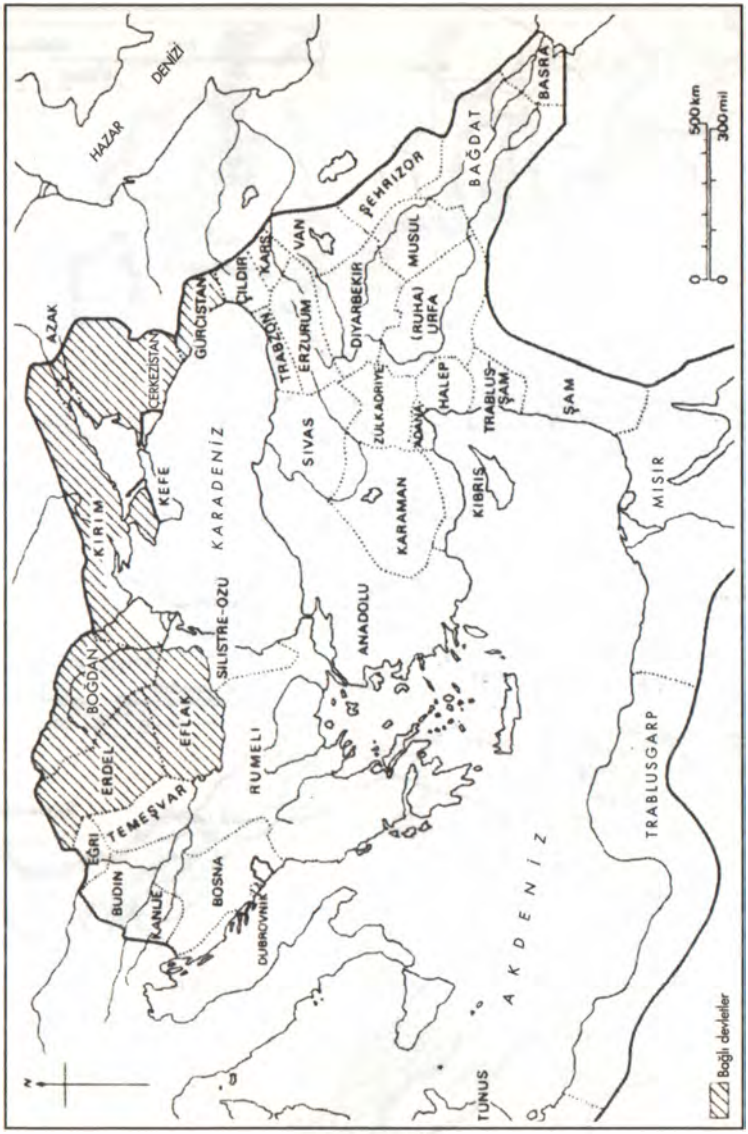

Osmanlı eyaletleri yaklaşık 1600. *Kaynak:* Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (New York: Cambridge Üniversitesi Press, 1994). İzin alınarak kullanılmıştır.

16. yüzyıl sonlarında Anadolu şehirleri ve kasabaları. *Kaynak:* Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia* (New York: Cambridge Üniversitesi Press, 1984). İzin alınarak kullanılmıştır.

GİRİŞ

Bu kitapta anlatılan şeyler "Küçük Buzul Çağı" dediğimiz bir iklim olayının 1600 dolaylarında Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmanın eşiğine kadar getirmesinin hikâyesidir. Bu başlı başına anlatılmaya değer bir hikâye olsa da, araştırmamız çok daha fazlasını açıklamayı öngörüyor. İlerleyen sayfalarda iklim ve kriz anlatısı aracılığıyla, bir imparatorluğun yükselişi ile tedarik, iskân ve nüfus yapısı irdelenecektir. Karmaşık bir koşullar dizisinin iklim kaynaklı bir felaketi elbirliğiyle nasıl yarattığını, yüzyıllarca sürmüş büyüme ve yayılmanın bir süre için daralma ve gerilemeye dönüşme sürecinde Küçük Buzul Çağı krizinin Osmanlı topraklarına özgü insan ekolojisinde kritik bir konjonktüre damgasını nasıl vurduğunu göreceğiz. Okuyacağınız hikâye bir imparatorluğun ömründeki tek bir olaydan çok daha fazlasını anlatıyor. Yakındoğu'nun tarihinde ve buna bağlı olarak modern dünyanın oluşumunda tam da bir dönüm noktasını ifade ediyor.

Olay örgüsü en basit ana hatlarıyla şöyle gelişti: Osmanlı İmparatorluğu küçük bir savaşçı topluluğundan büyük bir dünya gücüne dönüştüğü 14. ve 15. yüzyıllarda, bölge genelinde iskânın ve ekimin yayılmasına yön verirken, payitahtı ve ordusu için gerekli kaynakların idaresine ve teminine dönük bir dizi sistem kurdu. Osmanlı nüfusunun hızla yükseldiği 16. yüzyılda topraklar ve kaynaklar yetersiz kalmaya

başladı. İklim dalgalanmalarının ağırlaştırdığı savaşlar ve doğal afetler, köylülerin geçimini ve imparatorluğun iaşesini yeni baskılar altına aldı. Nihayet, 16. yüzyılın son on yılında, Küçük Buzul Çağı'nın sert soğuğu ve son altı yüzyılın en uzun Doğu Akdeniz kuraklığı emsali görülmemiş kıtlığı ve can kaybını getirdi. Merkezi idare Habsburglarla süregelen bir savaşı destekleyecek kaynaklar için uyruklarını sıkıştırmaya devam ederken, Orta Anadolu'da patlak veren bir başkaldırı, yani Celâlî İsyanı imparatorluğu zorlu bir krize sürükledi. Sonraki yüzyılda yeni iklim felaketleri göçer istilaları, kırsal güvensizlik ve topraktan kaçış, kısır bir demografik ve tarımsal daralma döngüsünü harekete geçirdi. Umut verici bazı yeni adımlara karşın, imparatorluk yüz yılı aşkın bir süre boyunca krizi tam atlatamayarak, 19. yüzyıla hâlâ gevşek yönetimli ve seyrek nüfuslu olarak girdi.

Hikâyenin tamamı çok daha karmaşıktır. Yaşanan dramda iklimin öncü bir rol oynadığı ve Küçük Buzul Çağı'nın başlamasının ele aldığımız tarihteki dönüm noktasını oluşturduğu kesindir. Bununla birlikte, iklim sahneyi çevresel, coğrafi, ekonomik ya da siyasal birçok aktörle paylaşır. Okuyacağınız hikâye Küçük Buzul Çağı'nı Osmanlı tarihinin alışılmış anlatısı içine dosdoğru oturtmuyor. Bu tarihin doğal ve insani etkenleri birlikte ele alan yeni bir yorumunu sunuyor. Dahası, hikâyemizin kritik anlarında dramın önde gelen figürlerinin (Küçük Buzul Çağı, tedarik, padişahlar ve savaş) bile daha da beklenmedik bir şeyle gölgede bırakıldığını göreceğiz: Osmanlı koyunu.

Bu çevre etkenlerinin (ve hele koyunun) şimdiye kadar Osmanlı tarihyazımında pek fazla yer tutmamış olması şaşırtıcı değildir. Dünya tarihindeki önemli yerine karşın, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili ciddi bilimsel araştırmalar hâlâ oldukça yeni ve temkinli bir alandır; çoğu kez olağanüstü dil ve kaynak güçlüklerinin yarattığı engele takılır. Fransız Annales okulundan etkilenmiş daha eski bazı araştırmalar ve Faruk Tabak'ın (Bölüm 11'de ele alınacak olan) yakın dönemdeki çalışmaları bir yana bırakılırsa, Osmanlı uzmanlarının çevre

tarihi konusunda daha alacağı çok mesafe vardır.[1] Bu kitabın birçok kısmında sadece Türkçe yayımlanmış, pek bilinmeyen ve çoğu kez bölgesel düzeydeki epeyce araştırmadan yararlanmak durumunda kaldım. Anlatımızın Osmanlı tedarik sistemi, nüfus baskısı ve Celâlî İsyanı gibi en kilit unsurlarının her biri bile şimdiye kadar sadece birkaç özel monografiye konu olmuştur. 1590'lardaki kuraklık ve kıtlık gibi hayati önemde olanlar dâhil, diğer büyük çaplı gelişmeler uzmanlar arasında dahi neredeyse hiç bilinmemektedir.

Dolayısıyla okuyacağınız hikâyenin büyük bir bölümü tamamen özgün ya da şimdiye kadar göz ardı edilmiş bulgulara dayanmaktadır. Genellikle cimri Osmanlı ve yabancı arşivleri ile vakayinamelerinin çevre ve özellikle iklim konularında oldukça cömert bir bilgi kaynağı olduğunun ortaya çıkmış olması dikkate değerdir. Sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak ortaya konacak olan bu bulgular, beni Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyıla kadarki gelişmeler üzerine, çevresel değişimlere ciddi olarak yer veren yeni bir anlatı oluşturmaya yöneltmiş bulunuyor. Bu perspektifin bölge tarihine ne kadar katkıda bulunabileceği sonraki sayfalarda açıkça görülecektir.

Burada sunulan anlatı özellikle 17. ve 18. yüzyıllardaki Osmanlı "gerileme"sine dair süregelen tarihyazımı tartışmasına farklı bir yaklaşımı öngörüyor. Bir zamanların yoz padişahlar ve çürümüş siyasal kurumlar üzerine kurulu popüler anlatılarının, az sayıda birincil kaynağın eleştiri süzgecinden geçirilmemiş yorumlarına fazlasıyla dayandığı uzun süreden beri açık bir gerçektir.[2] Eskiden tarih uzmanları çoğu kez modern-

1 Bu durum değişmeye yüz tutmuş görünüyor. Kitabın baskıya girdiği sıralarda, *International Journal of Middle East Studies* dergisinin çevre tarihine ayrılmış özel bir sayı çıkarmasını, Oxford University Press'in Ortadoğu çevre tarihi üzerine makalelerden oluşan bir derleme kitabı ve Cambridge University Press'in Osmanlı Mısır'ında çevre tarihi üzerine Alan Mikhail'ın yazdığı bir monografi yayımlamasını örnek verebilirim.

2 Osmanlı gerilemesi literatürünün ve günümüz tarihçileri üzerindeki etkisinin eleştirel bir analizi için bkz. Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafâ Ali (1541-1600)* (Princeton: Princeton University Press, 1986) ve David Howard, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian History* 22 (1988): 52-76.

liği ve ilerlemeyi 19 ve 20. yüzyıl reformcularına özgü merkezi, seküler ya da devletçi politikalarla özdeşleştiren anakronik ya da siyasallaşmış bir perspektifle yazardı.[3] Bu bakımdan Osmanlı durgunluğu ya da çürümesi konusunda yaygın kabul gören açıklamaların birçoğu sorgulandığı ya da bir tarafa atıldığı için, şimdi imparatorluğun esnekliğini ve uyuma açıklığını vurgulayan, 16 ve 17. yüzyılları bir "dönüşüm" hatta "özelleştirme" ve "ön-demokratikleşme" dönemi olarak yeniden yorumlayan çeşitli gözden geçirmeci araştırmalar ortaya çıkmış bulunuyor.[4]

Şu kadarını belirteyim ki, bu kitaptaki hiçbir şey eski "gerileme" hayaletini diriltme amacını gütmüyor. Çoğu bakımdan, mevcut bulgular 17. yüzyılı durgunluk ve çürümeden ziyade bir çalkantı ve dönüşüm dönemi olarak yeniden yorumlamayı tam destekliyor. Benzer şekilde, ben de 18. yüzyılın bir sınırlı canlanma dönemine denk düştüğünü savunuyorum. Ancak bu kitap gözden geçirmeci literatürden de çoğu noktada ayrılıyor. İmparatorluğun esnekliğine ve uyum yeteneğine son zamanlarda yapılan vurgu hem imparatorluğun 16. yüzyıldaki başarı düzeyini hem de izleyen yüzyılda yaşadığı krizin derinliğini yanlış bir yaklaşımla küçümsüyor. Sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı kesimleri 16. yüzyıldaki yaklaşık iki katlık artıştan sonra, 17. yüzyılın baş-

3 Niyazi Berkes'in *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964) ve Bernard Lewis'in *The Emergence of Modern Turkey* (New York: Cambridge University Press, 1968) kitapları bu anlamda en etkili eserler sayılabilir. Her ikisi de genelde geç dönem Osmanlı tarihini gerici (genellikle dindar, taşralı) ve ilerici (genellikle elit, merkezci) kuvvetler arasındaki bir mücadele çerçevesine oturtur.

4 Bu tarzın en önemli eserlerinden bazıları şunlardır: Rifaat Abou-el-Haj, *The Formation of the Modern State* (Binghamton: State University of New York [SUNY] Press, 1991); Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy* (Leiden: Brill, 1996); Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats* (Ithaca, NY: Cornell University Press, Cornell University Press, 1994); Karen Barkey, *Empire of Difference* (New York: Cambridge University Press, 2008); Ariel Salzmann, "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman *Ancien Régime* 1695-1807" (doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1995); Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire* (New York: Cambridge University Press, 2010).

larında nüfusunun yarısını ve belki daha fazlasını kaybetmiş olabilir; anlaşıldığı kadarıyla 1830'larda Osmanlı topraklarının nüvesini oluşturan bölgeler 1590'lara nazaran hâlâ daha az uyruk barındırmaktaydı. Bu olgu tarihçilerin üstünkörü geçiştirmek yerine açıklaması gereken can alıcı bir gelişme olarak duruyor. Bazı Osmanlı uzmanlarının ileri sürmeye başladığı gibi, Osmanlı tarihinin bu önemli ara dönemine ilişkin daha dengeli bir yaklaşıma ulaşmanın zamanıdır.[5]

Bu çalışma Osmanlı kriz ve dönüşüm evresini küresel çevre tarihi perspektifiyle yeniden değerlendirirken, 1590'dan 1610'a kadar olan yıllara kilit bir dönüm noktası olarak odaklanıyor. Osmanlı sıkıntılarının yaygın ekolojik baskılardan ve iklim dalgalanmalarından kaynaklanan bir dünya krizinin parçası olduğu, ama Yakındoğu'ya özgü çevre etkenlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki krizin hem kapsamını genişlettiği hem de süresini uzattığı savını ortaya koyuyor. Buna bağlı olarak, dünya tarihinin daha geniş çerçeveli üç konusu üzerinde duruyor: 17. yüzyıldaki "genel kriz", Yakındoğu'nun uzun süreli çevre tarihi ve iklim olaylarının tarihteki rolü. Girişte ele alacağım bu üç konu, sonraki bölümlerde ele alacağım olayların bağlamı ve analiz temaları için bir çerçeve çiziyor.

17. Yüzyıl Krizi

Öncelikle, bu kitap 17. yüzyıldaki "genel kriz"in tarihine önemli bir faslı, yüzyılın başlarından ortalarına kadar dünyayı saran ortak felaketleri ekliyor. Bu olguya dönük araştırmalar bir zamanlar Avrupa tarihyazımıyla sınırlıyken,[6] şimdi

5 Bkz. Cemal Kafadar, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle East and Islamic Review* 4 (1997-98): 30-75 ve Dana Sajdi, "Decline and Its Discontents", *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, ed. Dana Sajdi (Londra: I. B. Tauris, 2007), 1-40.

6 Erken modern çağ Avrupa tarihçileri arasında "genel kriz" üzerine ilk tartışma için bkz. T. H. Aston (ed.), *Crisis in Europe, 1560-1660* (Garden City, NY: Anchor, 1967).

Meksika'dan[7] Ming Çin'ine[8] kadar uzanan bir alanı kapsıyor ve bu uzak bölgelerin tarihlerinde dikkat çekici paralellikleri ve bağlantıları gözler önüne seriyor.[9] Birçok bölge (ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu) üzerinde çalışan uzmanların çoğu kez bu olaylar arasında küresel bağları kabul etmede isteksiz oldukları doğrudur. Ne var ki, çeşitli bölgesel ve karşılaştırmalı araştırmalarla yerküre boyunca nüfus azalması, ekonomik durgunluk ve siyasal kargaşanın eşzamanlılığına işaret eden bulguların birikmesiyle birlikte, son yıllarda dünya tarihinde bir "genel kriz" kavramı ilgi çekmiş bulunuyor.[10]

Dünya genelindeki bu felaketler salgınını açıklamak üzere birbirini dışlamayan iki teori ortaya atılmıştır. Jack Goldstone'un savunduğu birinci teori, artan nüfus baskısının yüzyıllar içinde birikerek genel krizi yaratmadaki rolünü vurgular.[11] Avrasya'nın bütün kesimlerinin Büyük Veba Salgını'na bağlı demografik felaketi atlatmasıyla birlikte, ortaya çıkan yeni ve daha istikrarlı devletler ile imparatorlukların hepsi a-

7 Örneğin Jonathan Israel, "Mexico and the 'General Crisis' of the Seventeenth Century", *Past and Present* 63 (1974): 33-57 ve Ruggiero Romano, *Conyunturas opuestas: Las crisis del siglo XVII en Europa e Hispanoamérica* (Mexico City: El Colegio de México, 1993). Küçük Buzul Çağı kuraklıkları ve kıtlıkları için örneğin bkz. Georgina Endfield, *Climate and Society in Colonial Mexico* (Londra: Blackwell, 2008).

8 Örneğin bkz. William Atwell, "A Seventeenth-Century 'General Crisis' in East Asia?", *Modern Asian Studies* 24 (1990): 661-82; William Atwell, "Some Observations on the 'Seventeenth-Century Crisis' in China and Japan", *The Journal of Asian Studies* 45 (1986): 223-34; Richard von Glahn, "Myth and Reality of China's Seventeenth-Century Monetary Crisis", *The Journal of Economic History* 56 (1996): 429-54; Frederic Wakeman, "China and the Seventeenth-Century Crisis", *Late Imperial China* 7 (1986): 1-26.

9 Bkz. G. Parker ve L. Smith (ed.), *The General Crisis of the Seventeenth Century*, 2. baskı (Londra: Routledge, 1997).

10 Yakın dönemdeki tarihyazımı için bkz. Jonathan Dewald, "Crisis, Chronology, and the Shape of European Social History", *American Historical Review* 113 (2008): 1031-52 ve Michael Marmé, "Locating Linkages or Painting Bull's-Eyes around Bullet Holes? An East Asian Perspective on the Seventeenth-Century Crisis", *American Historical Review* 113 (2008): 1080-99.

11 Jack Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley: University of California Press, 1991).

zalan arazi ile yükselen enflasyona bağlı ortak sorunlarla karşılaştı. Modern çağ başlarının tarımsal-bürokratik devletleri duruma uyum sağlamaya çalışırken, bu baskıların oynak bileşimi patlayarak çatışmalara, sonunda da devrimlere ve isyanlara yol açtı. Bunun örnekleri İngiliz İç Savaşı'ndan Ming-Qing hanedan değişimine kadar uzanır. Geoffrey Parker'ın son çalışmasıyla en etkili biçimde ortaya koyduğu ikinci teori, Küçük Buzul Çağı'yla bağlantılı aşırı soğukların ve kuraklıkların rolüne (sonraki bölümlerde daha derinlemesine irdeleyeceğimiz bir olguya) yoğunlaşır.[12] Bu iklim felaketleri, yaygın sıkıntıları ve kıtlıkları kışkırtarak siyasal şiddete ve kitlesel karışıklığa zemin hazırladı.[13]

Yerkürenin çeşitli kesimlerindeki örnek olay incelemeleri, krizin derinliğini ve az önce belirttiğim iki etkenin öne çıkan rolünü doğrular. 17. yüzyılın dönümünde aşırı soğuklar ve kötü hasatlar Rusya'yı "Zor Dönem"e sokarak, ciddi bir veraset krizi ortamında topraktan kaçışa, kıtlığa ve kaosa yol açtı.[14] Orta Avrupa'da 1618'de patlak veren Otuz Yıl Savaşları'nda Almanya nüfusunun üçte birinin ve belki daha fazlasının şiddet ve kıtlık yüzünden yok olması, Küçük Buzul Çağı'na bağlı iklim olaylarının etkisini ağırlaştırdı.[15] Kriz 1630 ve 1640'larda İngiltere'ye

12 Bkz. Geoffrey Parker, "Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered", *American Historical Review* 113 (2008): 1053-79. (Prof. Parker'a yakında çıkacak kitabının metnini kısmen benimle paylaştığı için teşekkür ederim.)

13 Ayrıca bkz. William Atwell, "Volcanism and Short-Term Climate Climatic Change in East Asian and World History c.1200-1699", *Journal of World History* 12 (2001): 29-99.

14 Chester Dunning "Does Jack Goldstone's Model of Early Modern State Crises Apply to Russia?" makalesinde (*Comparative Studies in Society and History* 39 [1997]: 572-92) bu felaketi "genel kriz" modeli çerçevesine oturtur; "Zor Dönem"e ilişkin tarih kitabı *Russia's Civil War* (University Park, PA: Penn State University Press, 2001) Küçük Buzul Çağı'ndaki iklim olaylarının rolüne sıklıkla göndermede bulunur.

15 Peter Wilson, *The Thirty Years War: Europe's Tragedy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009), 786-96. Küçük Buzul Çağı'nın Orta Avrupa üzerindeki etkileri için bkz. Wolfgang Behringer vd. *Kulturelle Konsequenzen der "Kleinen Eiszeit"* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005) ve Wolfgang Behringer, *A Cultural History of Climate* (Cambridge, UK: Polity Press, 2010).

(iç savaş), Fransa'ya (Fronde ve diğer ayaklanmalar)[16] ve Çin'e (Ming-Qing hanedan değişimi) ulaştı;[17] bu ülkelerin hepsi sert iklimin, ekonomik ve siyasal altüst oluşun sıkıntılarını çekti. Aynı yıllar Batı Afrika[18] ve Güneydoğu Asya[19] gibi uzak yerlerde tekrarlanan kuraklık ve kıtlık olaylarına sahne olarak, her iki bölgede canlı bir ticaret ve nüfus artışı döneminin sonunu getirdi.

Ne var ki, bu bölgesel örnekler aynı zamanda krizler arasındaki değişkenlikleri gösterir. Dünyanın her kesimi aynı ölçüde sıkıntı çekmediği gibi, aynı tarzda da toparlanmadı. Örneğin Babürlü Hindistan'ı 1630'larda Dekkan bölgesinde ciddi bir kıtlıkla karşı karşıya kaldı; ancak imparator Evrengzib'in (hd 1658-1707) son yıllarına kadar ciddi siyasal ya da ekonomik kargaşaya düşmedi.[20] Tokugawa Japonya'sında aynı yıllarda yaşanan Kan'ei Kıtlığı geride milyonlarca kurban bıraktı; ama Japonlar felaketi çarçabuk atlattı ve iki yüzyıl daha sürecek görece yeni bir istikrar ve ekonomik gelişim dönemine girdi.[21]

---

16 Emanuel Le Roy Ladurie (*Histoire humaine et comparée du climat, 1: Canicules et glaciers* [Paris: 2004], bölüm 8) bu olaylarda iklimin rolünü ele alır.

17 Ming krizinde Küçük Buzul Çağı'nın rolü için bkz. Timothy Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010), bölüm 3 and 10.

18 George Brooks, *Landlords and Strangers* (Boulder, CO: Westview, 1993) ve James Webb, *Desert Frontier* (Madison: University of Wisconsin Press, 1995). Batı Afrika'da 17. yüzyıldaki kuraklıklara ilişkin daha yakın dönemdeki bir yorum için bkz. T. Shanahan vd., "Atlantic Forcing of Persistent Drought in West Africa", *Science* 324 (2009): 377-80.

19 Anthony Reid, "The Seventeenth Century Crisis in Southeast Asia", *Modern Asian Studies* 24 (1990): 639-59; Anthony Reid, "Southeast Asian Population History and the Colonial Impact", *Asian Population History*, ed. C. Liu (New York: Oxford University Press, 2001); Peter Boomgaard, "Crisis Mortality in Seventeenth Century Indonesia", *age*.

20 John Richards, "The Seventeenth-Century Crisis in South Asia", *Modern Asian Studies* 24 (1990): 625-38.

21 Atwell, "Some Observations" ve Alan Macfarlane, *The Savage Wars of Peace: England, Japan and the Malthusian Trap* (Oxford: Blackwell, 1997). Conrad Totman *Early Modern Japan* (Berkeley: University of California Press, 1993) ve *A History of Japan* (Oxford: Blackwell, 2000) kitaplarında, Japonya'nın bu dönemde kendine özgü ekolojik gelişim çizgisini özellikle vurgular.

Dahası, gerçek siyasal ve ekonomik çöküşe uğrayan bölgeler bile çoğu kez kriz öncesine oranla daha güçlü ve daha istikrarlı çıktı. Avrasya'nın karşıt uçlarında, gerek Britanya gerekse Çin can ve zenginlik kayıplarını iki ya da üç kuşak içinde telafi etti.[22] Hatta İber imparatorlukları ve Akdeniz ticareti gerilerken, Hollanda Cumhuriyeti'nin zenginliği ve nüfusu çoğu kez onların kayıplarını devşirerek artmaya devam etti.[23]

Buna karşılık, Yakındoğu genel krizde en kötü ve en kalıcı kayıplardan bazılarıyla karşı karşıya kaldı. Sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere, bölge belki de dünyanın diğer kesimlerine oranla çağın felaketlerine daha erken maruz kaldı ve diğerleri kadar toparlanamadı. Dolayısıyla bu kitap genel krizin incelenmesine önemli bir katkıdır. Osmanlı örneği bu küresel olayda sadececnüfus baskısının ve iklim felaketlerinin rolüne ışık tutmakla kalmaz, dünya tarihinde bir dönüm noktası olarak genel krizin önemini de vurgular.

Yakındoğu'nun Çevre Tarihi

İkinci olarak, bu kitap henüz yeni gelişen Yakındoğu çevre tarihi alanına özgün bir katkı sunmaktadır. Yakındoğu'nun doğal çevresi üzerine yazıların çoğu öteden beri çetrefilli gerileme meselesiyle boğuşmak durumundadır. Bölgedeki arazi yapısının bozulmasını ve iklimin kuraklaşmasını öne çıkaran gerilemeci anlatılar, ilkçağda ve ortaçağda bile Batı anlayışlarını

22 Krizin ardından Çin nüfusunun ve tarımının toparlanmasına ilişkin araştırmalar için bkz. Robert Marks, *Rice Tigers Silt and Silk* (New York: Cambridge University Press, 1998) ve Peter Perdue, *Exhausting the Earth* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987).

23 Hollanda'daki iklim olayları ve buna karşı sosyal tepki için bkz. Leo Noordegraf, "Dearth, Famine, and Social Policy in the Dutch Republic at the End of the Sixteenth Century", *The European Crisis of the 1590s*, ed. Peter Clark (Londra: Allen and Unwin, 1985). Hollanda sosyal ve ekonomik tarihi için bkz. Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700* (New Haven, CT: Yale University Press, 1974); J. de Vries ve A. van der Woude, *The First Modern Economy* (New York: Cambridge University Press, 1997); Jan de Vries, "The Economic Crisis of the Seventeenth Century after Fifty Years", *The Journal of Interdisciplinary History* 40 (2009): 151-94.

etkiledi. 17. yüzyıldan başlayarak Aydınlanma gözlemcileri kutsal kitaplarda anlatılan bakir doğanın sözde bozulması üzerine yorumlarda bulundular;[24] bu eğilim hayvan otlatmanın ve orman tahribatının kalıcı çölleşmeyi harekete geçirdiğini düşünen George Perkins Marsh gibi ilk 19. yüzyıl çevrecilerinin eserlerine de yansıdı.[25] Ardından 20. yüzyıl başlarında determinist iklim teorilerinde, özellikle Elsworth Huntington'ın eserlerinde Yakındoğu imparatorluklarının yükselişi ve çöküşü, basite indirgeyici bir yaklaşımla uzun yağış ve kuraklık döngülerine dayandırıldı.[26] Bölgedeki bozulmaya ilişkin anlayışlarsa daha yakın dönemde J. Donald Hughes[27] ve J. V. Thirgood[28] gibi çevre tarihçilerinin yazılarında kendilerine yer buldu; bu tarihçiler arazi yapısının görünüşteki bozulmasını sorumsuz ekime ve otlatmaya bağladı. Dahası, ister iklime bağlı ister insan eseri olsun, Yakındoğu'da uzun süreli bir gerileme düşüncesi, Jared Diamond'ın eserleri gibi daha yakın popüler tarihlerle halkın hayal gücüne yeniden girmiş bulunuyor.[29]

---

24 C. J. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore* (Berkeley: University of California Press, 1967); Richard Grove, *Green Imperialism* (New York: Cambridge University Press, 1995); Ann Thomson, "Perceptions des populations du Moyen-Orient", *Orient et lumières*, ed. A. Moalla (Grenoble: Université de Grenoble, 1987).

25 George Perkins Marsh, *Man and Nature* (Seattle: University of Washington Press, 2003), 161-2, 249-50 ve çeşitli yerlerde.

26 Elsworth Huntington, *The Pulse of Asia* (Boston: Houghton Mifflin, 1907). İklim determinizminin tarihyazımı için bkz. A. Issar ve M. Zohar, *Climate Change-Environment and Civilization in the Middle East* (Berlin: Springer, 2004), bölüm 1 ve James Fleming, *Historical Perspectives on Climate Change* (New York: Oxford University Press, 1998), bölüm 8.

27 J. Donald Hughes, *Ecology in Ancient Civilizations* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1975); *An Environmental History of the World* (Londra: Routledge, 2002); *The Mediterranean: An Environmental History* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2005).

28 J.V. Thirgood, *Man and the Mediterranean Forest* (New York: Academic Press, 1981) ve "The Barbary Forests and Forest Lands, Environmental Destruction and the Vicissitudes of History", *Journal of World Forest Management* 2 (1986): 137-84.

29 Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel* (New York: Norton, 2001) kitabının sonuç bölümünde, bölgenin gerileyişini çölleşme çerçevesinde ele alır. David Montgomery, *Dirt: The Erosion of Civilizations* (Berkeley: University of California Press, 2007) kitabında, Yakındoğu uygarlıklarının çöküşünü toprağın tuzlanmasına ve erozyona bağlar.

Böyle savlardan bazılarına tepki olarak, günümüzün başka coğrafyacıları ve tarihçileri uzun süreli çevre istikrarını öne çıkararak, bölgeye ilişkin tamamen farklı bir tablo çizmişlerdir. Bu eserler arazi ve iklim bozulması yönündeki gerilemeci modelleri sorgularken önceki yazarların ortaya attığı bulguları ve varsayımları sert biçimde eleştirir. Özellikle A. T. Grove ve Oliver Rackham'ın eserleri, en azından modern gelişmenin ve sanayinin yol açtığı hasar öncesinde, Akdeniz Avrupa'sındaki bitki örtüsünün ve toprak dokusunun esnekliğine ilişkin inandırıcı savlar içerir.[30] Bu ve başka yazarlar daha ampirik çalışmalara ve arkeolojik bulgulara dayanarak böyle arazi yapılarının insan kullanımına bağlı etkileri uzun vadede giderebildiği ve dahası, kuraklığa yatkın arazilerin diğer arazilere nazaran ayıklama, yakma ve otlatmaya doğal olarak daha dirençli bir yerel flora ve faunayı zamanla edindiği yolunda sağlam bir sav ortaya koymuşlardır. Mevcut bulgulara göre, en azından Akdeniz kıyılarının ilkçağdaki duruma oranla geri dönülmez bir bozulmaya uğramadığı ve en azından son 3000 yılda sürekli bir iklim kuraklaşması yaşamadığı söylenebilir.[31] Dahası, Diana Davis'in son çalışmaları özellikle çevre bozulması ithamlarının sömürgeci yönetimi ve Kuzey Afrika'daki toprak gaspını mazur göstermede kullanılmış olma ihtimali açısından, gerilemeci anlatının ardındaki güdüleri ve ideolojiyi tartışılır hale getirmiş bulunuyor.[32]

Bununla birlikte, gözden geçirilmiş bu yorumda da sorunlar olabilir, özellikle Akdeniz Avrupa'sından daha kurak doğu sahillerine yöneldiğimizde. Uzun vadedeki çevre sürekliliğine ilişkin bulgulardan, Yakındoğu'ya özgü insan ekolojisinin hep

30 A. Grove ve O. Rackham, *The Nature of Mediterranean Europe* (New Haven, CT: Yale University Press, 2001).

31 Örneğin B. D. Shaw, "Climate, Environment, and History: The Case of Roman North Africa", *Climate and History*, ed. T. Wigley vd. (New York: Cambridge University Press, 1981). Özellikle Anadolu'ya ilişkin palinoloji ve paleo-iklimbilim bulgularının genel bir değerlendirmesi için bkz. Neil Roberts, *The Holocene: An Environmental History* (Oxford: Blackwell, 1998).

32 Diana Davis, *Resurrecting the Granary of Rome* (Athens: Ohio University Press, 2007).

"istikrarlı ya da sürdürülebilir" olduğu veya genel olarak Akdeniz için ileri sürüldüğü gibi, bölgenin "felaketsiz bir çevre tarihi" yaşadığı sonucu çıkmaz.[33] Bölgenin kurak ve yarı kurak arazileri öteden beri insan toplumları için zorlayıcı bir çevre oluşturmuştur ve çok uzun vadedeki çevre sürekliliğine ilişkin bulgular, Yakındoğu toplumlarının daha kısa vadede ekolojik felaketlere uğramadığı anlamına gelmez. Bölgeye ilişkin diğer yeni araştırmalarda, Yakındoğu'nun çevre tarihi konusunda üçüncü bir paradigmayı ayırt edebiliriz: Ne çevre gerilemesi ne de çevre istikrarı, ama nükseden ekolojik kriz ve süregiden toparlanma.

Antik tarih ve arkeoloji araştırmaları bu tarihsel kalıba ilişkin en inandırıcı bulgulardan bazılarını sunar. Son Buz Çağı'nın bitişinden beri, Yakındoğu sıcaklık ve yağış miktarı bakımından çarpıcı dalgalanmalara sahne olmuştur. İnsan nüfusu ve iskânı açısından bunun getirdiği sonuçlar arasında, MÖ 11. binyılda (Natufien kültürün* çöküşüyle ve zaman içinde tarımın doğuşuyla ilişkilendirilen) Büyük Donma ve MÖ 6. binyılda (Geç Neolitik toplumların çöküşüyle ve Holosen Bölüm† Dönem ortalarında şehir uygarlıklarına geçişlerle ilişkilendirilen) soğuma olayı sayılabilir.[34] İlk tarihsel dönemler için, Harvey Weiss'ın ve başka tarihçilerin eserleri bütün

---

33 Alıntıların kaynağı P. Horden ve N. Purcell, *The Corrupting Sea* (Oxford: Blackwell, 2000), 328-38.

* Filistin'de ve Suriye'nin güney kesiminde MÖ y. 9000'lere ait Mezolitik Çağ kültürü –ed.n.

† Kuvaterner (Dördüncü) Dönem'de (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze) oluşan kayaç katmanlarının başlıca iki bölümünden daha genç olanı ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi. Büyük buz örtülerinin erimesi Holosen Bölüm'ün başlangıç evrelerinde iklimin hızla ılımanlaşmasına bitki yapısında yaygın değişikliklerin oluşmasına yol açmıştır –ed.n.

34 Bölgede böyle bir iklim istikrarsızlığına ve insanlar açısından doğurduğu sonuçlara ilişkin genel değerlendirmeler için örneğin bkz. Frank Hole, "Agricultural Sustainability in the Semi-Arid Near East", *Climate of the Past* 3 (2007): 193-203; Arlene Rosen, *Civilizing Climate* (Lanham, MD: Altamira, 2007); Issar ve Zohar, *Climate Change*. İklim değişimi ve Holosen Dönem ortalarındaki geçişlerle ilgili literatürün bir özeti için bkz. Nick Brooks, "Cultural Responses to Aridity in the Middle Holocene and Increased Social Complexity", *Quaternary International* 151 (2006): 29-49.

Yakındoğu'da ve ötesinde MÖ 2200 dolaylarında belirgin bir iklim değişiminin etkisiyle uygarlıkların çarpıcı bir çöküşü yönünde sağlam bulgular ortaya koymuştur.[35] Diğer araştırmalardan, daha az sarsıcı olmakla birlikte –her ne kadar bu yorumlar genel kabul görmese de–, benzer olayların Geç Tunç Devri'ne[36] ve belki antik çağ sonlarına[37] damgasını vurmuş olabileceği sonucu çıkar

Ortaçağ Yakındoğu'su üzerine araştırmalar daha az çarpıcı ama daha sağlam belgeli örnekleri sunmuştur. Özellikle Peter Christensen'in çalışmaları Mezopotamya ve Batı İran genelinde antik çağ sonlarından ortaçağ sonlarına kadar süren bir periyodik kriz ve bitmek bilmeyen toparlanma kalıbını ortaya koymuştur. Christensen gerilemeci anlatıyı açıkça reddetmekle birlikte, Yakındoğu'nun bazı kesimlerinde uzun süreli güç ve nüfus gerilemesini anlamak için, tarihçilerin çevre et-

35 H. Dalfes, G. Kukla ve H. Weiss (ed.), *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse* (Berlin: Springer, 1997) ve Harvey Weiss, "Beyond the Younger Dryas: Collapse as Adaptation to Abrupt Climate Change in Ancient West Asia and the Ancient Eastern Mediterranean", *Environmental Disasters and the Archaeology of Human Response*, ed. G. Bawdon ve R. Reycraft (Albuquerque, NM: Maxwell Antropoloji Müzesi, 2000).

36 Barry Weiss, "The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change", *Climatic Change* 4 (1982): 173-98; J. Neumann ve S. Parpola, "Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia", *Journal of Near Eastern Studies* 46 (1987): 161-82; J. Neumann, "Climatic Changes in Europe and the Near East in the Second Millennium BC", *Climatic Change* 23 (1993): 231-45; Neville Brown, *History and Climate Change: A Eurocentric Perspective* (Londra: Routledge, 2001), bölüm 4.

37 Örneğin I. Orland vd., "Climate Deterioration in the Eastern Mediterranean as Revealed by Ion Microprobe Analysis of a Speleothem That Grew from 2.2 to 0.9 kya Soreq Cave, Israel", *Quaternary Research* 71 (2009): 27-35. Başka araştırmalar volkanik olaylar, iklim değişimi, İustinianos döneminin veba salgını ve Bizans İmparatorluğu'nun orta dönemine denk gelen kriz arasındaki bağlantıyı inceler. Bkz. J. Gunn (ed.), *The Years without a Summer: Tracing A.D. 536 and Its Aftermath* (Oxford: Archaeopress, 2000) ve Richard Stothers, "Volcanic Dry Fogs, Climate Cooling and Plague Pandemics in Europe and the Middle East", *Climatic Change* 42 (1999): 713-23.

kenlerini hesaba katması gerektiğini ısrarla ileri sürer.[38] Her şeyden önce, "en küçük bozulmaya duyarlı bir ekolojik sistem" olarak nitelendirdiği yapıda tarımı sürdürmenin ve yenilemenin güçlüklerini vurgular.[39] Stuart Borsch'un 14. yüzyıl Mısır'ı üzerine son araştırması, benzer bir savdan hareketle Mısır'daki karmaşık sulama sistemlerinin Büyük Veba Salgını'nın ardından nasıl çöktüğünü gözler önüne sermiştir. Mısır örneğini İngiltere'yle karşılaştıran Borsch, doğal çevre karşısındaki bu kırılganlığın Nil boyunca krizi nasıl çok daha feci boyutlara vardırdığını ve Mısır'ın toparlanmasının dünyanın diğer kesimlerine nazaran nasıl çok daha uzun sürdüğünü gösterir.[40] En son olarak da Richard Bulliet'nin ortaçağ İran'ı üzerine araştırması keskin bir soğuk dönemin 11. yüzyılda bir göçer istilasına yol açarak sonraki kuşaklarda İran nüfusunun ve tarımının toparlanmasını nasıl kösteklediğini ortaya koyar.[41]

Bu ve başka örneklere bakılırsa, söz konusu kriz ve süregiden toparlanma kalıbını dört temel etkenin yarattığı söylenebilir. Birincisi Yakındoğu'nun (ve özellikle geniş bir alan oluşturan kurak ve yarı kurak kesimlerinin) iklimdeki periyodik dalgalanmalara ve en önemlisi de ağır kuraklıklara son derece duyarlı olduğu ortaya çıkmıştır. İkincisi, bölgenin tarih boyunca dayandığı sulu ve düşük verimli ekim üzerine kurulu kırılgan sistemler, sert iklim olaylarında, diğer doğa ve insan eseri felaketlerde hep aksama eğilimi taşımıştır. Bu aksamalar kriz dönemlerini ağırlaştırmış, tarım ve nüfusun toparlanmasını kuşaklar ya da yüzyıllar boyunca engellemiştir. Üçüncüsü, Yakındoğu'da kriz dönemleri sıklıkla nüfus hareketlerini başlatmış ve kır-şehir nüfus dengesini bozmuştur. Şehirlere akın sürecinde tarımın ve tarımsal vergilerin bu kaçıştan zarar

38 Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr* (Kopenhag: Museum Tusculanum, 1993), giriş ve bölüm 1.

39 *Age.*, 104.

40 Stuart Borsch, *The Black Death in Egypt and England* (Austin: University of Texas Press 2005) ve "Environment and Population: The Collapse of Large Irrigation Systems Reconsidered", *The Journal of Interdisciplinary History* 46 (2004): 451-68.

41 Richard Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran* (New York: Columbia University Press, 2009).

görmesi, aşağıya doğru bir istikrarsızlık ve nüfus kaybı sarmalını harekete geçirmiştir.[42] Dahası, bu nüfus hareketlerinin ve nispeten yüksek şehirleşme oranlarının, Yakındoğu'ya belki de dünyanın diğer kesimlerinden daha fazla musallat olan veba ile diğer salgınlara bağlı yıkımı artırdığı söylenebilir.[43] Bölgenin dördüncü ve en ayrıcı özelliği olarak, Yakındoğu'da büyük çaplı krizler genelde yerleşik tarım ile hayvancılığa dayalı göçerlik arasındaki nazik dengeyi bozarak ekili alanlara yönelik periyodik istilalara yol açmıştır. İster şiddete dayalı ister barışçıl olsun, bu istilalar çoğu kez tarımı yarı kurak topraklara sahip geniş alanlardan sürmüş ve böylece araziyi kullanma ekolojisinde temel bir değişimi getirmiştir. Binlerce yıllık tarihle birlikte ele alındığında, bu dört etken bir zamanlar antik uygarlığın merkezi olan Yakındoğu'nun düşüşe geçerek, 19. yüzyıl başlarında seyrek nüfuslu ve azgelişmiş bir bölgeye dönüşmesini açıklamayı sağlayabilir. Bu modele göre bölge sırf "gerilemekle" kalmadı. Daha ziyade, kriz dönemlerinde dünyanın diğer kesimlerine nazaran daha büyük sıkıntı çekti ve daha yavaş toparlandı.

Burada sunulan Osmanlı krizinin hikâyesi böyle bir ekolojik kriz ve süregiden toparlanma kalıbının belki de en açık ve en ayrıntılı örneğini veriyor. Kitaptaki bölümler bu dört etkenin hepsini ele alıyor ve oynadıkları rolü daha derinlemesine inceliyor. İlkçağ ve ortaçağ için mevcut olan zengin tarihsel

---

42 Bu olgunun başka örnekleri için bkz. Richard Bulliet, *Islam: The View from the Edge* (New York: Columbia University Press, 1994), bölüm 4 ve Eliyahu Ashtor, "The Economic Decline of the Middle East during the Later Middle Ages: An Outline", *Asian and African Studies* 15 (1981): 253-86. Klasik çağda da benzer sorunlar yaşandığını gösteren belirtiler vardır. Örneğin bkz. Robert Sallares, *The Ecology of the Ancient Greek World* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1991), 88-9.

43 Yakındoğu'daki salgınlar için bkz. Lawrence Conrad, "The Plague in the Early Medieval Near East" (doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1981); Michael Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977); Michael Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979): 162-89; Daniel Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman* (Paris: Peeters, 1985); Christen, *Decline of Iranshahr*; Borsch, *Black Death*.

bulgulara ve iklim verilerine dayanarak, krizin oluşumunda insan tercihleri ile tarihsel rastlantıların temelde yatan bu çevre koşullarıyla nasıl etkileşime girdiğini de irdeleyeceğiz. Dolayısıyla bu kitap bölgenin çevre tarihine ilişkin yeni oluşan paradigmayı esas aldığı gibi, ona katkıda da bulunmaktadır.

Tarihteki İklim Olayları

Son olarak, bu çalışma geçmişteki iklim olaylarına ve tarihsel sonuçlarına dönük daha geniş kapsamlı incelemeyi ileriye götürüyor. Küresel ısınmanın kamuoyunda ilgi çekmesiyle birlikte, son yıllarda bu olayların tarih boyunca oynadığı rolü araştırmak üzere gittikçe artan sayıda eser ortaya çıkmış bulunuyor.[44] Bu çalışmaların en olumlu yanı, ilginç yeni bulgular ve kavrayışlar sunmalarıdır. Gelgelelim, araştırmalar çoğu kez pürüzlüdür ve yazarlar da acele ve dramatik sonuçlara varmaya fazlasıyla yatkındır. Bu yüzden iklime dayalı açıklamalar akademik tarihçiler tarafından çoğu kez kuşkuyla karşılanmıştır ve çoğu bölgeye ilişkin genelgeçer tarihyazımında iklimin hâlâ oynayacağı önemli bir rol vardır.

Tarihe ilişkin iklim yorumları genelde iki sorunla karşılaşmıştır. Birincisi bu açıklamaların birçoğu fazla kolaya kaçarak, *post hoc ergo propter hoc* [olayların gelişim sırasına göre nedensellik bağı kurma] tarzında bir akıl yürütmeden yola çıkmıştır. Tarihsel ya da arkeolojik veriler anormal iklim yönünde bazı belirtileri açığa çıkarır çıkarmaz, bazı yazarlar sonraki her türlü krizi sellere, kuraklıklara, sıcaklığa ya da soğuğa bağlamakta acele etmiştir.[45] Bu *post hoc* mantık iklim açıklamasını mutlaka çürütmediği gibi, nedensellik bağını da

44 Buna Brian Fagan'ın popüler eserleri ya da Eugene Linden'in *Winds of Change* (New York: Simon & Schuster, 2006) kitabı gibi gazeteci tarzında anlatılar örnek verilebilir. Çevre krizlerini konu alan Jared Diamond'ın *Collapse* (New York: Norton, 2005) ve Clive Ponting'in *A Green History of the World* (Londra: Penguin, 1991) gibi diğer yeni popüler eserlerde de iklimle bağlantılı felaketlere bölümler ayrılmıştır.

45 Bazı popüler örnekler şunlardır: Brian Fagan, *Floods Famines and Emperors* (New York: Basic Books, 1999); Cesar Caviedes, *El Niño in History* (Gainesville: University Press of Florida, 2001); David Keys, *Catastrophe* (New York: Ballantine, 2000).

kanıtlamaz. İklim ve tarih olaylarının sırf tesadüf sayılamayacak kadar pürüzsüzce uyuştuğu durumlarda bile sırf ikisini eşleştirmek bir gelişmenin başka bir gelişmeye nasıl ve niçin yol açtığını açıklamakta yetersiz kalır; oysa böyle açıklamalar tarihin temel görevidir. Bu konu mevcut iklim açıklamalarındaki ikinci önemli sorunu, yani açıklamaların çoğu kez basite indirgeyici ya da tek nedene dayalı sayılması sorununu gündeme getirir. Hiç kuşkusuz, basit açıklamalar her zaman yanlış olmadığı gibi, karmaşık açıklamalar da her zaman doğru değildir. Bununla birlikte, böyle bir eleştiri iklim felaketine ilişkin tarih eserlerinin çoğu kez sosyal ya da siyasal bağlamı göz önünde tutmaktan veya insan etkisine yeterince yer vermekten geri kaldığını görmeyi sağlar.

Bu yetersizliklerden dolayı, iklim tarihleri sıklıkla ilkçağ ya da erken ortaçağ uygarlıklarının dramatik çöküşüne, diğer tarihçilerce genelde ihmal edilen bir konuya odaklanmıştır. Böyle eserler genelde Anasazi Yerlilerinin yok olması, Mayaların gerilemesi ya da Grönland'ın terk edilmesi gibi olayları anlatır; bunlar yazılı bulguların kıt olduğu ya da hiç olmadığı, tarihçilerin ve arkeologların sınırlı bilgilerden geniş çerçeveli sonuçlar çıkarmaya mecbur kaldığı örneklerdir. Aşağı yukarı aynı sebeple, Afrika ve Güneydoğu Asya gibi bölgelerin tarihçileri genellikle iklim açıklamalarından daha kapsamlı biçimde yararlanırken, daha sağlam belgelenmiş dönemleri ve yerleri ele alan tarihçiler benzer savlara karşı çıkma eğilimi göstermiştir.[46] Asıl sıkıntı bir bulgu bolluğunun olaylara ilişkin yeterli sosyal, ekonomik ve siyasal yorumları zaten sağladığı durumlarda, iklimin rolünü mevcut tarihyazımıyla bütünleştirme meselesinden doğmaktadır. Böyle durumlarda, iklim gelişmeleri genellikle hikâyenin konusunda ciddi bir aktörden ziyade ana tarihsel anlatıya aykırı bir ikincil olay örgüsü işlevini görmüştür. Ne yazık ki, tarihyazımındaki bu dengesizlik bizi iklim olaylarının insanlık tarihinin seyrini nasıl ve niçin değiştirebildiğinin açık ve sağlam belgeli örneklerinden yoksun bırakmıştır.

---

46 Afrika bağlamında bu soruna ilişkin bir değerlendirme için bkz. James McCann, "Climate and Causation in African History", *International Journal of African Historical Studies* 32 (1991): 261-80.

Bu kitap iklimi daha ince ayrıntılar kullanarak, rolünü basitleştirmeksizin ve etkisini ihmal etmeksizin, insanlık tarihine katarak bu güçlüğü aşmayı amaçlıyor. Osmanlı vakasında, nazik ekolojik koşullarda doğan ve iklim kaynaklı açık ve çarpıcı bir felaket yaşayan ama yüzyıllarca ayakta kalan büyük bir imparatorluk olması açısından, nadir bir örnekle karşı karşıyayız. Tarihçi perspektifinden, krizin ağırlığına karşın, Osmanlı Devleti'nin modern çağa kadar varlığını sürdürmesi ve çektiği sancıların neredeyse kesintisiz bir kaydını geride bırakmış olması nedeniyle daha da talihli sayılırız. Üstelik bu olayların nispeten yakın döneme denk gelmesi iklim verilerimizin, eski çağlarla ilgili çıkarsamaya dayanan sonuçlardan daha doğru ve kesin olmasını sağlar. Sonraki sayfalar bu tarih ve iklimbilim bulgularını birlikte ele alarak, büyük çaplı bir iklim krizinin belki de şimdiye kadarki en ayrıntılı analizini sunuyor. Bu örnekteki bulgular ve ayrıntılar iklimin etkilerini imparatorluğun siyasal ve ekonomik tarihinin daha geniş çerçevesine etraflıca oturtmamıza olanak verdiği gibi, insan etkisi ile tarihsel rastlantının rolünü çok daha dikkatle göz önünde tutmamızı sağlıyor.

Ne var ki, bu çalışmanın tek sebebi tarihyazımına bu tür katkılar değildir. Her şeyden önce bu kitap dünyanın kritik bir kesimine dair ilginç bir hikâyeyi, daha önce hiç anlatılmamış bir hikâyeyi anlatıyor. Okuyacağınız bölümler uzun vadeli bir perspektifi esas alarak, yeni tarihsel ve bilimsel bulgulara dayanarak çok önemli olayların özgün bir tarihini sunuyor. Dört yüz yıl kadar önce, dünyanın en güçlü imparatorluklarından biri tarihinin seyrini değiştiren iklim kaynaklı felaketlere katlandı. Sonraki sayfalar bunun nasıl ve niçin yaşandığını anlatıyor.

KISIM I

BİR İMPARATORLUK EKOLOJİSİ

Kısım I'e Giriş: Yeniden Kurulan Donanma

Ekim 1571'de, Tuna'dan Nil'e kadar uzanan toprakların hükümdarı, "iki deryanın ve iki kıtanın efendisi" Kanunî Sultan Süleyman'ın halefi II. Selim Hıristiyanlarla savaşta sarsıcı bir bozgunun haberini aldı. Yunanistan'ın batı kıyıları açığında bulunan Lepanto [İnebahtı] Koyu'ndaki bir muharebede donanması ezilmişti. Roma döneminden beri Akdeniz'deki bu en büyük kapışmada toplam 230 gemisinin 200 kadarı İspanyol ve Venedik kadırgalarına kurban gitmiş ve belki 59.000 adam kaybedilmişti.[1]

Padişah yeni bir donanmanın inşasına nezaret etmek üzere Edirne'deki yazlık sarayından payitahta hiç gecikmeksizin döndü. Yakındaki bahçesinden Tersane-i Âmire'deki çalışmaları izledi. Kaptan Kılıç Ali Paşa (vakanüvis İbrahim Peçevî'nin bize aktardığına göre) yedi ya da sekiz geminin hemen yapılabileceği, "ama ikiyüz sefineye beş altıyüz demir ve buna göre

1 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973), 41-2.

(ashabi sefine) tâbir ettikleri alât ki, palamar, ip ve her sefineye yelken ki, bunlar asla tamamlamak ihtimali yoktur" yorumunda bulundu.

Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa ona şu karşılığı verdi:

> Paşa hazretleri, sen henüz bu devleti aliyeyi bilmemişsin. Böyle itikat eyle, bu devlet öyle devlettir ki, murad edinirse cümle donanmanın demirlerini gümüşten, iplerini ibrişimden, yelkenlerini atlastan yapmakta hiç güçlük çekmezler. [2]

Sadrazamın mübalağada bulunduğu sanılabilir. Ama sonuçta sözünü tuttu. Osmanlı donanması bir yıldan az sürede neredeyse tamamen eski gücündeydi.[3] "Kafirler bu kanaatta idiler. Osmanlılar tarafından yine mükemmel bir donanmanın çıktığını görünce hayrette kaldılar," diye aktarır Peçevî biraz abartılı biçimde. Aylarla ölçülecek bir sürede Osmanlılar denizdeki kayıplarının çoğunu telafi ederek Kıbrıs adasını ellerinde tuttular ve Doğu Akdeniz üzerindeki hegemonyalarını –en azından bir süre için– büyük ölçüde korudular.[4]

Osmanlıların özellikle İnebahtı'daki kayıplardan sonra, dönemin İtalyan ve İspanyol denizcileri ile gemi yapımcılarına has bir beceriden yoksun olduğu saptaması doğru olabilir. Donanma teknolojisindeki son yenilikleri her zaman kaptığı da söylenemezdi. Gemilerin çoğu hâlâ kürekle çekilen basit kadırgalardı.[5] Osmanlı donanması bu açılardan ne kadar eksik-

---

2 Murat Uraz (ed.), *Peçevî Tarihi* (İstanbul: Neşriyat, 1968), 260-1.

3 Yeniden inşa çabasının genel bir değerlendirmesi için bkz. Colin Imber, "The Reconstruction of the Ottoman Fleet after the Battle of Lepanto", *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul: Isis, 1996).

4 İnebahtı Muharebesi, Fernand Braudel'in anlattığı üzere, sonuçları tarihin daha güçlü dalgalarıyla silinip giden büyük bir olayın klasik örneğidir. Osmanlı İmparatorluğu Doğu Akdeniz'de ara sıra saldırılara uğramasına karşın, geniş kaynaklara sahip bir kara devleti olarak sağlam köklere dayalı konumunu korudu. Bkz. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (New York: Harper and Row, 1966), 1103-6 ve çeşitli yerlerde.

5 Bu dönemdeki donanmaların karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için *bkz.* Colin Imber, "The Ottoman Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 211-82; John Pryor, *Geography, Techno-*

lik taşırsa taşısın, imparatorluğun zenginliği ve büyüklüğü bu açığı kapatmaya fazlasıyla yeterliydi. Osmanlılar 1570'lerde İstanbul'dan İskenderiye'ye kadar gerekli askeri malzemenin sürekli aktığı bir düzine tersanede bir sürü uzmanlık işinde yaklaşık 3.000 adam çalıştırmaktaydı.[6] Osmanlı Devleti düpedüz bu iş için rakiplerine nazaran daha fazla işgücü, para ve araç gereç seferber edebilecek konumdaydı.

Her şeyden önce, imparatorluk kullanabileceği doğal kaynaklar açısından komşularının ilerisindeydi. İmparatorluk toprakları belki gemi çapaları için yeterli gümüş ya da yelkenler için yeterli saten sağlayabilecek durumda değildi; ancak kaynakları gerekli bütün demir ve yelken bezini temin etmeye şaşılacak ölçüde yeterliydi. Daha da çarpıcı nokta bu kadar çok kerestenin sağlanabilmesiydi. Dönemin büyük ahşap gemileri için şaşırtıcı miktarda malzemeye gerek vardı; her bir büyük kadırgada kullanılan kereste küçük bir ormana denkti.[7] Mesele sadece miktar değil, kaliteydi de. Kullanılacak kereste doğru olgunlukta, doğru biçim ve dokuda olmalıydı. Onlarca özel gemi parçası için belirli kesime ve kaliteye sahip belirli kereste türlerine gerek vardı.[8]

Ancak görünüşe bakılırsa, talebi karşılamada Osmanlılar çok az güçlük çekti. Bu amaçla belirli bir arazi ve işgücü zaten ayrıldığı için imparatorluk Avrupalı rakiplerini mahcup edecek bir kolaylıkla ağaç, kenevir, katran, zift ve başka mal-

---

logy, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean (New York: Cambridge University Press, 1988); Carlo Cipolla, *Guns, Sails, and Empires* (New York: Minerva, 1965). Bazı kaynaklar donanmayı böylesine aceleyle yeniden inşa telaşında, kalite sorunları yaşandığını ve bazı gemilerde yeterince kurutulmamış kereste kullanıldığını ileri sürer.

6 Bkz. İsmail Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: TTK, 1988), bölüm IV.1.

7 Belki 2-3 hektar sert odunlu ağaç ve 2 hektar çam. Bkz. Selçuk Dursun, "Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire", doktora tezi, Sabancı Üniversitesi, 2007, 49-50.

8 Parça çeşitlerine ve temin güçlüklerine ilişkin ayrıntılı bir değerlendirmeyi de kapsamak üzere, donanma için kereste tedarikinin klasik bir anlatısı için bkz. Robert Albion, *Forests and Sea Power* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926).

lar için geniş rezervlere başvurabildi. Venedik ise bu dönem boyunca gelişkin bir tedarik sistemine sahip olmasına karşın, yeterli donanma gereçleri sağlamak için çırpınıp durdu.[9] Bu arada savaşın gerekleri İspanya'yı 1575'e doğru düpedüz iflasa sürükledi. Burada söz konusu olan sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüklüğü değil, öncelikle kaynak tedariki sistemiydi.

Devlet sırf mal almazdı. İmparatorluk savaş kaynaklarını düzenlemelerle ve bürokratik gözetimle fiilen idare ederdi. Ormanları koruma altında tutar, kereste kesimini ve metal cevheri çıkarımını denetler, işçileri seferber edip taşırdı. Tıpkı Avrupa devletleri gibi mali yükümlülüklerle ilgilenmenin yanı sıra, fiili kaynak yönetimiyle ve bunları satın almak için gerekli parayla da çoğu kez aynı ölçüde ilgilenirdi. Merkantilist Avrupa devletlerinin külçe biriktirmek amacıyla ihracatı teşvik ettiği ve ithalatı caydırdığı bir çağda, Osmanlılar eldeki kaynakları içeride tutmak amacıyla birçok ihracat kalemini yasaklarken ithalatı büyük ölçüde serbest bıraktı. İmparatorluk içinde devlet çoğu kez ihtiyaçlarını karşılayacak malların üretimi ile uzak yerlere nakline, öncelikle de payitahtın ve ordunun bütün tedarikine ve söz konusu olayda donanmanın inşasına yön verdi.

Osmanlıların başarısı imparatorluk merkezi tarafından yönlendirilen belirli bir kaynak ve nüfus akışına, Kısım I'de "imparatorluk ekoloji"si olarak nitelendirdiğim şeye bağlıydı. Mallar çeperden merkez bölgeye sürekli akmalıydı; tarım, madencilik ve nakliye için iskân olabildiğince geniş alana yayılmalıydı. Tedariki güvence altına almak için kaynakları toplamaya, bedel karşılığı almaya ve idareli kullanmaya gerek vardı. Devlet köylüleri vergiye bağlamak, yatıştırmak, baskı altında tutmak ve bazen imparatorluğun ihtiyaçları doğrultusunda başka yerlere taşımak, ama aynı zamanda korumak, güven altına almak ve Osmanlı hanedanına bağlı tutmak zorundaydı. Osmanlı topraklarının coğrafi çeşitliliği, askeri seferberliğin çapı ve birçok kaynağın doğrudan temini yönündeki imparatorluğun tercihi nedeniyle, bu imparatorluk ekolojisi Osmanlı

9 Karl Appuhn, "Inventing Nature: Forests, Forestry, and State Power in Renaissance Venice", *The Journal of Modern History* 72 (2000): 861-89.

Devleti'nin yükselişinde ve ardından 16. yüzyıl sonlarındaki krizde kritik bir rol oynayacaktı.

Osmanlı, bu imparatorluk ekolojisinin tek değilse de dikkate değer bir örneğiydi. Çoğu kez Avrupa'nın yükselen ulus-devletleriyle ilişkilendirilse de, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrasya'nın 16. ve 17. yüzyıl dünyasına hâlâ hâkim diğer büyük tarımsal imparatorluklarıyla karşılaştırmak daha doğru olabilir: Başlıca oyunculardan Ming Çin'i, Babürlü Hindistan'ı, Safevi İran'ı, daha sonraları Qing Çin'i, Moskova Prensliği ve Tokugawa Japonya'sı.[10] Bunların hepsi, büyüyen bir başkentin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere iskân, arazi kullanımı ve hammadde konusunda gittikçe bürokratikleşen tepeden inme bir denetime değişen ölçülerde dayanmaktaydı. Ne var ki, coğrafi koşulları ve ideolojik yönelimi itibariyle Osmanlı İmparatorluğu özellikle tarihinin ilk evrelerinde bu ölçekte bir yönetime son derece yatkındı. O sırada sadece Ming Çin'i ve belki Babürlü Hindistan'ı daha büyük bir ölçekte kaynak dolaşımını uygulamaktaydı. Ama her ikisinin de nüfus ile verimli arazileri çok daha fazlaydı; çok değişken topraklarda büyük çeşitlilikte malzemeleri çekip çevirmek ikisi için de söz konusu değildi.[11] 18. yüzyıla girilirken, Tokugava hanedanı impara-

10 Erken modern çağda Avrasya genelinde devlet bütünleşmesinin sistematik bir karşılaştırması için bkz. Victor Lieberman, *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context*, 2 cilt (New York: Cambridge University Press, 2004-9). P. Perdue ve H. İslamoğlu (ed.), *Shared Histories of Modernity* (Londra: Routledge, 2009) kitabında da Avrupa'yla iki taraflı karşılaştırmalardan ziyade Asya ülkeleri arasında karşılaştırmalar yapma gereği vurgulanır.

11 Çinlilerin çevre ve kaynak yönetimine daha geniş bir karşılaştırmalı bakış için bkz. John McNeill, "China's Environmental History in World Perspective" in *Sediments of Time*, ed. M. Elvin ve L. Ts'ui-jung (New York: Cambridge University Press, 1998). Babürlü tarımı, kaynakları ve vergi düzeni için bkz. Irfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India*, 2. baskı (Yeni Delhi: Oxford University Press, 1999) ve John Richards, *Mughal India* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 185-204. Çevre tarihi açısından Babürlü iaşesi için bkz. M. Gadgil ve R. Guha, *This Fissured Land* (Yeni Delhi: Oxford University Press, 1992), 107-8 ve çeşitli yerlerde. Babürlü devleti tarım ürünlerinin daha büyük bir kısmını (tahıllarda üçte bire, diğer örenlerde beşte bire varan bir oranı) almış olabilir; ama iaşe sistemlerinin daha az merkezi ve dar bir mal yelpazesiyle sınırlı olduğu söylenebilir.

torluk ölçeğinde daha karmaşık bir ormancılık sistemi geliştirecek[12] ve Qing hanedanı daha kapsamlı bir tarımsal iskân ve göçebe denetimi projesi başlatacaktı.[13] Gelgelelim, İnebahtı sırasında Osmanlılar her iki bakımdan da çok daha ilerideydi.

Ne var ki, Osmanlı tedarik ve iskân sistemleri ölçek ve kapsam bakımından büyüdükçe artan sorunlarla karşılaştı. Osmanlılar bu sistemleri kurarken nasıl erken davrandılarsa, onların istikrarına son derece bağımlı ve aksamalarına duyarlı hale de geldiler. Daha 1570'lerde, imparatorluğun ana Akdeniz toprakları nüfus baskısından, enflasyondan ve azalan tarım getirilerinden dolayı sıkıntı çekmeye başlamıştı. Payitahtın büyümesiyle ve iki cephedeki savaşın ölçeğindeki büyümeyle zorlanan imparatorluk iaşesi daha sık ve daha baş ağrıtıcı aksamalara maruz kaldı. İmparatorluk gerileme sürecine hemen girmese de, yüzyılın sonuna doğru dış şoklara gittikçe duyarlı hale geldi; bu durum, imparatorluk ekolojisinin 1590'larda Küçük Buzul Çağı'nın sert ikliminin etkisi altında bozulmasına zemin hazırladı.

Kısım I söz konusu Osmanlı imparatorluk ekolojisinin yükselişini ve 16. yüzyıl sonlarına doğru sistemi çözme tehdidini taşıyan etkenlerin birikmesini irdelemektedir. Bölüm 1'de kaynakların bölgeler arasında dağılımı ile alışverişi, arazi sahipliği ile iskânın imparatorluk düzeyinde yönlendirilmesi incelenmektedir. Bölüm 2 ve Bölüm 3'te demografik değişim, nüfus baskısı, doğal ve insan eseri felaketler meselesi ele alınmaktadır. Bölüm 4'te ise ekolojik baskıların zamanla bir kırılma noktasına ulaşarak isyana ve krize zemin hazırlayacağı Ortagüney Anadolu'daki Karaman sancağına daha yakından bakılmaktadır.

12 Conrad Totman, *The Green Archipelago* (Athens: Ohio University Press, 1998).

13 Peter Perdue, *China Marches West* (New Haven, CT: Yale University Press, 2005).

1

BÖLGELER, KAYNAKLAR VE İSKÂN

İnebahtı öncesindeki yüzyıl ve en başta da Kanunî Sultan Süleyman'ın uzun hükümdarlık dönemi (1520-1566) imparatorluğun özgün siyasal ve askeri sisteminin kökleşip serpildiği Osmanlı klasik çağına denk gelir. Eski Konstantinopolis'in[14] denize bakan ucunda kurulu Topkapı Sarayı'nda oturan padişah, imparatorluğun en uzak köşelerinden bile istida vermeye gelenlerle ve yabancı ülkelerin elçileriyle görüşen Divan-ı Hümayun'daki vezirler ile idarecilerin kararlarını denetler ve imparatorluğun sürekli genişlemesini sağlayan Macaristan ve İran cephelerine yıllardır düzenlenen seferlerde orduya bizzat komuta ederdi. Ordudaki askerlerin bir kısmı askeri hiz-

14 İmparator Konstantinos'un anısına adı MS 4. yüzyılda Konstantinopolis olarak değiştirilen eski Bizans şehri, Osmanlıların 1453'teki fethinden sonra tedricen "İstanbul" adını aldı; bu adın kaynağı muhtemelen Yunanca *eis tin poli* ("şehre") ibaresiydi. 16. yüzyıldaki resmi belgelerde şehirde sıkça hâlâ "Kostantiniyye" olarak söz edilirken ya da bunun benzer bazı biçimleri kullanılırken, dinsel anlam yüklemek üzere değiştirilmiş "İslambol" biçimi de karşımıza çıkar. İstanbul adına geçiş ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla resmileşti. Osmanlıların yaptığı gibi, bu kitapta da adların hepsi birbirinin yerini tutacak şekilde kullanılacaktır.

met karşılığında padişahın takdirine göre arazi bağışlanan *sipahi*lerden, bir kısmı ise yeniçerilerden, Balkan çocukları arasından devşirilip Müslüman olarak yetiştirilen ve savaş sanatlarında eğitilen köle askerlerden oluşurdu. Aynı devşirme sistemi payitahtta geniş bir saray kadrosu ile bürokrasiye adam sağlarken, şeriat eğitimi almış *kadı*lar taşra idarelerinin günlük işleyişine nezaret ederdi.[15]

Yine bu dönemde imparatorluk aynı ölçüde özgün olan ve bir süre için başarıyla yürütülen bir kaynak ile iskân yönetimini uyguladı. Bu yönetimin özünde, payitahtın ve o dönemde belki de dünyanın en heybetli askeri gücü olan muazzam ordu ile donanmanın doymak bilmez taleplerini karşılamak üzere imparatorluğun uzak kesimlerinden mal tedarikine dönük Osmanlı sistemleri yatmaktaydı. İmparatorluk topraklarının genişlemesiyle birlikte Osmanlı idarecileri üç kıtaya yayılan çeşitli ülkelerin değişik kaynaklarını imparatorluk amaçları doğrultusunda yönlendirme yolları geliştirdi. Öte yandan, uyruklarının çoğalmasıyla birlikte, nüfus hareketleri ile arazi kullanımını düzenlemede yeni yöntemlere başvurdu.

Her ne kadar bir "klasik" çağ sayılsa da, ekolojik olanakları açısından bu dönemin aslında istisnai olduğunu akılda tutmak önemlidir. Devam eden fetihler yeni toprakları iskâna, tarıma ve madenciliğe açarken imparatorluğun hızla büyüyen ancak hâlâ seyrek olan nüfusu doğal kaynakları henüz ağır baskı altına almamıştı. Merkezi otorite eskisi gibi güçlüydü; geniş çerçeveli küresel ekonominin baskıları ve ayartmaları Osmanlı topraklarından mallar çekmeye henüz yeni başlamıştı. II. Mehmed'den (1451-1481) II. Selim'e (1566-1574) kadar, Osmanlı padişahları Yakındoğu'nun kaynaklarını imparatorluk amaçları doğrultusunda yönlendirmede emsali görülmemiş bir fırsattan yararlandılar. Kitabın bu bölümünde İnebahtı Muharebesi sıralarında doruğa ulaşmış haliyle tedarik sistemlerinin ideolojisini, gelişimini ve işleyişini irdeleyeceğiz.

15 16. yüzyıldaki Osmanlı siyasal ve askerî sistemlerinin genel bir değerlendirmesi için bkz. İnalcık, *Ottoman Empire* ve Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1350-1650: The Structure of Power* (New York: Palgrave, 2002).

İaşecilik (Provizyonizm)

Modern tarihçiler genellikle Osmanlı ekonomi stratejisinin yol gösterici üç ilkeye dayandığını kabul ederler: Fiskalizm, gelenekçilik ve iaşecilik.[16] Birincisi oldukça açıktı: Dönemin diğer devletleri gibi Osmanlı İmparatorluğu da giderleri asgariye indirirken hazinesine girecek gelirleri azamiye çıkarabileceği politikalar geliştirme peşindeydi. İkinci ilke de o dönemdeki çoğu devletin tipik yaklaşımıydı. Osmanlı ülkesi Avrasya'nın diğer büyük kara imparatorlukları gibi (ve belki de çoğundan daha fazla), yüzyıllar boyunca fetihler ve toprak kazanımları sonucunda ortaya çıkmış bir halklar, dinler ve görenekler halitasıydı. Osmanlılar hepsini tek bir hukuk ve statü altında toplamak yerine, bünyelerine kattıkları çeşitli kurumsal yapılardaki farklı mevzuat ve vergi gelenekleriyle uzlaşmayı tercih ettiler. Bir topluluk "*kadimden*" kalma bir hakka ya da imtiyaza sahip olduğunu ortaya koyduğunda, Osmanlı hukuku çerçevesinde buna genellikle uyulurdu.

İaşecilik daha zor ve tartışmalı bir kavram olsa da Osmanlı imparatorluk yönetimini anlamada en can alıcı unsurdur. Terimi ilk ortaya atan tarihçi Mehmet Genç'in tarifiyle, "iaşecilik" en temel anlamda Osmanlıların "malları olabildiğince ucuz, kaliteli ve bol temin etmek üzere" ekonomik ilişkileri tüketici lehine düzenleme yolunu belirtir.[17] Ama daha geniş bir çerçevede kavram kilit malların merkezi yönlendirmeyle sürekli tedarikine dönük Osmanlı kaygısını da yansıtır. Kısım I'in girişinde açıklandığı üzere, Osmanlı Devleti sadece hayati kaynakları satın almak için gerekli parayı edinmekle değil, bu kaynakların imparatorluk genelinde dolaşımıyla da doğrudan ilgilenirdi. Kimi zaman bu yönetim devlet mülkiyetini gerek-

16 Klasik çağdaki Osmanlı ekonomi teorisine ilişkin açıklamalar için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken, 2000), kısım I; H. İnalcık ve D. Quataert, ed., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (New York: Cambridge University Press, 1995), c. 1, kesim A; Cemal Kafadar, "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers into Robbers of Shadows: The Boundaries of the Ottoman Economic Imagination" (doktora tezi, McGill Üniversitesi, 1988).

17 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisâdi Dünya Görüşünün İlkeleri", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken, 2003), 45.

tirebilirdi: Sonuçta, fetih hakkından dolayı imparatorluk topraklarının büyük bölümü padişahın istimlak yetkisine girerdi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu modern bir sosyalist devlet ya da güdümlü ekonomi olmaktan uzaktı. Tarımı ya da sanayiyi büyük ölçüde doğrudan denetim altına alması için ne uygun araçlar ne de teşvik unsuru vardı.

Osmanlı iaşeciliğinin özünde yatan şey bizatihi devletçilik değil, sadece önemli kaynakları edinmeye ve dağıtmaya dönük farklı bir yaklaşımdı. Hayati kamusal işlevler söz konusu olduğunda Osmanlı yöneticilerinin, malları gerek duyulan anda ve yerde sunacak denetimsiz bir piyasaya pek güvenleri yoktu. Dahası, üretimi artırmak ya da yeniliği teşvik etmek amacıyla (sonucu her zaman kesin olmasa da, yeniliğin istenir olduğu durumlarda bile) fiyatları piyasaya bırakmaya ilgileri çok azdı ya da yok denecek düzeydeydi. Onlara göre, bir malın pahalılaşmasına izin vermek üreticilerin daha fazla üretim yapmasını teşvik etmezdi; sadece onları vurgunculuğa yöneltir ve tüketicilere zarar verirdi. Benzer şekilde, daha yüksek bir fiyatla bile olsa, Hıristiyanlara mal ihraç etmek kaynaklara dönük sıfır-toplamlı bir çekişmeye zemin hazırlamayı getirirdi. Osmanlı tüccarlarının böyle bir ticaret karşılığında elde edebileceği külçe sırf mal bedeli değil, daha ziyade vurgunculara dolap çevirerek elde edilmiş gayrimeşru kazanç sayılırdı. Kimi zaman Venedik'te fiyatların yakındaki Osmanlı Yunanistan'ına nazaran iki ve hatta üç katına çıktığı olurdu; ama padişah tahılların ya da diğer temel malların satışına sadece nadir durumlarda özel izin verirdi.[18] Bu yola gidildiğinde de, karar Hıristiyan milletlere ekonomik olduğu kadar stratejik saiklerle verilmiş bir hibe gibi sunulurdu.[19]

18 Bu tür ihracat kısıtlamalarının geçmişi 14. yüzyıla kadar uzanıyor olabilir. Bkz. Kate Fleet, "Ottoman Grain Exports from Western Anatolia at the End of the Fourteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 40 (1997): 283-94. O dönemdeki Akdeniz tahıl ticaretinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Maurice Aymard, *Venise, Raguse, et la commerce de blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle* (Paris: SEVPEN, 1966).

19 Fransızların 1550'lerde ortak düşman Habsburglarla savaşta olmasına benzer durumlar için bkz. Gilles Veinstein, "Un achat français de blé dans l'Empire ottoman au mileu du XVIe siècle", *L'Empire ottoman, la*

Geniş anlamda belirtmek gerekirse, Osmanlı idarecileri üretimin genellikle fiyatların en yüksek ya da pazarların en geniş düzeye ulaştığı durumlarda değil, devletin adalet ile hakkaniyet için en iyi koşulları yarattığı ve imalatçıların gerekli malzemeleri rahatça edinmesini sağladığı durumlarda gelişeceği varsayımından hareket ederlerdi. Kırsal kesimde memurlar iskânın olabildiğince genişlemesini ve tarımın olabildiğince çok gıda üretmesini sağlamaya çalışırdı. Şehirlerde devlet o dönemdeki tekniklerinin elverdiği ölçüde bol ve ucuz üretim yapmaları için zanaat ve sanayi dallarını düzenlerdi. İdari düzeyde Osmanlılar mamûl ürünlerin kalitesini ve satışların dürüstlüğünü düzen altına almak için "*muhtesib*" denen çarşı denetçilerini atarken, *kadı*lar akitlere ve nizamnamelere uyulmasını sağlardı. Piyasa düzeyinde üreticiler onlarca lonca bünyesinde örgütlenirdi; bu loncaların görevi standartları uygulatmak ve resmi makamlarla satışlar, ücretler ve usuller için müzakerelerde bulunmaktı. Devlet malların işlenmek üzere loncadan loncaya doğrudan aktarılmasını bile düzene bağlardı. Örneğin şehir mezbahaları elde edilen donyağını dosdoğru mum imalatçıları loncasına, postları da debbağlar loncasına teslim ederdi.[20]

Bununla birlikte, fiyatlar Osmanlı ekonomi sisteminde kilit bir rol oynardı. 16. yüzyılda devlet temel mallar için çoğu kez sabit bir fiyat ("*narh*") belirlerdi. *Narh* keyfi olarak saptanmış bir rakamdan ziyade, alıcının malları olabildiğince ucuz edinmesi, satıcının da masrafları için hakça bir bedel alması açısından yerel fiyatların hangi düzeyde olması gerektiğine ilişkin bir tahmindi.[21] Uygulamada, işlerin iyi gittiği dönemlerde

---

République de Turquie et la France, ed. H. Batu ve J. Bacqué-Grammont (İstanbul: Isis, 1986).

20 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia* (New York: Cambridge University Press, 1984), 157 ve çeşitli yerlerde. Mum imalatçılarına donyağı satma talimatı için bkz. Ahmet Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), belge 42 ve 58.

21 Osmanlı fiyat düzenlemesinin işleyişi için bkz. Mustafa Öztürk, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Belleten* 55 (1991): 87-100. Fiyat düzenlemesinin düşünsel dayanakları ve kriz dönemlerinde sistemin çözülüşü için bkz. Cemal Kafadar, "Les troubles monétaires

narh piyasa hadlerini az çok yansıtırdı. Sonraki bölümlerde ele alınacağı üzere, işlerin pek iyi gitmediği dönemlerde ise *narh*tan epeyce sapan karaborsa fiyatları ortaya çıkabilirdi; bu durum padişahı ve devlet adamlarını "vurguncu"lara ve "madrabaz"lara atıp tutmaya yöneltirdi. Ne var ki, *narh* ortaçağa özgü bir "adil fiyat"tan daha fazlasını ifade ederdi.[22] *Narh* saptamak aynı zamanda kaynak akışını yönlendirmenin bir aracıydı. Payitaht gibi kayırılan bölgelerde fiyatlar, bazen varsayıldığının aksine, her zaman daha düşük değil çoğu kez *daha yüksek*ti. Böyle bir fiyat değişimiyle güdülen amaç, malları taşradaki düşük fiyatlı bölgelerden daha yüksek fiyatlı şehirlere ve sonuçta bizzat payitahta yöneltmekti; (aşağıda ele alınacağı üzere) et tedarikinde veya (Bölüm 3 ve Bölüm 6'da açıklanacağı üzere) mal darlıklarında başvurulan yol buydu. Bir başka deyişle, *narh* üretimden ziyade *dağıtıma* dönük bir teşvik işlevi görürdü.

Son zamanlarda bazı Osmanlı uzmanları bu "iaşeci" paradigmasını sorgulamaya başlamıştır. Özellikle iktisat tarihçisi Şevket Pamuk, tarihçilerin kullandığı resmi kayıtların denetimsiz piyasalardan ziyade müdahalecilik bulgularından yana bir ağırlık taşıdığına işaret eder.[23] Osmanlı para rejimlerindeki esnekliğin ve pragmatizmin Osmanlı ekonomisinin sözde devletçi yönelimine ters düştüğünü vurgular.[24] Dahası, Osmanlı

---

de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin", *Annales: Economies, sociétés, civilisations* 46 (1991): 381-400 ve "When Coins Turned into Drops of Dew", bölüm 3.

22 Ortaçağa özgü "adil fiyatlar" bile çoğu kez sanıldığından daha karmaşık olabilirdi. Avrupa ve Osmanlı fiyat düzenlemelerinin karşılaştırmalı bir analizi için bkz. Seven Ağır, "From Welfare to Wealth: Ottoman and Castilian Trade Policies in a Time of Change" (doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2009), bölüm 2.

23 Şevket Pamuk, "Ottoman Interventionism in Economic and Monetary Affairs", *Revue d'histoire maghrebine* 25 (1998): 361-7 ve "Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdaheleciliğine Yeniden Bakış", *Toplum ve Bilim* 83 (1999/2000): 133-45.

24 16. yüzyıl sonlarında uzak mesafeli ticarette altın-gümüş arbitrajının parasallaşmış ve piyasa yönelimli bir ekonominin kanıtı olarak görülmesi gerektiği yolundaki bağlantılı bir sav için bkz. Baki Tezcan "Searching for Osman", bölüm 1. Ne var ki, daha geniş bir perspektifle bakıldığında, altın-gümüş arbitrajının aslında istisnai bir durum oldu-

müdahaleciliğinin esas olarak payitaht, ordu ve büyük şehirler için gerekli kilit kaynaklara uygulandığını ve fiyat denetimlerine sadece "savaşlarda, mahsul kıtlıklarında, şehirlerin diğer tedarik güçlüklerinde ve para istikrarsızlıklarında" başvurulduğunu ileri sürer.[25] Son olarak, taşradaki pazar kasabalarının ortaya çıkışına dikkat çekerek, imparatorluğun 16. yüzyıl içinde iaşecilikten uzaklaşma yoluna girdiği sonucuna varır.

Pamuk gibi konuya eleştirel bakanlar, merkez güdümlü ekonomiye ya da değişmez müdahaleci zihniyete ilişkin abartılı anlayışlara karşı çıkmakta bir bakıma haklıdır. Söz konusu yıllarda dönemin diğer hükümdarlarının gıptayla bakmış olabileceği bir otorite doruğuna ulaşmış olsa da, Osmanlı merkezi idaresi hiç de ekonominin tamamına hükmedebilecek bir "Şark despotizmi" değildi.[26] Dahası, devletin aslında bunu istediğini varsaymak ve yerel pazar faaliyetleri açısından esneklik ya da açıklık belirtilerini yok saymak için bir sebep yoktur.

Öte yandan, Pamuk ve iaşeciliğin diğer eleştirmenleri savlarını aşırıya götürmüş ve 16. yüzyıl sonlarının bazı önemli gelişmelerini göz ardı etmişlerdir. Birincisi eldeki bulguların genelde devlet müdahalesi örneklerine odaklandığı doğru olsa da, belgelerdeki boşlukları denetimsiz bir piyasayla doldurmak müdahaleci bir idare savı kadar cüretkâr bir yaklaşım olur. Sonraki başlıklar altında ele alınacağı üzere, iaşenin imparatorluk düzeyinde yönlendirilmesi düzenli mal hareketlerinin geniş bir yelpazesini kapsardı; bunlara çoğu kez sadece özel resmi ilgiyi gerektirdiğinde değinilirdi. Dahası Pamuk, imparatorluğun büyük şehirlerini, orduyu ve donanmayı beslemek için gerekli tedarikin muazzam hacmini ve çeşitliliğini küçüm-

---

ğu görülür. *European Review of Economic History* (*EREH*) dergisinde Flynn-O'Rourke tartışmasının gösterdiği üzere, altın-gümüş arbitrajının 16. yüzyıl sonlarına doğru yerküreyi sarmasına karşın, dünya çapında piyasa yönelimli bir ekonomi ancak 16. yüzyılda ortaya çıktı. Bkz. K. O'Rourke ve J. Williamson, "When Did Globalization Begin?", *EREH* 6 (2002): 23-50 ve D. Flynn ve A. Giraldez, "Path Dependence, Time Lags, and the Birth of Globalization", *EREH* 8 (2003): 81-108.

25 Pamuk, "Ottoman Interventionism", 364.

26 Osmanlı merkez ve taşra idareleri arasındaki ilişkilerin evrimi üzerine analizler için bkz. İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants* (New York: Columbia University Press, 1983) ve Barkey, *Empire of Difference*.

ser; oysa birlikte ele alındığında bunlar imparatorluğun yıllık gıda üretiminin ve doğal kaynak temininin önemli bir kısmını tüketirdi. Üstelik devletin fiyatları sadece acil durumlarda düzenlediği yolundaki sav, 16. yüzyıl sonlarında savaş, doğal afet ve diğer "tedarik güçlükleri"nin istisna değil norm olduğu gerçeğini göz ardı eder. Bölüm 2 ve Bölüm 3'te ortaya konacağı üzere, artan nüfus baskısı ve sıkça yaşanan kıtlıklar aslında 16. yüzyıl sonlarında tedrici bir serbestleşme değil, iaşe sistemine imparatorluğun daha geniş müdahalesini getirdi. Ekonominin gittikçe parasallaştığı ve 16. yüzyılın genel büyüme ve refah ortamında yerel pazar kasabalarının canlandığı doğru olsa da, bu gelişmeler aslında uzun mesafeli ve büyük çaplı mal hareketleri üzerindeki imparatorluk gözetiminin gerilemesini değil genişlemesini gerektirdi; çünkü kazançlı kaçakçılık ve karaborsa satış fırsatlarını artırdı.

Basite indirgeyici abartılardan sıyrıldığında, iaşecilik 16. yüzyılın belli kilit gelişmelerini anlamakta hayati bir kavram olma özelliğini korur. Okurun ileride göreceği üzere, resmi belgelerin dili ve daha da önemlisi Küçük Buzul Çağı krizine yol açan olayların seyri, merkezi idarenin iaşeci politikalara bağlı kaldığını ve ancak zaruretten dolayı bunlardan vazgeçtiğini gösterir. Dahası, Osmanlı uzmanlarının genel yaklaşımında olduğu gibi, bu dönemdeki iaşeciliği sözde Avrupa kapitalist rasyonelliğinden bir tür sapma saymamak can alıcı önem taşır. Osmanlı tedarik sitemi bir süre harikulade iyi işleyerek imparatorluk ahalisinin yeterince beslenmesini ve ordusunun iyi donatılmasını sağladı. Sistemin bozulması içkin aksaklıklardan ziyade, kimsenin önüne geçemeyeceği ekolojik baskıların ve doğal afetlerin sonucuydu.

Bölgeler

Osmanlı tedarik sistemlerinin ölçeği ve kapsamı, imparatorluğun geniş bir alana yayılmasından ve coğrafi çeşitliliğinden doğdu. 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı toprakları Karadeniz ve Akdeniz kavşağındaki payitahtı çevreleyen Balkanlar, Anadolu, Irak, Doğu Akdeniz, Mısır, Hicaz ve daha ötesini kapsıyor-

du. Kimi zaman Kırım, Magrip, Yemen ve Habeşistan [bugün Etiyopya] gibi uzak yerlere emirler gönderildiği olurdu. İmparatorluk toplam olarak şimdiki otuz küsur ülkeyi tamamen ya da kısmen yönetmekte ya da egemenliği altında tutmaktaydı; bunlar bereketli nehir vadilerinden boş çöllere ve sarp dağlara kadar uzanan değişik arazi yapılarına sahipti. Ancak bir bakıma her bölgenin verecek ve imparatorluğun diğer kesimlerinden isteyecek bir şeyi vardı.

İmparatorluk 16. yüzyıl sonlarında gelir ve düzen bakımından her biri ayrı özellikler taşıyan 32 eyaletten oluşuyordu. Ancak çok basitleştirilmiş bir çerçevede, imparatorluğun idari ve coğrafi olarak bir merkez bölgeden ve iki çeperden oluştuğu söylenebilir.[27] Genel olarak belirtmek gerekirse, merkez bölge payitahttan daha kolay ulaşılan ve daha doğrudan Osmanlı denetimi altında olan toprakları kapsamaktaydı. Payitahtın atadığı görevlilerce yönetilen bu eyaletler, arazi gelirlerinin ve savaş dönemi vergilerinin en büyük kısmını yüklenirdi; iskân ve arazi sahipliği sistemleri merkezden düzenlenirdi. Merkez bölge coğrafi bakımdan Akdeniz topraklarıydı: Otlaklar ve tahıla dayalı kuru tarım için yeterli yağış alan ancak çoğu durumda başka ürünleri sınırlı olan şimdiki Yunanistan ve Güney Bulgaristan, Batı ve Orta Anadolu, Suriye ve Filistin. Nehir ya da akarsu kıyılarında veya zengin alüvyonlu vadilerde bulunan daha verimli topraklarda çeşitli ürünler yetiştirilir ve tedarik için biraz ürün fazlası sağlanırdı; ancak bu miktar büyük bir imparatorluğu beslemeye pek yeterli değildi.

Temel kaynakların, özellikle gıda ürünlerinin tedariki daha ziyade imparatorluğun birinci çeper bölge olarak adlandırabileceğimiz kesimin göreviydi: Kuzey Balkanlar, Mısır ve Kırım'ın verimli toprakları. Osmanlılar için hayati önem taşımakla birlikte, idari bakımdan imparatorluğun bu bölgeler üzerindeki doğrudan denetimi daha sınırlıydı. Geleneksel hukuk sistemleri ve arazi sahipliği sistemleri büyük ölçüde ay-

27 Osmanlı taşra idaresine ve taşra idari birimleri arasındaki farklılıklara ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Gabor Agoston, "A Flexible Empire: Authority and Its Limits on the Ottoman Frontiers", *International Journal of Turkish Studies* 9 (2003): 15-31.

nen korunmuştu. Macaristan doğrudan yönetilse de, Osmanlı egemenliğini tanıyan Tuna voyvodalıkları ve Kırım Tatar Hanlığı görünüşte bağımsızlığa bile sahipti. Coğrafi bakımdan büyük bir değişkenlik göstermekle birlikte, bu toprakların hepsi önemli bir tarımsal fazla üretirdi. Anadolu dışına doğru yayılma sürecinde bu bölgelerin ele geçirilmesi, Osmanlılara ekili alanlar ve başka doğal kaynaklar sağlayan bir ekolojik talih kuşu oldu. Mısır binlerce yıldan beri olduğu gibi pirinç ve tahıl kaynağıydı; ancak bu kaynak payitahttan ziyade Hicaz'ın kutsal topraklarını beslemeye ayrılmıştı. Şimdiki Sırbistan, Macaristan, Bulgaristan ve Romanya'dan buğday, bal, kereste ve hepsinden önemlisi koyun gibi mallar gelmekteydi. Kırım'dan gelen mallar çoğunlukla post, donyağı, tereyağı ve sadeyağdı; özellikle sonuncusu henüz zeytinyağı zevkini edinmemiş olan Türkler açısından önemliydi. O sırada Osmanlılar Karadeniz'i neredeyse bir Osmanlı gölüne dönüştürerek zengin kaynaklarını imparatorluk içindeki tüketime bağlamıştı.[28]

İkinci çeper bölge imparatorluğun daha düşük verimli topraklarını kapsamaktaydı. Böyle bölgeleri dolaylı yönetmeyi tercih eden devlet, çoğu kez fetih öncesindeki yöneticilere sözde bir Osmanlı unvanı verir ve bazen göstermelik vergi ile biat işaretlerinin ötesinde bir şey istemezdi. Coğrafi bakımdan genelde kurak ya da dağlık olan bu yerlerde büyük ölçüde çoban aşiretler barınırdı; Kürdistan, Arnavutluk, Yemen ve Arabistan Çölü gibi yerleri doğrudan yönetmek fiilen imkânsızdı. Bu topraklar (ve o dönemde henüz seyrek nüfuslu olan ve üstünkörü idare edilen Irak)[29] bu kitapta daha az yer alacaktır. Ancak imparatorluğun hiçbir kesimi tamamen Osmanlı idaresinin erişimi dışında değildi; ilerleyen sayfalarda Libya ve Makedonya gibi uzak yerler dahi kereste temini ve kıtlıkla başa çıkmak gibi değişik bağlamlarda kimi zaman karşımıza çıkacaktır.

28 Halil İnalcık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", *Archeion Pontou* 35 (1979): 74-110 ve Victor Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of Cossack Naval Raids", *Oriente Moderno* 20 (2001): 23-95.

29 Irak'ta uzun vadeli nüfusu yönelimleri ve ortaçağdan sonra nüfusunun gerilemesi konusunda bkz. Robert Adams, *Land Behind Baghdad* (Chicago: University of Chicago Press, 1965).

Ancak bu kitabın asıl odağı Osmanlı "merkez" bölgesidir. Mısır ve Tuna gibi yerlerin oynadığı hayati ekonomik ve ekolojik role rağmen, imparatorluğun yükselişi ve krizi sonuçta Güney Balkanlar'dan başlayıp Anadolu'ya ve Doğu Akdeniz'e kadar uzanan yerlerin kaderine bağlıydı. Bu bölge en hızlı büyümeye ulaşacak, en ağır nüfus baskısına maruz kalacak ve Küçük Buzul Çağı'nın en kötü etkileriyle karşılaşacaktı. Dahası, Osmanlı idaresinin merkezi olmaları itibariyle, söz konusu dönemden günümüze ulaşan en sağlam tarihsel kayıtlar bu eyaletlerle ilgilidir. Yine de merkez bölgenin çevre tarihi ancak bütün imparatorluktaki kaynaklar ve onların yeniden dağıtımı bağlamında anlam kazanır.

Kaynaklar

İmparatorluk üç kıtadaki bu kaynakları ve onların dolaşımını çekip çevirmek için kapsamlı tedarik sistemleri geliştirdi. Devlet kalite, fiyat ve satış düzenlemelerine ilaveten, bir dizi malda tedarik, depolama, taşıma ve dağıtım süreçlerinin az çok doğrudan yönetimini üstlendi. Bu sistemler, merkezi idarenin sürekli ilgisini gerektirdiği için Osmanlı *mühimme defterleri*nde öne çıkan bir yer tutar. Kayıtlar 16. yüzyıla ilişkin kesin dökümü sağlamaktan uzak olsa da, bu belgeler bazı önemli kalemlerin yönetimini ana hatlarıyla ortaya koymaya yetecek bilgiler sunar. Arşiv bulgularından, hepsi belirli güçlü ve zayıf yanlar taşıyan, değişik ve çoğu kez kendine özgü tedarik sistemlerinin bir tablosu ortaya çıkar.

Kereste

Kereste hacim itibariyle en büyük ve aynı zamanda belgelerde en sık geçen kalemdi.[30] Türklerin, ormanları zaten azalmış

30 Osmanlı ormancılığı üzerine araştırmalar henüz emekleme aşamasındadır. Şimdiye kadar bu konudaki Osmanlı belgelerini içeren iki ilginç derleme çıkmıştır: Halil Kutluk, *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar 893-1339 (1487-1923)* (İstanbul: Tarım Bakanlığı, 1948) ve *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler* (Ankara: T.C. Orman Bakanlığı, 1999). Ayrıca Dursun'un "Forest and the State" başlıklı yayımlanmamış bir tezi vardır. Genel olarak gemi yapımı ve bununla bağlantılı kereste kaynakları

Yakındoğu arazisini yıkıma uğrattığı yolundaki yaygın yanlış izlenimlerin[31] aksine, Osmanlı İmparatorluğu dağlık kıyılar boyunca devraldığı geniş orman rezervlerini gayet iyi işletti. Ağaçların büyüklüğü ve kapladığı alan yabancı seyyahları hayrete düşürmüştü;[32] imparatorluk kayıtlarında da, sınırsız olmamakla birlikte geniş kaynakların varlığına işaret eden bulgular vardır.

İnebahtı dönemine varıldığında, merkezi idare en halis keresteleri barındıran geniş alanları *"mirî koru"* adı altında korumaya almış durumdaydı. Ormanlar daha çok Marmara Denizi civarında yoğunlaşsa da,[33] mühimme defterlerinde Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında, kimi zaman Romanya, Suriye ve Arnavutluk gibi uzak yerlerde bile *mirî koru*lardan söz edilir.[34] Osmanlı uyruklarına her türlü izinsiz kesim, otlatma ve odunkömürü yapımını yasaklayan[35] merkezi idare, orman ko-

---

için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: TTK, 1992); Murat Çızakça, "Ottomans and the Mediterranean: An Analysis of the Ottoman Shipbuilding Industry as Reflected by the Arsenal Registers of Istanbul 1529-1650", *Le genti del Mare Mediterraneo*, ed. R. Ragosta (Napoli: Lucio Pironti, 1981).

31 Örneğin bkz. Thirgood, *Man and the Mediterranean Forest*; Maurice Lombard, "Le bois dans la Méditeranée musulmane (VIIe-XIe siècles)", *Annales* (1959): 234-55; Steven Pyne, *Vestal Fire* (Seattle: University of Washington Press, 1997), bölüm 4.

32 Örneğin İzmit Körfezi kıyısındaki padişah ormanlarını gören Venedik elçisi Aurelio Santa Croce belki de Anadolu'daki odun miktarı kadar İtalya'daki nispi ormansızlaşmaya dikkat çeken bir yorumla şunu yazmıştı: "Savaş teknesi yapımında kullanılacak sınırsız odun, özellikle de kadırgalara ve gemilere uygun ağaçlar vardı." Aktaran Maria Pedani-Fabris (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato XIV* (Torino: Bottega d'Erasmo, 1996), 179.

33 Örneğin MD 3/285 ve MD 3/1552. Ayrıca bkz. Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, 102-3 ve çeşitli yerlerde.

34 Örneğin MD 12/67, MD 3/846, MD 3/846, MD 5/1292, MD 7/658, MD 7/658, MD 7/1800 ve MD 7/2330.

35 Örneğin MD 12/815, MD 12/683, MD 39/352, MD 24/672 ve MD 16/428. Ne var ki, başka emirler belli orman kaynakları için, başıboş odunları toplama (MD 14/541) ya da ok yayla avlanma (MD 10/561) izni gibi geleneksel hakları teyit eder.

ruculuğu yapmak üzere yeniçeriler atadı[36] ve kereste kaynaklarına tecavüz edenlere kürek hizmeti gibi sert cezalar getirdi.[37]

Devlet sadece ormanları değil kereste seçimi, kesimi ve dağıtımını da düzene bağladı. Sözgelimi, gemi yapımında kullanılacak ağaçların uygun dirilikte ve kurutulmaya elverişli olacak şekilde "mevsiminde" kesilmesi şarttı.[38] Karaağaçtan top kundakları ve tekerlek ispitleri,[39] koruma altındaki özel bir gürgen ağacı öbeğinden kadırga kürekleri[40] yapılması gibi, belirli amaçlar için kullanılacak ağaç türlerine ilişkin emirler vardı. Belli bölgelerden özel kesimlerin öngörülmesi sık karşılaşılan bir durumdu: Direkler Akyazı'dan,[41] fıçı payandaları Kocaeli'den,[42] bocurgatlar İznikmid'den vb.[43] Sıradan çamın bile tersanelere ya da şehirlerdeki inşaat alanlarına gönderilmeden önce belirli standart ölçülere göre kesilmesi zorunluydu.[44] En iyi ormanların çoğu kez ücra ve dağlık arazide olması nedeniyle, uzak yerlere dağıtımda daha da büyük güçlüklerle karşılaşılırdı. Yerel olanaklar yetersiz kaldığında devlet kerestenin kıyıya taşınması için yakın eyaletlerden yüzlerce kağnı ya da manda gönderirdi; daha sonra da bu yükleri deniz yoluyla sevk etmek üzere kiralık gemiler tutardı.[45]

Arşivler ayrıntılı rakamlar vermese de, anıya dayalı anlatımlar tüketimin ölçeği konusunda bir izlenim verir. Donanma için kullanılan kerestenin yanı sıra askeri ve sivil inşaata dönük ahşap göz önünde tutulduğunda, her yıl imparatorluk talimatları doğrultusunda ormanlardan yüzlerce gemi ve binlerce kağnı yükü ağaç kesilmiş olsa gerek. Bazı tekil emirler bu miktar konusunda bir fikir verir: 1564/1565'te Kocaeli'den 50.000

36 Örneğin MD 39/163 ve MD 40/753.
37 MD 6/185.
38 Örneğin MD 7/1710, MD 12/1020 ve MD 12/1054.
39 MD 70/218.
40 MD 7/1795.
41 MD 6/626.
42 MD 6/627.
43 Örneğin MD 7/2093.
44 Örneğin MD 7/1425.
45 Örneğin MD 3/185, MD 3/1174 ve MD 14/1052.

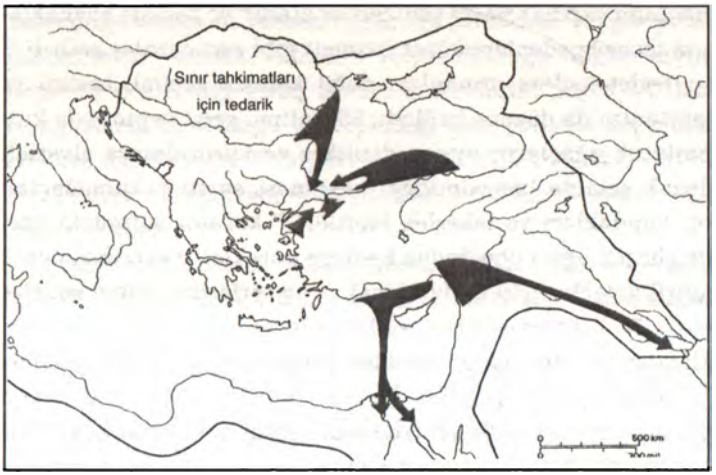

Mühimme defterlerine göre 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı kereste tedarikinin tahmini akış yolları.

fıçı payandası;[46] 1570'te İznikmid'den 5.000 gürgen kadırga küreği;[47] 1571'de Kite'den donanma için 5.000 *çeki* (yaklaşık 1.250 ton) kereste;[48] aynı yıl Akyazı'dan 5.000 *çeki* gemi kerestesiyle birlikte 250 top kundağı ve 10 direk;[49] 1574'te Macaristan'daki Akkırman Kalesi'nin onarımı için Boğdan'dan 3.000 ağaç;[50] altı yıldan az bir süre sonra aynı iş için 2.000 ağaç daha.[51] Ağaçsız Nil Vadisi Türkiye'nin güneydoğu kesiminden, bazen de Yemen ve Habeşistan'dan sürekli odun sevkiyatı alırdı;[52] yine ağaçsız sayılabilecek Güney Irak'a odun sevkiyatı Doğu

46 MD 6/627.

47 MD 14/935.

48 MD 10/305.

49 MD 14/135.

50 MD 26/798.

51 MD 39/657. Macaristan'da askerî inşaata dönük kereste talebi konusunda daha geniş bilgi için bkz. Lajos Rácz, "The Price of Survival: Transformations in Environmental Conditions and Subsistence Systems in Hungary in the Age of Ottoman Occupation", *Hungarian Studies* 24: 21-39, at 26-7.

52 Örneğin MD 7/612 ve MD 7/1973. Mısır odun ihtiyacını 14. yüzyıldan itibaren Alanya bölgesinden sağlamıştı. Bkz. İbn Battuta, *Travels in Asia and Africa*, ed. H. Gibb (Yeni Delhi: Manohar, 1992), 124.

Anadolu ve Kuzey Suriye'den Dicle ve Fırat çığırları boyunca ilerleyen yoldan yapılırdı.[53] Osmanlıların 16. yüzyılda Portekizlilerle başa çıkmak için Hint Okyanusu filoları kurmasıyla, Süveyş ve Basra'daki yeni donanma tersanelerinin ihtiyacını karşılamak açısından bu sevkiyat daha da arttı.[54] Dahası, genel olarak İstanbul'un ve özel olarak padişah sarayının münhasıran bu amaçla tahsis edilmiş yakın ormanlardan muazzam ve sürekli bir odun talebi vardı.[55] Bu konuda da kesin rakamlar yoktur; ama bir belgede sırf padişah sarayı için yılda 6.720 tonluk bir talepten söz edilmesine bakılırsa, şehrin yakıt ihtiyacı şaşırtıcı düzeye varmış olmalıdır.[56]

Tahıl

En hayati mal olan tahılın tedariki aşağı yukarı keresteyle aynı kapsam ve ölçekte yürütülürdü[57] Osmanlı tahıl piyasası tamamen devlet denetimi altında olmamakla birlikte, Bâbıâli'nin yoğun düzenlemesine ve yönlendirmesine tabi kılınmıştı. Olağan fiyat ve kalite gözetiminin ötesinde, merkezi idare tedarik, sevkiyat ve dağıtımı güvence altına alacak gerekli adımlar attı. Coğrafi genişliğinden dolayı, imparatorluk en azından Küçük

53 Örneğin MD 3/1249, MD 7/2371 ve MD 32/71.

54 Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı stratejisi için bkz. Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (New York: Cambridge University Press, 2010).

55 Örneğin MD 31/161 ve MD 6/122. Ayrıca bkz. Dursun, "Forest and the State", 59-63.

56 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 79-81 (1643/4 yılına ilişkin rakam).

57 Tahıl iaşesi Osmanlı uzmanlarının ilgisini diğer malların hepsinden daha fazla çekmiştir. Tarihyazımına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Ahmet Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İaşe", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3 (2005): 211-35. Burada başvurulan araştırmalardan bazıları şunlardır: Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1964); Lütfi Güçer, "İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1950): 397-416; Rhoads Murphey, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways* 2 (1988): 217-63; Lynne Sasmazer, "Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire" (doktora tezi, Indiana Üniversitesi, 2000); Ağır, "From Welfare to Wealth."

Buzul Çağı'nın başlamasına kadar bir bütün olarak nadiren açıklarla karşılaştı. Bununla birlikte, merkezi idare fazla veren ve açık veren yöreleri dengelemede piyasa güçlerine çok az dayanarak, eyaletler arasında sevkiyatı fiilen yönetmeyi tercih etti.

Her şeyden önce, Osmanlı tahıl tedariki verimli Tuna ve Karadeniz bölgelerine ve Nil'in cömertliğine bağlıydı. İlk iki bölge tarım fazlasını vergi ve baç olarak doğrudan İstanbul'a ya da ordu depolarına ve imparatorluğun ambarlarına gönderirdi. Özellikle Trakya limanı Rodosçuk'taki (Rodosto, bugün Tekirdağ) ambarlar, savaşlardaki ve acil durumlardaki geniş çaplı sevkiyatı da kapsamak üzere payitahttaki iaşesinin büyük bir bölümünü sağlardı.[58] Olağanüstü durumlarda Kuzey Balkanlar'dan istenen sevkler bazen 4.000 ton tahıla kadar ulaşırdı;[59] bölgeden gönderilen hububatın ve diğer gıda ürünlerinin yıllık toplam miktarı herhalde on binlerce tonu bulmuş olmalı.[60] Roma döneminden beri imparatorlukların tahıl ambarı olan Mısır, Memlûk döneminin sonlarında büyük yıkıma uğramıştı;[61] gıda ve hammadde kaynağı olarak kuzey eyaletlerinin ve voyvodalıkların önüne henüz geçmiş değildi. Nil her yıl İstanbul'a 1.000 tonu aşkın tahılın yanı sıra, yüzlerce ton pirinç, şeker ve başka mallar gönderirdi; bu önemli bir miktar olmakla birlikte, toplam iaşenin ancak küçük bir kısmıydı.[62]

---

58 Örneğin MD 5/595.

59 Örneğin 1586'da Eflak ve Boğdan'dan 40.000 *kile* (aşağı yukarı 1.500 ton) buğday, 50.000 *kile* arpa ve 20.000 *kile* darı sevkine dair acil bir emre rastlamaktayız (MD 61/208).

60 Peter Sugar *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* (Seattle: University of Washington Press, 1977, 125) kitabında, 1560'larda Tuna voyvodalıklarından sırf saray ahırlarına her yıl 80.000 *kile* (yaklaşık 3.000 ton) arpa gönderildiğini belirtir.

61 Osmanlıların eline geçtiği 1510'larda Mısır, gıda ürünleri bakımından net *ithalatçı* konumundaydı. Bkz. Leonor Fernandes, "The City of Cairo and Its Food Supply During the Mamluk Period", *Nourir les cités de Mediterranée - Antiquité-temps moderns*, ed. B. Marin ve C. Virlouvet (Paris: Maisonneuve, 2003) ve Borsch, "Environment and Population."

62 Murphey ("Provisioning Istanbul", 232) 20.000 *erdeb* (yaklaşık 1.400 ton) gibi bir rakam verir. Alan Mikhail ("The Nature of Ottoman Egypt: Irrigation, Environment, and Bureaucracy in the Long Eighteenth Century", doktora tezi, California Üniversitesi (Berkeley), 2008, bölüm 3), 18. yüzyılda Mısır'dan İstanbul'a yıllık sevkiyatın birkaç bin *erdeb* (birkaç yüz

Aynı ölçüde önemli bir husus, Mısır'ın Hicaz'daki kutsal şehirlere gönderilen gıda ürünlerinin çoğunu karşılamasıydı; "*deşişe*" olarak anılan bu dağıtım her yıl birkaç bin tonu bulurdu. Nil taşkınları yetersiz olduğunda, Mekke ve Medine'nin kıtlık çekmesi neredeyse kesindi.[63]

Öte yandan, imparatorluğun tahıl yönetimi merkez bölge eyaletlerinin içlerine de ulaşırdı. Bâbıâli her *kaza*nın (bir *kadı*nın yargı alanına göre tanımlanan idari birim) temel gıda ürünlerinde esasen kendine yeterli olmasını, yani imparatorluğun taleplerini karşılama emri gelene kadar dışarıya ürün vermemesini ve dışarıdan ürün almamasını öngörürdü.[64] Bu talep genelde kamusal ve özel tahıl ambarlarında depolanmış rezervlerde *narh* değeri üzerinden zoraki alım biçimine bürünürdü. Bölgeler arasında her aktarım kayıpları ve kaçakçılığı caydırmaya yönelik titiz tedbirlerle karşılaşırdı. Nakliyeciler kefil göstermek ya da teminat vermek, işlemleri tescil ettirmek ve makbuz almak zorundaydı. Mısır ya da kuzey bölgeleri kadar hayati önem taşımamakla birlikte, bu Akdeniz toprakları yine de askeri seferler, şehirlerdeki tüketim ve bazen de kıtlık yardımı için uzak yerlere başta arpa olmak üzere temel tahılları düzenli gönderirdi.[65]

---

ton) ile 40.000 *erdeb* (yaklaşık 3.000 ton) arasında değişmiş olabileceğini saptar. İmparatorluğun Mısır tahıl ambarları ve hesapları üzerindeki yönetimi için örneğin bkz. MD 5/601.

63 Murphy ("Provisioning Istanbul", 232), 17. ve 18. yüzyıllar için 48.000 *erdeb* (3.341 ton) gibi bir rakam verir; Michel Tuchscherer ("Approvisionnement des villes saintes d'Arabie en blé d'Egypte d'après des documents ottomans des années 1670", *Anatolia Moderna* 5 [1994]: 79-99, 80) *vakıf*ların dağıtımları da hesaba katıldığında, toplam miktarın 1670'lerde 70.000 *erdeb*i aştığını ileri sürer. *Deşişe* idaresine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Jane Hathaway, *A Tale of Two Factions* (Albany: SUNY Press, 2003), 145-6. Padişah emirlerinin örnekleri için bkz. MD 5/895 ve MD 61/262.

64 Bu sisteme ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Lütfi Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi* 12 (1951): 79-98 ve *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*.

65 Örneğin MD 58/431 ve MD 27/935. Kıtlık yardımına ilişkin daha geniş bilgi için bkz. bölüm 3.

Kerestede olduğu gibi nakliye ve işleme süreçleri neredeyse tedarik kadar büyük güçlükler çıkarırdı. Sevkiyat büyük ölçüde devlete ait ya da kiralık özel gemilerle denizden yapılırdı ve maliyet bazen yük değerinin %15 ila 25'ine varacak şekilde milyonlarca *akçe*yi bulurdu.[66] Başka yere taşıma ve kaçakçılık riski daima olduğundan imparatorluk görevlileri sürekli gözdağına ve teftişe başvururdu. İç kesimlerdeki bölgelerden tahıl edinmek için, özellikle askeri hazırlıklarda ya da acil durumlarda devletin büyük çaplı kağnı ya da deve kervanları ayarlamasına gerek vardı;[67] ama kara taşımacılığının çok daha yüksek (gemi taşımacılığının en az iki katı) maliyetinden dolayı bu sevkiyatlar nadiren önemli bir rol oynardı.[68] Tehlikeleri ve nakliye masrafını göz önünde tutan tahıl idaresi, riski yaymak için lonca sistemi üzerinden tahıl tüccarlarıyla birlikte

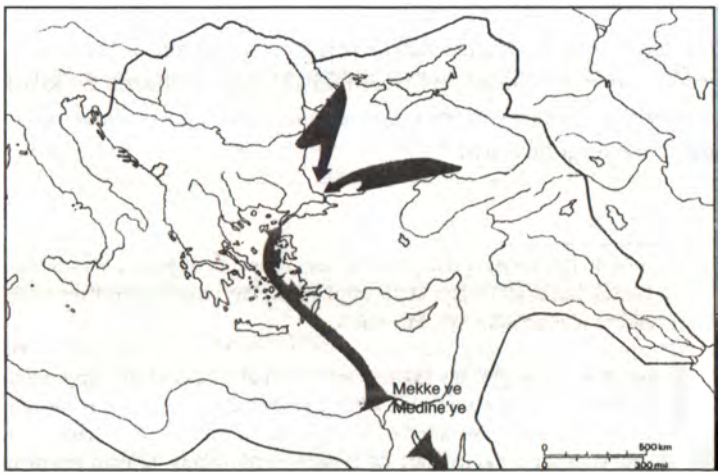

Mühimme defterlerine göre 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı tahıl tedarikinin tahmini akış yolları.

66 Murphey, "Provisioning Istanbul", 226.

67 Örneğin MD 27/935.

68 Kara taşımacılığının lojistiği için bkz. Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries" *International Journal of Middle East Studies* 14 (1982): 523-39.

çalışırdı; aynı zamanda fırıncıların ve değirmencilerin tedarikteki kaçınılmaz aksamalarda yardıma yetişecek ilave stokları hazırda tutmalarını zorunlu kılardı.[69] Ham tahılın gideceği yere varmasından sonra bile öğütme ve pişirme işlemleri yine devlet gözetimini gerektiren başka engeller yaratırdı. Örneğin dönemin basit su değirmenleri kuraklıklarda ya da dondurucu havalarda sıklıkla işlemez hale geldiğinden, padişah payitahta sürekli bir un tedariki için atla çalışan ilave değirmenler yaptırmak zorunda kalırdı.[70]

Koyun

İmparatorluğun *celep-keşan* sistemi olarak bilinen koyun tedariki hem olağandışı mahiyeti hem de 1590'lardaki krizde oynadığı kilit rol nedeniyle özel ilgiyi hak eder.[71] Tavuk ve keçi etinin düşük statüsü, domuz etiyle ilgili dini yasaklar ve sığır etinin azlığı nedeniyle imparatorluğun et, yağ ve süt ürünleri ihtiyacını büyük ölçüde koyun sağlardı. İstanbul'un et tüketimine ilişkin rakamlar büyük değişkenlik gösterir; ama Küçük Buzul Çağı krizi sırasında toplam rakam muhtemelen yılda 1,5 milyon koyun civarındaydı ve sırf saray mutfağına 70.000 koyun girmekteydi.[72] Diğer Osmanlı şehirlerine ilişkin rakamlar bilinmese de, tüketilen toplam koyun sayısı 1 milyona var-

69 Eyüp Özveren, "The Black Sea and the Grain Provisioning of Istanbul in the *Longue Durée*", *Nourir les cités de Mediterranée - Antiquité-temps modernes*, ed. B. Marin ve C. Virlouvet (Paris: Maisonneuve, 2003).

70 MD 7/230, MD 7/273 ve Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1935), bölüm 8, belge 22.

71 Koyun tedarikiyle ilgili ayrıntılı araştırmalar için bkz. Anthony Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celep-Keşan System" (doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1988); Faroqhi, *Towns and Townsmen*, bölüm 9; Bistra Cvetkova, "Le service des celep et le ravitaillement en bétail dans l'Empire ottoman (XVe-XVIIIe s.)", *Études historiques* 3 (1966): 145-72.

72 Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 8-16. Karşılaştırma açısından, 18. yüzyıl başlarının Londra'sında yaklaşık 600.000 koyun, 100.000 sığır ve 100.000 dana tüketildiği sanılmaktadır; rakamları aktaran Keith Thomas, *Man and the Natural World* (New York: Oxford University Press, 1983), 26.

mış olabilir. Bu arada seferlere gönderilen canlı koyunlar, askerlerin başlıca protein kaynağını oluştururdu.

Devlet koyun tedarikini ve dağıtımını merkezi düzeyde yönetmek yerine bu işi hizmete koşulan yüklenicilere bırakırdı. Merkezi idarenin belirli aralıklarla taşra idarecilerinden belirlemelerini istediği *"celep"*ler bir tür özel vergi olarak, her yıl belirli sayıda koyunu *narh* değeri üzerinden sağlamak zorundaydı. İşin garip tarafı, kayıtlarda çoğu *celeb*in koyun yetiştiricileri olarak değil her kesimden zengin adamlar, özellikle de "tefeciler" olarak tarif edilmesidir. Bu durum idarecilerin onlara söz konusu vergiyi itibarsız bir iş sayılan tefeciliğin cezası olarak yüklediği izlenimini verir.[73] Böyle kişilerde aranan yegâne şart, uygun geçim kaynağına (*"tahammül"*) sahip olmalarıydı; bu terim Küçük Buzul Çağı krizinde bozulmaya yüz tutan sistemde defalarca karşımıza çıkacaktır. Koyun idaresi yıl boyunca tedariki sağlamak açısından *celep*leri mevsimlik atayarak, en çok zorlu kış teslimatına dikkat ederdi.[74] Sabit fiyatların eyaletler, büyük şehirler ve payitaht arasında değişken bir ölçeğe dayanması, kâğıt üzerinde *celep*lerin teslimat masrafını karşılamaya yetecek kârı elde etmek üzere, sürüleri yetiştirildikleri yerlerde alıp İstanbul'da ve diğer kilit varış noktalarında satmalarına olanak verirdi. Dahası, fiyat değişimi düzgün işlediğinde, ayrıca şahısların kırsal kesimden uygun şehir pazarlarına koyun satmasını teşvik ederdi.

Çoban ücretlerinin yüksekliğine ve sürü gütmenin tehlikelerine karşın, kendi başına yürüyebildiği için, koyun nakliye maliyeti en düşük mallardan biriydi. Tahılda olduğu gibi, Tuna bölgesi talebi karşılamada en büyük paya sahipti. Kapsamlı hesaplar bulunmamakla birlikte, Balkan tarihçilerinin tahminlerine göre, bölge bu dönemde her yıl yaklaşık 440.000 koyun sağlamaktaydı.[75] Bir padişah emri bölgenin sırf 1582'de 472.000 koyun teslim ettiğini ima eder.[76] Başka bazı kaynaklar

73 Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", bölüm 3.

74 *Age.*, 121-3.

75 Rakamı aktaran Sugar, *Southeastern Europe*, 125.

76 MD 48/705.

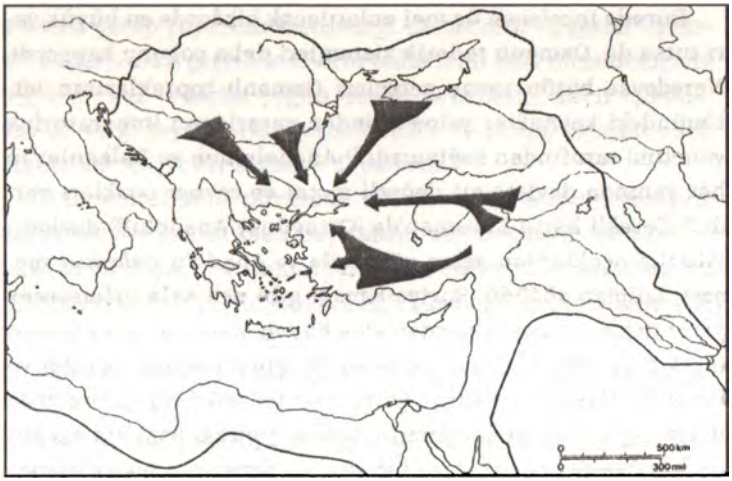

Mühimme defterlerine göre 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı koyun tedarikinin tahmini akış yolları.

tek başına Boğdan'ın yılda yaklaşık 300.000 koyun gönderdiğini ileri sürerken,[77] anlatımlara bakılırsa, öbür Balkan voyvodalıkları çoğu kez her seferinde yaklaşık 200.000 koyun sağlamaktaydı.[78] Hayvancılık bakımından başka bir zengin bölge olan özerk Kırım genelde vergi ve baç yükümlülüğünü başta içyağı ve sadeyağ olmak üzere hayvan ürünleriyle öder ve ikinci önemli kaynağı oluştururdu. Taşımanın nispeten kolay olması nedeniyle, devlet tedarik için Orta ve Doğu Anadolu'ya da ulaşabilecek durumdaydı; koyunlar bazen yerleşik çiftçilerden bazen de göçer Türkmen aşiretlerinden edinilirdi. Bu bedelli alımlar önemli bir toplamı (her yıl on binleri ve acil durumlarda yaklaşık yüz bini) bulurdu ama kuzeyden düzenli gönderilen düzeye, yani yüz binlere asla ulaşmazdı.[79] Gönderilen sürüler vardığında, idare önce şehir kapıları dışındaki belirlenmiş mezbahalara, ardından halka resmi sabit fiyat üzerinden satış yapan kasaplara tahsis edilecek et paylarını belirlerdi.[80]

77 MD 53/294.

78 Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 22-7.

79 Örneğin MD 14/180.

80 Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 45-8.

Burada incelenen üç mal anlatılacak hikâyede en büyük yeri tutsa da, Osmanlı tedarik sistemleri daha çoğunu kapsardı. Neredeyse bütün savaş gereçleri Osmanlı topraklarının bütünündeki kaynaklar yelpazesinden yararlanan imparatorluk yönetimi tarafından sağlanırdı.[81] Anadolu'nun ve Balkanlar'ın her yanında devlete ait değerli metal ve cevher ocakları vardı.[82] Gerekli barut Karaman'da (Ortagüney Anadolu)[83] devletin işlettiği ocaklardan gelen güherçile ve Anadolu *palamut* meşesi, Lübnan söğüdü, Suriye kavağı gibi pek akla gelmeyecek yerlerdeki özel kaynaklardan elde edilen odunkömürü kullanılarak üretilirdi.[84] Ulaşım ya da savaş için kullanılacak atlar ve develer, otlaklar[85] ve saray ahırlarına tedarik[86] gibi konularda hatırı sayılır devlet gözetimini, ayrıca (sonraki başlıkta ele alınacağı üzere) öncelikle bu hayvanları yetiştiren göçer aşiretlerin idaresini gerektirirdi. Donanma açısından kereste kadar vazgeçilmez olan katran, reçine, kurşun, demir, yelken bezi ve kenevir gibi kalemlerden her birinin tedariki için ilave tedbirlere gerek vardı.[87] Belirgin stratejik değeri olmayan mallar bile devletin düzenleyici sistemlerine tabi kılınabilirdi. İmparatorluk bazen meyve,[88] keçi postu, balmumu ve bal gibi değişik malların ihracatını yasaklardı.[89] Zeytinyağı, içyağı ve hatta soğan[90] gibi mallar için sabit fiyatlar belirler ve vurgunculuğa karşı önlemler alırdı; üzümü turşuya ve pekmeze ayırmak için

81 Genel olarak askerî gereçler için bkz. Gabor Agoston, *Guns for the Sultan* (New York: Cambridge University Press, 2004).

82 *Age.*, bölüm 6.

83 Padişah emirlerinde ara sıra başka kaynakların belirtilmesine karşın, büyük bir arayla en sık Karaman ocaklarından söz edilir. Belgelerde güherçile tedarikiyle ilgili en eksiksiz değerlendirme MD 12/800-810'da yer alır.

84 V. J. Parry, "Materials of War in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic and Social History of the Middle East*, ed. M. Cook (Londra: Oxford University Press, 1970).

85 Örneğin MD 12/57.

86 Örneğin MD 3/187.

87 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 126-31 ve Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, 121-46.

88 Örneğin MD 61/172.

89 Örneğin MD 6/71.

90 Örneğin MD 5/129.

ara sıra şarap yapımını kısıtladığı da olurdu.[91] Şaptan[92] şekere[93] kadar varan çeşitli malların tedarikini özel düzenlemelere bağlardı. Tuz tedariki yoğun devlet yatırımını, kayıt işlemlerini ve vergi teşviklerini gerektirirdi[94] ve pirinç üretimi başlı başına karmaşık bir sisteme dayanırdı.[95]

Gıda tedarikinin pürüzsüz işlemesinin neticesi, yaklaşık yarım milyon sakini olan payitahtın ve 16. yüzyıl dünyasının belki de en güçlü ordusunun iyi beslenmesiydi. İstanbul'un bir tarihçinin ifadesiyle "şişkin göbekli başkent" (*capital-ventre*),[96] yani pek az şey üreten ve sırf tüketen bir motor özelliğini sürdürmesine karşın, halkı Küçük Buzul Çağı'nın başlamasından önce nadiren ciddi sıkıntılarla karşılaştı. Osmanlı orduları on binlerce yedek askerin dışında 100.000 mevcudunu aşarken, donanmanın mevcudu bir ara 50.000'e kadar çıktı.[97] Bununla birlikte, Osmanlı askerleri dünyada iaşesi en iyi askerler arasında kaldı.

Büyük çaplı askeri seferberliklerde imparatorluğun taleplerinin artması sistemi sınırlarına kadar zorlardı.[98] Hazırlıklar ilkbahardaki sefer mevsiminden aylar önce, en geç sonbahara doğru başlardı. Merkezi idare gemilerin ve diğer ulaşım araçlarının envanterini çıkarır, ordunun yürüyüşünde geçeceği ik-

91 Örneğin MD 5/484. İmparatorluktaki Yahudiler ve Hıristiyanlar kendi tüketimleri için genellikle şarap yapabilirlerdi.

92 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 145-6.

93 Örneğin MD 71/565.

94 Bkz. Lütfi Güçer, "XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1962/63): 81-143.

95 Halil İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükçi-Re'âyâ* System in the Ottoman Empire", *Turcica* 14 (1982): 69-141. Bölüm 2'de pirinç tarımı daha ayrıntılı ele alınacaktır.

96 Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Paris: Maisonneuve, 1962), kısım II, bölüm 1.

97 Askerî insan gücüne ilişkin hesaplamalar için bkz. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1999), 35-49; donanma mevcudu için bkz. Çızakça, "Ottomans and the Mediterranean."

98 Osmanlı savaş tarzının ve idaresinin ayrıntıları için bkz. Agoston, *Guns for the Sultan*; Murphey, *Ottoman Warfare*; Caroline Finkel, *The Administration of Warfare* (Viyana: VWGÖ, 1988).

mal konaklarındaki stoklamayı planlardı.[99] Donanma açısından ilk iş gemileri donatmak, ardından her gemide 200 ila 300 adamın temel erzakını oluşturan peksimeti sağlamaktı[100] Ordu tedariki imparatorluğun en uzak köşelerinden gönderilen mallar ile kullanılmaya hazır yerel kaynaklar arasında bir denge kurmayı gerektirirdi. Her iki talep esas olarak nakdi ve ayni olağanüstü vergilerle (*"avarız"* ve *"nüzul"*) ve genelde merkez bölge eyaletlerinden gelen tahıl, koyun ve başka malların zoraki alımıyla (*"sürsat"*) karşılanırdı.[101] Atlar için yerel otlaklar bulma gereği kaçınılmazdı ve zor zamanlarda askerlerin taşra halkından zorla mal almasının önüne geçmek imkânsızdı. Yine de Osmanlı sistemi kusursuzluktan uzak olsa da, İspanya'dan Hindistan'a kadar dönemin diğer bütün devletlerine nazaran, muhtemelen yerel sakinler açısından en düşük maliyetle daha iyi iaşe sağlanan bir ordu çıkarırdı.[102]

İskân

İster savaşta ister barışta en önemli kaynak insandı: Kereste kesecek, tahıl yetiştirecek, koyun güdecek, kaynak temin edecek, bunları payitahtın ve ordunun talepleri doğrultusunda taşıyacak insanlar.[103] İmparatorluğun hızla genişlediği 15. yüzyılda ve 16. yüzyıl başlarında Osmanlılar yüzyıllar boyunca savaş ve veba yüzünden nüfusu azalmış toprakları devral-

---

99 Gilles Veinstein, "Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Memoriam Vančo Boškov*, ed. H. Majer (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1986).

100 Örneğin MD 6/643 ve MD 6/1469. Çeşitli gemilerde mürettebat sayısı için bkz. Çızakça, "Ottomans and the Mediterranean."

101 Örneğin MD 12/397, MD 12/517, MD 44/262.

102 Erken modern çağ Avrupa'sında lojistik sorunları için bkz. Martin van Creveld, *Supplying War: Logistics from Wallerstein to Patton* (New York: Cambridge University Press, 2004), bölüm 1. Babürlü Hindistan'ında askeri tedarik için bkz. Stewart Gordon, "War, the Military, and the Environment: Central India, 1560-1820", R. Tucker ve E. Russell (ed.), *Natural Enemy, Natural Ally* (Eugene: University of Oregon Press, 2004).

103 Akdeniz'da insanı "nihai kaynak" sayan başka bir görüş için bkz. Horden ve Purcell, *Corrupting Sea*, 377-80.

dılar.[104] İmparatorlukta ücretlerin diğer maliyet kalemlerine oranla yüksek olması, Bâbıâli'yi diğer her kaynak gibi işgücünü de toplamaya, seferber etmeye, dolaştırmaya, duruma göre zorla ya da hoşlukla çalıştırmaya yöneltti.[105] Vasıflı işgücünün ya da büyük çaplı projelerin gerektiği durumlarda, merkezi idare bazen imparatorluğun bir ucundan öbür ucuna işçiler gönderdi. Ne var ki, toprağı işleme ve hammadde çıkarma gibi temel işler için, devletin her yerde iskânı genişletmesine, neredeyse kilit malların dağıtımı kadar uyrukların dağılımıyla da uğraşmasına gerek vardı. Zamanla imparatorluk özellikle merkez bölge eyaletlerinde gözetimini ve vergi alımını azami düzeye çıkarırken, tarımı teşvik etmek, arazi kullanımını ve işgücünü idare etmek üzere arazi sahipliği ve iskân sistemleri geliştirdi.

Osmanlı şehirleri büyük ve kalabalık olsa da köylü çiftçiler ve göçer çobanlar hâlâ imparatorluk nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Osmanlı padişahları uyruklarını kabaca "sürü" anlamına gelen *reaya* ibaresiyle anardı. Halkını elverişli arazilere sürmeye ve ürünlerinin büyük kısmını elde etmeye çalışan bir merkezi idare için bu birçok bakımdan uygun bir mecazdı. Merkezi idare elbette sürünün yününü de kırkmaktaydı ama çok sert biçimde değil. Osmanlı yöneticilerinin devraldığı geleneksel İslam kavramı "adalet dairesi" uyarınca, köylüler padişaha ve ordusuna gelir sağlamakla, buna karşılık onlar da köylülere güvenlik ve adalet sağlamakla yükümlüydü.[106] Her ne kadar pratik olmaktan ziyade ideal bir ilke olsa da, Osmanlıların daha iyi dönemlerinde bu "daire" ger-

104 Uli Schamiloglu, "The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and Its Impact on Turkish Civilization", *Views from the Edge: Essays in Honor of Richard Bulliet*, ed. N. Yavari vd. (NewYork: Columbia University Press, 2004).

105 İşgücü konusunda daha geniş bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, "Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (16th-17th Centuries)", *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey*, ed. D. Quataert (Binghamton: SUNY Press, 1994).

106 Osmanlı devletinin pekişmesi bağlamında "adalet dairesi" üzerine daha geniş bilgi için bkz. Linda Darling, "Political Change and Political Discourse in the Early Modern Mediterranean World", *Journal of Interdisciplinary History* 38 (2008): 505-31.

çeğe Avrupa'nın "Şark despotizmi" yakıştırmasından çok daha fazla yakındı. Koşullar elverdiği sürece hükümdarlar ve onlara bağlı görevliler uyrukların Osmanlı yönetimine rızasını sağlayacak ödünlere ve uyarlamalara isteyerek başvururlardı.[107] Hatta klasik çağda imparatorluk dışında, yani "darü'l-harp" topraklarında bulunan bazı Hıristiyanların Osmanlı topraklarında daha iyi bir yaşam aradıkları yönünde göstergeler bile vardır.[108]

Hukuken *reaya* özgür köylü statüsündeydi; Osmanlı öncesi dönemde Anadolu ve Balkanlar'ın büyük bir kısmında geçerli olan kölelik koşullarından kurtulmuş durumdaydı.[109] Köylülerin çoğu uygulamada imparatorluk topraklarının çoğunu oluşturan padişaha ait *mirî* arazilerde soydan geçme kiracı haline geldi.[110] Toprak sahiplerinin keyfi dayatmalarından kâğıt üzerinde muaf olan bu kiracılar genellikle ölçülü vergiler öderlerdi; çiftlikleri üzerinde devredilemeyen ve soyla geçen bir intifa hakkı taşırlardı. Ancak üç yıl boyunca ekilmeyen bir arazi alınıp başka bir köylünün kaydına geçirilebilirdi; *reaya* işlediği toprağa bağlıydı ve ayrılırken yerine tarlasını ekip vergiyi ödeyecek başka birini bulmadığı takdirde, ağır bir para cezasın-

107 Amy Singer *Palestinian Peasants and Ottoman Officials* (New York: Cambridge University Press, 1994, 2-3 ve çeşitli yerlerde) kitabında, Kudüs yöresine ilişkin ayrıntılı bir örnek olay incelemesine dayanarak benzer bir sonuca varır.

108 Örneğin MD 7/166 Balkanlar'daki yerel yetkililere bu Hıristiyanlardan bazılarının Osmanlı topraklarına yerleşmesine izin vermelerini bildirir. Başka bir örnek İspanyol Yahudilerinin 1492'de topluca Selanik'e yerleştirilmeleridir.

109 Sisteme ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. İnalcık, *Economic and Social History*, c. 1; Sistemin kökenine ve gelişimine ilişkin klasik bir çalışma için bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980). Suraiya Faroqhi de Osmanlı tarımının ve arazi kullanımının tarihyazımı üzerine çok sayıda makale yazmıştır. Bkz. "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (ca. 1500-1878)", *New Perspectives on Turkey* 1 (1987): 3-34; "Rural Society in Anatolia and the Balkans During the Sixteenth Century, I", *Turcica* 9 (1977): 161-95; "Rural Society in Anatolia and the Balkans During the Sixteenth Century, II", *Turcica* 11 (1979): 103-53; "Ottoman Peasants and Rural Life: The Historiography of the 20th Century", *Archivum Ottomanicum* 18 (2000): 153-82.

110 Bkz. İnalcık, *Social and Economic History*, c. 1, 110-14.

dan (*"çift-bozan akçesi"*) yükümlüydü.[111] Her eyalette *kanunname*ler tarım ve mülkiyet konusunda çoğu kez yerel usulleri kurala bağlayan daha ayrıntılı düzenlemelere olanak verirdi.

Bir *çift* öküzle sürmeye yetecek kadar araziyi işleyen müstakil köylü *hane*si, Osmanlı tarım ekonomisinin yapıtaşını oluştururdu. Bu *çift-hane* sistemi çoğu kez fiilen uygulanmazdı. (Fiili arazi sahipliğine ilişkin hesaplamalar Bölüm 2'de yer almaktadır.) Yine de Osmanlı tarım sistemi için (bazı bakımlardan Çin İmparatorluğu'ndaki eşit-tarla idealiyle karşılaştırılabilecek) bir model işlevini görürdü. Böyle bir tarla hanenin elinde kalır ve bölünmeksizin miras yoluyla geçerdi; çok sayıda vâris olduğunda kardeşler toprağı birlikte işlerdi. Amaç devlete vergi ve kaynak sunabilecek sağlam bir tarım fazlası üreten kendine yeterli bir köylü hanesiydi.[112]

Bu vergiler esas olarak 17. yüzyıla kadar Osmanlı ordusunun büyük kısmını oluşturan *sipahi*lerce toplanırdı. Sipahi araziyi mülk değil *tımar* olarak ellerinde tutardı; *tımar* askeri hizmet karşılığında padişahın takdirine göre bağışlanan arazi geliriydi. Verginin birinci kademesi tahıldan ayni olarak alınan öşüre ve diğer tarımsal ürünlerden (koyun, bal, zeytinyağı vb) alınan benzer paylara dayanırdı. *Tımar* sahipleri genelde bu malları nakit karşılığında satardı; böylece kasabalara gıda ürünleri, kırsal ekonomiye de sikke girmiş olurdu. İkinci kademe ise bekâr erkeklere (*"mücerred"*) özel bir oran uygulanmak üzere, çiftlik büyüklüğüne (bir *çift*, yarım *çift* ya da daha azına) göre alınan *çift resmi*ydi; böyle bir vergi tarhının kapsamlı tahrirleri gerektirmesi, daha sonraki tarihçilerin Osmanlı döneminde nüfusun ve arazi kullanımının ana hatlarını ortaya çıkarmasına olanak verdi.

İmparatorluğun 14. yüzyılda doğuşundan erken modern çağa denk gelen 1590 dolaylarında doruğuna varışına kadar, merkezi idare iskânı ve tarımı teşvik etmeye yönelik çeşit-

111 Örneğin MD5/18, MD7/463, MD36/915 ve MD51/105. Ayrıca bkz. Amy Singer, "Peasant Migration: Law and Practice in Early Ottoman Palestine", *New Perspectives on Turkey* 8 (1992): 49-65.

112 *Çift-hane* sistemine ve köylü kiracılığına ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. İnalcık, *Economic and Social History* c. 1, bölüm 6.

li politikalar izledi.[113] Osmanlılar ekim ve ıslah çalışmalarını özendirmek açısından, hukuki düzeyde şeriatı yaratıcı bir yaklaşımla yorumladı. Şeriatta boş (*"mevat"*) arazilerin *"ihya"* edilmesi belli kullanım ya da sahiplik hakları kazandırır; bu âdet çölde sulamayı ve meyve ağacı dikimini teşvik eden geleneklerden doğmuştu. Osmanlı döneminde sözgelimi pirinç için sulama düzeni kuranlara arazi bağışlama âdeti sürdürülürken,[114] kullanılmayan topraklarda bağ, bahçe ve bostan kuranlara fetvalarla arazi hakları tanındı.[115] Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk döneminde, klasik İslam çağındaki durumun aksine, sorun ağaçların azlığından ziyade çokluğuydu; Osmanlı uygulamasında *ihya* fikri koruların ve çorak alanların temizlenerek ekime açılmasını da kapsayacak şekilde genişletildi.[116] Konuya ilişkin olarak 15. ve 16. yüzyıllardan günümüze ulaşan onlarca fetvadan şu örnek, sürecin işleyişi konusunda bir fikir verir:

> MES'ELE: Zeyd Sipahi tımarı karyesi [köyü] arazisinde vaki bir hâli [boş/işlenmemiş] ormanı balta ile aç tarla eyle diyu Amr'a meccanen tefviz idüp [bedava bırakıp] Amr dahi baltasile açup emek çeküp tarla eylese halâ Zeyd Amra şu kadar akça resm-i tapu vir [tapu resmi ver] veyahut ol tarlaları senden alub ahare [başkalarına] virdim dimeğe kadir olur mu
>
> Elcevab. Olmaz.
>
> MES'ELE: Bir karye ahalisinden Zeyd karye-i mezbure [adı geçen köy] arazisinden bir miktar ormanı sahib-i arz [yerin sahibi] izinsiz baltasile açub tarla

113 Başlı başına Osmanlı iskân politikaları üzerine çok az şey yazılmış olması dikkat çekicidir. Genel bir değerlendirme ve *mühimme defterleri*nden alınma örnekler için bkz. Hüseyin Arslan, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri* (İstanbul: Kaknüs, 2001).

114 İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükçi-Re'âyâ* System."

115 Bkz. Colin Imber, "The Status of Orchards and Fruit-Trees in Ottoman Law", *Studies in Ottoman History and Law* (İstanbul: Isis, 1996).

116 Bkz. Ronald Jennings, "The Society and Economy of Macuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. A. Bryer ve H. Lowry (Birmingham: University of Birmingham, 1986).

> itmiş olsa halâ sahib-i arz ol tarlayı tapu ile virmeğe kadir olurmu.
>
> Elcevab. Olur. Lâkin, Zeyd'e virmek evladır.[117]

Şeriatın ayrıca imparatorluk topraklarının çoğunu sırf fetih hakkından dolayı padişahın denetimine bırakması, merkezi idarenin kalıcı iskânı teşvik etmek üzere arazi bağışlarını stratejik yaklaşımla kullanmasına olanak verdi.[118] Genişlemenin ilk yıllarında bu bağışlar padişahın geniş arazileri seçkin yakınlarına mülk olarak vermesini sağlayan *"temlik"* biçime büründü. Bazı durumlarda bağışlar sınır bölgelerinde fetih ve iskânı teşvik etmeye yönelikti; bazı durumlarda ise padişah imparatorluğun yeni kazanımlarını sağlamlaştırmak üzere, meskûn olmayan ya da isyanlara sahne olan toprakları seçti.[119] Ailelerin mülklerini kalıcı vakıflara dönüştürmediği durumlarda mirasın bölünmesi, mirasçısı olmayan mülklerin devlete geçmesi ve ara sıra müsadere uygulaması büyük mülklerin zamanla parçalanmasını getirdi.[120]

Padişahlar 16. yüzyıla doğru çoğu kez iskânı teşvik etme yönündeki aynı açık maksatla, arazileri mülkten ziyade *tımar* olarak doğrudan bağışlamaya yöneldi. Örneğin 1564/1565 tarihli şu tipik emir Batı Irak'ın seyrek nüfuslu kesimleriyle ilgiliydi:

> Bağdâd beğlerbeğisine hüküm ki:
>
> Mektûb gönderüp; "Vilâyet-i Bağdâd'da müceddeden [yeniden] tahrîr olunan Kürdistân sancaklarında ve gayride [diğerlerinde] ba'zı hâlî vü harâbe

117 Kutluk, *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar*, bölüm 2. Bu tür soru-cevap formatı *fetva*larda standart uygulamadır; "Zeyd" ve "Amr" şeriatta sıradan adamlar için kullanılan isimlerdir.

118 Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları" *Türkiye'de Toprak Meselesi*.

119 Bu sisteme ilişkin daha geniş bilgi için bkz. "Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı", "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleri" ve "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*.

120 Bkz. "Malikâne-Divânî Sistemi" ve "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*.

> [boş/işlenmemiş ve harabe] mezra'alar olup havâss-ı hümâyûna* ve sancakbeğleri[nin] hâslarına ve erbâb-ı tîmâra ta'allukı [tımar erbabıyla ilgisi] olmayup ımârete kâbil yirler olup tîmâr tarîkıyla tevcîh olunursa [yoluyla verilirse] zamân-ı kalîlde [kısa zamanda] gereği gibi ma'mûr [işlenmiş] olur." diyü vilâyet kâtibi i'lâm idüp; "Fi'l-vâki' [aslında] zikrolunan hâlî vü harâbemezâri' tîmâr tarîkıyla tevcîh olunmasınun vilâyete küllî nef'ı [büyük yararı] olur." diyü bildürmişsin. İmdi; arzitdiğün üzre hâlî vü harâbe olup kimesneye alâkası olmayup yazılu ve nizâ'lu [tartışmalı] olmayan yirleri ma'mûr itmek [işlemek] üzre tîmâr tarîkıyla virilmesin emridüp buyurdum ki...[121]

Başka örnekler arasında boş arazileri ihya etmek üzere 1568'de Musul sancağında 230 *tımar*[122] ve aşağı yukarı aynı sıralarda (şimdiki Türkiye-Gürcistan sınırına yakın) Ardahan sancağında 120 *tımar* oluşturulması sayılabilir.[123] Bazı örneklerdeyse benzer bir tarzda ve benzer bir amaca yönelik olmak üzere, arazilerin *tımar*lara değil vakıflara bağışlandığını görmekteyiz.[124]

Daha sık karşılaşılan durum, merkezi idarenin göçmenlere özel imtiyazlar ve muafiyetler sunarak iskânı teşvik etmesidir. İlk başta ulaşım şebekesi üzerinde güvenli kilit düğüm noktalarını, özellikle köprüleri ve dağ geçitlerini güvence altına almak amacıyla bir tür koloni gibi oluşturulan "*derbend*"ler sistemi bu anlamda dikkate değerdir.[125] En geç 16. yüzyılda Osmanlılar bu sistemi imparatorluğun kritik yörelerine güvenliği sağlayacak stratejik köyler konduracak şekilde uyarlamış durumdaydı. Tipik bir örnek taşra idarecilerinin iskân için uygun bir yer ve bir dizi hane belirledikten sonra, eyalet

---

* Osmanlı Devleti'nin fütühat devirlerinde zaptolunan araziden hazine idaresinde alıkonanları –ed.n.

121 MD 6/276.

122 MD 7/2166.

123 MD 7/462.

124 Örneğin MD 58/535.

125 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1967) ve Arslan, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri*, bölüm 5.

beylerbeyinin olağanüstü vergilerden sürekli ve soydan geçme muafiyet sunarak göçmenleri buraya çekmesini istemeleriydi. Bu durumda yeni göçmenler ebediyen toprağa bağlanır ve diğer köylüler gibi gerekli para cezasını ödeyerek başka yere taşınma seçeneğinden yoksun kalırdı. Tehlikeli yörelere yerleştirilen *derbend* göçmenlerinin normalde *reaya*ya yasak olan ateşli silahları ve başka silahları taşıma hakkı da vardı.

Osmanlı idarecileri bakir ve meskûn topraklar arasındaki dengeyi değiştirecek kritik bir nüfus kitlesi yaratmak için böyle göçmenleri kullandılar. Bir dizi anlatımın işaret ettiği üzere, seyrek nüfuslu araziler genelde eşkıyaları ve asi aşiretleri barındırmaktaydı; bu durum sıradan göçmenleri kaçırtarak, sürekli düşüş gösteren bir nüfus azalması ve düzensizlik sarmalına yol açmaktaydı.[126] Tahkimli kalıcı yerleşmeler olmaları itibariyle *derbendler* daha fazla nüfusu çekecek, tarım ve ticaret için güvenliği sağlayacak bir iskân çekirdeği oluşturarak döngüyü tersine çevirmenin bir yoluydu. Mühimme defterlerindeki örnekler Balkanlar, Anadolu ve Suriye'deki bölgelerde sürecin işleyişini gösterir.[127]

Teşviklerin işe yaramadığı durumlarda, merkezi idare "*sürgün*" olarak bilinen uygulamayla bütün bir ahalinin zorla başka bir yere taşınmasını da kapsayan daha sıkı tedbirlere başvurabilirdi.[128] Daha 1350'lerde Balkanlar'da yeni ele geçirilmiş topraklara Anadolu'dan insan nakliyle başlayan bu uygulama, II. Mehmed'in 1453'te ele geçirilen Konstantinopolis şehrinin nüfusunu artırmak üzere yüz binlerce kişi getirmesiyle 15. yüzyıl sonlarında çarpıcı boyutta genişledi.[129] Ancak örneklerin çoğu kırsal iskânla ilgiliydi; arazi ıslahı ("*şenlendirmek*"), ulaşım

126 Örneğin MD 6/337.

127 Örneğin MD 26/909, MD 35/452 ve MD 36/229. Ayrıca bkz. Arslan, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri*, 260-75.

128 Zoraki nüfus nakilleri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 11-15 (1949-1954); İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50 (1990): 49-71; Arslan, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri*, bölüm 6.

129 Heath Lowry, "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Osmanlı Araştırmaları* 23 (2003): 93-132.

şebekelerinin kuruluşu (*"seyahati teşkilâtlandırmak"*) ve bazı Anadolu aşiretlerinin Balkanlar'a naklinde olduğu gibi tehlikeli unsurları yurtlarından zorla çıkarmak da bu sürece dâhildi.[130]

Uygulama 16. yüzyılda biraz yavaşlamakla birlikte, ara sıra işe yaramaya devam etti. Sözgelimi, 1568 yazında Bağdat beylerbeyinin yakındaki Yezidi aşiretlerin sorun çıkarmasından yakınması üzerine, padişah ona "zikrolunan Yezîdî tâyifesin karye-i mezbûreden kaldurup *âhar yire göçürüp*..." emrini verdi.[131] Benzer şekilde, Andıra adasındaki Hıristiyanların yerel Rumlara ve Arnavutlara yönelik baskıları karşısında, padişahın beylerbeyine verdiği emir şuydu: "Ağrıboz cezîresinde [Eğriboz adasında] bir hâlî yir [boş/işlenmemiş yer] var ise ana göçürüp temekkün ü tavattun [yerleştirip yurt] itdüresiz. Ağrıboz'da hâlî yir yoğ ise Rodos cezîresine [adasına] gönderüp sekenâtların anda [yerleşimleri orada] itdürüp hılâf-ı emr [emir dışında] kimesneye iş itdürmeyesiz."[132] Kıbrıs'ın 1571'deki fethinden sonra, padişahın adada iskânı çabuklaştırmak, yeni toprakları güvence altına almak ve adaya Müslümanları yerleştirmek üzere zoraki nüfus nakillerine yönelmesiyle birlikte *sürgün* uygulaması bir kez daha genişledi.[133]

Ne var ki, iskân işi yeni ele geçirilmiş topraklara göçmenler getirtmekten çok daha fazlasını kapsamaktaydı. İmparatorluk arazi yapısındaki ve kullanımındaki çeşitliliğin üstesinden gelmek ve son derece dağınık ve hareketli nüfus üzerindeki denetimi sürdürürken vergiler ile kaynak teminini azami düzeye çıkarmak zorundaydı. James Scott'ın eserinden alınma bir kavramla belirtmek gerekirse, modernlik öncesi diğer tarımsal imparatorluklar gibi Osmanlılar da nüfusu ve arazi kullanımını "görülebilir" tutma konusundaki temel sorunla karşı karşıya kaldı. Scott sömürgecilik öncesi Güneydoğu Asya açısından durumu şöyle açıklar: "Bu bağlamda devlet idaresinin rolü böyle devlet alanlarında üretken yerleşik nüfusu azamiye çıkarırken, aynı zamanda devlet dışı alanları vergiye bağlamaya ya da en

130 Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler."

131 MD 7/1942.

132 MD 6/252.

133 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 282-4. Kıbrıs'ın iskâna açılması konusunda daha geniş bilgi için bkz. Bölüm 4.

azından tarafsızlaştırmaya dönüşür."[134] Osmanlı örneğinde "devlet dışı alanlar" pek yoktu; ama imparatorluk denetiminin sınırındaki topraklar çok genişti: Sadece göçer hayvancılığına uygun olan sarp dağlar, ücra ormanlar ve kurak araziler. Bu topraklar hayati kaynaklar (at, deve, av hayvanı, otlak, odun-kömürü, maden cevheri vb) sağlarken, imparatorluğun idaresi ve güvenliği açısından kritik zorluklar yaratmaktaydı.[135] Dönemin diğer imparatorluklarında da benzer güçlükler vardı; ama Osmanlılar sorunu aşmada oldukça kararlıydı.[136]

İmparatorluk öncelikle zorlu arazi yapısının eşkıyalara ve asi kabilelere barınma fırsatını verdiği Balkanlar'da dağ köylülerine karşı son derece sert davrandı.[137] Sorunun Akdeniz dağlarına kadar ulaşmasına rağmen, iskânın zorlu arazilere doğru ilerlemesiyle birlikte düzeni kabul ettirme konusunda Osmanlı kararlılığının benzersiz olduğu söylenebilirdi. Rhoads Murphey'nin saptadığı üzere, Osmanlı idarecileri kuzey sınırlarında "arazi yapısının vahşiliğini ehlileştirme" çerçevesinde düşünmekteydi.[138] Devlet dağ geçitlerini kontrol etmek için *derbend*leri kullanmanın[139] yanı sıra, bazen belalı dağ köylerini toptan boşaltarak vadilere zorla yerleştirme yoluna gitti. Tipik durumlarda mühimme defterleri dağ eşkıyalarının yağmalarını ana hatlarıyla belirttikten sonra, "düzi yerlere indürüp iskân itdüresin" talimatıyla son bulurdu.[140]

---

134 James Scott, *Seeing Like a State* (New Haven, CT: Yale University Press, 1998), 187.

135 Braudel (*Mediterranean*, kısım I) bu coğrafyanın ve düzlüklerdeki yerleşik toplumla ilişkisinin klasik açıklamasını sunar.

136 Karş. Chetan Singh, "Forests, Pastoralists, and Agrarian Society in Mughal India", *Nature, Culture, and Imperialism*, ed. D. Arnold ve R. Guha (Delhi: Oxford University Press, 1995).

137 Örneğin MD 9/44, MD22/65 ve MD48/424. Ayrıca bkz. Arslan, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri*, 217-20.

138 Rhoads Murphey, "Evolving Versus Static Elements in Ottoman Geographical Writing between 1598 and 1729: Perceptions, Perspectives and Real-Life Experience of 'The Northern Lands' (*Taraf Al-Shimali*) over 130 Years", *International Journal of Turkish Studies* 10 (2004): 73-82.

139 Örneğin MD 40/323.

140 Örneğin MD 14/832, MD 27/298, MD 27/353 ve MD 58/126.

Günümüze en çarpıcı örnekler Makedonya'nın iskâna açılışından ulaşmıştır. 1564'te İşpat *kadı*sının şikâyetleri üzerine, padişah çatışmanın ne kadar sert olduğunu açığa vuran şu emri verdi:

> Mektûb gönderüp; "livâ-i mezbûrda [adı geçen livada] İşpat kazâsına tâbi' Dardas nâm karye [köy] sa'b [zor] yirde karâr idüp livâ-yı mezbûre muhâfazası fermân olunan Koçi Çavuş mukaddemâ [öncelikle] niçe âsî karyeleri [köyleri] sa'b yirlerden ovada tavattun [yurt] itdürdükte mezbûr karye [adı geçen köy] halkı itâ'at itmeyüp cem'iyet ile varup sipâhî vü [ve] re'âyâ evlerin[i] basup âdemler katlidüp mâlların ve tavarların [davarları] gâret idüp [yağmalayıp] kıbel-i şer'den [şeriat tarafından] da'vet olunduklarında aslâ itâ'at itmeyüp hakk-ı nâs [insanların hakkı] alınmak mümkin olmayup re'âyâ vü berâyâ fesâdlarından âciz kaldukların" bildürdüğünüz ecilden buyurdum ki:
>
> Hükm-i şerîfüm varıcak, kazıyye [mesele] arzitdüğünüz gibi ise zikrolunan karyenün ale'l-gafle [dalgınlığa getirilerek] üzerine varup etrâf u cevânibinden kâbil-i firâr [etraf ve caniplerinden kaçılması mümkün] olan mahalleri mukaddem bendidüp [önceden kapatıp] hüsn-i tedârükle te'annüd ü [iyi hazırlıkla ayak direme ve] ısyân üzre olan baş baş müfsidlerin [baş fesadçılarını] ve horyadların[ı] kılıçdan geçürüp etfâl ü ezvâcların [çocuk ve zevcelerini] yağmâ idüp gereği gibi haklarından gelesin ki, sâyirlerine mûcib-i ıbret vâkıd' [diğerlerine ibret] olup serkeşlik idenlerün itâ'atlerine sebeb ola. Eyyâm-ı sa'âdet-i hümâyûnumda [saltanatımın saadetli günlerinde] memleket ü re'âyâ anlarun zarar u ziyân ve şerr u şûrlarından emîn ü masûn [korunmuş] olup âsâyiş ü huzûrda olalar... [141]

Aynı yıl eyaletin başka bir *kaza*sında, devlet dağ köylülerini teslime zorlamak için kadınları ve çocukları rehine alma yo-

141 MD 6/365.

luna başvurdu.[142] Bazı durumlarda aynı köylüler yıllar sonra tekrar tepelere dönmeye çalışınca, yeni misillemelerle karşılaşırdı.[143]

Tıpkı dağlar gibi, sık ormanlar da imparatorluk denetiminin sınavdan geçtiği alanlardı. Köylülerin yakıt, av ve meyve için yeğ tuttuğu ormanların bir başka işlevi de eşkıyalar ve devletin kolundan kaçmaya çalışanlara bir sığınak olmasıydı. Akdeniz civarındaki diğer ülkelerde benzer güçlükler vardı; ama iskânı genişletme ve düzeni koruma kararlılığındaki istisnai tutumunu bir kez daha gösteren Osmanlılar işi bazen ormanları toptan yok etmeye kadar vardırdılar.[144] Böyle bir padişah emrinde şunlar yazılıydı: "Leş [Arnavutluk] mükabelesinde bir azim [büyük] orman olup daima hırsız ve harami gelüp sığınup fesad ve şenaatten [kötülükten] hali olmadıkları [geri durmadıklarından] ecilden ağacı ihrak olunup [yakılıp] mezra olmasın[ı] emredüp buyurdum ki..."[145] Benzer şekilde 1577'de Edirne yakınındaki bir *kadı*nın "hali yer ve 'azim [boş/işlenmemiş] orman olmağla ehl-i fesad [fesat kişilerin] hırsızlıklar anda [virüp?]...," diye bildirmesi üzerine, padişah yekten ona "zikrolunan ormanı kestürüp mirari idüp [açıp] şenlen[dir?] haramzadenin fesad u şer [fesat ve kötülüğünü].... def' idesin," emrini verdi.[146] Askeri sınırlarda Osmanlı askerlerinin kimi zaman asilerin ya da düşman kuvvetlerinin saklanabileceği ormanlardaki ağaçları kesme yoluna gittiği de olurdu.[147]

Hayvancılık yapılan kurak ve yarı kurak topraklar daha da hassas bir güçlük yaratırdı. Fetih döneminde bu arazi yapısına göçer ve yarı göçer aşiretler hâkimdi: Orta ve Doğu Anadolu'da Türkmenler, Arap eyaletlerinde Bedeviler, Karadeniz'in kuzey

142 MD 6/677.

143 MD 27/353 ve MD 35/472.

144 Karş. Roland Bechman, *Trees and Man: The Forest in the Middle Ages* (New York: Paragon House, 1990), 262-8 ve çeşitli yerlerde.
Bir mülkün satın alınmasını geciktirerek satıldıktan sonra satıldığı fiyattan satın alma –ed.n.

145 MD 26/636.

146 MD 30/519.

147 Örneğin MD 10/224. Karş. John McNeill, "Woods and Warfare in World History", *Environmental History* 9 (2004): 388-410.

sahilinde Tatarlar ve Balkanlar'da daha küçük dağ kabileleri.[148] İmparatorluk kural olarak yerleşik tarımı hayvancılığa dayalı göçerliğe tercih etmekteydi; çünkü tarımcılar genellikle daha fazla nüfus, vergi ve kaynak sağlamaktaydı. Gelgelelim, Yakındoğu'nun geniş alanları, özellikle de Güney ve Doğu Anadolu'nun dağlık kesimleri ve Arabistan çölleri ekim için elverişsiz ya da verimsizdi. Bu verimsiz topraklardan ve sarp arazilerden koyun, keçi, deve ve at otlatarak sadece göçer çobanlar yeterince yararlanabilecek durumdaydı; bunun için de yazın yayla otlaklarına, kışın düzlük otlaklarına ulaşmak için çoğu kez yüzlerce kilometreyi aşmaları gerekiyordu. Dahası, gezgin göçer aşiretler sefere çıkmış Osmanlı ordularına hayati önemdeki ulaşım ve destek hizmetlerini sunabilmekteydi.[149] Bu bakımdan göçer aşiretler düzenli idare ve vergi alımı önünde ciddi bir engel oluşturmakla birlikte, sert bir arazi yapısının kaynaklarından yararlanmak için yegâne etkili araçtı.

Osmanlılar yerleşik tarıma yönelik göçer tehdidini etkisizleştirirken aşiretlerden hayvan, hayvan ürünleri ve asker bakımından olabildiğince yarar elde etmeye dayalı ikili bir amaç güttüler. Bu doğrultuda göçerler ve sahip oldukları hayvanlar kayıt altına alındı, sürüleri usulünce vergiye bağlandı, kullanacakları kış ve yaz otlakları ile göç yolları belirlendi; ihlallere karşı ağır para cezalarına ve askeri harekât tehditlerine başvuruldu.[150] İmparatorluk bazı aşiretlerin, çoğunlukla Anadolu Türkmenlerin payitahta ve orduya koyun vermesini de şart

148 Bölgedeki göçerlerin ekolojisi için bkz. Frederik Barth, *Nomads of South Persia* (New York: Humanities Press, 1964); Anatoly Khazanov, *Nomads and the Outside World* (Madison: University of Wisconsin Press, 1994); Lawrence Krader, "The Ecology of Nomadic Pastoralism", *International Social Science Journal* 11 (1959): 499-510; Xavier de Planhol, "Les nomades, la steppe, et la foret en Anatolie", *Geographische Zeitschrift* 52 (1965): 101-16; Xavier de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: Nomadisme et vie paysanne* (Paris: Maisonneuve, 1958). Göçerlerin başlıca göç yollarının bir özeti için ayrıca bkz. Xavier Planhol, *Les fondements geographiques de l'histoire de l'Islam* (Paris: Flammarion, 1968), 235-43 ve Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, 14-16.

149 Reşat Kasaba, *A Moveable Empire* (Seattle: University of Washington Press, 2009), 35 ve çeşitli yerlerde.

150 Rudi Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington: Indiana University Press, 1983).

koştu; bir seferde verilen koyun sayısı kimi zaman 60.000 başa kadar ulaştı.[151] Bu arada, Güney Anadolu'nun Atçekenler gibi başka toplulukları ve Hicaz'ın bazı Bedevileri saray ahırlarına at ve orduya deve sağladı.

Bu sebeplerden dolayı, Bâbıâli iskânın genişlemesiyle birlikte bir çatışma ortamı doğduğunda, her zaman göçerler tarımcıların yanında yer almadı. Aksine, resmi makamlar genellikle her iki tarafın geleneksel haklarını esas alarak adil bir denge bulmak zorunda kaldı. Sözgelimi, 1564'te Yunanistan'ın kuzey kesimindeki Kavala'dan bir *kadı* oraya gelen yörüklerin "'Mer'âmuzdur' diyü dahlidüp ekinlerin çiğnedüp ve bağ u bağçelerinün incir ağaçların kesüp koyunlarına ve tavarlarına ağıl" ettikleri şikâyetinde bulununca, padişah şu cevabı verdi:

> Hükm-i şerîfüm varıcak, bi'z-zat mahall-i nizâ'un [çatışma mahallinin] üzerine varup husamâyı [düşmanları] berâber idüp onat vechile [iyilikle] hak üzre teftîş idüp göresiz; tâyife-i mezbûrenün [bahsi geçenlerin] kadîmü'l-eyyâmdan [eskiden beri] tavarları [davarları] yöriyügeldüği mer'âları ne mahalle varıncadur ve zikrolunan kurâ [köy] halkınun kadîmden zirâ'at ü harâset [ziraat ve çiftçilik] idegeldükleri mezra'aları ne yire müntehî olursa ma'lûm idinüp [nerede sonlandığı öğrenilip] mâ-beynlerinde [aralarında] vâkı' olan kadîmî sınurların ta'yîn ü temyîz idüp [tayin ve temyiz edip sorunu] fasleyleyüp [çözüp] tâyife-i merkûmeye [bahsi geçenlerin] mer'âlarından tecâvüz itdürmeyesiz.[152]

Başka bir örnekte, merkezi idare Diyarbakır civarında aşiret topraklarına giren ve göçerleri yaylalarından kovarak kanuna aykırı biçimde ekime başlayan *tımar* sahiplerinin buradan derhal çıkarılmasını bildirdi.[153] Bölüm 9'da açıklanacağı üzere, arazi konusundaki gerginlikler gittikçe birikmekteydi

151 Örneğin MD 12/927.

152 MD 6/300.

153 MD 6/445-46. Bu durumda merkezî idare, Osmanlıların ikna yoluyla yanlarında tutamamaları halinde, söz konusu göçer aşiretlerinin düşman İran safına geçebileceği yolundaki uyarıları da gözeterek hareket etmişti.

ve sonunda Küçük Buzul Çağı krizinde bir kırılma noktasına varacaktı. Ancak bu arada birkaç kuşak boyunca Osmanlı yöneticileri bozkır ve ekili alan arasındaki nazik dengeyi az çok korumayı başardı.

Sonuç: Ekoloji ve İmparatorluk

İnebahtı'dan sonra donanmanın yeniden inşası onlarca yıldır ve belki birkaç yüzyıldır süren imparatorluğun yayılması ve gelişmesinin vardığı uç noktanın ifadesiydi. Her gemi kalası, her asker ve her denizci imparatorluğun iyi işleyen kaynak ve nüfus yönetiminin timsaliydi. Osmanlı tedarik ve iskân sistemleri birlikte merkezi idareye başta savaş yürütmede olmak üzere, mallar ve işgücü üzerinden gittikçe daha büyük ve daha kapsamlı bir hâkimiyet kazandırmıştı. Birbirini izleyen yönetici kuşaklar tarafından kademeli olarak yaratılmalarına ve pragmatik bir yaklaşımla geliştirilmelerine karşın, bu sistemlerin hepsi ortak bir tedarikçilik anlayışını yansıtmakta ve kapsamlı bir imparatorluk ekolojisine yön vermekteydi.

Bu Osmanlı imparatorluk ekolojisi hiç de bugünkü anlamıyla bir çevre korumacılığını ya da kaynak yönetimini ortaya çıkarmadı. Osmanlılar henüz adı konmamış çevreciler de değildi. Osmanlı yazılarından günümüze çevre duyarlılığı konusunda ulaşan izler çok azdır; hatta doğal dünyaya bakışlarının ipuçlarını da pek bulamamaktayız. Coğrafya eserleri genelde haritacılığa, ticarete ve askeri seferlere odaklıdır;[154] Osmanlı sanat tarihi ve mimarisi üzerine araştırmalar kamusal alanlara ve İran tarzı bahçelere dönük bir zevk ötesinde pek fazla şey ortaya çıkaramamıştır. İslam ve çevre üzerine gittikçe genişleyen bir literatüre karşın, böyle fikirlerin Osmanlı dönemindeki anlayışları ya da politikaları şekillendirdiği yönünde çok az gösterge vardır.[155] Şamanizm unsurlarını ve kutsal

154 Osmanlı coğrafya literatürüne ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Mustafa Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2 (2004): 163-211.

155 Örneğin Oğuz Erdur, "Reappropriating the "Green": Islamist Environmentalism", *New Perspectives on Turkey* 17 (1997): 151-66; M. Izzi Dien, *The Environmental Dimensions of Islam* (Cambridge, UK: Lutterworth,

ağaçlar kültünü[156] de kapsayan İslam öncesi gelenekler bazı Alevi topluluklarını, özellikle aykırı bir mezhebe bağlı *Tahtacıları* etkilemiş olabilir.[157] Ne var ki, Çin İmparatorluğu tarihinin gösterdiği üzere,[158] doğaya ilişkin manevi inançlar, insanın çevreye etkisi söz konusu olduğunda çok sınırlı pratik sonuç getirebilir. Sözgelimi, Osmanlı belgeleri ihtiyaç doğduğunda, koruma altındaki devlet ormanlarında bile aşırıya varacak ve erozyona yol açacak ölçüde ağaç kesimine gidilebildiğini ortaya koyar.[159] İmparatorluk idarecileri gerekli gördüklerinde, geleneksel İslam'ın çevreyle ilgili en temel akidelerini ihlal etmekten geri kalmazlardı; boyun eğmeyen Arap aşiretlerini cezalandırmak için çöldeki hurma ağaçlarını köklerinden sökmeleri bunun bir örneğiydi.[160]

Fakat Osmanlılar arasında imparatorluk "ekoloji"sini tartışmak ne kadar anakronik görünürse görünsün, bu terim Osmanlı yönetiminin mahiyetini alışılmış imparatorluk "ekonomi"si tartışmasından çok daha iyi yansıtır. Osmanlı yöneticileri için gayri safi hâsıla gibi soyut ekonomik kavramlar ekosistemlerden daha az anlaşılır şeylerdi. Toplum, din ve gelenek konularında her işlem birbirine bağlıydı. Mehmet

---

2000); J. Khalid ve F. O'Brien (ed.), *Islam and Ecology* (New York: Cassell, 1992). Yunus Macit ("Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci", *Türkler* 10 [2002]: 589-97 ve Ahmed Akgündüz (*İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2009) Osmanlı hukukunda ve siyasetinde bu yaklaşımları aramışlardır; ama anlaşıldığı kadarıyla imparatorluğun yegâne "çevre" politikaları Bölüm 10'da ele alınacak olan şehir sokaklarındaki temizlikle ilgilidir.

156 Bkz. Jean-Paul Roux, *Les traditions des nomades de la Turquie méridionale* (Paris: Maisonneuve, 1970) ve Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004).

157 İsmail Engin, "Tahtacılar: Kimdir ve Kökenleri Nereden Gelir?", *Toplumsal Tarih* 4-5 (1995-1996) ve Ali Selçuk, *Tahtacılar* (İstanbul: Yeditepe, 2004).

158 Yi-Fu Tuan, "Discrepancies between Environmental Attitude and Behaviour: Examples from Europe and China", *Canadian Geographer* 12 (1968): 176-91 ve Mark Elvin, "The Environmental Legacy of Imperial China", *China Quarterly* 156 (1999): 733-56.

159 Örneğin MD 3/1255.

160 Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It* (Leiden: Brill, 2004), 87 (Uzunçarşılı'ya gönderme).

Genç bunu şöyle ifade eder: "Din, siyaset, ahlâk, aile, cemaat, tarikat ilişkilerinin karmaşık yumağı içinde, *sırf iktisadî ilişkileri* ayıklamak, çayda erimiş şekeri bulup çıkarmak kadar zordur."[161] Karmaşık ve beklenmedik etkileşimleri, toplumlar ve doğal kaynaklar arasındaki yoğun karşılıklı ilişkileri değerlendiren ekoloji paradigması çerçevesinde, Osmanlı'nın bütüncül imparatorluk egemenliği anlayışını, Osmanlı tedarik ve iskân yönetimini anlamaya aslında daha çok yaklaşabiliriz.

Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nu modern bir ulus-devlet çerçevesinde yani sınırlar, standartlaşmış kurumlar ve vatandaşlık üzerine kurulu bir manzume olarak düşünmenin aynı ölçüde anakronik olduğu ortaya çıkar. Osmanlılar uluslararası hukukun açık seçik tanımlanmış bir sistemine ait değildi; kurdukları imparatorluğun resmi sınırları ya da mensubiyet anlayışı yoktu. 19. yüzyılda karantina kurumunun ortaya çıkışına kadar Osmanlılar İran'la kesin bir sınır bile belirlemiş değildi; bu tedbir de sadece hastalıkların yayılmasını önlemeye yönelikti.[162] Osmanlı İmparatorluğu işlerliğe sahip bir para, mal, asker, gemi vb dolaşımından dolayı kuruluşlar, kanunlar ve antlaşmalarla belirlenen çok soyut bir yapı değildi. Bu anlamda imparatorluğu tanımlayan şey aslında insan da dâhil hükmedebildiği kaynaklardı; Osmanlı yönetiminin başarısı ya da başarısızlığı tedarik ve iskân sistemlerinin düzgün işleyişine sıkı sıkıya bağlıydı. İmparatorluğun İnebahtı felaketini atlattığı 1571'de, bu sistemler görünüşte en üst düzeyde işliyormuş gibiydi. Ne var ki, bu görünüşün altında sıkıntının ilk belirtileri artık kıpırdamaktaydı.

---

161 Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 44 (italikler özgün metne ait).

162 Daniel Panzac, "Politique sanitaire et fixation des frontieres: l'exemple ottoman (XVIIe-XIXe siècles)", *Turcica* 31 (1999): 87-108. Sınırları benimsemeyi de kapsamak üzere, imparatorluğun modern devlet sistemiyle bütünleşmesine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Richard Horowitz, "International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century", *Journal of World History* 15 (2004): 445-86.

2

BÜYÜME VE SINIRLARI

16. yüzyıl sonlarına varıldığında, Osmanlı imparatorluk ekolojisi kendi başarısının kurbanı olmaya başlamıştı. İmparatorluk yüzyıllarca savaş ve veba yüzünden yıkıma uğramış toprakları iskâna açmak, ordusunu güçlendirmek ve payitahtını imar etmek için kuşaklar boyunca çalıştıktan sonra, nüfus baskısı ve kaynak kıtlığı sorunlarıyla karşı karşıya geldi. Klasik çağda Osmanlılar nicelik bakımından hızlı bir yükseliş yaşamış ve merkez bölgenin Akdeniz eyaletlerinde tarım, ekilebilir arazilerin sınırlarına varmıştı. Çevresel, sosyal ve teknolojik engeller köylüleri artan talebi yetiştiremez duruma düşürürken, gıda üretimi, azalan marjinal getiriler noktasına gelip çattı. İmparatorluk bir bütün olarak henüz bir Malthus kriziyle karşılaşmasa da, bazı bölgeler 1580'lerde geçimin sınırlarına yaklaştı ve tedarik için ürün fazlası payı küçülmeye başladı. Bu arada topraksızlık, enflasyon ve işsizlik çaresiz ve potansiyel olarak tehlikeli insanlardan oluşan yeni bir sınıf doğurdu.

Nicelikler

Birkaç istisna dışında, Eskidünya 15. yüzyıl sonlarından 16. yüzyıl sonlarına kadar bir büyüme dönemi yaşadı.[1] Büyük Veba Salgını en feci yıkıma 1450'lerde yol açmıştı ve sıkça yaşanan yeni salgınlara rağmen veba ortaçağ sonlarında olduğu gibi nüfusun büyük bir kesimini bir daha tırpanlamadı. İnsan eseri felaketler de eskisi kadar ölümcül değildi. Moğol ve Timurlu istilaları geride kalmış, Yüz Yıl Savaşları sona ermiş ve Tudor İngiltere'sinden Ming Çin'ine kadar daha güçlü, daha istikrarlı devletler ortaya çıkmıştı. Yenidünya kaynakları, özellikle patates ve mısır gibi Yenidünya ürünleri Atlantik ve Pasifik üzerinden yavaş yavaş akmaya başladı. Hepsinden önemlisi, Bölüm 5'te ele alınacağı üzere, kuzey yarımküre nispeten ılık ve yumuşak bir iklim dönemine girdi.

Osmanlı demografisi genellikle tipik bir Akdeniz kalıbına uyar. Braudel 16. yüzyıl içinde Akdeniz civarında nüfusun aşağı yukarı iki katına çıkarak, 1571'deki İnebahtı Muharebesi sırasında belki 60 ya da 70 milyon toplama ulaştığını yıllar önce ortaya koymuştur.[2] Ne var ki, bu tahminlerini ilk kez yayımladığı sırada, Osmanlı demografisi hâlâ bir muammaydı ya da ancak tahmin konusuydu. Onun Türkiye ve Doğu Akdeniz için yaklaşık 8 milyon, Balkanlar için belki bunun biraz üzerinde bir rakam, Mısır ve Magrip'in her biri için belki 2 ila 3 milyon yönündeki tahminleri 16. yüzyıl sonlarında 22 milyonluk bir toplamı verir.[3] Braudel Irak, Hicaz, Yemen, Habeşistan ve Kırım'ın nüfusunu tahmin etmeye bile kalkışmadı; ama bu muhtemelen toplamı çok fazla artırmayacaktı.

Gelgelelim, Braudel'in de teslim ettiği üzere, daha o sırada Osmanlı arşivlerindeki araştırmalar bu tahminleri gözden ge-

1 Demografik yönelimlerin bir özeti için bkz. Massimo Livi-Bacci, *A Concise History of World Population*, 4 baskı (Malden, MA: Blackwell, 2006) ve C. Liu (ed.), *Asian Population History* (New York: Oxford University Press, 2001). Buradaki tek istisna, siyasal parçalanmanın ve savaşların 17. yüzyılın dönümündeki birleşme sürecine kadar büyümeyi geciktirdiği Japonya'dır. Yenidünya'da Avrupa'dan taşınan mikroplarla yıkıma uğrayan nüfus en az bir yüzyıl daha toparlanamayacaktı.

2 Braudel, *Mediterranean*, c. 2, 394-417.

3 *Age.*, c. 2, 395-6.

çirip yukarıya çekme gereğini ortaya çıkarmıştı. Bu yeni araştırmaların anahtarı, imparatorluğun merkez bölge eyaletlerinin çoğunu kapsayan çok sayıda bölgesel tahrir defterinin bulunmasıydı.[4] Özellikle *mufassal tahrir defterleri*nde bir bölgedeki her hane için arazi sahipliğine, tarım üretkenliğine, bütün öşürlere ve vergilere ilişkin veriler yer almaktaydı. İmparatorluk bu tür kayıtları tutmaya az çok her kuşakta sürdürülmek üzere, genellikle yeni toprakların fethiyle birlikte 15. yüzyıl sonlarından itibaren hemen girişti. Elimizde Bulgaristan'dan Filistin'e kadar çoğu sancak için, en azından 1520'lere ya da 1530'lara ve 1560'lara ya da 1570'lere ait az çok ayrıntılı *tahrir*ler vardır.[5]

Hiç de modern bir sayım olmamakla birlikte, bu kayıtlar hem kırsal alanlarda hem de şehirlerde vergiye tabi hanelerin oldukça doğru bir hesabını yapmamıza olanak verir. Ömer Lütfi Barkan hane başına beş kişilik bir çarpan varsayımıyla[6] Irak, Mısır ve daha uzak diğer eyaletler hariç imparatorluk için 1520'ler itibariyle 12 ila 12,5 milyonluk bir tahmine var-

4 *Tahrir* defterlerinin kökeni ve derlenişi konusunda bkz. Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* 2 (1954): 103-29.

5 *Tahrir*ler üzerine özgün çalışmalar için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "'Tarihî Demografi' Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953): 1-26; "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatik Defterleri (I)", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 2 (1940): 20-59; "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (II)", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 2 (1941): 214-47.

6 "Hane çarpanı" meselesi çapraşık ve tartışmalı bir hal almış olsa da, Barkan'ın tahminlerinin esasen doğru olduğu söylenebilir. Osmanlı hane büyüklüğüne ilişkin çeşitli örnekler için bkz. Leila Erder, "The Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle East Studies* 11 (1975): 284-301; Tomoki Okawara, "Size and Structure of Damascus Households in the Late Ottoman Period as Compared with Istanbul Households", *Family History in the Middle East*, ed. Beshara Doumani (Binghamton: SUNY Press, 2003); Ömer Demirel, "1700-30 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten* 54 (1990): 945-61; Nejat Göyünç, "'Hâne' Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32 (1979): 331-48; Kemal Karpat, "The Ottoman Family: Documents Pertaining to Its Size", *International Journal of Turkish Studies* 4 (1987): 137-45. Bölüm 10'da bu konuya ilişkin bazı yeni bulgular sunulacaktır.

mıştır. Ardından 1570'lerdeki *tahrir*lere dayanarak ve Mısır ile Irak'ın tahmini nüfuslarını ekleyerek, bu dönem için vardığı rakam 30 ila 35 milyondur.[7] Tablo 2.1 onun bulgularını özetler.

Barkan'ın araştırmaları ölümü üzerine yarıda kaldı ve 1570'lere ilişkin tahminleri 1520'lerin kayıtlarında olduğu kadar sağlam bir bulgu temeline asla kavuşamadı. Özellikle 30 ila 35 milyon yönündeki daha yüksek tahmini bazı eleştiriler aldı.[8] Bununla birlikte, *tahrir*ler üzerine daha yakın çalışmalar, en azından kayıtların kapsadığı merkez bölge eyaletleri açısından onun vardığı rakamları destekler niteliktedir. Barkan'dan sonraki yıllarda, daha az tanınan onlarca Osmanlı uzmanı aynı belgelere dönük araştırmalara girişmiş ve varılan bulgular genellikle onunkilerle uyuşmuştur. Metodolojideki bazı ku-

Tablo 2.1. *Barkan'ın Nüfus Tahminleri*

Bölge	1520'ler-1530'lar	1570'ler-1580'ler	Değişim
İmparatorluk Toplamı	12 milyon-12,5 milyon (Mısır vs hariç)	30 milyon-35 milyon	**~%150 (yeni eyaletler dâhil)**
Anadolu (Ortabatı Anadolu)	2,4 milyon	3,4 milyon	**%42**
Karaman (Ortagüney Anadolu)	0,75 milyon	1,3 milyon	**%73**
Zülkadriye (İç Anadolu)	300.000	550.000	**%83**
Rum (Ortadoğu Anadolu)	500.000	900.000	**%80**
Rum-i Hadis (Kuzeydoğu Anadolu)	380.000	570.000	**%50**
Balkanlar (toplam)	4,7 milyon	8 milyon	**%70**

7 Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les donneés statistiques de régistres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958): 9-36 ve "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Social and Economic History of the Middle East*, ed. M. Cook (Londra: Oxford University Press, 1970).

8 Halil İnalcık, "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review* 1 (1978): 69-96.

surlara ve sonuçlardaki tutarsızlıklara karşın, bu *tahrir* incelemeleri baskın bir hızlı demografik büyüme izlenimi verir.[9] Aslında, çoğu inceleme gerçek artışın daha önce Barkan'ın 1520'ler ve 1580'lar arasındaki dönem itibariyle Anadolu ve Balkanlar için tahmin ettiği yaklaşık %70'lik büyümeyi aştığını öngörür. Bazı yöreler nüfus bakımından pek büyümezken, çoğu hızla (altmış yılda bazen iki ve hatta üç kata varacak şekilde) büyüyerek, sanayi öncesi toplumlar için çoğu kez azami düzey sayılan yıllık %1'lik büyümenin epey üzerine çıktı.[10] Tablo 2.2 imparatorluğun farklı kesimlerine ait bölgesel tahrirlerden örneklemlerle, genel kalıba dair bir fikir verir.

Anadolu dışında veriler daha az kapsamlıdır, ama sonuçlar yine de aynı yönü işaret eder. Örneğin Tatar Pazarcık bölgesinde *tahrir*ler yüzyıl içinde nüfusun ikiye katlandığını gösterir;[11] bu kalıp Bulgaristan ve Bosna'nın geri kalan kesimi için de büyük ölçüde geçerli gibidir.[12] Yunanistan'da tablo daha karışıktır: Bazı bölgelerin nüfusu 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl sonları arasında iki katın üzerine çıkarken,[13] diğerlerinde artış çok düşüktür.[14] Günümüze *tahrir* defterleri ulaşmış en uzak bölge

9 Bu çalışmaların bir dökümü için bkz. Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 (2003): 267-86.

10 Sallares'in (*Ecology of the Ancient Greek World*, 95 ve çeşitli yerlerde) antik çağda benzer bir büyüme kalıbını saptaması, ekili olmayan alanlara yayılma sürerken, bölge nüfusunun çok daha hızlı büyümüş olabileceğine işaret eder.

11 Machiel Kiel, "Tatar Pazarcık: A Turkish Town in the Heart of Bulgaria, Some Brief Remarks on Its Demographic Development 1485-1874", *X. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: TTK, 1986).

12 Machiel Kiel, "Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamisation of Bosnia-Hercegovina and Bulgaria in the Fifteenth-Seventeenth Centuries", *International Journal of Turkish Studies* 10 (2004): 93-119; Machiel Kiel, "The Ottoman Imperial Registers: Central Greece and Northern Bulgaria in the 15th-19th Century, the Demographic Development of Two Areas Compared", *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000BC-1800AD)*, ed. K. Sbonias ve J. Bintliff (Oxford: Oxbow, 1999); Hatidza Car Drnda, "Pljevlja'd (Taşluca) Nüfusun Yapısı - 15. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 16. Yüzyıl", *Belleten* 74 (2010): 113-26.

13 Kiel, "Ottoman Imperial Registers."

14 F. Zarinebaf, J. Bennet ve J. Davis, *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece* (Atina: Amerikan Klasik Çağ Araştırmaları Okulu, 2005), 10-20.

Tablo 2.2. *İmparatorluğun Çeşitli Bölgeleri İçin Nüfus ve Büyüme Tahminleri (hane sayısı)*

Bölge	1520'ler-1530'lar	1570'ler-1580'ler	Değişim
Kuzey Anadolu			
Gedegra (*kaza*)[a]	3.605	8.712	%142
Samsun (*kaza*)[b]	2.321	3.597	%55
Kafirni (*nahiye*)	1.094	3.286	%73
Çorumlu (*nahiye*)	1.974	3.522	%78
Niksar (*nahiye*)[c]	2.181	6.100	%180
Batı Anadolu			
Aydın (5 *kaza*)	4.666	6.181	%32
Hamid (13 *kaza & nahiye*)[d]	9.907	17.240	%74
Uluborlu (*nahiye*)	1.706	4.042	%150
İznik (*nahiye*)	962	1.104	%15
Doğu Anadolu			
Mindaval (*nahiye*)[e]	413	861	%109
Güney/Orta Anadolu			
Kayseri (*kaza*)[f]	2.364	8.251	%261
Larende (*kaza*)[g]	6.104	14.810	%143

Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus (1485-1576)", *Belleten* 57 (1993): 509-31.

Mehmet Öz, "XVII. Yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'bir Armağan*, ed. Mehmet Ali Ünal (Samsun: yayınevi yok, 1993).

Huri İslamoğlu, *State ve Köylü in Osmanlı İmparatorluğu* (Leiden: Brill, 1994), ekler.

Michael Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (Londra: Oxford University Press, 1972), ekler.

H. İslamoğlu ve S. Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Review* 2 (1979): 401-36.

[f] Ronald Jennings, "The Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dağı in the 16th Century", *Contributions á l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. J. Bacqué-Grammont ve P. Dumont (Louvain: Peeters, 1983).

Osman Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya Açısından Bir Araştırma* (Ankara: TTK, 2001), bölüm 3. Not: Bu rakam haneleri değil, vergi mükellefi bütün erkekleri (*"nefer"*) kapsar.

olan Macaristan'ın nüfusu 15. yüzyıl sonlarından 1580'lere aynı düzeyde seyretti; Habsburg sınırı boyunca sürekli savaş göz önünde tutulduğunda bu dikkate değer bir gelişmeydi.[15] Suriye, Türkiye ve Irak çevresindeki üçlü sınır bölgesine ilişkin bir incelemede de karakteristik bir hızlı büyüme saptanmıştır.[16] Örneğin Halep dışındaki Cebel Sima'an'a ait *tahrir*ler, hane sayısının 1519-1570 arasında yaklaşık %85 arttığını gösterir.[17] Güney Suriye ve Filistin için nüfus tahminleri daha az tutarlıdır; yüzyılın ilk yarısında çoğu kez hızlı bir artıştan sonra, nüfusun tedricen düz bir seyirde kaldığı görülür.[18] Arap dünyasının diğer kesimlerine ilişkin veriler maalesef yok denecek kadar azdır. Ancak bu istisnalar imparatorluk genelinde güçlü demografik büyüme yönündeki genel izlenimi pek değiştirmez.

Dahası, genel nüfus yönelimleri konusunda kusursuz olmasa bile bu rakamların en azından son derece belirtici olduğuna inanmamız için her türlü sebep vardır. Bazı Osmanlı uzmanları *tahrir*lerdeki eksikliklere işaret etse de, bu kusurların hiçbiri vahim değildir ve gerçek bir ihtiyaca hizmet etmemeleri halinde, imparatorluğun her kuşakta bu rakamları derlemek için o kadar zamana ve masrafa niçin girmiş olabileceğini henüz hiç kimse ortaya koyabilmiş değildir.[19] Üstelik hem tarih-

15 Geza David, "16.-17. Yüzyıllarda Macaristan'ın Demografik Durumu", *Belleten* 59 (1995): 341-52; Geza David, "Data on the Continuity and Migration of the Population in 16th Century in Ottoman Hungary", *Acta Orientalia Hungarica* 45 (1991): 219-52; Geza David, "Demographische Veranderungen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft", *Acta Historica* 39 (1988): 79-87; Rácz, "Price of Survival", 28-9.

16 N. Göyünç ve W. Hütteroth, *Land an der Grenze* (İstanbul: EREN, 1997).

17 Margaret Venzke, "The Question of Declining Cereals Production in the 16th Century: A Sounding on the Problem-Solving Capacity of the Ottoman Cadastres", *Journal of Turkish Studies* 8 (1984): 251-64, 254.

18 W. Hütteroth ve K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria* (Erlangen: Fränkische Geographische Ges., 1977), bölüm 3 ve Singer, *Palestinian Peasants*, 30-2. Filistin'de sonraki *tahrir*lerin 1580'ler yerine 1595-96'ya ait oldukları göz önünde tutulmalıdır; bu bakımdan 1591-96'daki Büyük Kuraklık'la (bkz. Bölüm 6) başlayan kaçışı ve can kaybını bir ölçüde yansıtıyor olabilirler.

19 Tahrirlerin güvenilirliğine ilişkin başka görüşler için bkz. Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler"; Bekir Kemal Ataman, "Ottoman Demograp-

sel coğrafya uzmanlarının[20] hem de arkeologların[21] geçmişteki iskân kalıplarına ilişkin bölgesel araştırmaları, *tahrir*lerce çizilen büyüme tablosunu destekler niteliktedir. *Tahrir*lere yönelik en güçlü itiraz, sayım tekniklerinin ilerlemesiyle daha fazla nüfusu yansıtır hale gelmiş olmalarıdır.[22] Ne var ki bu durumda, en büyük nüfus artışlarının kayıt tutma işleminin henüz gelişmekte olduğu en eski *tahrir*ler arasındaki döneme denk gelmesini beklememiz gerekir; oysa en büyük artışlar genelde 16. yüzyıl sonlarına rastlar. Bazı uzmanlar artışların büyümeden ziyade göçü yansıttığını ileri sürmüşlerdir; ama görünüşe bakılırsa rakamlar uyuşmaz[23] ve genellikle başlıca göçmen kaynağı olduğu belirtilen Doğu Anadolu bölgesi de hatırı sayılır bir nüfus artışına sahne olmuştu.[24]

Hatta *hane* sayısındaki artış gerçek nüfustaki artışı olduğundan daha az gösteriyor olabilir. Birincisi büyümenin hızlanmasıyla birlikte her hanede çocuk sayısının artmasını ve dolayısıyla daha yüksek bir hane çarpanının ortaya çıkma-

---

hic History (14th-17th Centuries): Some Considerations", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1992): 187-98; Erder, "Measurement of Pre-Industrial Population Changes"; Dariusz Kolodziejczyk, "The Defter-i Mufassal of Kamaniçe from ca. 1681 - An Example of Late Ottoman Tahrir, Reliability, Function, Principles of Publication", *Osmanlı Araştırmaları* 13 (1993): 91-8; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatik*, ed. H. İnalcık ve Ş. Pamuk (Ankara: DİE, 2000).

20 Örneğin Wolf-Dieter Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzen vierhundert Jahren* (Göttingen: Universität Göttingen, 1968).

21 Örneğin Tony Wilkinson, "Demographic Trends from Archaeological Survey: Case Studies from the Levant and Near East", *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000BC-1800AD)*, ed. J. Bintliff ve K. Sbonias (Oxford: Oxbow, 1999).

22 Bkz. Göyünç ve Hütteroth, *Land an der Grenze*, 123-6.

23 Osman Gümüşçü, "Internal Migrations in Sixteenth Century Anatolia", *Journal of Historical Geography* 30 (2004): 231-48.

24 Öz'ün "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler" makalesine göre, Harput yaklaşık iki misli ve Canik %60-70 oranında büyüdü; Jennings'in "Urban Population in Anatolia" makalesine göre, yüzyılın dönümünde neredeyse terk edilmiş durumda olan Erzurum'da 1585 itibariyle 548 kadar vergi mükellefi yetişkin vardı.

sını bekleyebiliriz.[25] İkincisi ileride anlatılacağı üzere bekâr ve topraksız erkek sayısının artmasıyla birlikte, ebeveynlerinin yanında kalan kızların ve bir arada yaşayan daha geniş ailelerin sayıca artmasını bekleyebiliriz. Üçüncü, nüfus baskısından dolayı avareliğin ve göçün hızlanmasıyla birlikte, sayılmayan kişi sayısı da artmış olabilir. Son olarak, *tahrir*lerin 1570'lerde ya da 1580'lerde neredeyse tümden kesilmesine karşın, ileride göreceğimiz üzere, gerçek krizin 1590'larda ortaya çıktığını göz önünde tutmalıyız. Bütün bu etkenler hesaba katıldığında, Barkan'ın daha yüksek tahmini tamamen makul görünür.[26]

Bunlara ilaveten, 16. yüzyıl sonları için 35 milyon dolayındaki bir doruğu kabul etmemiz için bir sebep daha olabilir. Böyle bir rakam Osmanlı topraklarındaki nüfusu, güçlü bir imparatorluğun en son Doğu Akdeniz'i güvenlik ve refah içinde tuttuğu Roma ve erken Bizans dönemlerindeki düzeye az çok denk duruma getirir.[27] Bir başka deyişle, Osmanlı klasik çağı bölgenin girişte açıklanan uzun vadeli kriz ve toparlanma döngüsündeki yükselişlerden biriydi. Böylece nüfusu doruk düzeye çıkan Osmanlılar geçmişteki imparatorlukların karşılaştığı aynı ekolojik sınırlamalarla yüz yüze geldi.[28]

Nüfus Baskısı

Osmanlı İmparatorluğu erken modern çağdaki nüfus baskısına özgü genel bir Avrasya ve özel bir Akdeniz kalıbının örne-

25 Erder, "Measurement of Pre-Industrial Population Changes."

26 Yunus Koç "The Structure of the Population of the Ottoman Empire" makalesinde (*The Great Ottoman-Turkish Civilization*, c. 2, ed. Kemal Çiçek, 538) yeni ele geçirilmiş topraklarda biraz daha düşük bir nüfus ve ana bölgede sadece %60'lık bir büyüme varsayıldığında bile 30 milyona daha yakın bir tahmine varır.

27 Antik çağ nüfus düzeylerine ilişkin çeşitli tahminler için *bkz.* Angus Maddison, *Contours of the World Economy, AD 1-2030* (New York: Oxford University Press, 2007), 32-7. Osmanlı döneminde nüfus Kuzey Balkanlar'da çok daha yüksek, Irak ve Mısır'da daha düşük, başka yerlerde ise yakın düzeyde olabilir.

28 Antik dünyada demografik büyümeye ve nüfus baskısına ayrıntılı bir bakış için bkz. Sallares, *Ecology of the Ancient Greek World*

ğiydi. İngiltere'den Çin'e kadar uzanan bir coğrafyada 16. yüzyıl sonlarında büyümenin ivme kazanmasıyla birlikte, topraksız ve muhtaç kişilerin sayısı daha da hızlı arttı; enflasyon ve azalan ekonomik fırsatlar devletlerin ve toplumların istikrarını bozmaya başladı.[29] İlk kez Braudel'in ortaya koyduğu üzere, tarım arazilerinin marjinal getirilerinde azalmanın erken baş gösterdiği ve gıda fiyatlarının 1550'lere ya da 1560'lara doğru yükselmeye yüz tuttuğu Akdeniz'de durum özellikle berbattı. Braudel'e göre, 1590'larda nüfus baskısının krize dönüşmesi üzerine İtalya ve İspanya'nın kuzey gemilerine ve kuzey tahılına açılmak zorunda kalması, bölgenin nispi gerilemesini hızlandırdı.[30] Akdeniz tahıl ticareti üzerine araştırmalar[31] ve bölgesel tarım ve nüfus araştırmaları[32] Braudel'in Akdeniz Avrupa'sına ilişkin sonuçlarını doğrulamıştır; son otuz yılda Osmanlı tarihsel demografisi üzerine araştırmalar da büyük ölçüde aynı yöne işaret etmektedir.

Michael Cook 1970'lerde Braudel'in tezini daha önce değindiğimiz *mufassal tahrir defterleri* temelinde sınamaya öncülük ederek, tezi doğrulayan bazı geçici sonuçlar sundu.[33] Sonraki yirmi yılda Leila Erder, Suraiya Faroqhi ve Huri İslamoğlu gibi Osmanlı tarihçileri ve tarihsel demografi uzmanları bir dizi bölgesel araştırma yürüterek, nüfus baskısına ve tarımda azalan marjinal getirilere ilişkin yeni bulgular ortaya koydu.[34] İzleyen dönemde bir dizi yeni Türk tarihçi de genellikle daha küçük çaplı yerel araştırmalarla konuyu ele aldı ve özellikle

29 Goldstone, *Revolutions and Rebellions.*

30 Braudel, *Mediterranean*, c. 1, 505-6 *ve çeşitli yerlerde.*

31 Örneğin Aymard, *Venise, Raguse, et la commerce de blé.*

32 Örneğin Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc* (Urbana: University of Illinois Press, 1976).

33 Cook, *Population Pressure.*

34 Erder, "Measurement of Pre-Industrial Population Changes"; Erder ve Faroqhi, "Population Rise and Fall"; Suraiya Faroqhi, "Urban Development in Ottoman Anatolia (XVI.-XVII. Centuries)", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 7 (1982): 35-51; Suraiya Faroqhi, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33 (1990): 125-56; Huri İslamoğlu ve Suraiya Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends", *Review* 2 (1979): 401-36.

imparatorluğun yarı kurak bölgeleri açısından çoğu kez daha çarpıcı, Malthus tezine daha yakın sonuçlara vardı.[35]

Bu araştırmaların hepsi *tahrir*lerdeki üç kilit kalıptan birine ya da daha fazlasına dayanarak yüzyılın sonlarında tırmanışa geçen nüfus baskısına işaret eder. Birincisi hemen her yerde nüfus artarken, hane başına düşen arazi çoğu kez dikkat çekici düzeyde küçüldü. *Tahrir*ler her kayıtta her mülk için bir ölçü vermek yerine, genellikle bir ailenin elindeki araziyi tam *çift*, yarım *çift* ya da daha azı biçiminde belirtir. Bu ölçüye göre, 16. yüzyıl sonlarına doğru ailelerin Osmanlı hukukuna rağmen mülklerini vârisler arasında paylaştırmaları yüzünden, çoğu bölgede *çift-hane* idealinin tamamen bozulduğu açıkça ortaya çıkar. Cook'un ilk araştırması 1520'ler ve 1570'ler-1580'ler arasında *çift*/hane oranının Aydın'da 0,66'dan 0,53'e, Hamid'de 0,42'den 0,34'e ve Rum'da 0,44'ten 0,27'ye düştüğünü ortaya koyar. Anadolu'nun hemen her yerinde tam *çift* sahibi ailelerin oranı çarpıcı biçimde düşerken, kayıtlara az topraklı ya da topraksız olarak geçen kişilerin sayısı artan bir hızla yükseldi.[36] Bu kalıp Yunanistan ve Bulgaristan için de geçerlidir. Machiel Kiel'in Boeotia üzerine araştırması şu sonuca varır: "1516'da hemen her köylü bir *çift* sahibiydi. 1580'de ise köylülerin sadece dörtte biri *çift* sahibiyken, topraksız köylülerden oluşan tam bir sınıf ortaya çıkmıştı."[37] Benzer şekilde, bir tahmine göre, Kuzey Irak'taki Musul'un kırsal nüfusunun yarıdan fazlası yüzyılın ortalarında artık topraksızdı ve bu sorun nüfus artışının sürdüğü sonraki yıllarda daha da ağırlaştı.[38]

İkincisi *tahrir*lerde kayda geçen bekâr ("*mücerred*") sayısındaki ani bir artış topraksızlıkta endişe verici bir yükselişe

35 Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar." Bu araştırmaların en kapsamlısı ve aynı zamanda Malthus yaklaşımına en yakını, Osman Gümüşçü ve Oktay Özel'in yürüttüğü çalışmadır.

36 Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia: The 'Demographic Crisis' Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 183-205.

37 Kiel, "Ottoman Imperial Registers", 199.

38 Dina Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire* (New York: Cambridge University Press, 1997), bölüm 2.

işaret eder. Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun tipik bir 16. yüzyıl kalıbının örneği olduğu söylenebilir. Arazi dağılımındaki eşitsizliğin artmasıyla birlikte, nüfusun tamamına nazaran mülksüzlerin sayısı çok daha hızlı yükseldi.[39] Kayıtlar bir uç örnek oluşturan Aydın'da vergi mükellefi yetişkin erkekler içinde bekârların söz konusu yüzyılda %3'ten %48'e yükseldiğini gösterir. Benzer şekilde, Hamid'de *mücerred* sayısı %300'lük bir artışla 2.353'ten 10.037'ye çıktı; buna karşılık 9.519'dan 17.240'ye çıkan hane sayısındaki artış "ancak" %81'di.[40] Anadolu genelinde aynı kalıp karşımıza çıkar. Bekâr erkeklerin toplam hanelere oranı 1576 itibariyle Canik'te %45,8'e, in Amasya'da %44,8'e ulaşmıştı. Evli ama topraksız erkekler (*"caba"*) eklendiğinde, oranlar sırasıyla %80 ve %76 gibi sahiden iç karartıcı bir düzeye çıkar.[41] Hiç kuşkusuz, ilk *tahrir*lerdeki eksik sayım *mücerred*lerin görünüşteki artışının abartılı olmasına yol açmış olabilir. Bu terim her zaman şimdiki anlamda "bekâr" karşılığına denk düşmezdi; deftere kaydedilme yaşı genelde 12 ila 15 yaştı[42] ve söz konusu erkekler muhtemelen 20'li yaşların sonuna doğru evlenmişlerdi.[43] Ancak yeni kaydedilen gençlerin sayısı, toplamdaki artışın ancak bir kısmını açıklayabilir. Aksine, şaşmaz izlenim kırsal kesimde gittikçe artan sayıda erkeğin topraktan ve başka ekonomik fırsatlardan mahrum kalarak, yeni bir hane kurma imkânını basbaya-

39 Goldstone, *Revolution and Rebellion*, 32-3.

40 Cook, *Population Pressure*, 25-7 ve 84.

41 Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia."

42 Bkz. Geza David, "The Age of Unmarried Male Children in the *Tahrir Defters* (Notes on the Coefficient)", *Acta Orientalia Hungarica* 31 (1977): 347-57 ve Cook, *Population Pressure, mücerredlerle ilgili* ek.

43 Osmanlı kayıtları 19. yüzyıl öncesinde aile yapısına ilişkin oldukça sınırlı veriler sunar ama anlatıya dayalı bulguların çoğu aynı yöne işaret eder. Bkz. Ö. Demirel vd., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Kurumu, 1993); Alan Duben, "Turkish Families and Households in Historical Perspective", *Journal of Family History* 10 (1985): 75-97; A. Duben ve C. Behar, *Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility 1880-1940* (New York: Cambridge University Press, 1991); Maria Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern* (Washington, DC: American University Press, 1993).

ğı bulamadığı yönündedir. 17. yüzyıl başlarının İspanya'sına ilişkin yakın bulgular,[44] Osmanlı rakamlarının bir abartı değil, daha ziyade erken modern çağdaki aynı Akdeniz kalıbının bir göstergesi olduğuna işaret eder.

Nüfus baskısının üçüncü ve en çarpıcı göstergesi, vergi hâsılasına ve üretkenliğe ilişkin kayıtlara dayanır. Verilerdeki bazı sınırlamalara karşın, dikkatli analizler gıda üretiminin oldukça doğru bir görüntüsünü sunuyor ve kişi başına hâsıladaki düşüşün iç karartıcı bir tablosunu çiziyor gibidir.[45] Rakamların mevcut olduğu hemen her yerde, tarım nüfustaki artışın gerisinde kaldı ve kimi zaman önceki düzeyin çok altına indi. *Tahrir*lerin 1520-1574 arasında iki ve hatta üç katlık nüfus artışına işaret ettiği Kuzey Anadolu'nun on sancağını kapsayan bir araştırmaya göre, buğday ve arpa üretimi çoğu durumda ancak %30-40'lık bir artış gösterdi. Hiçbir sancakta genel tahıl üretimi doyurulacak kişi sayısının yarısı kadar bile artmadı.[46] Aynı kalıp Anadolu'nun diğer kesimleri için de geçerlidir. Doğudaki Mindaval'da nüfus aşağı yukarı iki katartarken, buğday ve arpa gelirleri sırasıyla ancak %11,4 ve %21,9 yükseldi. Göller bölgesindeki Uluborlu'da nüfus %150 dolayında artarken, arpa gelirlerinde ancak dörtte birlik bir artış sağlandı ve hatta buğday gelirleri biraz düştü.[47] Benzer şekilde, Orta Yunanistan'da hane başına tahıl üretimi üçte bire yakın bir düşüş gösterdi.[48]

Bu bulgulara rağmen bazı Osmanlı uzmanları nüfus baskısı ve azalan marjinal getiri saptamalarına hâlâ direnmektedir. Özellikle Huri İslamoğlu her türlü Malthus'çu çıkarıma bulunarak, köylülerin değişen koşullara ayak uydurabildiğini ileri

44 Bkz. Geoffrey Parker, *Europe in Crisis, 1598-1648*, 2. baskı (Londra: Blackwell, 2001), 16-17.

45 Bkz. Venzke, "Question of Declining Cereals Production" ve "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları* 17 (1997): 1-61.

46 İslamoğlu, *State and Peasant*, 141-2.

47 İslamoğlu ve Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends."

48 Kiel, "The Ottoman Imperial Registers."

sürmüştür. Ester Boserup'un karşılaştırmalı araştırmalarına[49] dayanan İslamoğlu'nun ortaya attığı iki ana sav vardır. Birincisi Osmanlı şehirleri ve kasabaları çevresindeki yoğun bahçeciliği ve imparatorluğun belli kesimlerinde ürün çeşitlendirmeyi epeyce öne çıkarır. İkincisi *tahrir*lerde yeni tarlaların ve köylerin kaydedilmesine işaret ederek, Osmanlı köylülerinin çiftlik ve otlak için yeni araziler açma seçeneğine hâlâ sahip olduğunu ileri sürer.[50]

İslamoğlu'nun yanıldığını gösteren *a priori* bir sebep elbette yoktur. Boserup'un işaret ettiği üzere, dünyanın her yanında köylüler nüfus baskısına tarımda yoğun ekime geçerek tepki verir. Nitekim *tahrir*ler merkez bölgedeki Akdeniz topraklarında bile ürün çeşitlendirme ve yoğun bahçecilik yönünde örnekler bulma açısından bir sıkıntı yaratmaz. Örneğin Kudüs civarında söz konusu yüzyıl içinde bağ sayısı on kat ve bostan sayısı yaklaşık iki kat artarken, önemli sayıda köy 16. yüzyıl ortalarından sonlarına kadar olan sürede ilk kez sulamaya dayalı yaz ürünleri elde etti.[51] Benzer şekilde, kayıtlar Bigadiç'in ürün yelpazesine susamı eklediğini ve Adana'nın aynı dönemde pamuğa yöneldiğini gösterir.[52] Dahası, İslamoğlu Osmanlı nüfusunun büyümeyi kaldıracak alana herhalde sahip olduğunu belirtmekte haklıdır. Yüzyılın sonunda Anadolu'da nüfus

49 Ester Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth* (Londra: Allen and Unwin, 1965).

50 Bu savlar İslamoğlu'nun bir dizi çalışmasında ortaya atılmıştır: "M. A. Cook's *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*: A Critique of the Present Paradigm in Ottoman History", *Review of Middle East Studies* 3 (1978): 120-35; "Die osmanische Landwirtschaft im Anatolien des 16. Jahrhunderts: Stagnation oder regionale Entwicklung?", *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittlern Orients* (1985-1986): 165-212; "State and Peasants in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia During the 16th Century", *The Ottoman Empire and the World-Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); "Les paysans, le marché et l'état en Anatolie au XVIe siècle", *Annales* 43 (1988): 1025-43.

51 A. Makovsky, "Sixteenth-Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem: Insights from the *Tapu Defters* and an Attempt at Quantification", *Archivum Ottomanicum* 9 (1984): 91-127.

52 İslamoğlu ve Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends."

yoğunluğu kilometrekare başına 20 kişi gibi düşük düzeydeydi; bu oran Balkanlar'da 41, İngiltere ve İtalya'da yaklaşık 100 kişiydi.[53]

Gelgelelim, *tahrir*lerde ve diğer belgelerde nüfus baskısını gösteren işaretler düpedüz karşı çıkılamayacak ağırlıktadır. Osmanlıların üretimi yoğunlaştırmış ve bakir arazilere yönelmiş olması *gerektiği* yolundaki teorik savlar, aslında bunu *yapmamış*, en azından marjinal getirilerde önemli düzeye varan azalışı savuşturmaya yetecek kadar *yapmamış* oldukları gerçeğini açıklayamaz. Mülklerin küçülmesi, topraksızlığın artması ve kişi başına gıda üretiminin gerilemesi nüfus baskısına işaret etmiyorsa, hiçbir şey bunu gösteremez. Besbelli ki, Osmanlı topraklarında gıda üretiminde artışı sürdürmeyi önleyen bazı etkenler vardı.

Büyüme Önündeki Engeller

16. yüzyıl boyunca ve daha sonra merkez bölge eyaletlerindeki Osmanlı tarımı çoğu kez elverişsiz ekonomik ve siyasal koşulların ağırlaştırdığı ciddi çevresel ve teknolojik sınırlamalarla kısıtlandı. Büyük ölçüde dağlık ve kurak arazi yapısı yatırım, çeşitlendirme ya da yoğun ekim için nispeten az fırsat sağladı. Osmanlıların bunlardan bile yararlanmasına olanak verecek yeterli araçları ya da teşvik unsurları pek yoktu. Aksine, nüfus artışı genelde yoğun ekimden ziyade yaygın ekime yol açarak, gittikçe daha düşük verimli arazilere yönelmeyi teşvik etti; bu durumsa kereste gibi belli kaynaklarda sıkıntıların ağırlaşmasından başka sonuç vermedi.

Yakındoğu'nun çoğunlukla zorlu doğal çevresi, Osmanlı çiftçilerini sınırlı seçeneklerle karşı karşıya bıraktı. Klasik çağın doruğunda bile daha kurak arazilerdeki köylülerin çoğu büyük ölçüde kışlık buğday ya da arpa gibi tek bir ürüne bağımlı kaldı. Son derece mevsimlik ve değişken olan yağışlar, dönüşümlü ekime ya da ürün çeşitlendirmeye fırsat vermedi. Tarlalar sıcak yaz aylarında kuruduğu için, çiftçiler toprağı sürüp tohum ekmek için nemlendirici sonbahar yağmurları-

53 İnalcık, *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 1, 31.

nı beklemek zorundaydı. İlkbahardaki ikinci yağmurlar yeterli olduğunda, yaz başlarında hasat vakti gelirdi. Ardından bölgenin tekrar alışılmış mevsimlik kuraklığa boğulması, sulama yapılan ya da olağandışı sulak olan araziler dışında ikinci bir ürün elde etmeyi önlerdi.[54]

Daha verimli alüvyonlu vadiler bir yana bırakılırsa, bölgedeki topraklar genelde cılız ve hafifti. Güney Balkanlar ve Anadolu'nun büyük bölümünü kaplayan dağlık ve engebeli yüzey şekillerinin erozyondan kolayca etkilenmesi, öteden beri yaylalarda arazi kullanımının yaygınlığını ve yoğunluğunu sınırlayan bir etkendi. En kötü durumlarda, yanlış hesaplamalar toprak kaybını, yüzey akışını ve mil birikimini artırarak, nehirlerin akış yönünde sıtma üreten bataklıkların oluşmasına katkıda bulunabilirdi.[55] Tarımın yoğunlaştığı vadiler ve ovalar, toprağın sıkça ya da fazla derin sürülmesi halinde, sert yaz güneşinde kolayca kavrulup kuruyabilirdi.

Böyle zorlu bir doğal çevrenin değişime sakıngan bir direnişi beslediği söylenebilir. Osmanlı ekim tekniklerine ilişkin bulgular her ne kadar kıt olsa da, bildiğimiz sınırlı şeyler oldukça basit düzeyde kaldıklarına işaret eder. Tarımdaki gelişmeler açısından bulgu yokluğunun söz konusu olmadığı doğrudur; ancak dönemin Osmanlı ya da Batılı kaynaklarının bu konuyu neredeyse tam suskunlukla geçiştirmesi, önemli teknolojik buluşların olmadığı yönünde güçlü bir belirtidir. Dönemin Avrupalı gözlemcileri Çin'deki ve Japonya'daki tarım mucizelerini ilgiyle ve coşkuyla aktarabilmişlerdi. Dolayısıyla Osmanlı ekim tekniklerine ilgisiz kalmaları, aktarılmaya değer çok az şey bulduklarını ya da belki bu tekniklerin tamamen komşu ülkelerdekine benzediğini akla getirir. Doğu Akdeniz'de

54 Soğuk Savaş'ın başında yeni müttefiki Türkiye'ye Marshall Yardımı'nı vermeye başlarken, ABD'nin Türk tarımı üzerine yürüttüğü ilk bilimsel araştırmalar, Türkiye'nin ekili alanlarının yaklaşık %90'ı, kalori ve protein kaynağının da yaklaşık %71'i hâlâ tahıla dayanan bir ülke olduğu gerçeğini açığa çıkardı. Bkz. Jacques May, *The Ecology of Malnutrition in the Far and Near East* (New York: Hafner, 1963), 348-51.

55 J. R. McNeill, *The Mountains of the Mediterranean* (New York: Cambridge University Press, 1992). Erozyona ilişkin daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Bölüm 11.

ekimin yüzlerce ve hatta belki binlerce yıl çok az değişmiş olması gayet mümkündür.[56] Osmanlı nüfusu aşağı yukarı daha önce Roma ve Bizans nüfuslarının ulaştığı doruğa çıktıysa, bunun sebebi aradan geçen yüzyıllarda daha uygun bir asgari geçim temeline elverecek değişimlerin sınırlı kalması olabilir.[57]

Bölgedeki tarıma ilişkin ilk ayrıntılı anlatımların kaynağı, eserlerini modern girdilerin 1950'lerde kırsal yaşamı dönüştürmeye başlamasından önce yazan 20. yüzyıl başlarının antropologları ve coğrafyacılarıdır.[58] Hepsi aynı temel tohum serpme, orakla ekin biçme, elle harman dövme ve savurma işlemlerini ve aynı basit tahta tarım aletlerini tarif eder. Çift için koşulan öküzler binlerce yıl önceye inen uygulamayla aynı hafif karasabanı sürmeye devam etti. Toprağı altüst etmeye yönelik derin saban kulakları ve saban demirleri sonuçta toprağı erozyona maruz bırakacaktı ve daha ağır bir sabanı çekebilen atları çifte koşmak, yem masrafı açısından çok pahalı olacaktı.[59]

---

56 Mehmet Öz ("Agriculture in the Classical Period", *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, ed. Kemal Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye, 2000, c. 2, 37-8), bunu "tarım teknolojisinden temel bir değişimin olmadığı bir dönem" olarak nitelendirir.

57 Andrew Watson'ın *Agricultural Innovation in the Early Islamic World* (New York: Cambridge University Press, 1983) kitabından sonra, bazı yazarlar klasik çağ sonrasında Ortadoğu'daki demografik büyümenin temelinde bir "İslami tarım devrimi"nin yattığını varsaymıştır. Ne var ki, bu görüşe ciddi itirazlar gelmiştir. Bkz. Bulliet, *Islam: The View from the Edge*, bölüm 4 ve Michael Decker, "Plants and Progress: Rethinking the Islamic Agricultural Revolution", *Journal of World History* 20 (2009): 187-206.

58 Örneğin Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens*; Hütteroth, *Laendliche Siedlungen*; Paul Stirling, *Turkish Village* (New York: Wiley, 1965); Walter Ruben, *Kırşehir: Eine altertümliche Kleinstadt Inneranatoliens* (Würzburg: Ergon, 2003). Ekimin ve tarım aletlerinin uzun süreli tarihi konusunda daha geniş bilgi için bkz. J. M. Wagstaff, *The Evolution of Middle Eastern Landscapes* (Londra: Croom Helm, 1985).

59 Hafif karasabanın görece üstünlükleri için bkz. S. Erinç ve N. Tunçdilek, "The Agricultural Regions of Turkey", *Geographical Review* 42 (1952): 179-203; Lynn White, *Medieval Technology and Social Change* (Oxford: Clarendon, 1962), 41-7.

Seki açma yöntemi uygulandığı kadarıyla çok basitti ve gübreleme işlemi bahçeler dışında enderdi.[60] Modern çağa kadar imparatorluğun birçok kesiminde çiftçiler değerli hayvan dışkısını yakıt için toplardı ve kurutarak *"tezek"* denen topaklar haline getirirdi. Bazı Osmanlı köylüleri hasattan sonra anızı sabanla sürerek bir tür gübre gibi toprağa karıştırmış olabilirler;[61] ama anlaşıldığı kadarıyla genelde tarlaları dinçleştirmek için sadece uzun süreli nadasa başvururlardı. Gübre ya da ürün rotasyonu olmayınca, toprağı sık aralıklarla bir şey ekmeden bırakmak şarttı. Akdeniz tarımına ilişkin anlatımların çoğu iki yılda bir ürün rotasyonuna işaret ederken, özellikle İç Anadolu'nun daha kurak bölgelerinde bazı Osmanlı arazilerinin üç yılın ikisinde sürülmeden bırakıldığı söylenebilir.[62]

Kaçınılmaz sonuçlar verim düşüklüğü ve iskân genişlemesinin en iyi arazileri kaplamasından sonra ürün fazlası payının daha da azalmasıydı. Osmanlı kayıtlarından tarım üretkenliğini kestirmenin iki yolunu çıkarmak mümkündür. Birincisi doğrudan *tahrir*lerde belirtilen verim oranlarını esas alır; ikincisi ise yerel kanunnamelerde öngörüldüğü gibi, vergilendirilen üretimi arazi birimi başına ekilen tohuma bölmeye dayanır. Sonuçlar oldukça değişkenlik gösterir. Bazı bereketli nehir vadilerinde verim bire altıya kadar çıkabilirdi; ama Anadolu'nun büyük bölümünde verim oranı bire üç ile bire dört arasındaydı. Bazı durumlarda verimin bire ikiye kadar düştüğü olurdu; yani çiftçiler ektikleri tohumun ancak iki katı kadar hasat alırdı.[63] Kesin rakamlar yanıltıcı olabilir,

60 Erinç, "The Agricultural Regions of Turkey" ve Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens*, 145-6.

61 En azından anızın topraktan sökülmesinden şikâyet edilen 1630 tarihli bir belgeden (MD 85/497) anlaşıldığı kadarıyla bu yolun izlendiği söylenebilir. Bu yöntem dahi geleneksel buğday tarımı için toprağa katılması gereken azot miktarının ancak beşte birini sağlar. Bkz. Vaclav Smil, *Enriching the Earth* (Boston: MIT Press 2001), 23-4.

62 Örneğin 17. yüzyıl başlarında belli bir çiftliğe sahip olmayı tarif eden bir Osmanlı belgesinden, arazi sahibinin yirmi yıldır elinde olan toprağı sadece altı kez sürdüğünü öğrenmekteyiz (MD 82/39). Ruben (*Kırşehir*, bölüm 3, kısım A) daha verimsiz arazilerde nadas süresinin daha da uzun olduğunu belirtir.

63 Bkz. Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: TTK, 1999) ve Öz, "Agriculture in the

ama genel izlenim açıktır. Osmanlı tarımı Çin ya da Hindistan şöyle dursun, dönemin Avrupa'sındaki tarım kadar da üretken değildi[64] ve muhtemelen antik Yunan ya da Roma dünyasındaki düzeyden daha iyi değildi, tabii daha kötü olduğu söylenemezse.[65]

Böyle bir arazi yapısında yoğun ekime ve ürün çeşitlendirmeye geçiş için, çiftçilerin araziyi ıslah etmesi ve sulamayı geliştirmesi gerekirdi. İslamoğlu'nun ortaya koyduğu üzere, bazı Osmanlılar köylerin yanı sıra birçok kasaba ve şehir civarında küçük çapta yoğun bahçe ve bostan üretimi alanları yaratmayı sahiden başardı. Hiç kuşkusuz, bu yerel yoğun ekim kırsal kesimdeki ürün fazlasının tükenmesiyle birlikte yaşanmış olabilecek gerçek bir erzak sıkıntısını hafifletmeye katkıda bulundu. Bununla birlikte, yoğun bahçecilik yapılan böyle küçük alanların yerel nüfus artışına yetişmenin ötesinde bir işe yaradığını gösteren işaretler yoktur. Yani söz konusu alanlarda nüfusun en azından 16. yüzyılda bir bütün olarak bölgesel nüfustan daha hızlı büyüdüğünü gösteren işaretler yoktur. Sulamanın Osmanlı kırsal kesimine geniş çapta yayıldığı ya da Akdeniz topraklarının çoğunda modern çağa kadar kuru tarıma dayalı temel geçim tarzına sağlam bir alternatif sunduğu da söylenemez.[66]

Bu konuda da başlıca engeller çevreye ve teknolojiye bağlıydı. Akdeniz eyaletlerinde işe yarar su kaynağının ve sulanabilir arazinin uygun bileşimine sahip alanlar nispeten azdı.

Classical Period." Mora'nın daha verimli bölgelerinden birine ilişkin *tahrir*lere dayanarak 18. yüzyıl başları için yapılan hesaplamalarda bire dört ila bire beş arasındaki biraz daha yüksek verim ortaya çıkar. Bkz. Stefka Pareva, "Agrarian Land and Harvest in Southwest Peloponnese in the Early 18th Century", *Études Balkaniques* (2003): 83-123. Ne yazık ki, bu oranların çıkış içinde mi, yoksa iniş içinde mi olduğunu belirlemeye yönelik yeterli araştırma yapılmış değildir.

64 Avrupa'daki verim oranları için bkz. Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life* (New York: Harper & Row, 1981), 120-3; B. H. Slicher van Bath, *Agrarian History of Western Europe* (Londra: E. Arnold, 1963).

65 Antik Yunan ve Roma tarımının üretkenliği için bkz. Sallares, *Ecology of the Ancient Greek World*, bölüm III.12. Antik çağ çiftçilerinin gübreyi çok daha verimli kullandıkları anlaşılıyor.

66 Marsh (*Man and Nature*, 313-15) bu saptamayı 19. yüzyıl için de yapar.

Osmanlıların çoğunlukla sıtma üreten bataklıklardan uzak, kolayca yararlanılabilir ve debisi yüksek akarsulara dayanmak zorunda kalması, düz kıyı ovalarını 19. yüzyıl sonlarına kadar büyük ölçüde az ekilip biçilen ve seyrek nüfuslu alanlar olarak bıraktı.[67] Güney Anadolu'da Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin alüvyonlu ovasını kaplayan Çukurova vadisi en çarpıcı örneği sunar. Günümüzde Türkiye'nin belki de en zengin tarım bölgesi olan bu vadi, erken ve klasik Osmanlı dönemlerinde nispeten önemsizdi. 16. yüzyıldaki büyük çaplı iskân genişlemesine kadar koyun ve keçi sürüleri için kışlak olmanın ötesinde bir işe yaramadı. Bu yüzyıl sonlarında bile tarım çoğunlukla küçük akarsuların ve kollarının kıyılarında devlet tarafından işletilen çeltik çiftlikleriyle sınırlı kalırken, daha büyük nehirler hiç kullanılmadı. Bu mütevazı sulama sistemlerinin bile ak samaya yatkınlığı nedeniyle, Çukurova çiftlikleri Küçük Buzul Çağı krizinde hepten terk edildi; birçoğunun 18. yüzyıla doğru bataklıklara ve ormanlara dönüşmesiyle, geriye bugün izleri hâlâ görülebilecek çok az sayıda 16. yüzyıl yerleşmesi kaldı.[68]

Uygun fırsatların çıktığı durumlarda bile yerel *reaya* araziyi ıslah edecek hatta mevcut sulama sistemlerini koruyacak imkânlardan yoksundu. Kırsal sermaye kıttı ve büyük yatırımlar mümkün değildi. Büyük çaplı bir sulama projesinin inşa giderleri yüz binlerce *akçe*yi bulabilirdi; bu bütün bir köyün bile toplayamayacağı bir meblaydı. Dahası, iyi arazilerde de yıllık bakım masrafı değer olarak mahsulün dörtte birine varabilirdi.[69]

Reaya böyle işlere girişecek imkânlardan yoksunken, daha zengin *tımar* sahiplerini buna yöneltecek bir saik yoktu. Askeri tımar sahipleri arazi ıslahına uzun vadeli ilgi duyamayacak kadar çabuk değişmekteydi. Yeni tesisler kurmaktan kaçınmanın ötesinde, bazı durumlarda eski sistemlerin bakımsızlıktan harap hale gelmesine göz yumdukları da olurdu. Örneğin Ortagüney Anadolu'daki Aksaray civarından gelen 1583 tarihli bir

67 İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükçi-Re'âyâ* System", 81.

68 Mustafa Soysal, *Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurova* (Erlangen: Fränkische Geographische Gesellschaft, 1976), bölüm 3.

69 İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükçi-Re'âyâ* System", 82-3.

tezkere, *sipahi*lerin yönetimi altında sulama sisteminin nasıl bozulduğunu şöyle anlatmaktaydı:

> ...nefs-i Aksaray'ın içinden câri olan [geçen] nehr-i azîmden mezbûr karyeler [adı geçen köyler] içün üç yerden nehirler alınup kadîmü'l-eyyâmdan ol karyelere [eskiden beri o köylere] su cârî olınup [alınıp] re'âyâ vü [ve] berâyâ ve sâ'ir hayvânât müntefi' olup [yararlanıp] bağların ve ekinlerin ve bostânların suvarup eşkincilü mülk iken kemâl-i mahsûl [iyi mahsul] hâsıl olup sonra erbâb-ı tîmâra virilmekle suların nehirleri tathîr olunmamağın [temizlemediğinden] harâb olup su akmağa kâbiliyet olmayup re'âyâ perîşân olmağla sâbıkda [önceleri] hâsıl olan mahsûl hâsıl olmayub...[70]

Mısır[71] dışında devlet de pek yardım vermemekteydi. Arazi kullanımını ve kaynakları yönetmeye dönük bütün çabalarına rağmen, merkezi idare kırsal kesimdeki büyük çaplı imar işlerine nadiren yatırım yapmaktaydı. Osmanlılar 1568'de Süveyş'te bir kanal açmaya ve bir yıl sonra da Don ve Volga nehirlerini birbirine bağlamaya çalıştılar; ama her iki proje de sonuçsuz kaldı.[72] Taşra idarecileri bu dönemde bazı sulama tasarılarında bir rol oynasa da,[73] anlaşıldığı kadarıyla bunların hiçbiri öyle büyük çapta değildi. Irak'ta bile Kerbela'da bir hendek inşası ve Hasaniyye kanalının 1530'larda genişletilmesi bir yana bırakılırsa, İstanbul'dan gönderilen idareciler büyük projelere girişmekten kaçınarak su şebekelerini özel vakıflara ve yerel teşebbüslere bırakmakla yetindiler.[74] 16. yüzyıl sonlarından

70 MD 51/222.

71 Nil'deki sulama projeleri için bkz. Mikhail, "Nature of Ottoman Egypt."

72 Caroline Finkel, *Osman's Dream* (NewYork: Basic Books, 2005), 155-7 ve Casale, *Ottoman Age of Exploration*, 135-7.

73 İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükçi-Re'âyâ* System", 80-3.

74 Rhoads Murphey, "The Ottoman Centuries in Iraq: Legacy or Aftermath? A Survey Study of Mesopotamian Hydrology and Ottoman Irrigation Projects", *Journal of Turkish Studies* 11 (1987): 17-29 ve Wolf-Dieter Hütteroth, "Between Dicle and Firat: Turkey, Northeastern Syria and Northwestern Iraq in the 16th Century", *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey*, ed. Nurhan Abacı (Morrisville: Lulu Press, 2006).

kalma on binlerce padişah emri arasında, sadece basit taşkın denetimine dönük birkaç örnek[75] ve bataklık kurutmaya ilişkin tek bir örnek[76] bulabildim.

Devlet sulu pirinç ekimini teşvik etmede daha da ileriye gitti; ama bu ürün bölgedeki tarımı dönüştürme potansiyeline asla tam ulaşamadı. Pirinç Yakındoğu'ya ilkçağda girmiş ve Arapların yönetiminde ekimi yavaş yavaş yayılmıştı.[77] Osmanlılar 15. yüzyıl sonlarında ve 16. yüzyılda köle işgücünü özgür köylülüğe dönüştürürken, eski serflerin pirinç yetiştiren ve *"çeltükçi reaya"* olarak bilinen yarıcılar hale gelmesini sağlayan bir sistem yarattılar.[78] Yatırımı ve iskânı özendirmek üzere vergi teşviklerinin ve arazi bağışlarının kullanıldığı bu sistem, Batı Anadolu'nun ve Suriye'nin bazı kesimlerine yayılarak, pirincin şehir elit tabakasında temel bir gıda ürünü olmasını sağladı. Ne var ki, Osmanlılar *çeltükçi reaya* sistemini birkaç küçük yörenin dışına taşımadılar ve köylüler ürünü öyle kendiliğinden büyük çapta benimsemediler. Sistemin içinde bile üretim sınırlıydı ve çoğu kez yarım günlük iş olarak yürütülen pirinç ekimi, çok daha üretken olan fidelik dikmeden ziyade daha az emek-yoğun tohum serpme yöntemine dayalıydı.[79] Aslında, 16. yüzyıl sonlarındaki nüfus baskısı fiilen köylüleri pirinçten tekrar tahıla dönmeye yöneltmiş olabilir; çünkü pirince buğday ya da arpa gibi temel bir gıda ürünü değil lüks bir ticari ürün olarak bakılmaktaydı.[80] Dahası, sıkça bildirilen hırsızlık ve kaçış olaylarına bakılırsa, köylüler pirinç yetiştirmenin gerektirdiği zahmetli

75 Örneğin MD 7/1550.

76 MD 7/1872.

77 Watson, *Agricultural Innovation*, 15-19.

78 *Bkz*. İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükçi-Re'âyâ* System"; M. Venzke, "Rice Cultivation in the Plain of Antioch in the 16th Century", *Archivum Ottomanicum* 12 (1992): 175-276; N. Beldiceanu ve I. Beldiceanu-Steinherr, "Riziculture dans l'Empire ottoman (XIVe-XVe siècles)", *Turcica* 10 (1978): 9-28.

79 Venzke, "Rice Cultivation in the Plain of Antioch", 232.

80 Batı Anadolu'daki Bigadiç'te yaşanan durum anlaşıldığı kadarıyla buydu. Bkz. İslamoğlu ve Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends."

işlere ve *çeltükçi reaya* sisteminin yüksek vergilerine tepki duymuş olabilir.[81]

Anlaşıldığı kadarıyla köylüler yoğun ekime geçmek yerine daha düşük verimli arazilere doğru yayıldılar. Sonuçta Osmanlı iskân genişlemesi bakir toprakların yerleşime açılması değildi. Yakındoğu'nun Amerika'da veya Rusya'da olduğu gibi açık bir sınır bölgesi yoktu; Han Çinlilerinin güneye yayılmasına,[82] Japonların kuzeye yayılmasına[83] ya da Babürlülerin Bengal içlerine yayılmasına[84] daha sınırlı bir benzerlikten bile söz edilemezdi. Doğu Anadolu ve Kuzey Balkanlar'daki seyrek nüfuslu bazı topraklar dışında, Osmanlı toprakları binlerce yıldan beri ekilip biçilmişti. Çoğu durumda göçmenler meçhul bakir alanlara geçmek yerine, kalıcı iskân alanlarından çevredeki geçici tarlaların ve otlakların oluşturduğu arazilere ve bazen de Büyük Veba Salgını'nın yol açtığı nüfus azalması sırasında tekrar oluşmuş ormanlara doğru yayıldılar. Bu durum nüfusta yüzlerce ve binlerce yıl yaşanan iniş çıkışlara rağmen, temel iskân coğrafyasının kararlı kaldığı ve çiftçilerin aynı elverişli yerlere defalarca döndüğü Anadolu için özellikle geçerliydi.[85] Nitekim Küçük Buzul Çağı krizinde terk edilen yerleşmelerin mültecilerle ve göçmenlerle yeniden meskûn hale geldiği 19. yüzyıl sonlarında aynı kalıp tekrarlanacaktı.[86]

*Tahrirle*r bu kalıbı gözler önüne serer. Öncelikle, köylülerin koruları açarak ekim alanlarını genişletmesiyle birlikte, 16. yüzyıl sonlarında gittikçe artan sayıda hak iddialarını aktarır.[87] Sıklıkla da köylülerin *mezra*lara, yani mevsimlik ekim ya da otlak için kullanılan ve daha önce meskûn olmayan tarlala-

81 İnalcık, "Rice Cultivation and the *Çeltükçi-Re'âyâ* System", 106-13.

82 Elvin, *Retreat of the Elephants*, bölüm 8.

83 BrettWalker, *The Conquest of Ainu Lands* (Berkeley: University of California Press, 2001).

84 Richard Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier* (Berkeley: University of California Press, 1993).

85 Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1967), 17 ve Hütteroth, *Laendliche Siedlungen*, bölüm 3.

86 Hütteroth, *Laendliche Siedlungen*, bölüm 4 ve Wagstaff, *Evolution of Middle Eastern Landscapes*, bölüm 10.

87 Cook, *Population Pressure*, 79-80 ve 101.

ra yönelişine değinir.[88] Süreç sırf köylülerin geçim için *mezralar*dan yoğun biçimde yararlanmasıyla sınırlı kalmadı;[89] geçici tarlalardan birçoğunun zamanla tescilli köyler haline gelmesi, bir zamanlar ara sıra tarla açılan yerlerde sürekli ekime geçildiğine işaret eder.[90] Bu *mezra*ların asıl köylere nazaran hep en işe yaramaz arazileri barındırdığı yönünde doğrudan bulgular olmasa da, köylülerin sürekli ekim için önce en verimli tarlaları seçmiş ve daha düşük verimli arazileri ara sıra kullanılmak üzere bırakmış olması akla yakın gibidir. Dahası, *tahrir*lerdeki bölgesel kalıplar en hızlı nüfus artışının yağmurla beslenen ekim alanlarının sınırında meydana geldiğini gösterir. Bölüm 4'te görüleceği üzere, özellikle Orta Anadolu tarımın eski göçer otlaklarına yönelişiyle birlikte en yüksek nüfus artışlarından bazılarına sahne oldu. Daha yerel bir düzeyde, Gazze *tahrir*lerinin çıkarsamaya dayalı yağış verileriyle karşılaştırıldığı bir araştırma, yarı kurak arazilerde *reaya*nın genelde ekimi sınırlarına kadar zorladığını ve elverişli iklim koşullarında genişleyen ekim alanlarının kuraklık dönemlerinde tekrar daraldığını ortaya koyar.[91]

Düşük verimli arazilere bu yöneliş, yoğun ekimden ziyade yaygın ekim yönündeki eğilimi sadece güçlendirdi. Böylece düşük verimli, kurak ya da engebeli arazilere sulama yatırımları daha da azaldı. Dahası, düşük verimli arazilerin içerdiği tehlikeler, bölge köylülerinin ayırıcı özelliği sayılabilecek bir tutumla, üretimi azamiye çıkarmak yerine riskten kaçınma yönündeki genel tercihi güçlendirdi. Planhol gibi antropologların saptadığı üzere, yarı kurak arazilerdeki çiftçiler genelde ekimi değişik yerlere ve yükseklikliere yayma yoluna giderdi ve

88 Bu terime ilişkin bir değerlendirme için bkz. Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, 124-9 ve Hütteroth, *Laendliche Siedlungen*, 169-70.

89 *Bkz*. Venzke, "Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity."

90 Yunus Koç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Köylerin Parçalanması Sorunu: Bursa Kazası Ölçeğinde Bir Araştırma", *XIII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: TTK, 1999).

91 Haggay Etkes, "The Impact of Short Term Climate Fluctuations on Rural Population in the Desert Frontier Nahiye of Gaza (ca. 1519-57)" (Ulusal Ekonomik Araştırmalar Bürosu'nun "İklim Değişimi: Geçmiş ve Gelecek" konulu konferansında sunulan bildiri, 5/30/2008).

mümkün olduğu sürece karma bahçecilik, tarım ve hayvancılık yapmayı yeğlerdi.[92] *Tahrir*lerden 16. yüzyıl sonlarında *reaya*nın buğdaydan vazgeçip, daha düşük verimli ama daha dirençli ve kuraklığa daha dayanıklı bir ürün olan arpaya yönelişini de görebiliriz.[93] Bölüm 3'te göreceğimiz üzere kuraklığın ve kıtlığın sıkça yaşanması nedeniyle, *reaya*nın temkinliliği genelde hızla büyüyen nüfus açısından daha düşük ürün fazlası sonucunu getirse bile bireysel düzeyde akla yakın bulunmuş olabilir.

İskân genişlemesi hayvancılığa bağımlılığın artmasını teşvik ederek, yaygın arazi kullanımını daha da ileriye götürmüş olabilir. En temel düzeyde bütün Osmanlı çiftçileri arazilerini sürmek için bir çift öküze ihtiyaç duyardı; bu açıdan Avrupa'daki veya Hindistan'daki denklerinden farklı yanları pek yoktu. Ancak hayvanlara pek fazla ihtiyaç duymayan Doğu Asya'nın yoğun pirinç ekimine dayalı ekolojileriyle bir fark söz konusuydu. Aslında Osmanlıları farklı kılan nokta, şehir alanları çevresinde ve hatta nüfus yoğunluğunun yükseldiği dönemlerde bile koyun ile keçi sayısının nispeten yüksek oluşuydu. Örneğin *tahrir*lere göre Kayseri civarında yüzyılın sonuna doğru, bölgesel nüfusun üçe katlanmasından sonra bile kişi başına 3-4 koyun düşmekteydi.[94] İslamoğlu'nun Kuzey Anadolu'ya ilişkin araştırması, nüfus ikiye katlanırken kişi başına koyun sayısının artmaya devam ettiğini ortaya koyar.[95]

Bir bütün olarak köylülük açısından, daha yüksek nüfus yoğunluğunun yaygın otlatmayı caydırmış ve daha yoğun ekime yatırımı özendirmiş olması gerektiği sanılabilir. Ne var

92 Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens*, bölüm 6.

93 Türkiye'de buğday ve arpa verimlerinin bir karşılaştırması için bkz. A. Wahbia ve T. Sinclair, "Simulation Analysis of Relative Yield Advantage of Barley and Wheat in an Eastern Mediterranean Climate", *Field Crops Research* 91 (2005): 287-96.

94 Jennings, "Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dağı." Kayseri'deki her on mahkeme davasının birinde de çoğu kez sahipliğe ilişkin keskin anlaşmazlıklarla hayvanlar konu olarak geçer. Bkz. Gönur Karaduman, "Kayseri in the End of the 16th Century in Light of the Court Records, 988-1002/1580-1592" (doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1995), 95-8.

95 İslamoğlu, *State and Peasant*, 152 ve çeşitli yerlerde.

ki, herkes için en uygun olan yol bireysel düzeyde her zaman en iyi seçenek değildi ve nüfus baskısı aslında hayvancılığa yönelişi hızlandırmış olabilir. Bir yandan, büyüyen şehir pazarları ve yükselen fiyatlar daha zengin toprak sahiplerini (gerek *tımar* sahiplerini gerekse hali vakti daha iyi köylüleri) hayvanlara daha fazla yatırım yapmaya teşvik etti. Anlaşıldığı kadarıyla yün ve post gibi hayvan ürünlerine dönük piyasa, muhtemelen hayvan nakliyesinin görece kolaylığından dolayı tahıl piyasasından daha kazançlıydı.[96] Bu arada daha yoksul köylüler açısından ortak, kamusal ve hatta bazen koruma altındaki arazilerde hayvan otlatmak küçük ya da düşük verimli bir tarlada verimi azamiye çıkarma uğraşından herhalde daha kârlı olmalı. Üstelik geçim kaynağını hayvanlarla çeşitlendirmek tamamen tarıma dönük bir yatırıma nazaran daha fazla güvenlik sağlamaktaydı. Hem zenginlerin hem de yoksulların gözünde hayvanlar hasadın kesat gittiği zamanlarda başvurulabilir ya da belirsizlik ile karışıklık zamanlarında taşınabilir bir kaynaktı.[97] Oysa ileride göreceğimiz üzere, Küçük Buzul Çağı krizinde bu hesabın fena halde yanlış olduğu ortaya çıkacaktı.

Nüfusun 16. yüzyıl sonları itibariyle merkez bölge eyaletlerinde doğal kaynakların sınırlarına gelip dayandığına işaret eden başka göstergeler de vardır. Ekime elverişli alanlar açmanın hızla devam etmesi nedeniyle odun gittikçe kıtlaştı. 1570'lere varıldığında, *mühimme defterleri* koruma altındaki ormanlarda kaçak kesimden ve yangınlardan yakınmaktaydı;[98] bazı durumlarda odunkömürü için meyve ağaçları[99] ve kereste için mezarlık ağaçları[100] dahi kesilmekteydi Yakıtın da-

96 Örneğin Akdağ (*Celâlî İsyanları*, 42-9) toprak sahiplerinin otlaklara yer açmak için *reaya*nın elindeki arazileri almasına ilişkin örneklere işaret eder ve hayvanlar yönündeki bir tercihin gıda üretimini baltalamış olabileceğini ileri sürer.

97 Karş. Michel Sivignon, *Les pasteurs du Pinde septentrional* (Lyon: Avrupa Coğrafyası Üzerine İncelemeler ve Araştırmalar Merkezi, 1968).

98 Örneğin MD 3/86, MD 3/1018, MD 3/1494, MD 6/813, MD 6/949, MD 7/1447, MD 7/1800, MD 7/2674, MD 12/53, MD 14/27, MD 14/226, MD 14/367, MD 14/541, MD 16/428, MD 26/808, MD 29/96, MD 40/535 ve MD 42/309.

99 MD 30/29.

100 MD 7/1643.

ha pahalı hale gelmesi üzerine çiftçilerin muhtemelen daha fazla gübreyi *tezek* olarak yakmak zorunda kalması, toprağın üretkenliğini daha da düşürdü. Bu arada ahşabın piyasa (karaborsa) fiyatının resmi sabit fiyatın epey üzerine çıkması, *narh* üzerinden satın alınan keresteyi kaçak yollarla satma yönünde teşvikler yarattı.[101] Resmi emirler 1580'lere doğru bazı *mirî koru*larda baş gösteren sıkıntıları bildirmeye ve "kalan ağaçların"[102] ya da "kalmış kereste varsa"[103] kesilmesini belirtmeye başladı.

Başka bulgular sürü sahiplerinin hayvanları için yeni araziler aramasıyla birlikte, yaygın otlatmanın arazi kullanımına ilişkin çatışmalara yol açmaya başladığına işaret eder. Örneğin daha 1568'de merkezi idare taşkın denetimi işlevini gören, koruma altındaki sulak alanlarda hayvan otlatmaya karşı uyarılarda bulundu.[104] *Mirî koru*lara ve hatta mezarlıklara salınan hayvanlara ilişkin şikâyetler 1570'lerde neredeyse kaçak kesime ve odunkömürü yapımına ilişkin şikâyetler kadar sıklaştı.[105] Anadolu genelinde çiftçiler ve göçer çobanlar da anlaşmazlıklara düştü; çünkü çobanlar hayvanlarını ekili alanlara sürmekte ya da sürüden ayrılan hayvanları mahsullere dadanmaktaydı.[106] Küçük Buzul Çağı krizinin ardından yaşanan olaylara bakılırsa, Osmanlı göçer çobanları genel bir Akdeniz kalıbına uyacak şekilde, daha fazla otlak yaratmak üzere koruları ve tarlaları ateşe verme fırsatlarını kollamaya yöneldi.[107]

---

101 Örneğin MD 6/799 ve MD 6/1445. Ayrıca bkz. Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 78-9. MD 7/1589'de padişah kıtlık zamanlarındaki tahıl vurgunculuğunu kınayan emirlere oldukça benzer tutumla, kerestede "*madrabazlık*" konusuna bile değinir (bkz. Bölüm 3).

102 MD 19/274.

103 MD 26/830.

104 MD 7/1550.

105 Örneğin MD 5/1292, MD 5/1396, MD 6/1405, MD 16/22, MD 24/672 ve MD 62/26.

106 Örneğin MD 41/249 ve MD 72/769. Başka örnekler bölgesel kadı sicillerinde bulunabilir. Bkz. Fatih Bursa, "Manisa'nın 14 Numaralı H.1002 Tarihli Şeriyye Sicil Defteri" (doktora tezi, Niğde Üniversitesi, 2002) belge 26/1 ve 57/18.

107 Örneğin MD 90/58. Genel olarak Akdeniz bölgesindeki yangınlar için *bkz.* Pyne, *Vestal Fire*, 81-146 ve Grove ve Rackham, *Nature of Mediterranean Europe*, bölüm 13.

Ekonomik Çalkantı ve Karışıklık

Merkez bölge eyaletlerindeki nüfus baskısı 16. yüzyıl sonlarına doğru imparatorluğun ekonomik sıkıntılarını da ağırlaştırdı. Erken modern çağ dünyasının diğer kesimlerinde olduğu gibi, demografik yayılma ve Amerikan gümüş akışı 16. yüzyıl sonları boyunca enflasyonu yukarıya çekti.[108] 1580'lere varıldığında, kıtlıklar ve başka arz aksaklıkları olmasa da, fiyatlar bir yüzyıl öncesine oranla yaklaşık ikiye katlanmıştı.[109] Masrafların yükselmesiyle birlikte, merkezi idare kaynak bulmak ve borçları kısmak için gümüş sikkenin değerini düşürmeye başladı;[110] Bölüm 3'te anlatılacağı üzere, bu gidişat 1585'te *akçe*deki büyük çaplı bir devalüasyonla uç noktaya vardı. Değer düşüşleri sadece sikkede daha fazla istikrarsızlığı ve vurgunculuğu ateşlemeye yaradı; süreç genelde Osmanlı kasabalarında ve şehirlerinde gerçek gelirleri aşağıya çeken sürekli bir ücret-fiyat uçurumunu derinleştirdi.[111]

---

108 David Hackett Fischer, *The Great Wave* (New York: Oxford University Press, 1996) ve Harry Miskimin, *The Economy of Later Renaissance Europe* (New York: Cambridge University Press, 1977).

109 Konuya ilişkin klasik çalışma için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal ofMiddle East Studies* (1975): 3-28. Barkan'ın verdiği rakamlar daha sonra Şevket Pamuk'un araştırmalarıyla daha kesinleştirilmiştir. Bkz. "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies* 33 (2001): 69-89 ve "Prices in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 451-68. "Fiyat devrimi"nin çapını ve etkisini küçümsemeye çalışmasına karşın, görünüşe bakılırsa Pamuk'un vardığı ana sonuç, enflasyonun Barkan'ın öngördüğünden daha geç ve daha ansızın ortaya çıktığındır. Konumuz açısından, Pamuk'un yıllık dalgalanmaları ve hasat kıtlıklarının etkisini düzleme yaklaşımı da insanların o dönemde enflasyonu yaşayışını yanlış sunar. Ortalama Osmanlı için, on yıllık zaman dilimlerindeki değişimin pek ağır olmadığı hususu, kıtlıkların temel gıda ürünlerinin fiyatlarını bir yılda ikiye katladığı bir ortamda herhalde pek fazla teselli sağlamazdı.

110 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* (Ankara: TTK, 1971). Baki Tezcan ("Searching for Osman", bölüm 1) padişah hazinesinin uzun süre farklı bir gümüş/altın oranını uygulayan Mısır'ın imparatorluğa katılışıyla bağlantılı güçlükleri de çözmeye çalıştığını ileri sürer.

111 S. Özmücür ve Ş. Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914", *The Journal of Economic History* (2002): 293-321.

Bu arada kırsal kesimdeki iyi arazi azlığı ve fırsatların azalması şehirlere ve kasabalara doğru yeni bir göç dalgasını başlattı. Payitahtın ve diğer şehirlerin nüfusu kırsal göçlerle artmaya devam ederek, azalan tarımsal fazlalara gittikçe artan bir yük bindirdi. Aynı dönemin vergi kayıtları şehirlerdeki ekonomik büyümenin de demografik büyümenin gerisinde kalarak, yeni gelenlerden birçoğunu işsizler safına katılmak durumunda bıraktığı izlenimini verir. Sorunun en feci düzeye ulaştığı İstanbul'da, merkezi idare göçü kısıtlamaya, "gecekonducu"ları kovmaya ve yeni gelenlere yerleşik sakinlerden kefil gösterme şartını getirmeye yöneldi. Ne var ki, Bölüm 9'da anlatılacağı üzere, bu tür emirlerin sıkça tekrarlanması uygulamanın aksadığının ve sorunun gittikçe ağırlaştığının işaretinden başka bir şey değildi.

Topraksız ve çaresiz insanlardan bazıları şehirlere sürüklenirken, diğerleri hırsızlığa ve eşkıyalığa yöneldi. 16. yüzyıl sonlarına ait *mühimme defterleri*nin hatırı sayılır bir kısmı, özellikle imparatorluğun merkez bölge eyaletlerindeki suçlar ve asayişsizlik üzerinde durur. Anadolu ve Balkanlar'ın her yanında küçük çeteler genellikle yakın köylerden para ve yiyecek çalarak kırsal kesimi yağmaladı. Eyaletlerden gelen tezkereler 1580'lere doğru *sohta*ların, sıklıkla şiddete ve zorbalığa başvuran aylak medrese talebelerinin oluşturduğu çetelerden de söz etmeye başladı.

Celâlî İsyanı'nın ve Osmanlı krizinin ilk modern tarihçisi Mustafa Akdağ, 1950'lerdeki ve 1960'lardaki çığır açıcı eserlerinde ağırlıklı olarak bu avarelik ve cürüm olayları üzerinde durur.[112] Binlerce padişah emrini ve kadı sicilini aktararak kabaran enflasyon, ekonomik çalkantı ve eşkıyalığın 1580'lere doğru yaygın sosyal karışıklığa dönüştüğünü ve 1590'lardaki krizin ani bir patlama değil, yıllarca sürmüş baskının uç noktaya varması olduğunu ileri sürer. Akdağ'ın isyana ve krize ilişkin açıklamasında elbette eksiklikler vardır. Eserlerinde kimi zaman karışıklığın düzeyini olduğundan büyük gösterir ve olaylara en azından 1590'lardan önce bulgularla tam doğrula-

112 Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963) ve *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi.*

namayan bir sınıf çatışması unsuru katar. En önemlisi, tesadüflerin ve Küçük Buzul Çağı gibi dışsal etkenlerin imparatorluktaki gelişmeleri nasıl etkilemiş olabileceğine dair bir anlayıştan yoksun olduğu için, anlatısı krize bir tür kaçınılmaz, kartopuna benzer momentum yakıştırır. Sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere, olaylar daha karmaşık ve daha az öngörülebilir bir seyir izledi. Sosyal ve ekonomik baskılar öyle dümdüz ve önüne geçilemez biçimde isyanı getirmedi; imparatorluğun doğa ve insan eseri felaketlerle karşılaştığı bir süreçte eşkıyalık olayları ile diğer sıkıntılar çoğu kez münferit patlamalar şeklinde ortaya çıktı. Bununla birlikte, Akdağ Osmanlı sıkıntılarının temelinde yatan sebepler olarak nüfus baskısına ve enflasyona işaret etmekte haklıydı.

Sonuç: Bir Malthus Krizi mi?

Daha Küçük Buzul Çağı felaketlerinden önce, demografik büyüme ve çevresel sınırlamalar imparatorluk için ciddi sorunlar yaratmaya başlamıştı. Arazinin yetmemesi, kişi başına hasadın düşmesi ve ahalinin bazı kesimlerinin eşkıyalığa yönelmesi bir Malthus krizi hortlağını gündeme getirir. Dahası, bu yorum imparatorluğun sürekli gerileme içinde olduğu, 1590'lardaki isyan ve krizin artan baskıların uç noktaya varmasından ibaret olduğu yolundaki geleneksel anlayışlara uyuyormuş gibi görünür. Oysa tablonun bütünü bundan daha karmaşıktır.

Bir yandan, imparatorluk genelde açlıkla karşı karşıya değildi. Yiyecek bulma konusunda, *tahrir*lerdeki bulgular 16. yüzyıl sonlarında bile bölgeler içinde ve arasında çarpıcı tezatlar içeren bir tablo ortaya koyar.[113] Suyun rahatça bulunabildiği yerlerde, Osmanlı çiftçiler bazen mucizeler yaratabildiler. Şimdiki Gürcistan'ın güneybatı kesimiyle ilgili *tahrir*ler üzerine bir araştırma, sulama yapılan sekilerden oluşmuş bir arazi sayesinde, hasadın beşte birini bulan öşür ödemesinden

113 Bkz. Mehmet Öz, "XVI. Yüzyıl Anadolusu'nda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları* 17 (1997): 77-90.

sonra buğday, arpa, bal, keten ve sebze fazlası elde edildiğini belirtir.[114] Tuna voyvodalıklarıyla ilgili *tahrir*ler benzer şekilde yüzyılın ikinci yarısında bile sağlam bir ürün fazlasını varlığını açığa vurur.[115] Kıbrıs'ta[116] ve ayrıca Karadeniz kıyılarının bazı kesimlerinde[117] tarıma ayrılabilecek arazi hâlâ vardı. Kısacası, imparatorluk genelindeki ortalamaya bakıldığında, Osmanlı nüfusu henüz gıda temininin mutlak sınırlarına ulaşmış değildi. Dönemin basit teknolojileriyle dahi aynı topraklar muhtemelen daha fazla insanı barındırabilirdi; Osmanlı topraklarından elde edilen toplam mahsul her yıl bütün sakinleri arasında eşit dağıtılmış olsaydı, en azından Küçük Buzul Çağı'nın en kötü evresine kadar herkes muhtemelen yiyebileceğinden fazlasına sahip olabilecekti.

Öte yandan, merkez bölgenin bazı eyaletlerinde köylüler 16. yüzyıl sonlarında gıda kaynaklarında hızlı bir azalmayla karşı karşıya kaldı. Kişi başına tüketim hesaplamaları bazı yörelerin hâlâ mütevazı bir ürün fazlası elde etmesine karşın, diğer birçok yörenin yüzyılın sonuna doğru ancak geçinme sınırına varma yolunda olduğunu gösterir. Üretimin buğday, arpa, koyun ve keçi ötesinde nadiren çeşitlilik kazandığı Orta Anadolu'da tehdit özellikle ağırdı.[118] Dahası, *tahrir*lerdeki ra-

114 Mihail Svanidzé, "L' Économie rurale dans le *Vilâyet* d'Akhaltzıkhé (Çıldır) d'après le "Registre Détaillé" de 1595", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. J. Bacqué-Grammont ve P. Dumont (Leuven: Peeters, 1983).

115 Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-79)", *Archivum Ottomanicum* 1 (1969): 139-96.

116 Ronald Jennings, "The Population, Taxation, and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus According to the Detailed Population Survey (*Defter-i Mufassal*) of 1572", *Raiyyet Rüsûmu: Essays Presented to Halil Inalcik*, ed. Carolyn Gross (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986) ve Ronald Jennings, "Village Agriculture in Cyprus", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 51 (1988): 279-313.

117 Ronald Jennings, "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. A. Bryer ve H. Lowry (Birmingham: Birmingham Üniversitesi Bizans Araştırmaları Merkezi, 1986).

118 İslamoğlu ve Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends."

kamlar normal yılları esas alarak, hep varolan yokluk ve eşkıyalık tehlikelerini göz ardı ederdi.[119] Eşit olmayan vergi oranları ve savaş döneminde olağanüstü bir uygulama olarak sıkça başvurulan bedelli alımlar sorunu ağırlaştırarak, bazı yerleri kullanılabilecek sınırlı kaynaklardan da mahrum bıraktı.[120]

Dolayısıyla imparatorluğu sıkıntıya sokan şey genel nüfus artışından ziyade özellikle düşük verimli yerlerde yoksulluk sınırındaki toplulukların hızla büyümesiydi. İmparatorluğun geniş kesimleri hâlâ ortalama yıllarda idare etmeye yetecek kadar üretken olmakla birlikte, sonraki bölümde göreceğimiz üzere kuraklıklarda ve başka felaketlerde sahiden kıtlıkla karşı karşıya kalmaktaydı. Dahası, aynı yerler bütün sakinlerinin geçimini sağlayamayınca, gittikçe artan sayıda topraksız, bekâr ve potansiyel olarak tehlikeli adamı ihraç etmeye başladı.

İmparatorluk açlık çekmese ya da gerilemese de, bu tehlikelere giderek açık hale gelmekteydi. İyi yıllarda devlet hâlâ temel tedarik sistemlerini kolayca destekleyebilecek ve savaş için seferber edebilecek durumdaydı. Ne var ki, kötü yıllarda (kuraklık, kıtlık ya da askeri yenilgi yıllarında) imparatorluğun bazı kesimlerindeki nüfus baskısı felaketlerin etkisini azdırdı ve istikrarsızlık, karışıklık ve sonuçta Osmanlı tedarik sistemlerinin bozulması riskini artırdı. Osmanlılar açısından asıl talihsizlik, yüzyılın sonuna doğru iyi yılların gittikçe azalması, kötü yılların ise daha tehdit edici boyuta varmasıydı.

119 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 201.

120 Makovsky ("Sixteenth-Century Agricultural Production") gibi bazı yazarlar, farklı vergi oranlarının aslında farklı üretkenlik düzeylerini yansıttığını varsayar; ama Öz ("XVI. Yüzyıl Anadolusu'nda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu") durumun böyle olmadığı görüşündedir.

3

16. YÜZYIL SONLARININ FELAKETLERİ

İmparatorluğu isyana ve krize sürükleyen tek başına nüfus baskısı değil, nüfus baskısının doğal afetlerle ve merkezi idarenin yanlış adımlarıyla bir araya gelmesiydi. Felaketin nasıl bir gelişim izlediğini anlamak için, önce imparatorluğun zaaflarını ve doğal afetlere tepkilerini daha yakından incelemeliyiz. 1590'larda yaşanan kriz öncesindeki birikim sürecinde, Osmanlılar hem gerçek hem de mecazi anlamda bir dizi şiddetli fırtına atlattı. Bu olaylar insan ve doğa kaprisleri karşısında imparatorluk otoritesinin, nüfus ve kaynak yönetimi sistemlerinin gücünü sınadı. Tehditlerin kaynağı bildik zanlılardı: Kıtlık, salgın hastalık, ölüm ve savaş, yani mahşerin klasik dört atlısı. Ancak felaketin temelinde yatan sebepler sıklıkla meteorolojikti, en başta da Küçük Buzul Çağı'nın başlangıcına damgasını vuran sert kışlar ve ilkbahar kuraklıklarıydı.

Bu felaketlerin sadece Osmanlı uyrukları için değil Osmanlı tedarik sistemleri için de ölümcül olduğu ortaya çıktı. Kâğıt üzerinde, Osmanlının birbiriyle bağlantılı imparatorluk ekolojisi, payitahtın ve ordunun iaşesi için bir dizi seçeneği el altında tutarken, bir yöredeki açıkları başka bir yöredeki fazlalarla dengelemesine olanak vermekteydi. Çoğu zaman sistemin işle-

yişi tam böyleydi. Ne var ki, 1570'lerin sonlarına doğru nüfus baskısının yanı sıra artan askeri ve sivil ihtiyaçlar, imparatorluğun azalmaya yüz tutan gıda ürünü ve diğer hammadde fazlalarına talepleri artırdı. Dolayısıyla tedarik sistemlerinin kaynaklar için imparatorluğun her kesimine daha da bağımlı hale gelmesi, bir bölge felakete uğradığında sıkıntıların genelleşmesi riskini yarattı. Bu arada merkezi idare, tedarik sistemleri zorlandığında bile mallara dönük talepler ile ödenecek fiyatları ayarlamada yavaş davrandı. Bu gelişmeyi biraz ayrıntılı incelediğimizde, İnebahtı gibi bir bozgundan sonra ayakta kalan hatta gelişen bir imparatorluğun 1590'larda Küçük Buzul Çağı'nın iklim olayları ile koyun teminindeki bir aksama yüzünden ciddi bir isyan ve krizle nasıl karşı karşıya kaldığını anlayabiliriz.

Kıtlık

16. yüzyılda dünyanın hiçbir kesimi hasat kıtlıklarına ve gıda sıkıntılarına bağlı kronik tehlikeden henüz tam kurtulabilmiş değildi. Ancak 16. yüzyıl sonlarının Osmanlı İmparatorluğu çoğu kez düşük verimli yerlerdeki hızlı nüfus artışından dolayı bu tehlikeye çoğu ülkeden daha fazla açıktı.[1] İmparatorluğun şu ya da bu kesimi 1560'ların sonlarından 1580'lere kadar hemen her yıl gıda sıkıntılarıyla karşılaştı; bunlar genellikle yerel bir ölçekte kalsa da, bazen geniş bölgeleri kapsayan büyük kıtlıklar düzeyine çıktı. Osmanlı uzmanları çoğu kez bu olayları göz ardı etse de, söz konusu yıllara ait *mühimme defterleri* gıda sıkıntısı ve kıtlıkla ilgili bir sürü belge içerir; bunların birço-

1 Güçer'in konuya ilişkin klasik eseri *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi* Osmanlı tarımına ve kıtlık tehdidine ilişkin genel bir değerlendirmeye yer vermekle birlikte, merkezi idarenin aldığı tahıl öşürlerinin niteliğine odaklanır. Sabri Ülgener'in *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti* (Ankara: Mayaş, 1984, ilk baskı 1951) kitabı İslam dünyasındaki kıtlığı daha genel düzeyde ele alırken, Mehmet Erler'in *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)* (İstanbul: Libra, 2010) kitabı 19. yüzyıl kıtlıkları üzerinde durur. Mustafa Akdağ *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975, 74-85) kitabında, bu kıtlıklardan bazılarına ve bu bölümde anlatılacak olan tedarik aksaklıklarına kısaca değinir.

ğu sorunun mahiyeti ve Osmanlı yaklaşımı konusunda yararlı ipuçları sağlar.[2] İmparatorluk, tedarik sistemlerinin çapına uygun olarak, kıtlıkla başa çıkmada oldukça kapsamlı yöntemler geliştirmişti; ama bu tedbirlerde bile Küçük Buzul Çağı krizi sırasında büsbütün belirginleşecek ciddi kısıtlılıklar vardı.

Osmanlı *mühimme defterleri* tarıma yönelik bir dizi tehdidi aktarır. Fare sürüleri mahsulü yiyip bitirebilirdi.[3] Çekirge sürüleri tarlaları baştan sona silip süpürebilirdi. Büyük çaplı imha girişimlerine rağmen, Kıbrıs'ta çekirge istilası 1572-1576'da genel bir kıtlığa yol açtı.[4] Kimi zaman böceklerin kuzeye yayılarak Anadolu'ya ve hatta Kırım'a ulaştığı olurdu; Kırım'da 1570'lerin sonlarındaki bir çekirge istilası bölgenin tahıllarını ve otlaklarını yok etti.[5] Kimi zaman da Doğu Akdeniz'i ciddi depremler ya da ani fırtınalar vururdu.[6] Tuna ve Karadeniz'in bereketli kıyılarında son derece yıkıcı hale gelebilen taşkınlarla mahsullerin sulara gömüldüğü ve olağandışı şiddetli sağanaklarda tarlaların su altında kaldığı olurdu.[7]

---

2 Sonraki paragraflarda Orhan Kılıç'ın "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar" (*Türkler* 10 (2002): 718-30) başlığını taşıyan yararlı araştırmasını esas aldım; kıtlık olaylarının bir tablosuna ve ilgili belgelere yer veren bu makale, arşivlerden elde ettiğim bulgulara katkıda bulunmaktadır.

3 Örneğin MD 73/602.

4 MD 28/104. Kıbrıs'ta çekirge sorunu için bkz. Benjamin Arbel, "Sauterelles et mentalités: Le cas de la Chypre vénitienne", *Annales* 44 (1989): 1057-74; Ronald Jennings, "The Locust Problem in Cyprus", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 51 (1988): 279-313; Gilles Veinstein, "Sur les sauterelles à Chypre, en Thrace et en Macédonie à l'époque ottomane", *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze* (Prag: Enigma, 1994).

5 MD 12/618, MD 12/983, MD 14/1619, MD 60/579, MD 32/401 ve MD 35/340. Filistin'deki çekirge istilaları ve diğer doğal felaketler için ayrıca bkz. Singer, *Palestinian Peasants*, 115-16. Çekirge sürüleri Anadolu'da 19. Yüzyıla kadar önemli bir sorun olmaya devam etti. Bkz. Ertan Gökmen, "Batı Anadolu'da Çekirge Felâketi (1850-1915)", *Belleten* 74 (2010): 127-80.

6 Örnekler için bkz. Orhan Kılıç, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler", *Pax Ottomanica, Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç* (Haarlem: SOTA, 2001). Bu tüe doğal felaketlere ilişkin daha kapsamlı incelemeler için bkz. Elizabeth Zachariadou (ed.), *Natural Disasters in the Osmanlı Empire* (Heraklion: Crete University Press, 1999).

7 Örneğin MD 19/40 ve MD 41/704. Ayrıca bkz. Bruno Simons, "Le blé dans les rapports vénéto-ottomans au XVIe siècle", *Contributions à l'histoire*

Fakat kötü hasadın ve kıtlığın başta gelen sebebi kuraklıktı. Bir sıkıntının ya da kıtlığın sebebini belirten belgelerin yaklaşık üçte ikisi yağış azlığına işaret eder.[8] Bölüm 2'de açıklandığı üzere, düşük verimli Akdeniz topraklarında birçok Osmanlı köylüsü geçimini sağlayacak tek ürün kışlık buğdayı ya da arpayı elde etmek için kararsız sonbahar ve ilkbahar yağışlarına bağımlıydı. 16. yüzyıl sonlarında Küçük Buzul Çağı'na özgü düzensiz iklim salınımlarının başlamasıyla birlikte, soğuk, kuru kışlar ve ilkbaharlar gittikçe sıklaşıp sertleşti; bu durum bölge tarımı açısından yıkıcı sonuçlar doğurdu. Yerel sıkıntılara alışkın olan Osmanlı İmparatorluğu artık ciddi ve yaygın hasat kıtlıklarıyla başa çıkmak zorundaydı.

Küçük Buzul Çağı'nın 1590'lardaki krizini yaratan birikim sürecinde, büyük çaplı kuraklıklar ve kıtlıklar başta 1564-1565, 1570-1571, 1574, 1579 ve 1583-1585'te olmak üzere yaklaşık her beş yılda bir dalgalar halinde geldi. Birinci dalgada kuraklık Ege havzasını vurarak Yunan adalarında ve Batı Anadolu'da kıtlığa yol açtı.[9] Bu arada bağlantılı ya da bağlantısız sebeplerle, kuzeyde Selanik ve Dubrovnik[10] ve doğuda Van Gölü[11] gibi uzak yöreler sıkıntılarla karşılaştı; bu yetmezmiş gibi, o yıl Nil taşkınının yetersiz kalması Mısır ve Hicaz'a kıtlık getirdi.[12] 1570-1571'e denk gelen sonraki kuraklık dalgası daha da güneye ulaşarak, bu kez Rodos, Kıbrıs, Şam ve Kudüs'ü sarstı;[13] Kudüs'te yoz memurların tahıl çalması sıkıntıları daha da ağırlaştırdı.[14] Musul yöresi, Yunanistan ve Makedonya'nın bazı kesimleri de sıkıntılarla karşılaştı[15] ve muhtemelen Nil bir kez

---

économique et sociale de l'Empire ottoman, ed. J. Bacqué-Grammont ve P. Dumont (Paris: Peeters, 1983) ve Aymard, *Venise, Raguse, et la commerce de blé*, 138.

8 Örneğin MD 7/174, MD23/424, MD24/197, MD58/309 ve MD60/112. Ayrıca bkz. Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar."

9 MD 5/106, MD5/488, MD6/312, MD6/344, MD6/539, MD6/731, MD6/926 ve MD 6/1382.

10 MD 5/106, MD 6/226 ve MD 6/266.

11 MD 6/690.

12 MD 5/813, MD 5/895 ve MD 6/485.

13 MD 12/237, MD 12/348 ve MD 12/1066.

14 MD 12/1162.

15 MD 14/70-71, MD 14/249, MD 14/599 ve MD 17/34-35.

daha beklenen taşkın sınırına ulaşamadı.[16] Aynı yıl büyük olasılıkla kuru hava yüzünden olağan yaşam alanlarının kuzeyine yönelen çekirge sürüleri Rodos'a hatta İznik'e kadar ulaştı.[17]

Periyodik yerel sıkıntılar[18] hafızalara kazınacak en ağır kıtlıklardan birine dönüşen 1574-1575 kuraklığına kadar sürdü. Vakanüvis Mustafa Âli (hiç kuşkusuz biraz abartıyla) şunu belirtir: "Fi'l-vâkı' ol [gerçekte o] sene bir mertebe kaht u galâ [bir miktar kıtlık] oldı ki zamânı Hazret-i Yûsuf'daki [zamanındaki] galâ ahvâlı [pahalılık durumu] kütüb-i tevârihden [tarih kitaplarından] yoklandı. Ol def'a vâkı' olan kaht u 'anâ (an)dan bedter idügi [o defa olan kıtlığın ötekiden beter olduğu] tahakkuk buldı [meydana çıktı]. 'Osmân Hân zamânından berü vukû' bulmayan izdiyâd-ı belâ ve imtidâd-ı kaht u galâ [belaların artışı ve kıtlığın sürmesi] bunların 'asrında vücûd bulması hâtime-i kâr [işin sonunun] ne yüzden bedîdar [böyle aşikâr] olacağını halka bildirdik."[19] Edirne yöresi en kötü etkilenen yerdi; ama Kudüs ve Bağdat gibi başka uzak bölgelerden de ağır sıkıntılar bildirildi.[20] İstanbul'da padişah ve devlet erkânı büyük alaylarla ana camilerde yağmur duasına çıktı.[21] 1579'a denk gelen sonraki kuraklık dalgası anlaşıldığı kadarıyla daha yerel düzeyde kaldı; esas olarak Suriye, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ı etkiledi.[22]

Suriye'de 1583 yazında başlayan son kuraklık dalgası[23] daha da feci sonuçlar doğurdu. Kıtlık 1585'te Anadolu'ya, E-

16 MD 14/1101.

17 MD 12/618, MD 12/983 ve MD 14/1619. İklim ve çekirge göçleri arasındaki ilişki için bkz. D. Camuffo ve S. Enzi, "Locust Invasions and Climatic Factors from the Middle Ages to 1800", *Theoretical and Applied Climatology* 43 (1991): 43-73.

18 Örneğin MD 17/34-35 ve MD 19/57.

19 Gelibolulu Mustafâ Alî, *Künhü'l-Ahbâr*, ed. Faris Çerçi (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2000), 240-1.

20 MD 24/197, MD24/503, MD25/128, MD26/394, MD26/669 ve MD26/931. Venedik temsilcileri de bu kıtlığı aktarır. Bkz. Aymard, *Venise, Raguse, et la commerce de blé*, 138.

21 Ebru Boyar ve Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul* (New York: Cambridge University Press, 2010), 66.

22 MD 36/70, MD 36/142, MD 36/220, MD 36/271, MD 36/717, MD 36/941 ve MD 40/296.

23 MD 44/443, MD 51/213 ve MD 52/261.

ge bölgesine ve zamanla Balkanlar'a doğru genişleyerek imparatorluk genelinde sıkıntılar yarattı.[24] Tamışvar (bugünkü Romanya'nın batı kesiminde Timişoara) gibi çok kuzeydeki bir yerden gelen istidada o yıl "altı ya da yedi ay yağmur yağmadığı" belirtilmekteydi.[25] İnebahtı'dan gelen tezkerelerde "bu mübarek yılda yağmurların hiç düşmediği ve hatta ekim yapılan arazilerin hiç hasat" vermediği ileri sürülmekteydi;[26] Kos (Ege bölgesi)[27] ve Berkofça (Bulgaristan)[28] gibi uzak yerlerden gelen iletilerde aynı yakarışı görmek mümkündü. Edirne civarında nehirlerin kuruması su değirmenlerini çalışamaz hale getirdi ve bir un sıkıntına yol açtı.[29] Kuraklığın 1585'in sonuna doğru görünüşte son bulmasıyla imparatorluk 1590'lardaki krize kadar kıtlıktan yakasını nispeten kurtardı.

Bu felaketler boyunca merkezi idare felaketin yerine ve çapına bağlı olarak kıtlık yardımına dönük çeşitli tedbirlere başvurdu. Genellikle "çetin ve taşlık" ("*saab u sengistan*") olarak nitelendirilen, geçmişte de sıkça açıklar veren ve çoğu kez komşu topraklardan *narh*a göre sabit miktarda tahıl alma yönünde geleneksel haklar tanınan belli yöreler için, Bölüm 1'de anlatılan tahıl ticaretiyle ilgili olağan kısıtlamalar devre dışı bırakıldı.[30] Rodos bu örnekler arasında bariz bir yer tutuyordu;[31] aynı şey Sakız,[32] Andros,[33] Gökçeada[34] ve Limni[35]

---

24 MD 52/604, MD 52/752, MD 52/800, MD 55/118, MD 55/191, MD 55/253, MD 55/346, MD55/409, MD58/309, MD58/441, MD58/602, MD58/642, MD58/643, MD 58/736, MD 58/746, MD 58/752, MD 58/791, MD 59/182, MD 60/93, MD 60/112, MD60/131, MD60/498, MD60/579, MD61/9, MD61/16, MD61/70, MD 61/71, MD 61/138 ve MD 61/262.

25 MD 58/746.

26 MD 60/131.

27 MD 55/409.

28 MD 60/112.

29 MD 58/309.

30 Örneğin MD 5/488 ve MD 58/602. Ayrıca bkz. Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 84-5.

31 Örneğin MD 5/513, MD 5/851, MD 14/1619, MD 19/57, MD 43/220 ve MD 61/9.

32 MD 4/699.

33 MD 6/824.

34 MD 58/736.

35 MD 40/468.

gibi çeşitli Ege adaları ile Yunan anakarasının İnebahtı[36] ve Mora[37] gibi kesimleri için de geçerliydi.

Daha sıklıkla da Bâbıâli sıkıntıları hafifletmek üzere tahıl akışının yönünü değiştirmeye dönük özel geçici tedbirler aldı. Bölüm 1'de anlatıldığı üzere, merkezi idare merkez bölge eyaletlerinde imparatorluğun ihtiyaçları için başvurulana kadar çoğu yörenin gıda ürünlerinde kendine yeterli olmasını beklemekteydi. Pek acil olmayan durumlarda, devlet iaşe başvuruları üzerine sadece vergi indirimleri ya da süre uzatımları sunma yoluna gidebilirdi.[38] Daha acil durumlardaysa yerel tahıl ambarlarındaki stoklardan dağıtım yapılması yolunda emirler verilebilirdi; Van'da köylülerin sonraki ekim için tohumluk üründen bile mahrum kaldığı 1576'da yaşanan ağır kıtlık bunun bir örneğiydi.[39] Yerel kaynaklar yetersiz kaldığında, Bâbıâli yöreler arasında tahıl taşımak için gerekli özel izinle, çevredeki bölgelerden sınırlı alımlar yapma hakkını tanıyabilirdi.[40]

En kötü durumlarda, devlet kıtlığın vurduğu yörelere büyük çaplı gıda ürünü dağıtımlarını düzenleme yönündeki daha ileri adımı atabilirdi. Bu sevkiyat az önce anlatılan bölge çapındaki büyük kuraklıklarda özellikle önem kazanırdı; imparatorluk ürün fazlası veren yörelerden açık veren yörelere önemli miktarda aktarımları ayarlamak zorunda kalırdı. Çoğu durumda doğrudan payitahttan verilen emirlerle birlikte tahıl alımını yapacak gemi de gönderilirdi. Bir başka deyişle, yardımı yapacak yöre, teknelere vardıkları anda yükleme yapmak üzere stokları hazır (*"der anbar"* ya da *"der mahzen"*) tutmak zorundaydı.[41] Bunun gerektirdiği yüksek nakliye maliyeti ne-

36 MD 27/562 ve MD 60/131.

37 MD 5z/373.

38 Örneğin MD 7/418, MD 26/669 ve MD 40/296. Ayrıca bkz. Michael Ursinus, "Natural Disasters and *Tevzi*: Local Tax Systems of the Post-Classical Era in Response to Flooding, Hail, and Thunder", *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, ed. E. Zachariadou (Heraklion: Crete University Press, 1999).

39 MD 28/797.

40 Örneğin MD 4/699, MD 5/106, MD 5/513-14, MD 6/266, MD 14/70-71. Kıtlıklarda vergi indirimlerinin ve yerel gıda dağıtımının başka örnekleri için ayrıca bkz. Murphey, "Provisioning Istanbul."

41 Örneğin MD 6/226 ve MD 43/220.

deniyle yardım genelde elverişli olan en yakın kaynaktan gelirdi. Örneğin Dubrovnik için yardımın Arnavutluk'tan,[42] Ege adaları için Eğriboz'dan,[43] Lapseki için yakındaki Gelibolu'dan[44] ve Suriye-Türkiye sınırındaki Uzeyr için Kıbrıs'tan[45] gelmesi mümkündü. Besbelli ki, 1592'de Tunus'tan Libya'ya[46] ve 1573'te Mısır'dan Habeşistan'a[47] yardıma dair mühimme defterlerinde görüldüğü üzere, imparatorluğun uzak kesimleri arasında dağıtım başvurularının onay için yine İstanbul'dan geçmesine gerek vardı. İstanbul'a iaşe sağlayan Rodosçuk gibi büyük merkezi tahıl depolarının doğrudan kıtlık yardımı yapması yönünde emirlere ancak nadiren başvurulurdu.[48]

Çoğu durumda bu tedbirler işe yaramış gibi görünür. (Veya en azından belgeler yardımın ulaşmasından sonra kıtlığın sürdüğünden söz etmez.) Ne var ki, Osmanlıların kıtlıkla başa çıkma çabaları, 1590'lardaki krizde önemli bir rol oynayacak olan iki ciddi yetersizlik içine düştü. Birincisi imparatorluk ulaşım kısıtlılıkları nedeniyle iç kesimlerdeki yörelere yardımda hatırı sayılır engellerle karşılaştı. Örneğin Şam civarında 1583-1584'teki kuraklık ile kıtlık sırasında, yardım erzaklarının Ege ve Batı Karadeniz kıyılarından Trablusşam'a aktarıldıktan sonra yük hayvanlarıyla Suriye'nin iç kesimlerine taşınması gerekti.[49] Doğu Anadolu'nun kıtlığa yatkın kesimlerine iaşe sağlamada daha da büyük güçlükler yaşandı. Sözgelimi, Van'daki 1576-1577 kıtlığında bütün erzak bereketli bir tahıl ambarı olduğu tam söylenemeyecek Diyarbakır'dan zorlu yolları aşarak muhtemelen develerle karadan taşındı. Nitekim Diyarbakır gerekli olan 100.000 *kile*nin (yaklaşık 1.400 ton) ancak yarısını sağlayabildi; üstelik sevkiyat anlaşıldığı kadarıyla *re-*

42 MD 5/106.
43 MD 6/226.
44 MD 6/731.
45 MD 36/70.
46 MD 69/312.
47 MD 21/980.
48 Nadir istisnalardan biri Saruhan'a bir kıtlık sırasında tahıl alımı iznini veren MD 55/118'dir.
49 MD 49/456, MD49/477, MD51/213, MD52/261, MD52/604, MD52/752 ve MD 52/800.

*aya*dan ziyade Osmanlı garnizonuna yönelikti.[50] İki yıl sonra başka bir tezkere Van civarında buğday ve arpanın hâlâ kıtlık fiyatlarıyla satıldığını doğruladı.[51] Benzer şekilde, Erzurum'da 1585 kuraklığı ve kıtlığı sırasında, padişah sefere katılmak yerine *tımar*larında kalıp tahıl yardımını sağlayabilmeleri için *sipahi*leri askeri görevden muaf tutmak zorunda kaldı.[52]

İkincisi merkezi idarenin düzeni sağlamaya çalıştığı bir ortamda, ciddi kıtlıkların kaçışa ve karışıklığa yol açarak kaosu çevredeki bölgelere sıçratması mümkündü. Kırım'daki açlık 1560'ta ve ardından 1579'da öylesine ağırlaştı ki, Tatar muhacirler yiyecek için ailelerini satmak üzere Balkanlar'a akın etmek zorunda kaldı; böylece kıtlık ve karışıklık Romanya ile Bulgaristan içlerine taşındı.[53] Başka bazı durumlarda, *reaya*nın kötü hasatlar yüzünden vergi yükümlerini yerine getirememesi, süreklilik gösteren ani bir kıtlık ve kaçış sarmalı yarattı. Örneğin 1570 sonbaharında Yunanistan'ın kuzeybatı kesimindeki Yanya'nın beylerbeyi padişaha "sene-i sabıkada [geçen sene] ol cevanib ziyade kaht [o taraflarda çok kıtlık] olup nice kura [köyler] perakende olup [dağılıp] hala reayanın olan mahsulu deynine vefa eylemeyüp [borcuna yetmeyip] ferman olunan nevyafte [yeni ve fazla nüfus] tahririnden reayanın ekseri mütehammil olmayup [dayanamayıp] firar eylemek mukarrer olduğun [kararlaştırıldığı]" yazmıştı.[54] Daha da kötüsü, çaresizlik ve karışıklık dönemleri serkeş aşiretlerin istenmeyen ilgisine mazhar olmayı getirebilirdi. Silifke'de 1568'deki bir kıtlığa Bedevi akınları karıştı;[55] on yıl sonra Kürt aşiretleri tahıl sevkiyatını çalarak Musul'daki bir kıtlığı ağırlaştırdı.[56] Benzer şekilde, Suriye'de 1585 kuraklığı çevredeki Arap aşiretlerine

50 MD28/9-10, MD28/797, MD29/30, MD30/47-48, MD30/71 ve MD30/200. Emir gerçekten de 200.000 *kile* olabilir; ama iki farklı *kile* ölçüsü (Edirne *kile*si ve İstanbul *kile*si) belirtildiğinden, rakam kesin değildir.

51 MD 36/717.

52 MD 61/16, MD 61/70-71, MD 61/75 ve MD 61/138.

53 MD 3/822, MD 3/849, MD 3/863, MD 3/894, MD 3/949, MD 3/1321, MD 3/1478, MD 3/1500, MD 39/291 ve MD 40/500.

54 MD 14/499. Benzer bir gelişmenin 1585 kıtlığı sırasında Romanya'da da yaşandığı söylenebilir. Bkz. MD 58/746.

55 MD 7/1752.

56 MD 36/142.

köylüleri yağmalamak ve hayvanlarını ekili alanlarda otlatmak için bir bahane verdi.[57] Son olarak, en kötü durumlarda, kıtlığın ve kaçışın sonuçta muhacirlerin kötü yaşam koşullarıyla uygun zemin bulan salgın hastalıkları beslemesi mümkündü;[58] Bağdat'ta 1579 kıtlığı sırasında yaşanan durum buydu.[59]

Veba

Osmanlı toprakları ayrıca –her ne kadar tam olarak tarihçilerin sandığı sebeplerle olmasa bile– hastalıklara bağlı yıkımlara olağandışı ölçüde elverişliydi.[60] Esas olarak Arapça tıp risalelerine ve Avrupa anlatımlarına dayanan standart tarihyazımı, ağırlıklı olarak hastalıklı kemirgen popülasyonundan ve taşıdıkları pirelerden aralıklarla yayıldığı düşünülen hıyarcıklı vebanın etkisine odaklanır. Buna göre, dinsel endişeyle Allah'ın takdirine boyun eğmeye yatkın olan Müslüman toplumlarda, bu salgınları metanetli kadercilikle kabullenerek kasabalardan ve şehirlerden kaçmaya bile yanaşmamak beklenir bir davranıştı. Böylece veba kaçınılmaz döngülerle patlak vererek bölge nüfusunu sürekli tüketirdi.

Oysa Osmanlı kaynaklarına dönük yeni araştırmalar daha karmaşık ve ilginç bir tabloyu ortaya çıkarmıştır.[61] Birincisi

57 MD 55/253.

58 Erken modern çağ Avrupa'sında daha sağlam belgelenmiş kıtlıklarla ilgili araştırmalarda genellikle en feci can kaybının bizzat açlıktan değil, yetersiz sağlık koşullarında gelişme fırsatını bulan ve kıtlık mültecilerinin bağışıklık sistemlerini zayıflatan hastalıklardan kaynaklandığı saptanmıştır. Örneğin bkz. Andrew Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age", *Climate and History*, ed. R. Rotberg ve T. Rabb (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981); Massimo Livi-Bacci, *Population and Nutrition* (New York: Cambridge University Press, 1991); John Post, *Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease in Preindustrial Europe* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1985). Bu kitapta kıtlığa bağlı can kayıpları meselesine Bölüm 6'da ve Bölüm 8'de daha derinlemesine dönülecektir.

59 MD 40/296.

60 Osmanlı hastalıkları üzerine yeni gelişen tarihyazımı için bkz. Sam White, "Rethinking Disease in Ottoman History", *International Journal of Middle East Studies* 42 (2010): 549-67. En etkili araştırmalar için bkz. Conrad, "Plague in the Early Medieval Near East"; Dols, *Black Death in the Middle East*; Dols, "Second Plague Pandemic"; Biraben, *Hommes et la peste;* Panzac, *Peste dans l'Empire ottoman.*

61 White, "Rethinking Disease." Bu yeni araştırmalardan bazıları şunlar-

hıyarcıklı vebanın karmaşık bir hastalık ortamındaki birçok öldürücü patojenden sadece biri olduğu artık anlaşılmış durumdadır. Yazarların "*taun*"a dönük her Osmanlı atfını ("*veba*" ya da sırf "salgın" ibaresinin aksine) kolayca hıyarcıklı veba diye tercüme ettiği geçmişte, bunun anlamı besbelli ki daha esnekti. Klasik Arapça "*taun*" anlatımları bile her zaman hıyarcıklı vebaya atıfta bulunmadığı gibi,[62] Osmanlı yazarları aslında tıp terminolojisi konusunda o kadar titiz değildi. Örneğin 16. yüzyıl vakanüvislerinden Selânikî, insanların şişmesine ve ardından anlaşıldığı kadarıyla karaciğerlerinin kavrulmasına ("*ciğerlerin biryan eyledi*") yol açan "büyük bir *taun* ve *veba*"dan söz eder;[63] anlaşıldığı kadarıyla kurbanların bir mide hastalığından ("*maraz-i su-ı mide*") öldüğü başka iki "*taun*" salgınına değinir.[64] Onun tarihinin iki farklı nüshasının başka bir yerinde, belli bir salgını Osmanlı kâtiplerinden birinin "*mübarek maraz*", diğerinin ise "*maraz-ı taun*" olarak yazması, terimin çok özenle kullanılmadığına işaret eder.[65] Resmi belgeler de eşkıya tasvirlerindeki "*taun-ı ekber*" örneğinde olduğu gibi, kelimeyi her türlü büyük musibet için mecazi anlamda kullanırdı.[66] Aslında "*taun*" ibaresi, çeşitli anlamlarıyla İngilizce *plague* kelimesiyle hemen hemen eşit kabul edilmiş

---

dır: Orhan Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004); C. Yılmaz ve M. Yılmaz (ed.), *Osmanlılarda Sağlık* (İstanbul: Biofarma, 2006); Birsen Bulmuş, "The Plague in the Ottoman Empire, 1300-1838" (doktora tezi, Georgetown Üniversitesi, 2008); Nukhet Varlık, "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)" (doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 2008); Alan Mikhail, "The Nature of Plague in Late Eighteenth-Century Egypt", *Bulletin of the History of Medicine* (2008): 249-75; Aaron Shakow, "Marks of Contagion: Bubonic Plague in the Early Modern Mediterranean" (doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 2009); Miri Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine* (Binghamton: SUNY Press, 2009).

62 Conrad, "Plague in the Early Medieval Near East", 79-80 ve Lawrence Conrad, "Ta'un and Waba Concepts of Plague", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25 (1982): 268-307, 271-3.

63 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, ed. Mehmet İpşirli (Ankara: TTK, 1999), 759.

64 *Age.*, 178-9 ve 229.

65 *Tarih-i Selânikî*, 768.

66 Örneğin MD 7/974.

gibi görünüyor; aynı şey bir dizi illeti ifade edebilen Fransızca ya da İtalyanca *peste* kelimesi için de geçerlidir kesinlikle.

İkincisi, vebanın esasen bölgenin hastalıklı kemirgen popülasyonuna bağlı doğal bir hali olduğunu ileri sürmek için çok az dayanak vardır. Osmanlılar 1838'de nihayet karantina uygulamasına geçtiğinde veba olayları hemen azaldı.[67] Eğer aşırı can kaybının müsebbibi gerçekten sürekli veba salgınları olsaydı, bölge nüfusunun yüzyıllar boyunca hep düşük kalması gerekirdi. Bu saptama 18. yüzyıl için, yani Daniel Panzac'ın etkili araştırmasının kapsadığı dönem için geçerli olsa da, imparatorluk nüfusunun 16. yüzyılda sürüp giden "*taun* salgınları"na rağmen yaklaşık ikiye katlandığını görmüş bulunuyoruz. Dahası, can kaybının mevsime bağlılığını bildiğimiz nadir örneklerde, rakamlar pireyle taşınan bir hastalıktan beklenecek düzeyde değildir. Şehirlerde can kaybının doruğa çıkışı genelde haziran-temmuz'dan ziyade ağustos-eylül dönemine denk geliyor gibidir; Bölüm 10'da görüleceği üzere, fare ve pireyle taşınan hıyarcıklı vebadan ziyade mide-bağırsak enfeksiyonlarıyla ya da sıtmayla daha uyumlu bir kalıptır bu. Bir başka deyişle, daha sağlam belgeli Avrupa örneklerinde bile "veba" teşhisleri çerçevesindeki kuşkuculuk göz önünde tutulduğunda,[68] Osmanlı tarihindeki salgınların çoğuna belirli bir patojeni yakıştırmada çok temkinli olmalıyız. 16. ve 17. yüzyılların Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıktığı söylenen veba salgınlarının çoğu, dönemin başka bir ciddi salgın hastalığı olan ve ara sıra Osmanlı topraklarından Avrupa'ya yayılan tifüsün tarifine de aynı ölçüde uyar.[69] Erken modern çağ dünyasının her yanında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da salgınlar insan ve çevresel bozulmaya duyarlı karmaşık bir yollar ve patojenler bileşimine dayanmaktaydı.

Son olarak, söz konusu dönemin bulguları Müslümanların veba karşısındaki kaderciliğine dair fikirleri tersine çevire-

67 Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman*, 504-7.

68 Örneğin Samuel Cohn, "The Black Death: End of a Paradigm", *American Historical Review* 107 (2002): 703-38 ve J. Theilman ve F. Cate, "A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England", *Journal of Interdisciplinary History* 37 (2007): 371-93.

69 Hans Zinsser, *Rats, Lice and History* (New York: BD&L, 1935), bölüm 15 ve Frederick Carwright, *Disease in History* (New York: Crowell, 1972), 83-5.

cek niteliktedir. Salgın hastalıkları ya da diğer doğal afetleri Tanrı'nın işi olarak görme konusunda Müslümanların kendilerinden önceki Bizanslılardan veya Hıristiyan çağdaşlarından pek farklı bir yanı yoktu. Doğal afetlere her üç kesim de ilahi takdir olarak bakma eğilimindeydi; ancak dini anlayışlar Müslüman Osmanlılar da dâhil hiçbirini hastalıkların doğal sebeplere de dayandığını kavramaktan ve buna uygun tedbirler almaktan alıkoymadı.[70] Nitekim İngiliz seyyah John Covel 1679'da Edirne'de bir veba salgınıyla ilgili şu gözlemi aktarır:

> Hali vakti en iyi insanlar nasıl başka yerlere kaçtılarsa, Türkler de benzer şekilde Edirne'den [kırsal kesimdeki] evlerine sığındılar; yani kaderlerinin alınlarında yazılı olduğu gerekçesiyle vebadan korkmadıkları iddiası bir hikâyeden ibaret; fakir olduklarından veya memuriyetten dolayı ayrılamayanlar dışında herkes kaçtı. Orada o yıl vezirin konağından yaklaşık yüz kişi öldü; doğrusu kalmaya mecbur olanlar bunu bizim sıtma karşısındaki tutumumuzdan daha fazla umursamıyorlar. Ama Yahudiler, Rumlar, Ermeniler ve başka herkes için aynı şey geçerli.[71]

Diğer doğal afetlerde olduğu gibi, merkezi idare salgınların önüne geçmek ve musibete uğrayan yörelere yardım etmek için bir dizi tedbire başvurdu. Dönemin sınırlı standartlarına göre Osmanlı tıbbı epeyce gelişkindi ve halk sağlığı sistemi oldukça kapsamlıydı. Osmanlı vakıflarının çokluğu ve zenginliği sayesinde hastaneler bayağı yaygın ve iyi donanımlıydı; 16. yüzyılda daha iyi olanlarında cerrahlardan, hekimlerden ve hademelerden oluşan geniş bir kadro çalışmaktaydı.[72] 1590'lar

70 Özellikle bkz. M.-H. Congourdeau ve M. Melhaoui, "La perception de la peste en pays chrètien byzantin et musulman", *Revue des études byzantines* 59 (2000): 95-124.

71 John Covel, "Extracts from the Diaries of John Covel, 1670-1679", *Early Voyages and Travels in the Levant*, ed. J. Bent (New York: Ben Franklin, 1972), 244.

72 C. Yılmaz ve N. Yılmaz, "Osmanlı Hastahane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Dârüşşifâları", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz (İstanbul: Biofarma, 2006). Filistin'deki hastaneler için ayrıca bkz. Amy Singer, "Ottoman Palestine (1516-1800): Health, Disease, and Historical

itibariyle ordunun ve donanmanın bile her bin askere bir hekim ya da cerrah düşecek şekilde sıhhiye personeli vardı.[73] Dahası, anlaşıldığı kadarıyla Osmanlılar bulaşıcılık konusunda en azından temel bir anlayışa sahipti ve bazen hastalıkların yayılmasını önlemek için etkili adımlar attılar. Örneğin bazı Osmanlı şehirlerinde cüzzam mağdurlarını tecrit etmeye yönelik "*miskinler tekyesi*" vardı ve yerel idarecilerin yeni salgınlara karşı tetikte oldukları söylenebilirdi.[74] Benzer şekilde, erken modern çağda Yakındoğu'nun başka bir önemli belası çiçeğe karşı aşılamaya öncülük eden Osmanlılardı.[75]

*Mühimme defterleri*nden ve *kadı sicilleri*nden örnekler, salgınların önüne geçmek için devletin etkili tedbirler alabildiğinin en azından anlatıya dayalı ipuçlarını sunar. Padişahın 1579 tarihli bir belgede İskenderiye sancakbeyine hacıların ve tüccarların gemiyle İstanbul'a doğru çıkmasına engel olma emrini vermesi, besbelli ki bir salgını payitahta taşımalarını önlemeye yönelikti.[76] Başka örnekler yerel yönetimlerin genellikle inisiyatif aldığını gösterir. Örneğin 1566 tarihli bir belge Sakız Adasının Osmanlı yönetimi öncesindeki karantina uygulamasını Osmanlı fethinden epey sonra da sürdürerek, veba bulaşmış yörelerden gelen tüccarları varışlarından sonra 25 gün tecrit ettiklerini açıkça ortaya koyar.[77] Benzer şekilde, Trabzon *kadı sicilleri*nde geçen iki salgınla ilgili bir araştırmaya göre, *kadı* kuşkulu vakaları tahkik ettirmiş ve bazı durumlarda hastalığa yakalanmış kişilerin şehir dışına götürülüp ölüme terk edilmesi talimatını vermişti. Bu arada *sipahi*ler şehirden kaçmış ve

---

Sources", ***Health and Disease in the Holy Land***, ed. M. Wasserman ve S. Kottek (Lewiston: Edwin Mellen, 1996).

73 Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Bir Bakış", ***Osmanlılarda Sağlık***, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz (İstanbul: Biofarma, 2006) ve İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", ***age***.

74 Örneğin Yılmaz ve Yılmaz (ed.), ***Osmanlılarda Sağlık***, c. 2, belge 328, 377, 407, 458 ve 488.

75 Avrupalılar bu yöntemi bir İngiliz diplomatın zeki eşi Leydi Mary Wortley Montagu'nun memlekete bir mektubunda, aşının Anadolu köylülerince 1710'larda nasıl kullanıldığını anlatmasından sonra benimsediler. Bkz. J. N. Hays, ***The Burdens of Disease*** (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1998), 123.

76 Yılmaz ve Yılmaz, ed., ***Osmanlılarda Sağlık***, c. 2, belge 188.

77 MD 5/1334.

Osmanlı gemileri Trabzon limanına uğramaktan kaçınmıştı.[78] Dahası, anlaşıldığı kadarıyla surlu şehirler istenmeyen avareleri içeriye almama çabası içindeydi; bu yöntem enfeksiyon taşıyıcılarını uzak tutmak için de bilinçli olarak kullanılabilirdi.[79]

Daha da önemlisi, merkezi idarenin izinsiz kaçışa ve göçe karşı genel kısıtlamaları büyük çaplı salgınları tecrit etmeye katkıda bulunmuş olabilir. Osmanlı uyruklarının çoğu, başka zamanlarda olduğu gibi bir veba salgınında da oldukları yerde kalmaya mecburdu. Bunun sebebi kaçışın ilahi takdire değil padişah hukukuna aykırı olmasıydı. Köylüler vergilerini ya da *çift-bozan akçesi*ni ödemedikleri sürece toprağa bağlı kalırdı.[80] Örneğin 1544-1545'te Diyarbakır'ı vuran bir salgın sırasında, *mühimme defterleri*nde özellikle belirtilen yasak *"taun vardır diyü kaçup"* ibaresiyle geçer;[81] sonraki emirlerde de genellikle *tımar* sahiplerinden gelen şikâyetler üzerine, benzer sakınmalara yer verildiğini görmekteyiz.[82]

Bu uygulamalar topluca Osmanlılara bir ölçüde yarayarak, aksi halde 16. yüzyılda nüfus artışını zora sokacak büyük çaplı salgınların yayılmasını sınırlamış olabilir. Erken modern çağ Avrupa'sındaki karantina da 18. yüzyılda bu kıtada ortadan kalkışından önce vebanın yayılmasını tedricen sınırlayan kademeli adımlarla ortaya çıkmıştı.[83] Yerel çözümler çoğu kez

78 Ronald Jennings, "Plague in Trabzon and Reactions to It According to Local Judicial Registers", *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*, ed. H. Lowry ve D. Quataert (İstanbul: Isis, 1993).

79 Örneğin MD 7/1706. Ayrıca bkz. Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, 83-4.

80 Bu tedbir Yahudiler ve Hıristiyanlar için bile geçerliydi. Özellikle Selanik Yahudilerinin veba salgınları sırasında şehir dışında ikamet etmelerini sağlayan göreneksel bir hakkı vardı; ama onlar da önce vergi gereği olan çuha kotasını tamamlamak zorundaydı. Bkz. MD 3/172, MD 7/1626, MD 7/1828, MD 19/417 ve MD 36/738.

81 H. Sahillioğlu ve E. İhsanoğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri* (İstanbul: IRCICA, 2002), belge 311 ve 369.

82 Örneğin MD 12/534 ve MD 14/120.

83 Biraben, *Les hommes et la peste*, 309-10; Paul Slack, "The Disappearance of Plague: An Alternate View", *The Economic History Review* 34 (1981): 469-76; Paul Slack, "The Response to Plague in Early Modern England: Public Policies and Their Consequences", *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, ed. J. Walker ve R. Schofield (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

salgınların önüne geçmede kilit bir rol oynadı; çünkü şehirlerdeki idareciler merkezi makamlardan daha çabuk harekete geçebilecek durumdaydı.[84]

Ne var ki, Osmanlı uygulamaları gerçek karantina düzeyine ulaşamadı ve hastalık Osmanlı topraklarında sürekli bir tehdit olarak kaldı. Merkezi tedbirler can kaybını genelde azaltsa da, ölümcül salgınlar Osmanlı yaşamının değişmez bir özelliği olmaya devam etti. Tıpkı gıda sıkıntıları gibi, veba da genellikle ayrı vakalar halinde ama ara sıra ciddi salgın boyutuna vararak imparatorluğun bir kesimimi hemen her yıl vurdu. Osmanlı belgelerinde 1560'lardan itibaren veba salgınlarının kaydedildiği yerler arasında Halep (1564),[85] Karaman (1565),[86] Selanik, Alacahisar ve yakındaki *yörük* obaları (1568)[87] sayılabilir. Hastalık 1571'de Kefe'de[88] ve Samakov'da[89] baş gösterdi; ardından 1572-1574 döneminde anlaşıldığı kadarıyla Kıbrıs'tan[90] Selanik'e,[91] Edirne'ye[92] ve Uzeyr'e[93] kadar uzanan bir dizi salgın ortaya çıktı. 1576'da Romanya'nın Erdel ve Tamışvar yöreleri vebaya maruz kaldı;[94] ertesi yıl hastalık Erzurum'da ortaya çıktı.[95] 1590'lardaki krizden önce son önemli salgın anlaşıldığı kadarıyla 1579'da Selanik'te başladı[96] ve sonraki iki yılda Bosna'ya[97] ve Hersek'e[98] yayıldı. Osmanlı vakayinameleri ayrıca İstanbul'da 1584 ve 1585 yazlarındaki

84 Gary Magee, "Disease Management in Pre-Industrial Europe: A Reconsideration of the Efficacy of the Local Responses to Epidemics", *Journal of European Economic History* 26 (1997): 605-26.

85 MD 6/114.

86 MD 5/369.

87 MD 7/1626, MD 7/2186 ve MD 12/572.

88 MD 14/120.

89 MD 14/1224.

90 MD 19/407 ve MD 23/372.

91 MD 19/417.

92 MD 22/82.

93 MD 24/262.

94 MD 28/843 ve MD 29/269.

95 MD 33/352 ve MD 33/360.

96 MD 36/738.

97 MD 43/547.

98 MD 46/715.

ciddi bir veba salgınına değinir;[99] ikinci vaka belki de o yıl yaşanan büyük çaplı kuraklığa ve kıtlığa bağlıydı. Düzgün kayıt tutma geleneğinin olmayışı nedeniyle, bu örnekler buzdağının sadece görünen ucu olabilir.

Kıtlık olaylarında olduğu gibi, salgınların kıtlık ve karışıklıkla bir sinerji oluşturarak yayılması mümkündü. Osmanlılar bir zamanlar tarihçilerin sandığı gibi sahiden kaderci ve kayıtsız olsalardı, *reaya* sakin kalabilir ve böylece imparatorluğu en feci kaçış ve bulaşıcı hastalık salgınlarının bazılarından kurtarabilirdi. Yüksek can kaybının ya da karışıklığın hastalığa yakalanmış topluluklara çullanmak için aşiretlere ve eşkıyalara gedikler açarak, süreklilik gösteren bir güvensizlik ve nüfus azalması sarmalını harekete geçirme gibi bir yanı da vardı. İlk baştaki can kaybının geri kalan köylüleri belirlenmiş öşürleri ve talepleri yerine getiremeyerek tahsildardan kaçmak zorunda bırakması, durumu özellikle istikrarsızlaştıran bir etkendi.[100] Merkezi idare hastalığa yakalanmış topluluklara yardım etmek, vergi ve asker kotalarını gözden geçirip düşürmek üzere çoğu kez çaba gösterse de, harekete geçmekte sıklıkla çok geç kaldı.[101] Küçük Buzul Çağı krizi sırasında hastalık, karışıklık ve vergiden kaçanlar bulaşıcılığın başka bir önemli taşıyıcısı olacaktı.

Savaş ve Eşkıyalık

16. yüzyıl sonlarında savaş sıkıntılar ve salgınlar kadar doğal bir durumdu. 1560'lardan 1590'lara kadar hemen her yıl Osmanlı sınırlarının bir kesimi çatışmalara sahne oldu. Osmanlı birlikleri 1567-1571'de Yemen'deki isyanı bastırdı; 1569'da kuzeyde Astrahan için sefere çıktı; 1571'de Kısım I'in girişinde anlatılan Akdeniz savaşına girdi ve aralıklarla alevlenen bu savaşı, İspanya'yla 1580'de resmi bir antlaşmaya varılmasına kadar sürdürdü. O sırada imparatorluk doğuda Safevi İran'ına yönelik başka bir sefer başlatmış durumdaydı; bu sefer 1589'da Tebriz'in alınmasıyla başarılı bir sonuca ulaştı. Dört

99 *Tarih-i Selânikî*, 148 ve 173-4.

100 Örneğin MD 7/2186, MD 22/82, MD 29/269 ve MD 43/537.

101 Örneğin MD 5/369, MD 24/262 ve MD 28/843.

yıllık kısa barış döneminin ardından Osmanlıların Habsburg İmparatorluğu'na karşı giriştiği sefer, Kısım II'de göreceğimiz üzere, her bakımdan daha vahim sonuçlar doğurdu. Başka uzmanların belirtilen Osmanlı savaşlarını zaten yazmış olması ve Osmanlı ordusunun söz konusu dönemde dışarıda nadiren yenilgiye uğramış olması nedeniyle bu başlıkta asıl amaç, savaşların içerideki etkisini ve öncelikle büyük çaplı seferlere bağlı taleplerin merkez bölge eyaletlerinde huzursuzluğu nasıl alevlendirdiğini ele almaktır.

Başka yazarlar 16. yüzyılda savaş ve eşkıyalık arasındaki sıkı bağlantı üzerine yorumlarda bulunmuş olsalar da, bu bağlantı yanlış anlaşılmıştır. Mustafa Akdağ *sipahi*lerin ülke içindeyken sadece ortalığı karıştırdıklarını ve sefere çıkmalarının *reaya*ya rahat nefes aldırdığını ileri sürer. Asıl sıkıntının cephe gerisinde kalıp köylüleri sömürmeleriyle başladığını belirtir.[102] Daha yakın dönemde ise Osmanlı uzmanları Halil İnalcık'ın yaklaşımını benimseme eğilimindedir. İnalcık kırsal şiddeti ateşli silahların yaygınlaşmasına ve gittikçe kalabalıklaşan topraksız ve aylak köylüler arasından geçici piyade olarak askere alınan *sekban*ların seferden sonra terhis edilir edilmez eşkıyalığa yönelmesine bağlar.[103]

Bu yorumlar başta Anadolu olmak üzere imparatorluğa musallat olan eşkıyalığı ve karışıklığı bizzat savaşın değil savaştan sonra asker terhisinin körüklediğini ima eder. Oysa *mühimme defterleri* esas alındığında tam tersinin doğru olduğu görülür. *Kadı*lar olağan adli ve idari işleri yerine getirse de, kırsal kesimde asayişi sağlama görevi hâlâ *sipahi*lere komuta eden askeri valilerin elindeydi.[104] Büyük çaplı seferler imparatorluğu tehditkâr zabitlerden ve başıbozuk askerlerden kurtarmaktan ziyade, eyaletleri eşkıyalığa karşı korumadan

102 Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 82-3 ve çeşitli yerlerde.

103 Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. Parry ve M. Yapp (New York: Oxford University Press, 1975) ve Barkey, *Bandits and Bureaucrats*.

104 *Bkz.* Ronald Jennings, "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th-Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica* 50 (1979): 151-84, özellikle 155.

mahrum bırakarak şiddet dalgalarına açık hale getirmekteydi. Normal yıllarda *mühimme defterleri*nde on dolayında önemli eşkıyalık olayına ve genel kanunsuzluğa dair birkaç şikâyete değinilirken, büyük çaplı seferlerin yürütüldüğü yıllarda askerlerin yokluğundaki yağma ve hırsızlık olaylarından yakınan onlarca istida verildiği olurdu. Dahası, Kısım II'de göreceğimiz üzere, 1590'lara kadar oldukça az belgede şahsi ordularla ya da milislerle çatışmalardan söz edilir; 1600'lere kadar tüfekli "*sekbanlar*"dan söz eden belgeler daha da azdır. Bölüm 7'de açıklanacağı üzere, her iki olgu da Küçük Buzul Çağı krizinin sebebinden ziyade sonucuydu.

1590'lardaki krizden önce belki de en feci kargaşa 1583-1584'te patlak verdi. Daha önce bir kuraklık ve kıtlık dönemi olduğunu belirttiğim bu yıllar aynı zamanda İran'la savaşın gittikçe derinleştiği Doğu Cephesi'nde büyük çaplı bir sefere sahne oldu. Bu eşkıyalık dalgasına ilişkin ilk anlatımlardan biri Güneybatı Anadolu'daki Uluborlu'nun *kadı*sından gelen bir mektupta karşımıza çıkar. Mektup "askerler şark seferindeyken burada zuhur eden canilerin ve şakilerin cezalandırılması" üzerinde durmaktaydı.[105] Derken Trablusşam'dan (Lübnan),[106] Canik'ten (Kuzeydoğu Anadolu),[107] Bolu, Kastamonu, Kangırı ve Ankara'dan (Ortabatı Anadolu),[108] Menteşe'den (Güneybatı Anadolu)[109] ve Akşehir'den (Ortagüney Anadolu) art arda benzer tezkereler geldi.[110] Hemen hepsinde eşkıyanın yörede askerlerin olmayışından yararlandığı konusunda benzer ifadeler yer almaktaydı. Örneğin Samsun *kadı*sı şu uyarıda bulunmaktaydı: "...kuhistân olup ve sengistân [dağlık ve taşlık (yer/arazi)] olmağla levend tâ'ifesinin makarr u [merkezi ve] meskeni olup fesâd ü şenâ'atdan hâlî olmayup [fesat ve iğrençlikten geri durmayıp] senei sâbıkâda [geçen sene] muhâfazaya kalan sipâhîlerinden livâ-i mezbûru [adı geçen livayı] devrden

105 MD 44/334. Bu *defter*in transkripsiyonlu yayını için bkz. Mehmet Ali Ünal, *Mühimme Defteri 44* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1995).

106 MD 44/337.

107 MD 44/356.

108 MD 44/384.

109 MD 44/394.

110 MD 44/434.

hâlî olmayup [devirden geri durmayıp] ehl-i fesâddan hıfz u hırâset idüp [fesatçılardan koruyup kollayıp] re'âyâ vü [ve] berâyâ âsûde-hâl olmuşlar idi [rahatlamışlardı] hâlâ livâ-i mezbûr sipâhîleri sefere gitmek ile ehl-i fesâd girü küllî fesâda mübâşeretleri mukarrerdir [fesatçıları yeniden büyük fesada başlatmaları şüphesizdir]."[111]

Bu arada askerlerin ayrılması imparatorluğu başka türden kanunsuzluklara da maruz bıraktı. Çapulcu göçer aşiretler savaşın yarattığı boşluktan istifade ederek çöl ve bozkır sınırı boyunca yerleşik toplulukları yağmaladı. Diyarbakır civarında ayaklanan aşiretler 30'dan fazla adam öldürdü.[112] Gazze'den *reaya*ya yönelik Bedevi akınlarına dair haberler geldi; biraz daha kuzeydeki Nablus ve Kudüs civarında 15 Arap aşiretinden oluşan bir güruh kasabaları yağmalayarak, 100'ü aşkın kişiyi öldürdü.[113] Karadeniz bölgesinde asıl dikkatin savaşa yoğunlaşması, Kazakların Tatarlara ve diğer Osmanlı müttefiklerine saldırması için bir fırsat yarattı.[114] Bu arada aylak mederese talebeleri --önceki bölümde değinilen *sohtalar*– çeteleri kanunsuzluk ortamından yararlanarak Anadolu'nun bazı kesimlerinde dehşet saçtı. Batı Anadolu'da ortaya çıkan böyle bir çete Aydın, Saruhan ve Menteşe civarındaki köyleri talan etti.[115] Kuzey Anadolu'da 80-90 adamdan oluşan iki çete daha sahneye çıktı; bunların biri Rum vilâyetinde, diğeri Ankara'nın güneyine düşen Kırşehir'deydi. Ardından daha batıdaki Denizli civarında üçüncü bir çete zuhur etti.[116] Derken, İran'dan Van civarındaki Osmanlı topraklarına eşkıyaların geçtiği yolunda uyarılar payitahta ulaştı.[117]

Merkezi idare bu tür kanunsuzlukların patlak vermesi üzerine belli standart tedbirler aldı. Daha 1570'te devlet iç güvenlik için milis toplama yetkisiyle *"yiğitbaşı"* denen yerel önder-

111 MD 44/356.
112 MD 44/164.
113 MD 44/393.
114 MD 44/352-53.
115 MD44/373. 1584 *sohta* ayaklanmasına ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 100-6.
116 MD 44/412 ve MD 44/417.
117 MD 44/376.

ler atamaya başladı;[118] görünüşe bakılırsa sonraki yirmi yılda artan eşkıyalık olayları karşısında bu taktik daha da yaygınlaştı.[119] Dahası, milislerin huzuru korumada yetersiz kaldığı anlaşılınca, merkezi idare düşük rütbeli *sipahi*lere *tımar*larında kalıp yörelerini savunma talimatını verdi. Sözgelimi, 1583-1584 seferinde Anadolu beylerbeyine şu emir gönderildi:

> Anadolu beğlerbeğisine hüküm ki:
> Bundan akdem [önce] beğlerbeğiliğine tâbi' olan ümerânın [beylerin] her birine müstakil [ayrı ayrı] hükm-i hümâyûnum irsâl olunup [gönderilip] sancağınıza tâbi' olan zu'amâ [büyük tımar sahipleri] ve erbâb-ı timâr ile müretteb ü [düzenlenmiş ve] mükemmel sefer yarağıyle [silahıyla] evvel-bahâr-ı hucesteâsârda [hayırlar veren baharda] sefer-i hümâyûnuma hâzır u [ve] âmâde olalar diyü [olmaları için] fermân-ı hümâyûnum olmuş idi ol emr-i şerîfim kemâ-kân mukarrer u muhakkak olup [eskiden olduğu gibi kararlaştırılmış ve gerçekleştirilip olup] lâkin her sancağı hırsuz ve harâmî ve ehl-i fesâd ü şenâ'at suhte [fesat ve kötülük ehli softa] taifesinin hıfz u hırâset itmek [koruyup kollamak] içün alçak timârlu sipâhîlerden birer mikdâr sipâhî alı konulmak âdet-i kadime [eski âdet] olmağın bu defa dahi sene-i sâbıkâda [geçen sene] alıkonulduğu üzere muhâfazaya sipâhî alı konulmasın emr idüp buyurdum ki...[120]

Ne var ki, her iki tedbirin de işe yarayıp yaramadığı belirsizdir; bu politikalar uzun vadede öngörülmemiş sonuçlar doğurdu. Yerel milislerin güya bastırmakla görevlendirildikleri eşkıyalardan pek farklı olmayan çetelere dönüşmeleri işten

---

118 Saptadığım en eski anlatım 1571'de İznik *kadı*sının bir tezkeresinde yer alır: "... İznik'de Bâzârköy'den Samanlu İskelesi'ne varınca mâbeynde olan [aradaki] Yalak tağında [dağında] ve derbendinde sâbıkâ [eski] harâmzâde vü [ve] hırsuzlar zuhûr idicek [belirince] Burusa Beği Bâyezîd *dâme ızzûhû* [yüceliği daim olsun] emr ile karye-i mezbûreye [Bazarköy'e] varup Mustafâ nâm kimesneyi yiğitbaşı ta'yîn idüp ve etrâfında olan karyeler [köylerin] halkına;"Hırsuz u harâm-zâde zuhûr idicek mezbûr [Mustafa] yiğitbaşı tüfenk ile ve sâyir cemâ'at âlât-ı harb [savaş aletleriyle] ile tağa çıkup üzerlerine varup elegetüresiz" (MD 12/148).

119 Örneğin MD 35/75 ve MD 44/334.

120 MD 44/264.

değildi. Benzer şekilde, eşkıyaları temizleme talimatı verilen *sipahi*lerin bir anda en azılı *mücrim*ler olup çıkmaları mümkündü. Savaş dönemindeki sıkıntılı durumdan istifade eden adi suçlularla ilgili olarak günümüze ulaşan belgeler çok daha fazla olsa da, askerlerin giriştiği hırsızlık ve zorbalık olayları üzerinde duran bir dizi emir de vardır;[121] bu sorun 1590'lardaki kriz sırasında özellikle ağırlaşacaktı.

Dahası, söz konusu tedbirler Osmanlı ordusunun Avrupa ve Asya'daki hasımlarının önüne geçme çabasından dolayı savaşın artan maliyetine yeni bir yük getirmekten başka işe yaramadı. Erken modern çağ devletlerinin çoğunda olduğu gibi, askeri harcamalar çoktan Osmanlı bütçesinin aslan payını, normal yıllarda belki de üçte ikisini yutar hale gelmişti.[122] Büyük çaplı seferlerde *reaya* yüzyılın sonuna doğru neredeyse her yıl toplanan olağanüstü nakdi vergilerin yanı sıra, zoraki alımların ve bedelli alımların getirdiği ilave yük altına girmekteydi. Bu taleplerin kuraklık ve kıtlığın üstüne tüy diktiği 1583-1584 gibi yıllarda, hırsızlık ve şiddet olaylarının yaygınlaşmasında genel çaresizlik ve hoşnutsuzluk önemli rol oynamış olsa gerek. Amy Singer Filistin'deki durumu şöyle anlatır:

> Tahmin edileceği üzere, yıllık ritimler beklenmedik doğal krizler ve felaketlerle aksamaktaydı. Ne var ki, doğanın değişkenlikleri konusundaki ortak endişeler, köylüleri ve Osmanlı memurlarını uyumlu bir taşra idaresinde birleştirmek için yeterli değildi. İki kesim vergi kasasının karşıt uçlarındaydı: Köylüler kasayı doldururken, memurlar içini boşaltmaktaydı.[123]

Dolayısıyla zaten nüfus baskısı, sıkıntılar ve doğal afetlerle karşı karşıya olan bölgeler açısından, savaşın getirdiği ağır talepler huzursuzluğun başka bir önemli kaynağına rahatlıkla dönüşebilirdi. Kısım II'de göreceğimiz üzere, bu güçlü birliktelik 1590'larda isyanların patlak vermesinde kritik bir rol oynayacaktı.

---

121 Örneğin MD 51/78.

122 Barkan, "Price Revolution" ve İnalcık, *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 1, 77-102.

123 Singer, *Palestinian Peasants*, 89.

Tedarik Sisteminde Aksamalar

İmparatorluğun savaş giderlerine kaynak bulmakta sıkıntı çekmesi, İnebahtı sonrasında Osmanlı donanmasının yeniden inşa edildiği 1570'lerin başlarında işlerliğinin doruğuna varan tedarik sistemlerindeki çözülmenin belirtilerinden sadece biriydi. Nüfus baskısıyla ve fiyat enflasyonuyla sıkışan imparatorluk, büyük şehirleri ve ordusunu besleyecek temel malları edinmede gittikçe artan sorunlarla karşılaştı. 16. yüzyıl sonlarının diğer felaketleri gibi bu sorunlar da kısmen doğal, kısmen de insan eseriydi. Osmanlı tedarik sistemlerinin bağrında taşıdığı yetersizlikler, talepteki artışın arzı geçmesiyle zaten sıkıntılı bir durumu daha da ağırlaştırdı. Merkezi idare bir araya gelen ekolojik baskılar ile artan giderler karşısında çoğu kez inatçı ve katı bir tutum takındığı için, iş işten geçmeden sistemi düzeltmeyi beceremedi.

Eksiklikler önce tedarik sisteminin esasını, İstanbul'a temel gıda ürünleri sevkiyatını sarstı. Şehir nüfusunun şişerek yarım milyona kadar varmasıyla birlikte, Tuna ve Nil'den düzenli sevkiyat talebin gerisinde kalmaya başladı. Merkezi idare 1560'ların sonlarından itibaren her iki yılda bir, kronik sıkıntılardan (*"müzayaka"*) yakınmaya başlayarak gittikçe başka bölgelerden olağanüstü ve bedelli alımlara yöneldi. Örneğin 1568 sonlarında padişah Kefe'ye gidecek 10 gemilik bir tahıl sevkiyatının yarısının İstanbul'daki sıkıntıyı hafifletmek üzere oraya yönlendirilmesi emrini verdi;[124] aynı dönemde Eğriboz, Selanik ve Karasu da payitaht tahıl ambarlarındaki bir açığı kapatmak üzere ilave sevkiyat yapmak zorunda kaldı.[125] Ardından 1574-1575 kışında, iaşede ağır bir sıkıntı (*"ziyade müzayaka"*) ortaya çıktı ve İstanbul'a Yenişehir,[126] Çorlu[127] ve Ereğli stoklarından aktarımlar istendi.[128] Bir yıl sonra benzer sıkıntılar erzak için Karadeniz kıyılarından kapsamlı taleplere,[129]

124 MD 7/2077.
125 MD 7/2489.
126 MD 26/873.
127 MD 26/885.
128 MD 26/886.
129 MD 28/231.

ayrıca Orta ve Batı Anadolu'nun bazı kesimlerinden develerle büyük çaplı bir kara sevkiyatına yol açtı.[130]

Sıkıntıların birikmesi üzerine, devlet payitahta erzak akışını artırmak amacıyla temel malların tüketim ve ihracatını kısıtlamaya çalıştı. Eldeki şıranın İstanbul'da sirke ve pekmez yapımına ayrılması için, 1564 ve 1565'te üzümün şarap yapımında kullanılmasına yasak getirildi.[131] Bu arada İtalya'da bir dizi kötü hasadın yaşandığı 1550'lerde doruğuna çıkmış olan tahıl ihracat, 1565-1567 sıkıntıları sırasında ve sonrasında hızla geriledi.[132] Besbelli ki, ihracat kısıtlamaları imparatorluğun kendine yeterli tedarik sistemini korumaya ve ürün fazlasını İstanbul ve ordu için ayırmaya yönelikti.

Bu tüketim ile ihracat denetimleri sadece kaçakçılık ve vurgunculuk sorunlarının ağırlaşması sonucunu doğurmuş olabilir. 1560'ların ortalarından itibaren bir dizi belgede, Osmanlı resmi gıda fiyatlarının piyasa (karaborsa) değerlerinden uzaklaşmaya başladığı açık seçik belirtilir; 16. yüzyıl sonlarındaki enflasyonlu yıllarda bu uçurum tedarikçileri gittikçe artan baskılar altına almış olsa gerek. Görünüşe bakılırsa, 1563'te Yunanistan'daki Osmanlılar kaçak yollarla yabancı gemilere resmi fiyatın neredeyse iki katına (yani *kile* başına 15 *akçe* yerine 25-30 *akçe*ye) tahıl satabilecek durumdaydı.[133] Adriyatik ve Ege kıyıları boyunca kaçakçılar Hıristiyan devletlere tahıl, bal, balmumu, post ve deri satmaya,[134] *mühimme defterleri* de memurları Mısır ve Balkanlar'dan gelen büyük çaplı tahıl sevkiyatını başka yerlere aktarmakla suçlamaya başladı.[135]

Sorun sırf Batı dünyasının talebi ya da Akdeniz'in iki yarısı arasındaki fiyat farkı değildi. Osmanlı resmi fiyatları düpedüz gerçekçi olmaktan çıkarak, mal kaçırmayı ve vurgunculuğu teşvik eder hale gelmişti. Daha 1564-1565 kıtlığı sırasında, Bursa *kadı*sı tahıl stoklayan "dalavereciler" konusunda uyarı-

130 MD 27/935-36 ve MD 28/899.

131 MD 5/484 ve MD 6/41.

132 Aymard, *Venise, Raguse, et la commerce de blé*, kısım II, bölüm 2; Simons, "Le blé dans les rapports vénéto-ottomans."

133 MD 6/621.

134 Örneğin MD 6/24-26, MD 6/71 ve MD 6/125.

135 Örneğin MD 6/531, MD 6/419, MD 10/80 ve MD 14/65.

da bulundu;[136] bu arada İznik'te ve Karadeniz limanlarından Samsun'da istifçilik payitahtta soğan sıkıntısı yarattı.[137] Merkezi idare doğal afetlerde bile bazen fiyatları gereğince ayarlamayı beceremedi. Örneğin Kasım 1573'teki şiddetli bir kar fırtınasından sonra, İstanbul fırıncıları "zahire olmadığı gerekçesiyle" sabit fiyatta bir artış için istida verdiler. Ne var ki, bir padişah emrinde "iki günlük karın zahire narhını yükseltmeye sebep teşkil etmeyeceği" belirtildi ve talep hepten "bahane" sayılıp geri çevrildi.[138] Oysa aynı sıralarda vurguncular Rodosçuk'ta tahıl istifçiliğine başlamış durumdaydı; besbelli ki hesapları padişahın dayanamayıp sonunda fiyat yükselteceği veya aksi durumda, tahılı kaçak olarak dışarıya çıkarma ya da yüklüce bir kârla karaborsada satma yolunun açılacağıydı.[139] Şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle, 1570'lerin ve 1580'lerin tezkerelerinde tahıl sıkıntılarının suçu gittikçe vurgunculara ve istifçilere yıkıldı.[140]

Bu arada merkezi idarenin koyun tedariki daha da büyük güçlüklere düştü; 1590'lardaki krizin patlak vermesinde koyunun oynayacağı rolden dolayı, imparatorluğun tedarik siteminin bu yönünü yakından incelemekte yarar var. Diğer gıda ürünlerinde olduğu gibi, et tedariki 1560'ların sonlarından itibaren her iki yılda bir açık verdi ve olağanüstü kötü geçen mevsimlerde ciddi aksamalara uğradı. Merkezi idare aynen tahılda uyguladığı politikayla, tüketimi kısmaya çalıştı ve mutat tedarik alanı dışından zoraki alımları ve teslimatları artırdı. Merkezi idarenin Anadolu'da bedelli alımlara daha fazla başvurmaya mecbur kaldığı 1564-1565 kıtlık yıllarıyla birlikte sorunlar ortaya çıktı.[141] Derken 1567-1568 kışında et krizi öyle bir noktaya vardı ki, devlet önce Selanik Yahudilerinin ve ardından bütün Rumeli ahalisinin koyun kesmemesi, sadece sığır

136 MD 6/297 ve MD 6/384-85.

137 MD 6/190 ve MD 5/129.

138 Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, bölüm 8, belge 26.

139 *Age.*, bölüm 8, belge 27.

140 Örneğin MD 5/811, MD 6/425, MD 6/1353, MD 7/213, MD 39/631, MD 51/67, MD 51/218.

141 MD 6/47, MD 6/72, MD 6/165, MD 6/953, MD 6/1333, MD 6/1334, MD 6/1406, MD 6/1407, MD 6/1408-10 ve MD 6/1430.

ve keçi eti yemesi talimatını verdi.[142] Sekiz yıl sonra, 1576'da padişah imparatorluğun daha da geniş bir kesimini kapsayan benzer bir ferman çıkardı.[143] Ertesi yıl tedarik çok yetersiz kalınca, bazı bölgeler kesim için dişi koyun göndermeye başladı; padişah çaresizlikten başvurulan bu yolu, sonuçta üremeyi düşüreceği için makul bir yaklaşımla yasakladı.[144] Bununla birlikte bazı bölgeler 1579 gibi geç bir tarihe kadar kuzu yerine dişi koyun göndermeyi sürdürdü.[145] 1580'lere varıldığında canlı hayvan tedariki öylesine zorlaştı ki, Batı Anadolu'nun bazı sabun imalatçıları içyağı yokluğu yüzünden mesleklerini bırakmaya mecbur kaldı; hatta hali vakti yerinde *imaret*ler tedarik için özel izin alamadıkları durumlarda koyun eti yerine keçi eti verme yoluna gitti.[146]

Bölüm 2'de açıklandığı üzere, kişi başına koyun ve keçi arzı kişi başına tahıl arzı kadar çabuk düşmemişti. Ancak 16. yüzyıl sonlarında hayvan tedarik sistemi, doğal afetler ve enflasyon karşısında son derece aciz kalmasına yol açacak iki önemli yetersizlikle karşılaştı. Birincisi *celep-keşan* sistemi aracılığıyla yürütülen mutat alım ve dağıtım yönteminin daha büyük çaplı tahıl tedarik sistemine nazaran aksaklıklara ve fiyat şoklarına çok daha duyarlı olduğu ortaya çıktı. Bölüm 1'de anlatıldığı üzere, tahıl sevkiyatı genellikle büyük çaplı ve devlet güdümlü bir işti; risk tüccarlar, loncalar ve merkezi idare arasında dağıtılırdı. Buna karşılık koyun teslimatında asıl yük devletin ya da loncaların değil, kişilerin sırtındaydı; onların zor zamanlarda sermayelerini kolayca tüketip iflas etmeleri, sonraki yıllarda erzak teminini aksatacak bir unsurdu.

İkincisi, hayvan tedarikinin doğal afetlerden zarar görme süresi tahıl tedarikine nazaran daha uzundu. Kıtlıkla ilgili değerlendirmede görüldüğü üzere, bir bölgenin hasadı başka bir bölgedeki hasat kıtlığını genellikle telafi edebilirdi. Dahası, buğday ve arpanın yıllık dalgalanmaları atlatmak üzere yıllarca stoklanması mümkündü. Oysa sürülerde tabir

142 MD 7/834 ve MD 7/1996. Bu uygulamanın anlatıldığı bir başka kaynak için bkz. Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 22-3.

143 MD 28/237, MD 28/274 ve MD 28/328.

144 MD 30/320 ve MD 33/133.

145 MD 35/479, MD 36/119, MD 36/464, MD 40/260 ve MD 40/327.

146 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 224-5.

yerindeyse hasadın kalıcılığı, yıldan yıla doğumların ölümlere oranla fazlalığıyla sağlanan artışa bağlıydı. Bu "hasat" sonuçta bir canlı olduğundan, tahıl ya da başka ürünler gibi depoda saklanamazdı ve dolayısıyla iyi yıllar kötü yılları her zaman telafi edemezdi. Üstelik tarım ürünleri kuraklıkta veya sellerde kaybedildiğinde, çiftçiler her zaman yeni tohumlarla ekim yapabilir ve sonraki mevsimde iyi ürün almayı umabilirdi; çok sayıda hayvanın telef olması ise göçer çobanların birikmiş sermaye stoklarını kaybetmesi anlamına gelirdi ve bunun tekrar kazanılması yıllar alabilirdi. Son olarak, Küçük Buzul Çağı'nın soğuk kışları ve kuru ilkbaharları hububat kadar hayvanlar için de ölümcül sonuçlar doğurdu. Daha 1571-1572'de Kuzey Anadolu ve Bulgaristan'dan birçok hayvanın yoğun karlarda donarak öldüğü yolunda haberler geldi;[147] yedi yıl sonra şiddetli soğuklar ve hastalıklar yüzünden çok daha yüksek sayıda hayvanın telef olması, kayıtlara geçen sıkıntıları körükledi.[148]

Merkezi idare aynen tahılda izlediği politikayla, *narh*ı piyasa fiyatlarıyla uyumlu hale getirmeye yanaşmayarak durumu ağırlaştırmış olabilir. Sonuçta istifçilik ve vurgunculuk gelişerek 1570'lerde kronik bir soruna dönüştü. Örneğin 1571'de Kırım'dan acil bir sadeyağ sevkiyatının aksaması, padişahı şu karşılığı vermeye yöneltti:

> Kefe beğine hüküm ki:
> Ba'zı martrabâzlar ve sâyir anda gelüp yağı mücerred [yalnız], "Muzâyaka olup bahâya çıksun" ["darlık olup pahalansın"] diyü bu cânibe [tarafa] göndermeyüp anda der-mahzen iderler imiş [orada mahzen içinde tutarlarmış]. İmdi; bundan akdem [önce] nice def'a tenbîh olunmış idi ki; "Anda eger martrabâzlara eger sâyire yağı der-mahzen itdürmeyip ale't-tevâlî gönderesin [diğer yağı mahzende tutmayıp art arda göndersin]." diyü emrüm olmış idi. Hâlâ anda [orada] kalan yağ[ın] der-mahzen olmağa sebeb[i] nedür?[149]

147 MD 10/217 ve MD 16/570.

148 MD 32/468, MD 35/74 ve MD 35/462.

149 MD 12/664. Akdağ da (*Celâlî İsyanları*, 50) resmi fiyatların uyumsuzluğundan kaynaklanan sıkıntılar üzerinde durur.

Dolayısıyla İran savaşının başladığı 1580'lerde Osmanlı tedarik sistemleri zaten önemli güçlüklerle karşılaşmaya başlamış durumdaydı. Sivil ihtiyaçlara askeri taleplerin eklenmesi Osmanlı kaynaklarının sınırlarını zorlayarak, nüfus baskısının ve doğal afetlerin yol açtığı sıkıntıları şiddetlendirdi. Daha önce anlatıldığı üzere, büyük çaplı bir Osmanlı seferinin tam ortasında kuraklığın ve kıtlığın ülkeyi vurduğu 1584'te kötü gidişat son raddeye vardı. O zamana kadar başa çıkılabilmiş olan sıkıntı, istifçilik ve vurgunculuk sorunlarının ilk kez taşarak yaygın krize dönüşmesi tehlikesi doğdu; böylece on yıl sonra imparatorluğun başına gelecek olan çok daha büyük felaketin habercisi sayılabilecek gelişmeler ortaya çıktı.

Merkezi idare 1581'den itibaren, Doğu Cephesi'ndeki ordunun artan taleplerini karşılamak üzere imparatorluğun her yanından olağanüstü erzak sevkiyatını ayarlamaya başladı. Eflâk yaklaşık 1.000 ton un ve arpa sevk ederken,[150] Anadolu ve Karaman eyaletlerinde vergi olarak her otuz haneden iki *müd* (yaklaşık yarım ton) arpa ve bir *müd* un toplandı.[151] Birçok yerel *sipahi* de sefere ilave tahıl katkıları karşılığında askeri hizmetten muaf tutuldu.[152] Bu arada Bâbıâli Anadolu ve Suriye'nin bütün idarecilerine tehdit dolu sert mektuplar göndererek, o yılki tahıl alımının derhal gönderilmesini istedi; "kıtlık yaşandığı ve sevkiyatın imkânsız olduğu" gibi bahanelerden dolayı azarladı.[153]

Bu çabalara ve bütün eyaletlerde süren bedelli alımlara rağmen sıkıntılar tırmanarak 1585'te kıtlık boyutlarına vardı.[154] Önce Tiflis'teki garnizon zamanla ilerleyerek açlığa ve hastalığa yol açan bir tahıl açığıyla karşı karşıya kaldı. Padişah za-

150 MD 44/92.

151 MD 44/262.

152 MD 44/61.

153 MD 44/46.

154 MD 59 kayıtlarına göre o yıl istenen erzakın bir listesi için ayrıca bkz. Orhan Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Serferi'ne Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi", *Askeri Tarih Bülteni* 46 (1999): 109-36. Joseph von Hammer-Purgstall (*Histoire de l'Empire ottoman*, Paris: 1838-39, c. 7, 209) o yıl Osmanlı ordusunun ilk başta 200 bin kadar askerden oluştuğunu, ama vezirin "muhtemel bir kıtlık korkusuyla mevcudu 40 bin azalttığını" ileri sürer. Ancak bu bilginin kaynağı belirsizdir.

ten orduya ait develeri beslemekle yükümlü Erzurum'dan ilave erzak ve daha sonra Diyarbakır'dan takviye istedi.[155] Birkaç yıl içinde bizzat Diyarbakır, imparatorluğun her yanına yayılan genel kuraklık ve kıtlık gidişatı çerçevesinde darlığa düştü.[156] Kıtlık 1585'te tam da başka bir sefer için İran'a gitmekte olan ordunun geçtiği sırada Erzurum'a da ulaştı. Vakanüvis İbrahim Peçevî ortaya çıkan gergin durumu şöyle anlatır:

> Sene (993 H. 1585 M.) o senenin kışı dağdağasız ve gürültüsüz olarak Kastamonu'da geçirildi. İlkbaharda Tebriz tarafına gitmek üzere hazırlandı ve yola girilerek o senenin Şabanında Erzurum'a vardı. Allah'ın hikmeti; o zamana kadar memlekette bolluk varken birden bir kıtlık başladı ki; askerin yüze çıkmasına sebep oldu. Hattâ bir gün bölük halkından açlıktan zayıf düşenlerin bir bölüğü gelerek Vezir-i âzamın huzuruna çıktılar ve hayli lâyık olmayan, yakışıksız sözler söyledikleri̇nden başka, yem yiyen atlarının başlarından torbalarını aldılar. Lâkin yokluğa ne çare? O halde yine sefere devam etmek üzere yola girdiler...[157]

Padişahın tırmanan savaş giderlerine çözüm bulmaya yönelik gözü kara bir girişimle o yıl gümüş sikkenin değerini yaklaşık %45 oranında düşürmesi, istikrarsızlık yaratıcı enflasyonun kıvılcımını tutuşturdu ve asker maaşlarını neredeyse yarı yarıya azalttı. Girişim, hizmetlerinin karşılığını arazi gelirleriyle alan *sipahi*leri pek etkilemedi; ancak nakit maaş alan *yeniçeri*leri ve diğer seçkin askerleri kızdırdı.[158] Dört yıl daha süren sıkıntılar, gecikmeli maaş ödemeleri ve para istikrarsızlığından sonra 1589'da *yeniçeri*ler Osmanlı padişahına karşı ilk kez başkaldırarak, onu bu işlerden sorumlu defterdarı azletmek

155 MD 44/47, MD 44/102, MD 44/103 ve MD 44/147-49.

156 MD 44/446.

157 *Peçevî Tarihi*, 324-5.

158 *Tarih-i Selânikî* (s. 427) sikke değerindeki düşüşten sonra maaşlı askerlerin ve memurların kanunsuzluğunu ve itaatsizliğini çarpıcı bir tasvirle aktarır. Sikke değerini düşürmenin, ardındaki sebeplerin ve yol açtığı sonuçların ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Baki Tezcan, "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52 (2009): 460-504.

zorunda bıraktı.[159] İzleyen birkaç yıllık barış döneminde ortam tekrar sakinleşti; ancak ayaklanma, yaşanacak olan şeylerin uğursuz bir belirtisiydi.

Bu arada ülke içinde tahıl tedarikinde ve fiyatlarında ciddi sarsıntılar İstanbul'u ve diğer büyük şehirleri yokluğa düşürdü. Padişah 1585'te Karadeniz ve Akdeniz kıyılarının bütün *kadı*larına bir emir göndererek şunu bildirdi: "Haliya mahruse-i İstanbul'da zahireye ihtiyac olmağda taht-ı kazanızda ne mikdar arpa ve buğday ve saire zahire bulunursa ahara gönderilmeyüp mahruse-yi mezbureye gönderilmek emr idüp buyurdum ki...."[160] Ancak ertesi yıl payitaht iaşede yine ağır sıkıntılarla ("*ziyade müzayaka*") karşılaştı; sonunda merkezi idare Eflâk ve Boğdan'dan peynir, bal ve başka mallarla birlikte yaklaşık 2.500 ton tahıldan oluşan olağanüstü bir sevkiyat yapılması emrini verdi.[161]

Öte yandan koyun tedariki ciddi kargaşa içindeydi. Etin resmi fiyatının 1580'ler boyunca gerçek piyasa değerinden büyük çapta sapması, *celep*leri muazzam zarara uğrattı ve çığırından çıkan kaçakçılığı ve istifçiliği körükledi. Padişah 1584'te tedarikçilerin iflas etmesinden şikâyet etmeye başlayarak, kotalarını karşılayacak yeni *celep*ler bulamayan taşra idarecilerine tehditler savurdu.[162] Ette *narh* ve piyasa fiyatı arasında gittikçe açılan uçurum 1588'de İstanbul'un birçok tedarikçisini işinden etti ve Rumeli'den payitahta yönelik önemli miktardaki et akışı daha kârlı kaçak piyasalara kaydı.[163]

İran savaşının sona ermesine karşın merkezi idarenin *narh*ı gözden geçirmeye yanaşmaması, sonraki on yılda da sıkıntıları körükledi. Padişah 1591 gibi geç bir tarihte bile Selanik, Silistre (Bulgaristan), Üsküp ve Beyşehir *kadı*larını uyarmaya devam etti:

159 Ayaklanmanın ekonomik ve siyasal bağlamı konusunda daha geniş bilgi için bkz. Kafadar, "Les troubles monétaires."

160 MD 58/431.

161 MD 61/208.

162 MD 55/992.

163 MD 64/256, MD 64/363 ve MD 64/383.

> Hâlâ makarr-ı hilâfetim [hilafetimin payitahtı] olan mahrûse-i İstanbul'da et bâbında ziyâde muzâyaka olmağın [kıtlık olmakla] ehl-i vukûfdan [vukuf sahiplerine] su'âl olundukta etrâf ve cevânibde [taraflarda] olan şehirlerin ve kasabaların kâdîları mücerred [sadece] kendülerinin taht-ı hükûmetlerinde [hükümetleri altında] ziyâde et bulunmağ [çokça et bulunması] içün vukıyyesine [okka]* üçer dörder belki beşer akça narh vermekle [fiyat biçmekle] celebler ve sürücüler ve sâyir koyunu olanlar İstanbul'a koyun getürmeyüp ol şehirlere ve kasabalara iletüp anda bey' iderler [orada satarlar]. Eğer etrâfda olan şehirlerde ve kasabalarda etin vukıyyesine ikişer akça narh verilse İstanbul'a ve vâfir ve müstevfî [bol ve yeteri kadar] koyun gelüp et bâbında muzâyaka [darlık] çekilmezdi diyu haber virdükleri ecilden Selânik'de etin vukiyyesine iki akça narh ta'yîn olunmak [fiyat belirlenmesini] emr idüp buyurdum ki...[164]

Ancak birkaç ay sonra, *mühimme defterleri*ndeki başka bir tezkerede Edirne'de etin kaçak yollarla *okka* başına sekiz *akçe*ye, yani Selanik ve diğer şehirlerde uyulması öngörülen fiyatın dört katına kadar varan bir pahayla satıldığı belirtilir.[165] *Kadı*lar emirlere uymuş olsalardı, bulundukları şehirler et tedarikinden tamamen mahrum kalacak ve *celep*ler basbayağı batacaktı. Bunun yerine, koyun fiyatlarında süren kargaşayla İstanbul, yaklaşan Küçük Buzul Çağı krizi sırasındaki gelişmelerin *celep-keşan* sistemini hepten çökertmesine kadar sıkıntılar çekmeye devam etti.

Sonuç: Kriz Kaçınılmaz mıydı?

Bu felaketler silsilesi, okuru Osmanlı topraklarının 1590'larda kaçınılmaz felakete doğru yol aldığı sonucuna varmaya yöneltebilir. Oysa aynı bulgular gözden geçirildiğinde, tam tersi sonuca da aynı ölçüde varılabilir: İmparatorluk daha önce bu

* 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü –ed.n.

164 MD 68/33.

165 MD 69/84 ve MD 69/89.

kadar çok fırtınaya maruz kalıp yine de sağlam durabildiğine göre, herhalde gözlemcilerin ona yakıştırdığından daha esnek bir yapıya sahip olmalı. 1589-1591 dolaylarındaki koşullar belki de bu kanaati doğruluyor olabilir. Bu kısa süreli barış döneminde imparatorluk kıtlıktan, hastalıklardan ve diğer karışıklıklardan azade kaldı. Hatta küçük bir fırsat çıkınca, padişah Venedik'e yeniden tahıl ihracatına bile izin verdi.[166] Osmanlılar, 1593'te Habsburglarla tekrar savaşa tutuştuklarında önceki yılların felaketlerini az çok atlatmış gibi görünüyordu. İmparatorluk yavaş bir başlangıcın ardından, 1594'ten itibaren Macar Cephesi'ne yönelik geniş çaplı ve iyi donanımlı bir dizi sefere girişti.[167]

Savaş önceki Osmanlı seferleri gibi kısa sürede zaferle bitmiş olsaydı, imparatorluk olağanüstü güçlüklerle karşı karşıya kalmayabilirdi. Doğa el vermiş ve iklim nispeten yumuşak kalmış olsaydı, uzun süreli bir çatışmanın giderleri bile kaldırılabilirdi. Oysa 1590'lar ülkeye 1580'lerin en kötü yıllarını bile çok geride bırakan askeri yenilgiler ve doğal felaketler getirecekti. Bunların bir araya gelişi felaketlere Osmanlı yaklaşımının temelinde yatan zaafları, özellikle de imparatorluğun kıtlık, hastalık ve karışıklık sinerjileri ile onların imparatorluğun tedarik sistemini sarsma potansiyeli karşısındaki aczini açığa çıkaracaktı. Ancak bu anlatıya geçmeden önce, dikkatimizi imparatorluğu isyana ve krize sürükleyecek taşma noktasına varılan belirli bir bölgeye çevirmemiz gerekir.

166 MD 67/114.

167 Murphey, *Ottoman Warfare*, 6-9. 1593-1606 savaşının yürütülüşüyle ilgili ayrıntılar için bkz. Finkel, *Administration of Warfare*.

4

SINIRDAKİ DİYAR: KARAMAN VE LARENDE

İmparatorluk 1580'lerin sonlarına doğru istikrarına ve tedarik sistemlerinin işleyişine yönelik tüm yapıyı etkileyen tehditlerle karşı karşıya geldi. Ne var ki, sonraki on yılda Osmanlı topraklarını saracak kriz ve isyanın kökleri belirli bir bölgenin sorunlarında yatmaktaydı: Ortagüney Anadolu'daki Karaman eyaleti, özellikle de güneydoğu kesimindeki Larende sancağı. Krizin neden imparatorluğun büyük şehir veya tarım merkezlerinden biri yerine iç kesimdeki bu yoksul eyalette patlak verdiğini anlamak için, bu bölümde Karaman'ın kendine özgü tarihine ve coğrafyasına daha yakından bakacağız. Nispeten geç ve güç bir fetihle alınan Karaman, geçmişte bağımsız bir imparatorluğun merkeziydi ve Osmanlı egemenliğine uzun süre direnmişti. 16. yüzyıl sonlarına varıldığında, Ortagüney Anadolu'nun bu bölgesi imparatorluktaki nüfus baskısının ve ekonomik çalkantının en feci sonuçlarına sahne olması itibariyle, 1590'ların Celâlî İsyanı'nda açığa çıkacağı üzere patlamaya hazır bir durumdaydı.

Yarı Kurak Bozkır

Coğrafi açıdan Karaman eyaleti batı ve güneyde Anadolu'nun Akdeniz kıyı şeridi ve Suriye'yle, doğuda da dağlar ve çöllerle çevrili yarı kurak bozkırda yer almaktaydı. Bu yarı kurak bozkır günümüzde Türkiye, Irak ve Suriye sınırlarına yakınlığıyla gerçek anlamda "sınırdaki diyar" sayılır.[1] Osmanlı döneminde bu siyasal sınırlar haliyle henüz yoktu; şimdi bölgeyi bölen milliyetçilik kavramları ve ulus-devletler bile daha ortaya çıkmış değildi. Ancak bozkır yine de üç önemli bakımdan sınırdaki diyardı: Birincisi kurak kuşağın kenarında yani genelde yağmurla beslenen tarımın sınırını belirleyen 300 milimetrelik eşyağış eğrisinin yakınındaydı. 16. yüzyılın demografik yayılma sürecinde, bu bölgedeki ekim modern çağ öncesi sınırlarına dayanarak, bir daha ancak modern sulama ve traktörlerin devreye girişiyle erişebileceği ekili dikili alan genişliğine ulaştı.[2] İkincisi bozkır yerleşik ve göçer toplumları ayıran ara kuşağı kaplamaktaydı. Arabistan'ın gerçek çöllerinin aksine, bu kesimde arazi tarım ve hayvancılık arasında gidip gelmiş ya da ikisinin örtüşmesine sahne olmuştu; binlerce yıl boyunca ağır basan siyasal ya da demografik dengeye göre, göçerler ve çiftçiler defalarca birbirlerini zorla bölge dışına çıkarmıştı.[3] Üçüncüsü, söz konusu diyar Osmanlı siyasal denetiminin sınırında yani imparatorluğun doğrudan idare edebildiği ve savaş zamanlarında olağanüstü vergiler ile yükümlere başvurabildiği toprakların en uç kesimindeydi. Okur Anadolu'nun o dönemde "Türk" olduğunu ve dolayısıyla Balkanlar, Mısır ya da Karadeniz'e nazaran Osmanlı İmparatorluğu'yla bir bakıma daha bütünleşik olduğunu sanabilir; oysa bu izlenim son derece yanıltıcıdır. Yerel hanedanların direngenliği ve kara ulaşımının güçlükleri, zamanla kopup ayrı ulus-devletlere dönüşecek bölgelerin çoğuyla karşılaştırıldığında, Anadolu'nun fethini aynı ölçüde zorlaştırmış ve hatta Osmanlı dönemi boyunca yönetilmesinde daha büyük zorluklar yaratmıştı.

---

1 İbarenin alındığı kaynak Göyünç ve Hütteroth, *Land an der Grenze*.

2 Hütteroth, "Between Dicle and Firat", 21.

3 Khazanov (*Nomads and the Outside World*, 62 ve çeşitli yerlerde) bu özgün "Ortadoğu" tarzı göçerliği açıklar.

Sınırdaki diyarın ücra bir çöl olmadığını, basbayağı kıyıdaki dağ sıralarının yağmur gölgesinde yer aldığını belirtmek gerekir. Nemli hava kütleleri kış ve ilkbahar mevsimlerinde Orta Akdeniz'den gelip doğu kıyıları üzerinden geçerken, taşıdıkları nemin büyük kısmını orografik etki* olarak bilinen süreçte yaylalara bırakır. Dağ sıralarının rüzgâraltı tarafı, kıyılardan ya da denize bakan yamaçlardan kaçınılmaz olarak daha kuru olur. Örneğin İstanbul'dan Türkiye'nin şimdiki başkenti Ankara'ya günümüzde otobüsle ya da uçakla bir yolculuk, sulak tepelerden engebeli kuru ovalara doğru ani bir değişim izlenimi uyandırır. Dakikalarla ölçülecek bir sürede, yeşil manzara yerini tozlu bir boz görüntüye ve oldukça modern çiftlikler de yerini koyun sürüleri güden çobanlara bırakmış gibi görünür.

Ankara'ya yolculuk Anadolu'daki yarı kurak bozkırın başka bir çarpıcı özelliğini ortaya koyar: Görünüşte umut verici olmayan bir arazi yapısından fışkırmış birçok önemli şehirden ve imparatorluk başkentinden geriye kalmış izler. Anadolu'nun ortasına Ankara'yı diken sadece modern milliyetçilik değildi. Bu şehir Tunç Devri sonlarının Hititlerinden beri neredeyse sürekli oturulan bir yerdi. Düz bir tepede kurulu olan daha da eski Hitit başkenti Hattuşa biraz doğusunda kalır. Ankara'dan yine kısa bir yolculukla, güzel bir nehir vadisinde yer alan antik Pontus başkenti Amasya ya da güneydoğuya düşen tepelerdeki Selçuklu başkenti Sivas ziyaret edilebilir. Bu şehirlerden çoğunun yüzyıllar boyunca temel coğrafyada bir değişiklik olmaksızın birçok değişik ad almış olması, söz konusu bölgenin uzun tarihinin, çevresel ve siyasal koşullara bağlı olarak nüfusunda yaşanan iniş çıkışların bir kanıtıdır. Aynı şehirlerin binlerce yıl varlığını sürdürmüş olması da hem bereketli hem de savunulabilir yerlerin azlığına ve bunların çevredeki daha düz kırsal kesim ile Anadolu'nun kara ticaretine hâkim olma potansiyeline tanıklık eder.

Bu merkezlerden birçoğunun talihi Ortadoğu'nun ilk büyük Türkî hanedanı Selçukluların egemenliği altında kervan

* Nemli havanın bir dağ sırasını aşarken yükselmesi sırasında oluşan yağmur, kar ya da başka türden yağış –ed.n.

ticaretinin yükselişiyle parladı. Sert bir iklim döneminde Orta Asya'dan sürülen bu Türk boyu 11. yüzyılda İran üzerinden bölgeyi istila etmişti.[4] Sonraki yüzyıllarda Selçukluların siyasal parçalanması sürecinde, bazı Anadolu şehirleri küçük ardıl hanedanların başkentleri olarak öne çıktı; aynı hanedanlarca inşa edilen birçok cami ve anıt günümüzde bu şehir merkezlerini hâlâ süsler. Sonuçta bu hanedanların hepsi 15. yüzyılda yükselen Osmanlı Devleti'ne yenik düştü; ancak birçoğu uzun ve cesur bir direniş sergiledi ve başkentleri daha sonraları bölgesel ticaret ile taşra idaresi merkezleri olarak canlandı. Osmanlı yönetimi altında, yarı kurak bölgenin nüfusu özellikle hızlı bir artış göstererek birçok kasaba ile köyü önceki bölümlerde anlatılan nüfus baskısının ve kıtlığın aşırılıklarına maruz bıraktı.

Karaman

Karaman eyaleti bu kalıpları kusursuzca yansıtır. Nispeten düz ve bereketli bir vadiyi kaplayan eyalet, kabaca kıvrımlı Ortagüney Anadolu kıyı şeridi boyunca uzanan Toros Dağları çanağındaki alanı kaplamaktaydı. Bu alan doğuda Kapadokya'nın neredeyse ay yüzeyine benzer arazi yapısına, batıda Pisidya göllerine, kuzeyde de Tuz Gölü'nün çöl bölgesine ve Kırşehir civarındaki bozkıra kadar uzanıyordu. Neolitik çağda yerleşime açılan ve sırasıyla Hititler, Frigler, Lidyalılar, Yunanlar, Romalılar ve Bizanslılar tarafından yönetilen bölge, 11. yüzyılda (antik çağdaki adı Iconium olan) Konya'yı başkent edinen Rum Selçuklu Sultanlığı'nın merkezi haline geldi. Ünlü mutasavvıf Mevlana Celâleddin Rumî'nin memleketi ve önemli kervan şebekelerinin odağı olan bölgenin gelişimi, buranın 1250'lerde Ortadoğu'ya yönelik Moğol istilasını izleyen kargaşaya ve aşiret göçlerine yenik düşmesine kadar sürdü. Sonraki yıllarda bölgeye giren Karamanlı Türkler 1256'da Larende'yi ve ardından 1312'de Konya'yı başkent edinerek, bölgeyi yaklaşık 200 yıl yönetti. Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid 14. yüzyıl sonlarında hızlı bir istila harekâtıyla Karamanlı topraklarının

4 Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels.*

çoğunu ele geçirdi. Ama Osmanlıların 1402'de Timur'a yenilmesiyle, Karamanlılar eski topraklarını ve daha fazlasını en azından bir süre için geri aldı. Osmanlılarla 1440'lardan itibaren girişilen bir dizi yeni savaş, Karamanlıları tekrar bağımlı konuma düşürdü ve zamanla bölge genişleyen imparatorluğun bir eyaletine dönüştü. Ne var ki, Karamanlı direnişi 15. yüzyıl boyunca sürdü ve ancak Osmanlıların 16. yüzyıl başlarında yeni bir vergiye karşı isyanı ezmesinden sonra kırıldı.[5] O şartlarda bile Osmanlılar eyalette sükûneti korumak açısından vergi muafiyetleri tanımak ve eski Karamanlı eşrafının çoğunu yerinde tutmak zorunda kaldı.[6] Sonraki yüzyılda *"Osmanlı barışı"* altında ticaret ve tarımın gelişmesiyle birlikte, bölge eski önemine bir ölçüde kavuştu. Konya önemli bir eyalet merkezi olarak canlandı; Kayseri, Karahisar (şimdiki Afyon) ve zamanla Larende ve diğer Karamanlı şehirleri yıllarca süren bir büyüme ve refaha sahne oldu.

Günümüzde Türkiye'nin tahıl ambarı olan Konya ovası, yoğun sulama ve gübreleme uygulanan arazilerde sağlam bir buğday fazlası üretir. Oysa Osmanlı belgelerinde eyaletle ilgili olarak 400 yıl kadar önce çizilen tablo çok farklıydı. Oldukça şans eseri bir sonuçla, imparatorluğun diğer bölgelerinden çoğuna nazaran Karaman'ın tarihsel coğrafyası hakkında daha fazla şey bilmekteyiz. Karaman'ın kanunnameleri, *kadı sicilleri* ve vergi defterleri üzerine yürütülen bir dizi araştırma ve erken modern çağ seyyahlarının, günümüz antropologlarının ve coğrafyacılarının gözlemleri sayesinde, Osmanlı döneminde Ortagüney Anadolu'da arazi kullanımı ile nüfus alanındaki ana gelişmelerden bazılarını ortaya koyabilecek durumdayız.[7]

---

5 Karamanlılar için bkz. Faruk Sümer, "Karaman-Oghullari (Karamanids)", *Encyclopedia of Islam Online*, ed. P. Bearman, http://www.brillonline.nl; Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey* (Londra: Sidgwick and Jackson, 1968); İ. H. Konyalı, *Karaman Tarihi* (İstanbul: Baha Matbaası, 1967).

6 İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest."

7 Bu araştırmalardan bazıları şunlardır: Alâadin Aköz, "Şeriye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl Sonunda ile XVII. Yüzyıl Başlarında Karaman" (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 1987); N. Beldiceanu ve I. Beldiceanu-Steinherr, "Recherches sur la province de Qaraman au XVIe siècle, étude et actes", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 11 (1968): 1-129; Irene Beldiceanu-Steinherr, "Un transfuge qaramanide aupres de

Bu araştırmalar yüzyılın sonuna doğru nüfus artışının, eyaletteki arazinin ve tarımın kaldırabileceği sınırları imparatorluğun diğer kesimlerinden daha fazla aştığını açıkça gösterir.

Eyalet kanunnamelerinde belirtilen hususlar yerel arazi kullanımına ilişkin göstergeler sunar. Bir tarifeye göre, tam *çift* en iyi arazide 60 *dönüme*, vasat arazide 80-90 *dönüme* ve en kötü arazide 120 *dönüme* denkti; yani tarla büyüklüğü modern terimle 5-10 hektar arasındaydı. Bunlar Anadolu'nun geneli için oldukça tipik rakamlardı; ama özellikle (sonraki başlık altında ele alınacağı üzere) 16. yüzyıl sonlarında hâlâ çok az hanenin tam *çift* sahibi olduğu göz önünde tutulunca, böyle kuru araziler açısından düşük sayılırdı. Kanunnameler çiftçilerin her *çift*e dört Bursa *müd*ü (yaklaşık 450 litre) tohum ekmesini öngörmekte ve azami tahıl ekimini teşvik etmek amacıyla, ekilmeyen ya da yetersiz ekilen araziler için vergi cezaları koymaktaydı. Bire dört gibi normalden daha yüksek bir verim oranı varsayıldığında bile beş kişilik bir ailenin vergilerden ve tohumluk ürünün ayrılmasından sonra rahat bir geçime kavuşması için yaklaşık bir tam *çift*e gerek vardı. Yarım *çift*e sahip bir aile geçinmek için ayrıca hayvancılıktan, bahçecilikten ya da *mezra*da ekimden gelir sağlamak zorundaydı; arazisi yarım *çift*ten az olan aileler pekâlâ biçare koşullarda yaşamış olabilir.

Kanunnamelerin başka kısımları *suğla*larda yani sulanan arazilerde keten, kenevir ve sebze ekimine göndermede bulunur. Genelde bu sulama yerel örf dışında çok sınırlı düzenle-

---

la Porte ottomane: Reflexions sur quelques institutions", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973): 155-67; Süleyman Demirci, "*Avârız* and *Nüzul* Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1620s-1700", *Belleten* 70 (2007): 561-88; Akif Erdoğru, "Some Observations on the Urban Population of Karaman Province", *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie*, ed. D. Panzac (Paris: Peeters, 1995); Akif Erdoğru, "Karaman Vilayeti Kanunnameleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 4 (1993): 467-516; Semavi Eyice, *Karadağ ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1971); Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*; Hütteroth, *Laendliche Siedlungen*; Jennings, "Urban Population in Anatolia" Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens*.

meye tabiydi. Anlaşıldığı kadarıyla Karaman'daki uygulama sel sularını bentlerle toplayıp yapay göllere aktarmaya dayalıydı. Ama düzenlemenin sulanan belirli arazilere mahsus olması, sulamanın sınırlı düzeyde kaldığını gösterir. Bölgenin tarihsel su şebekelerine ilişkin uzun bir kataloğa dayanarak sonuca varmak gerekirse, Osmanlıların çabalarını daha çok şehir içme suyu üzerinde yoğunlaştırdıkları ve ancak 19. yüzyıl sonlarında geniş çapta geliştirilen kırsal sulamayla oldukça az ilgilendikleri söylenebilir.[8] Dahası, sulanan arazilerin çok daha yüksek bir oran üzerinden vergilendirilmesi mümkündü; bunun amacı belki de yeni su şebekelerine özel yatırımı caydırmaktı.[9] Aksaray örneğinde, lakayt *tımar* sahiplerinin bakım için gerekli yatırımlardan kaçınmaları nedeniyle, önceki sulama tesislerinin Osmanlı yönetimi altında bozulduğunu görmekteyiz. Bir coğrafyacının belirttiği gibi, titiz bir denetim olmadığında, bölgenin ağırlıklı karstik topografyası genelde akarsuları emerek geride çoğunlukla yetersiz, münferit ve mevsimlik su birikintileri bırakır.[10]

16. yüzyıl *tahrir*lerine bakılırsa, Karaman'daki tarım imparatorluğun diğer kesimlerine nazaran çeşitlenme yönünde oldukça sınırlı bir değişim geçirdi. Bir araştırmada bölge anlatılırken, tereddütlü bir ifadeyle "tahılın neredeyse tek ürün olduğu, muhtemelen bir miktar hayvancılıkla tamamlandığı" sonucuna varılır.[11] Bölge toprağı oldukça verimli olsa da, bulgular sonuçta köylülerin her zaman bu potansiyeli ortaya çıkaracak araçlardan yoksun olduğuna işaret eder. Çevresel, teknolojik ve ekonomik kısıtlamalarla sıkışan *reaya*nın artan nüfus doğrultusunda üretkenliği yükseltmesi için çok az fırsat ya da teşvik vardı.

---

8 Mehmet Bildirici, *Tarihi Su Yapıları: Konya, Karaman, Niğde, Aksaray, Yalvaç, Side, Mut, Silifke* (Ankara: T. C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 1994).

9 Beldiceanu, "Recherches sur la province de Qaraman" ve Erdoğru, "Karaman Vilayeti Kanunnameleri."

10 Hütteroth, *Laendliche Siedlungen*, 21.

11 İslamoğlu ve Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends", 420.

Batılı ziyaretçilerin gözlemleri bu sonucu destekler. Bölgeyi 1550'lerde dolaşan [Avusturya] sefiri Ogier Ghiselin de Busbecq beslenme üzerine şu yorumda bulunmuştu:

> Türkler öylesine kanaatkâr ve yemenin zevklerini düşünmekten öylesine uzak ki, sofralarında ekmek, tuz, biraz sarımsak ya da bir soğan ve ... yoğurt dedikleri bir tür kesilmiş süt olunca, daha fazlasını hiç istemezler. Bu bakımdan yiyecek ve içecek masrafları çok azdır – o kadar az ki, ülkemizdeki bir adamın bir günde yiyeceğe harcadığı paranın bir Türk'ün on iki günde harcadığından daha fazla olduğunu söyleyebilirim.[12]

Yaklaşık 400 yıl sonra, Kırşehir'de yaşayan bir antropolog benzer gözlemlerde bulunacaktı.[13] Onun tahminlerine göre, verim düzeyi şehir çevresindeki sulanan arazilerde hâlâ 1.200 kilo/hektar dolayındayken, köy tarlalarındaki sulanmayan arazilerde 700 kilo/hektar civarına inmekteydi. (Ekilen tohuma ilişkin Osmanlı rakamlarını esas alırsak ve verili bir yılda bir *çift*te yaklaşık 1,5 hektarın ekildiğini varsayarsak, 700 kilo/hektar bize bire dörde yakın bir verim oranı verir.) Ovalardaki kuru tarlalar iki yılda bir nadasa bırakılırken, daha yüksek kesimlerdeki tarlaların bazen üç-beş yıl aralıksız sürülmediği olurdu. Sulama yapıldığı kadarıyla basitti ve ürünü sulamaya olduğu kadar taşkınları önlemeye de yönelikti. Seki açma nadir görülen ya da hiç rastlanmayan bir yöntemdi. Tarım teknolojilerinde yüzlerce ve belki de binlerce yıldan beri hiçbir değişim emaresi yoktu. Kuraklık ve mahsul kıtlığı kırsal kesimi her on yılda bir vurarak, bunun yakın aralıklarla iki ya da daha fazla sefer yaşanması felakete yol açardı.

Buna karşılık, 16. yüzyılda bölge imparatorluktaki en hızlı nüfus artışlarından birine sahne oldu. Barkan'ın Bölüm 2'de aktarılan ilk tahminine göre, Karaman'nın nüfusu 1520'lere

12 E. Forster (ed.), *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (Oxford: Clarendon, 1927), 52-3.

13 Ruben, *Kırşehir*, bölüm 3, kısım A.

Bir kuraklık mevsiminde Konya çevresindeki arazi yapısı (yazarın çektiği fotoğraf).

kıyasla daha 1570'lerde %80'lik bir büyümeye ulaştı; bu oran Anadolu'nun diğer kesimlerinde %40-50 olan büyümenin neredeyse iki katıydı.[14] Bir uç örnek vermek gerekirse, Erciyes Dağı yöresi (Kayseri civarı) 1500'den 1584'e kadar %261'lik bir büyüme gösterdi; tek başına son otuz yıldaki artış iki katın üzerindeydi. Göçler hiç kuşkusuz bir rol oynasa da, köyler ve şehirlerdeki artışın dengeli olması, büyümenin büyük ölçüde doğal olduğuna işaret eder.[15] Dahası, buradaki ve bölgenin başka kesimlerindeki büyümede, göçerlerin iskân edilmesinin ve daha önce hayvancılık yapılan yerlerin ekili alanlara, muhtemelen daha önce çorak ve ormanlık arazilerin otlaklara çevrilmesinin payı yüksekti. Örneğin 1575 tarihli Karaman kanunnamesinde kaç *yörüğün* Kayseri yakınındaki arazilere yerleştirildiği ve yeni sicillere nasıl *reaya* olarak geçirilecekleri belirtilir.[16]

14 Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys."

15 Jennings, "Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dağı."

16 Erdoğru, "Karaman Vilayeti Kanunnameleri."

Karaman *tahrir*lerinin incelenmesi 1570'lere doğru artan baskın nüfus baskısı ve hızla azalan marjinal getiriler yönünde bir izlenim verir. Örneğin nüfusun hızla arttığı Erciyes Dağı yöresinde birkaç yer, anlaşıldığı kadarıyla yeterli bir tarımsal fazlayı korurken, diğerlerinde kişi başına verim ancak geçim düzeyine indi.[17] Başka bir örnek vermek gerekirse, Konya ovasındaki Akşehir civarında vergi mükellefi yetişkin erkek sayısı 1520'ler ve 1580'ler arasında iki kata yakın bir artışla 922'den 1.727'ye çıkarken, ekim alanlarını genişletmeye dönük çabalar yüzyılın sonu itibariyle başarısızlığa uğramış gibiydi. "Sonuçta, mevcut tarım arazilerini zorlayarak daha yüksek bir hasadı elde etmeye çalışmaktan başka seçenek yoktu. Bu anlamda başarı sadece vasat sayılırdı. Buğday hasadı değer olarak yüzde 15,8, arpa hasadı ise yüzde 22,3 oranında arttı."[18] Benzer bir kalıbın görüldüğü Konya yöresinde nüfus %80'i aşkın bir oranda büyürken, genel tahıl hasadı artışı nadiren %25'i buldu.[19] Yüzyılın ortalarındaki görece istikrardan sonra, şehirde tahıl fiyatı 1570'lerin ortalarında yükselişe geçerek daha 1590'lardaki krizden önce birkaç misli arttı.[20] Eyalet merkezine yakın yörelerde mülklerin küçüldüğü ve kişi başına gıda arzının azaldığı benzer bir kalıp ortaya çıktı; bu yörelerin birçok sakini makul ölçüde geçimini sağlayabileceğinden daha az toprak işler duruma düştü.[21] Karaman köylülerinden birçoğunun, toprak sahibine mahsulden daha büyük pay veren ve muhtemelen genel vergi yükünü artıran "*malikâne-divanî*" sistemi çerçevesinde çalışmasının da işe yaramadığı söylenebilir.[22]

Merkezi idarenin 1570'lerde Kıbrıs'a göçmen yerleştirme çabaları, Karaman'ın kötü durumuna ilişkin başka bulgu-

17 Jennings, "Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dağı."

18 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 196-7.

19 *Age.*, 200.

20 *Age.*, 208-10.

21 Örneğin Suraiya Farɔqhi, "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century", *Archivum Ottomanicum* 8 (1984): 215-50.

22 Karaman bölgesinde *malikâne-divanî sistemi*nin işleyişi konusunda daha geniş bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, "The Tekke of Haci Bektaş: Social Position and Economic Activities", *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976): 183-208.

lar sunar. II. Selim 1570'de adayı ele geçirdikten sonra, Orta Anadolu'nun, özellikle de Karaman'ın fazla nüfusundan kurtulma fırsatını kaçırmadı.[23] Merkezi idare 1571 dolaylarında Karaman *kadı*larına göçmenlerin adaya gidişine izin vermelerini bildirdi;[24] birkaç ay sonra başka bir emir özellikle Konya, Larende, Kayseri ve Niğde *kadı*larına, başta topraksız zanaatkârlar olmak üzere daha fazla göçmen gönderme ve vergi muafiyetleri tanınacağı vaadinde bulunma talimatını verdi.[25] Kısa bir süre sonra Karaman, Anadolu, Rum ve Zülkadriye eyaletlerine Kıbrıs çiftliklerinin nimetlerini öven ve gönderilecek yeni göçmenlerin bir dökümünü veren daha kapsamlı bir emir gönderildi:

> ...sa'b u sengistân [sarp ve taşlık] yirlerde mütemekkin [yerleşmiş] olup bir husûsda muzâyakaları [darlıkları] olan re'âyâyı ve re'âyâ arasında şirret ü şekâ [şirretlik ve alçaklık] ile ma'rûf olanları ve vilâyet tahrîrinde yazılmayup kalan re'âyâ ve re'âyâ oğulları ve sonradan âhar yirden [başka yerden] gelüp mütevattın olanları [vatan tutanları] ve kendülerin[in] yirleri olmayup ücret ile yir tutan re'âyâyı vakt-i medîdeden [uzun zamandan] berü yaylak u [ve] bâğ u bâğçe ve yir da'vâsın idüp [yer davası edip] araları fasl olmayup [düzelmeyip] nizâ' [çatışma] üzre olanları ve ehl-i karyeden [köy halkından] olup yirlerin ve yurtların bırağup kasabât u şehrlerde mütemekkin olanları [yerleşenleri] ve'l-hâsıl eğer kasabât ve eğer kurâ ve şerhlerde bîkâr olup [işsiz] işi gücü olmayup gündelik eyleyenlerden [gündelikçi olanlardan] ve şehr ü kasabâtda sâkin olan erbâb-ı hıref [zanaatkâr] ve ehl-i sanâyı'den [sanat sahiplerinden]...[26]

Buradaki ima sadece böyle kişilerin çokluğu değil, bulunabilecekleri en uygun yerin yarı kurak kuşağın zor durumdaki eyaletleri olduğuydu. Nitekim İç Anadolu'da da çoğunluğu topraksız ve aylak olmak üzere yaklaşık 20.000 kişi adaya göç

23 Kıbrıs'a göçmenlerin yerleştirilmesine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 282-4 ve Gümüşçü, "Internal Migrations."

24 MD 12/302.

25 MD 10/378-79.

26 MD 19/669.

ettirildi; ancak bunun nüfus baskısı üzerinde belirgin bir etkisi olmadı.[27]

Bölge içinde de, özellikle köylülerin arazi ya da iş için yurtlarından ayrılışıyla göç hızlandı. Üstelik çiftliklerini kaybeden köylüler yakın kasabalara yönelirken, kasabalılar denklerini toplayıp yakın şehirlerin yolunu tuttu ve bazı şehirliler Konya'ya ya da İstanbul'a göç etti.[28] İstanbul'daki imar işleriyle ilgili yevmiye defterlerinde özellikle Kayseri'den gelmiş işçilerin ağırlıklı bir yer tuttuğunu görmekteyiz.[29] Başka belgeler Karaman'ın suçlarda ve eşkıyalıkta da yüksek bir paya ulaştığına işaret eder. Örneğin Akşehir[30] ve Afyon[31] 1570'lerde *sohta*ların hedefleri haline geldi ve Akşehir 1583-1584 seferi sırasında patlak veren genel kanunsuzluk dalgasında eşkıyalıktan mağdur oldu.[32] Bu arada Larende Toros Dağları'ndan gelen eşkıyaların ve yağmacı aşiretlerin bir hedef tahtasına dönüştü.[33] Şiddetin en tedirgin edici belirtisi ise, 1584 tarihli bir belgede anlatıldığı üzere, 70-80 atlıdan oluşan bir çetenin eyalet boyunca köy köy dolaşarak talana girişmesiydi.[34] Böyle saldırılar henüz seyrek olmakla birlikte, Küçük Buzul Çağı krizinde yaşanacak olayların bir habercisiydi.

Larende

Zamanla Celâlî İsyanı'nın merkez üssüne dönüşecek olan Larende, nüfus baskısının ve bağlantılı sorunların en kötü sonuçlarına sahne olan yerlerden biriydi. Konya Ovası'nın güney kenarında ve Toros eteklerinde yer alan bu kasaba küçük çıkıntılı bir tepede kurulu Karaman Kalesi'ni çevrelemekteydi. Yörede yerleşimin başlangıcı Neolitik Çağ'a kadar inmektey-

27 Gümüşçü, "Internal Migrations", 242.

28 *Age.*

29 Jennings, "Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dağı."

30 MD 12/925.

31 MD 10/37.

32 MD 44/434.

33 MD 10/48 ve MD 10/173.

34 MD 53/250.

di ve bizzat kasabanın Tunç Çağı'ndaki "Laranta" adlı Hitit kalesine kadar uzanan bir tarihi vardı. Daha sonraları aynı yerde Frig ve Bizans yerleşmeleri kuruldu. Karamanlılar da kasabayı ilk başkent olarak seçti. Kuru ekime elverişli alanların sınırlı olması nedeniyle, dışarıdan nüfus akışına rağmen yerel beldeler genellikle yüzyıllar boyunca hep aynı yerlerde kuruldu. Larende yöresiyle ilgili 16. yüzyıl Osmanlı *tahrir*lerinde kayda geçirilen 194 köyden 165'ini bugün bile saptamak mümkündür,[35] hem de yörenin Küçük Buzul Çağı krizinin en feci şiddet ve kaçış olaylarından bazılarına maruz kalmasına karşın. Toprak bereketlidir ve bugün de buğdayla birlikte diğer temel gıda ürünleri yoğun olarak ekilmektedir. Ne var ki, modern Türk tarımına damgasını vuran yoğun sulamanın ve bol gübre kullanımının uygulanmadığı Osmanlı döneminde araziler çok farklı bir görünüm taşımış olsa gerek. Yıllık ortalama yağış ancak 340 milimetre olduğundan, hububat açısından güvenilir kuru tarım eşiği zar zor geçilmekteydi.

Larende, Karamanlı İmparatorluğu'nun merkezi olduğu dönemde idare ve kara ticareti açısından önemli bir odaktı. Karamanlı başkentinin 14. yüzyılda Konya'ya taşınmasından sonra bile önemini korudu ve özellikle Timur'un 1402'de Sultan Bayezid'i yenilgiye uğratmasının ardından Karamanlı ha-

Karaman Kalesi'nden Toros eteklerinin manzarası (yazarın çektiği fotoğraf).

35 Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, 48-55.

nedanının dirildiği 15. yüzyılda gelişti. Ancak Osmanlı fethiyle birlikte başlıca Doğu-Batı ticaret yollarının ve idare merkezinin kuzeydeki Konya'ya kayması, Larende'yi geçici bir ekonomik gerilemeyle karşı karşıya bıraktı. Osmanlıların 1570'te Kıbrıs'ı fethetmesi, adayla ticaretin ana limanı Silifke'ye giden yol üzerindeki Larende'nin eski konumuna yeniden kavuşmasını sağladı. Şehrin toparlanmasıyla birlikte, çevrede iskân genişledi ve yörenin nüfusu hızla yükseldi. 16. yüzyıl sonlarına varıldığında, Larende sancağı imparatorlukta en ağır nüfus baskısına maruz kalan yerler arasındaydı.[36]

Sancağın nüfusu 1500'den 1584'e kadar yaklaşık üç kat arttı ve yüzyıl ikinci yarısında %1'in üzerinde yıllık büyümeyi sürdürdü. Bu arada ekim alanlarının pek genişlememesi, arazi sahipliğinde muazzam bir daralma yarattı. 16. yüzyılda vergi mükellefi yetişkin erkekler arasında tam *çifte* sahip olanların sayısı 905'ten 309'a inerken, yarım *çifte* sahip olanların sayısı 2.200-2.300 arasında bir seyirle aşağı yukarı aynı kaldı. Öte yandan, yarım *çiftten* az araziye sahip olanlar ("*bennak*") 482'den 3.786 gibi dikkat çekici bir sayıya ulaştı; bekâr ve topraksız erkek ("*caba*" ve "*mücerred*") sayısı ise 1500'de 800 iken, 1584'te 4.400'ü aştı.[37] Böylece vergi mükellefi başına tahıl üretimi üçte ikiden fazla bir düşüş gösterdi ve özellikle buğdayda aşırı açıklar ortaya çıktı.[38]

Aynı dönemde Larende kasabası da çevredeki kırsal kesimden sürekli bir topraksız göçmen akınına uğradı.[39] Üstelik sancağın Toros Dağları'nın eteklerinde yer alması, dönemin belgelerinde "çetin ve taşlık", iskân ve tarım alanları yetersiz bir yöre olarak nitelendirilen engebeli İçel'den gelen göçmenler için bir varış yeri olmasına yol açtı.[40] Daha önce belirtildiği

36 Bölgenin tarihi ve coğrafyası için bkz. Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, 15-47 ve A. de Groot ve J. Rogers, "Laranda", *Encyclopedia of Islam Online*, ed. P. Bearman, http://www.brillonline.nl.

37 Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, 202-3.

38 *Age.*, 184.

39 Gümüşçü, "Internal Migrations in Sixteenth Century Anatolia."

40 Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, 187-8.

Larende'de (şimdiki Karaman) bir Karamanlı camisi (yazarın çektiği fotoğraf).

gibi bu yörenin eşkıya baskınlarının bir kaynağı olması, Larende'nin ve Silifke limanının sorunlarını artırdı.[41] Toros Dağları'ndan gelen göçmenler 1590'lardaki kriz sırasında Celâlî İsyanı'nın patlak vermesinde de bir rol oynayacaktı.

Merkez ve Çeper

16. yüzyıldan kalan belgeler, Karaman eyaletinin coğrafi ve idari anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez bölgesi içinde kaldığını açık seçik gösterir. Sıkça düzenlenen *tahrir*ler

41 MD 7/1752. Bkz. Bölüm 3'te kıtlık başlığı.

ve savaş dönemi yükümlerine dair *matrah*lar, özellikle savaş döneminde imparatorluğun mali ve lojistik ihtiyaçlarını karşılamak üzere rutin olarak başvurulan on küsur eyalet arasında yer aldığına işaret eder. Dahası, askeri sefer hazırlıklarına ilişkin padişah emirlerinde, Kıbrıs'a yakınlığın da küçümsenmeyecek payıyla, Karaman *sipahi*lerine bir dizi vesileyle değinildiğini görmekteyiz. Bu önemli açılardan Karaman özellikle Kürdistan, Arnavutluk ya da Kırım gibi uzak ya da özerk bölgelerle karşılaştırıldığında, imparatorluk merkezinin parçası sayılmayı hak eder.

Ne var ki, imparatorluğun birçok kesimi gibi Karaman da Osmanlı imparatorluk ekolojisindeki rolü itibariyle daha çeperde yer alıyordu. İmparatorluğun Nil ya da Tuna kadar sıkı denetimine değecek ölçüde önemli bir tedarik bölgesi düzeyine asla çıkmadığı kesindi. Diğer kesimlerin mahsulleri üzerinde Edirne, Bursa ya da bizzat payitaht kadar geleneksel hak iddiasında bulunabilecek bir bölge de değildi. Ara sıra imparatorluğun tahıl, et ya da diğer temel mallara dönük talebi dışında, eyaletin çoğunlukla kendine yeterli olması beklenmekteydi; karayla çevrili konumu bu kendine yeterliliği pekiştiren bir etkendi.

Kara yoluyla sevkiyatın yüksek maliyeti nedeniyle Karaman'ın imparatorluk iaşesine katkısı çoğunlukla yüksek pahadaki mallara ve taşınması kolay mallara dayanırdı. İlk kalem içinde güherçile muhtemelen en önemli maldı; çünkü barut yapımında kullanılan hayati bir bileşendi ve besbelli ki Karaman en kritik tedarik alanlarından biriydi.[42] Havaleli mallarda Karaman'ın başlıca katkısı meşhur dağlıç koyunuydu. Daha önce değinilen [Avusturya] sefiri Busbecq, bu alışılmamış cins karşısındaki şaşkınlığını şöyle ifade etmişti:

> Bu diyarda ayrıca her biri üç ya da dört, hatta bazen sekiz ya da on libreyi bulan dolgun ve ağır kuyruklu koyun cinsine sıklıkla rastlanıyor (doğrusu sürülerde öbür cinsler pek yok gibi). Yaşlı koyunlarda kuyruk

42 Bkz. Bölüm 1. Karaman'ın güherçile sağlamasının örnekleri için bkz. MD 12/800-10.

Dağlıç Karaman koyunu (yazarın çektiği fotoğraf).

> bazen öylesine büyüyor ki, iki tekerlekli küçük bir el arabasına konuluyor; böylece koyun artık taşıyamadığı kuyruğu peşinden sürükleyebiliyor. Buna belki inanmayacaksınız, ama söylediklerim basbayağı gerçek. Böyle kuyrukların sağladıkları yağ açısından işe yaradığı inkâr edilemezse de, etinin geri kalan kısmı bizim koyun etinden daha kart ve daha az lezzetli gibi geldi bana.[43]

Aslına bakılırsa, günümüzde koyun esas olarak yün ve kuzusu için yetiştiriliyor; Konya'nın şimdiki koyun yetiştiricilerinin bana anlattığına göre, koyun eti nispeten ucuz ve düşük kaliteliymiş. Her ikisi de 16. yüzyıl Anadolu'sunda pek kullanılmayan zeytinyağı ve ayçiçekyağı, yemek pişirmede çoktan kuyruk yağının yerini almış.

Osmanlı döneminde ise bu koyunlar et ve yağ için yetiştiriliyor ve İstanbul'a epeyce yüksek sayıda koyun gönderiliyordu. Payitahtın ve ordunun et tedarikinde Tuna başta gelen kaynak olsa da, Orta ve Doğu Anadolu da bazen on binlerce koyunla katkıda bulunuyordu. Bunun büyük kısmını göçer ya da yarı

43 Forster (ed.), *Turkish Letters*, 46-7.

göçer Türkmenler sağlıyordu. Örneğin 1571'de bu aşiretlerden vergi olarak istenen koyun sayısı 60.000'di;[44] bu belki o yıllardaki en büyük katkı olmakla birlikte, Boğdan ve Eflâk'ın düzenli olarak sağladığı 200.000 küsur baştan hâlâ çok düşüktü. Karaman *reaya*sı da savaş döneminin olağanüstü vergileri ve zoraki alımları çerçevesinde gerek *celep* gerekse sıradan vergi mükellefi olarak katkıda bulunan kesimler arasındaydı. Yine 1571'de İçel sancakbeyinin yazdığı bir tezkerede, Larende'deki çok zengin bir tefecinin 50.000 koyun kotasını yerine getirememesinden şikâyet edilir; bölge için belgelerde saptayabildiğim en yüksek sayı açık arayla budur.[45]

Ne var ki, söz konusu yılın hem bölge hem de Osmanlı tedarikindeki rolü açısından bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Kıbrıs seferi besbelli ki Karaman'ın kaynaklarını alabildiğine zorlamıştı. Sıkıntıya düşen tek kişi, 50.000 koyunu sağlayamayan talihsiz *celep* değildi. İmparatorluk Karaman'da arpa ve un dâhil bir dizi mal için savaş dönemine özgü olağanüstü katkılar belirlemişti[46] ve eyalet anlaşıldığı kadarıyla kotayı dolduramamıştı. O yıl idareciler padişahtan en sert azarı yedi: "Şöyle ki; bir dahı ol cânibden hükm-i hümâyûn yazılup bir nesne taleb olunup ihmâlinüz arzoluna [görüldüğünde], azl ile konılmayup [azil ile yetinilmeyip] eşedd-i ukûbet ile mu'âkab olmanuz mukarrerdür [ağır cezalara çarptırılmanız kararlaştırılmıştır]."[47]

İmparatorluğun talebini karşılamada böyle aksaklıklar az rastlanır bir durum değildi; ama bu olayda padişahın tehdidinin şiddeti istisnaiydi. Dahası, karşı koyuşun getirdiği sonuç bu sefer neredeyse emsalsizdi. Aynı yıl padişah eyaletten koyun talebini basbayağı iptal ederek, bunun yerine Kıbrıs seferi için okçular gönderilmesini istemeye karar verdi.[48] Hatta bir padişah emriyle Konya-Silifke yolundaki (yani Kıbrıs'a git-

44 MD 12/927.

45 MD 12/334. Burada sözü edilen *celep* anlaşıldığı kadarıyla bölgenin namlı tefecilerinden ("*ribahor*") biriydi. Bkz. Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 37.

46 MD 12/397 ve MD 12/517.

47 MD 12/409.

48 MD 14/365.

mekte olan) koyunların sahiplerine iade edilmesi bildirildi.[49] İmparatorluk görevlileri ile Karaman ahalisi arasında neler geçtiğini tam saptayamazsak da, yerel kuvvetlerin imparatorluk taleplerine başarıyla direndiği söylenebilir; bunun ardında yatan, belki de her şeyden önce taleplerin gerçekçi olmayacak kadar yüksek olmasıydı.

Olayın önemi abartılmamalıdır. Bir kere, belgelerin tarihi tam açık değildir.[50] O yıl, günümüze ulaşan kayıtların açığa vurmadığı başka etkenler pekâlâ devreye girmiş olabilir. Yine de bu belgeler imparatorluk taleplerinin payitaht ve eyaletler arasında gerginlik yaratıp yaratmadığı ve böyle bir şeyin nasıl ortaya çıktığı gibi önemli bir soruyu gündeme getirir. Karaman gibi bazı eyaletlerin yakın döneme kadar Osmanlı yayılmasına direnmiş bağımsız beylikler olduğu göz önünde tutulunca, sorun daha kapsamlı bir boyut kazanır. Orta Anadolu'nun Türk hanedanları, kültür bakımından önemli ortak yanlarına karşın Osmanlı İmparatorluğu'nun (ve hele Türkiye Cumhuriyeti'nin) ataları değil ayrı devlet yapılarıydı.[51] Osmanlı tarihyazımı son yıllarda, özellikle Türk zulmüne dair Arap ve Balkan efsaneleri konusunda milliyetçi önyargılarının birçoğunu aşmış durumdadır. Buna karşılık, şimdiki Türkiye toprakları açısından, Cemal Kafadar'ın başka bir bağlamda belirttiği gibi, "[Osmanlı uzmanlarının] şovenist olmayan çalışmalarının bile temelinde yatan sürekli bir ulusal kimlik, doğrusal bir ulusallık ya da ulusal öz varsayımı" çoğu kez sürmektedir.[52]

Burada amaç Osmanlı bağlamında ulusal kimliği ele almak değildir. Üzerinde durduğumuz konu açısından önemli olan nokta, bu varsayımların Osmanlı gelişimine ilişkin alı-

49 MD 14/167.

50 Müh*imme defterleri*ndeki emirler fiilen verildikleri ya da gönderildikleri günün tarihini değil, kayda geçirildikleri günün tarihini taşırlar. Ancak her iki tarihin bildiğimiz örneklerde, çok farklı olmaları nadiren görülen bir durumdur. Bu soruna ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615* (Oxford: Clarendon, 1960), giriş bölümü.

51 Örneğin bkz. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 361.

52 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds* (Berkeley: University of California Press, 1995), 26.

şılmış anlatıyı şekillendirmiş ve belki de tarihçilerin özellikle Anadolu'da merkezin taleplerine karşı yerel direnişin rolünü görmelerini engellemiş olabileceğini kavramaktır. Osmanlı eyaletlerindeki siyasal fikirler ve faaliyetler şimdiye kadar klasik çağ tarihçilerinin ilgisini çok az çekmiştir. Ağırlıklı olarak imparatorluk merkezinden gelen kaynaklarımızın mahiyeti Karaman gibi yerlerdeki bağımsız gelişmeler konusunda çoğu kez bizi kafa karışıklığına sürükler. Kısım II'de göreceğimiz üzere, payitaht ve eyaletler ile merkez ve çeper bölgeler arasında ekolojik baskıların ağırlaştırdığı bu temel gerginlik, 16. yüzyıl sonlarındaki krizin nasıl patlak verdiğini anlamamız için bir anahtar sağlayabilir.

Sonuç: Karaman ve İsyan İklimi

Karaman'ın tarihi klasik Osmanlı imparatorluk ekolojisindeki en sıkıntılı zaafları gözler önüne serer. Eyaletteki koşullar 16. yüzyıl sonlarında en iyi yaklaşımla zorlu, en kötü yaklaşımla tehlikeli sayılırdı. Nüfus baskısı eyaletin zaten zayıf ekolojik kapasitesini aşındırmıştı. Basit tarımsal teknikler ve verimi düşük, yarı kurak ekili alanlar eyaleti en ufak iklim dalgalanmalarından etkilenmeye açık hale getirmişti. Karayla çevrili bu bölge hâlâ canlı hayvan sağlamak zorundaydı; ama zor zamanlarda dışarıdan gelen tahılla iaşe açığını kapatamayacak kadar ücraydı. Yoksulluk ve topraksızlık kırsal kesim boyunca kasabalara ve şehirlere göç eden çaresiz insanlardan oluşan istikrarsız bir sınıf doğurmuştu. Kuşaklar geçmesine rağmen, Karamanlı bağımsızlık ve direniş geleneği derinlerde varlığını sürdürüyordu. Bu etkenlerin hepsi Küçük Buzul Çağı'nda isyan ve krizin patlak vermesiyle bir araya gelecekti.

Kısım I İçin Sonuç: Bütünsel Bir Bakışla Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekolojisi

Osmanlılar açısından 1571 hem Osmanlı İmparatorluğu ekolojisinin zirvesini hem de krizin ilk belirtilerini görebildiğimiz bir yıldı. İmparatorluğun arazi ile kaynak yönetimi aynı yıl bir donanmayı yeni baştan kurma ve İnebahtı'daki felaketten askeri zaferle çıkma gibi müthiş bir işi başardı. Osmanlı iskânı ile nüfusunun sürekli ilerlemesi, araziler ile malların Avrupa'daki en büyük şehri ve en güçlü orduyu ayakta tutmaya yetecek ölçüde imparatorluk denetimi altına alınmasını sağlamıştı. Kuzey Avrupa'ya ya da Çin'e kıyasla ekonomisi nispeten azgelişmiş ve toprakları seyrek nüfuslu olsa da, Osmanlı hiç kuşkusuz artık büyük dünya imparatorlukları saflarındaydı ve büyümesi neredeyse önüne geçilemeyecek şekilde sürmekteydi.

Öte yandan, bazı Osmanlı bölgelerinde savaş dönemi taleplerini karşılamanın güçlükleri görülmeye başladı. Nüfus artışı imparatorluk açısından hem iyi hem de kötü sonuçlar doğurdu; çünkü azalan marjinal getirilere bağlı olarak mevcut kaynak fazlası küçülmeye yüz tuttu. Yarı kurak topraklar diğerlerinden daha fazla sıkıntıya düştü; Karaman eyaleti belki de bu bölgelerin en başta geleniydi. Tekrarlanan kıtlık, salgınlar, eşkıyalık ve sürekli sefer gerginliği, Osmanlıların insan ile doğal kaynak yönetimindeki zaaflarını açığa çıkarmaya başladı.

Bazı bakımlardan bu sorunların sırf Osmanlı İmparatorluğu'na özgü olduğu pek söylenemezdi. Nüfus baskısı, doğal afetler ve savaşın getirdiği yükler 16. yüzyıl sonları Avrasya'sının bütün büyük devletlerini etkiledi. Dahası, yükselen giderler ve tırmanan enflasyonla belirlenen bir çağda bu devletlerin hepsi tedarik, özellikle askeri tedarik güçlükleriyle karşılaştı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu ekolojik koşullarıyla bağlantılı olarak olağanüstü zorluklarla karşı karşıya kaldı. Payitahtının, ordusunun ve donanmasının muazzam büyüklüğü, imparatorluğun kapsamlı kaynak yönetimi sistemlerini daha ağır bir yük altına soktu. Nüfusun artmasıyla birlikte, Yakındoğu topraklarının tarımda yoğunlaşma için nispeten az fırsat sunması ve Osmanlıların iskân için yeni uç bölgelerden

yoksun olması, topraksızlık ile kaynak sıkıntısı sorunlarını hızlandırdı. Yakındoğu'nun salgınlar ile iklim dalgalanmalarına, özellikle şiddetli soğuk ile kuraklık dönemlerine son derece duyarlı olduğu da ortaya çıktı.

Bütün bu sebeplerle Osmanlı İmparatorluğu Küçük Buzul Çağı'nın başlamasıyla birlikte krize düşen ilk ülkeler arasında yer alacaktı. Kaçınılmaz bir gerileme sürecine girmese de, imparatorluğun yoksullaşan köylülerinin imkânlarını zorlayan periyodik doğal afetlerden ve sürekli savaştan bir süre uzak kalmaya ihtiyacı olduğu apaçıktı. Kısa bir barış fırsatının çıktığı 1580'lerin sonlarında, böyle bir soluklanmaya nihayet geçilecekmiş gibi göründü. Ne var ki, Osmanlıların savaş için tekrar yola düştüğü 1593'te, imparatorluğu neredeyse yıkımın eşiğine getirecek olaylar zinciri artık başlamıştı.

KISIM II

KÜÇÜK BUZUL ÇAĞI KRİZİ

Kısım II İçin Giriş: İstanbul Boğazı'nın Donması

Şubat 1621'de[1] vakanüvis İbrahim Peçevî bir "nadir vak'a" gözlemledi. İstanbul Boğazı birkaç gün boyunca toplanan buzlardan sonra tamamen donmuştu.[2] Avrupa ve Asya'yı ayıran dar

1 Tam gün muhtemelen 9 Şubat'tı; çünkü olayı tasvir eden Venedik mektubunun taşıdığı tarih ve Naima, Kâtip Çelebi gibi sonraki vakanüvislerin verdiği tarih budur. Ne yazık ki, Osmanlı görgü tanıklarının her üçü de sadece genel bir ifadeyle H. 1030 (1620/21) kışından söz eder. Ayrıca bkz. William Griswold, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*, ed. H. Lowry ve D. Quataert (İstanbul: Isis, 1993), 33.

2 Tarihsel çağlarda kayda geçmiş buna benzer en az bir olay vardır: Bizans vakanüvisleri MÖ 763-764 kışında Karadeniz'den gelen büyük buz akışlarının Boğaziçi'nden geçip Konstantinopolis surlarına çarpışını gözlemlemişti. Bkz. I. Telelis ve E. Chrysos, "The Byzantine Sources as Documentary Evidence for the Reconstruction of Historical Climate", *European Climate Reconstructed from Documentary Data: Methods and Results*, ed. B. Frenzel (Stuttgart: Fischer, 1992). Diğer olası örnekleri aktaran bir kaynak için bkz. Y. Vural vd., "The Frozen Bosphorus and Its Paleoclimatic Implications Based on a Summary of the Histori-

su şeridini kaplayan buz köprüsü, kısa bir süre için iki kıtayı ve imparatorluğun iki yarısını birleştirdi. Peçevî bu olayın anısına, o yıl yazılmış bir şiiri aktardı:

> Emr-i Hak ile Sta[n]bul'da olan kış bu sene
> Belki dünya duralı olmadı bir böyle şitâ
> Üsküdar ile Stanbul dondu, derya kurudu
> Her gören kimse sanurdu deniz olmuş; Sahra
> Bunu kim gördü ki deryada buzun üstünde
> Kara yer gibi gider niceleri bi-perva... [3]

Başka bir görgü tanığı olan vakanüvis Hasan Beyzâde ise olayın daha kasvetli bir tasvirini kaleme aldı. Deniz buzlarının İstanbul'un iaşesini nasıl engellediğine dikkat çekerek, payitahtta o kış yaşanan kıtlığa ve sıkıntıya odaklandı:

> Ve Hicret-i Nebeviyye-i Mustafaviyye'nün [Peygamber'in hicretinin] bin otuz senesinde [1620/1 M.], bir vechile, şiddet-i şitâ oldı ki [öyle ki kış şiddetli oldu], Halîc-i Kostantiniyye, müncemid olup [donup], sefinesüz [gemisiz] buz üzerinden Üsküdar'a ve Galata'ya ve Kasımpaşa'ya nice âdem piyâde geçmişdür ve belde-i mezbûrede [burada], bir kaç merd, şiddet-i berdden müncemid ü [soğuğun şiddetinden] helâk ve âgeşte-i berf ü hâk olup [kar ve toprağa bulanıp] ve kaht u galâ istîlâ idüp [kıtlık istila edip], bir dirheme bir nân [ekmek] alan[ın], azîm şâdmân [mutluluğu büyük] olurdı. Bu kaht-ı âzime [büyük kıtlığa] sebep, incimâd-ı bahrle [denizin donmasıyla] Yöroskal'ası kurbında olan [Yoros kalesi yakınındaki] İskender-boğazı kapanup Bahr-ı siyâh'dan [Karadeniz'den] berûye sefâ'in gelmekden kalup [gemiler gelemeyip], Akdeniz'den dahı İstanbul semtine bir kıt'a sefîne vâsıl olmamağla, hiç ferd [kimse], İstanbul'a zahîre getürmeğe kâdir olmayup, mevcûd u [ve] hâzır olan zahâ'ir [zahireler] gibi, dükenmekle, böyle olmış idi.[4]

---

cal Data", *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*, ed. V. Yanko-Hombach vd. (Dordrecht: Springer, 2007).

3 *Peçevî Tarihi*, 459.

4 *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, 928-9.

Buna karşılık, 2007 gibi yakın bir tarihte yayımlanan *Cambridge History of Turkey* kitabında, İstanbul Boğazı'nın donmasının "rivayet edilen bir olay" ("so-called event") diye geçiştirildiğini görmekteyiz.[5] Aslına bakılırsa, olayın gerçek olduğuna inanmak için her türlü sebep vardır. Her iki vakanüvisin, muhtemelen olayın görgü tanığı olmanın ötesinde o kışı kesinlikle yaşamış bir İstanbullu okur kitlesi için yazdığı açıktır. Bu insanlar Boğaziçi'nde hayal ürünü bir donma olayının aktarılışına herhalde gülerdi. Dönemin vakanüvislerinden Hüseyin Tuği'nin günümüze ulaşan bir anlatımı vardır;[6] ayrıca dönemin Venedik sefiri Almoro Nani bir mektubunda, o kış şehri tutsak alan inanılmaz soğuğa ve karlara ilişkin yürek parçalayıcı bir anlatımla birlikte olayı tasvir eder.[7] Üstelik o yıllardaki şiddetli soğuğun, bugün inanmanın saflıkmış gibi görüneceği tek örneği bu değildi. "Küçük Buzul Çağı" olarak anılan dönemde Thames Nehri'nin kaskatı donmasıyla Londralıların buz üstünde panayırlar ve şenlikler düzenlediği yıllar ve Macar ovasında orduların Tuna üstünde yürüyerek gidip geldiği mevsimler vardı. Yüz yıl kadar sonra "*Dört Mevsim*" adlı eserinin kış konçertosunu bestelerken, Antonio Vivaldi'nin aklından geçen şey Küçük Buzul Çağı'nın ikinci evresinde gerçekten yaşanmış 1708-1709 kışıydı. O hava koşullarında Venedik lagünlerini öylesine kalın bir buz tabakası kaplamıştı ki, eğlence düşkünleri kanallarda patenle kayıyordu.[8] Bu kitabın Giriş bölümünde anlatıldığı üzere, Küçük Buzul Çağı küresel bir olaydı; Çin'de Ming hanedanının yıkılışını hızlandırmış ve

5 Wolf-Dieter Hütteroth, "Ecology of the Ottoman Lands", *The Cambridge History of Turkey*, c. 3, ed. S. Faroqhi (New York: Cambridge University Press, 2007), 19-25.

6 Bkz. Fahir İz, "XVII. Yüzyılda Halk Dili ile Yazılmış Bir Tarih Kitabı: Hüseyin Tuği 'Vak'a-i Sultan Osman Han'" (bundan sonra "Tuği/İz"), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1967): 119-55, 142-3.

7 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 90 (9 Şubat 1621).

8 O dönemden kalan ve olayı tasvir eden bir tablo Venedikte'ki Museo del Settecento'da görülebilir. Lagünlerin donduğu yıllara ilişkin eksiksiz bir döküm için bkz. D. Camuffo, "Freezing of the Venetian Lagoon since the 9th Century AD in Comparison to the Climate of Western Europe and England", *Climatic Change* 10 (1987): 43-66. Küçük Buzul Çağı'ndaki aşırı soğuğa ilişkin diğer anlatımlar için bkz. Fagan, *Little Ice Age*.

dondurucu kışlar ta Amerika'da barınmaya çalışan ilk kolonicilerin birçoğunu yok etmişti.

İklim olayları 1590'lar ve 1600'lerde Osmanlı tarihindeki en büyük isyan dalgasını tetikleyen etkendi. Ayaklanmanın başlamasıyla birlikte, Küçük Buzul Çağı'nın dondurucu kışları yüz binlerce ve hatta milyonlarca Osmanlı uyruğunu kıtlığa, kaçışa ve ölüme sürükledi. Elbette felaketin tek sebebi iklim değildi. Kısım I'de bir dizi etkenin imparatorluğu 16. yüzyıl sonlarında krizin eşiğine nasıl getirdiğini görmüştük; sonraki bölümlerde ise kararlardaki hatalar ile tesadüflerin iklimdeki bir bozulmayı insan eseri bir felakete nasıl dönüştürdüğünü göreceğiz. Gelgelelim, Küçük Buzul Çağı olmasaydı bu olaylar asla böyle gelişmeyecekti; bu anlamda iklim gerçekten de Osmanlı krizinin sebebiydi.

Kısım II iklimbilimi ve kriz döneminin ana anlatısını konu almaktadır. Bölüm 5'te genel olarak Yakındoğu'da özel olarak Küçük Buzul Çağı'nda iklim etkenlerine bakarak başlayacağız. Bölüm 6'da 1590'larda yaşanan "Büyük Kuraklık" olayı, özellikle de köylü geçiminin ve imparatorluk iaşesinin savaş ile kıtlık yüzünden sarsılması üzerinde duracağız. Bölüm 7'de bu baskıların Anadolu halkını yaygın bir isyana nasıl yönelttiğini açıklayacağız; Bölüm 8'de 17. yüzyıl boyunca süren siyasal ve sosyal krizlerde iklimin rolünü irdeleyeceğiz.

5

YAKINDOĞU'DA KÜÇÜK BUZUL ÇAĞI

Geçmişteki iklim dalgalanmalarının mahiyeti ve yol açtığı sonuçlar, uzmanların yüzyıllardır üzerinde fikir yürüttüğü bir konudur. Ne var ki, tarihçiler ile iklimbilimciler bu değişimleri güvenilir ve doğru biçimde ortaya çıkarma yollarını ancak son yıllarda bulabilmiştir. Özellikle küresel ısınma ağaç halkaları ve buz nüveleri gibi çıkarsamaya dayalı veriler ile tarihsel kaynaklarda aktarılan olaylara dayanarak, daha uzun ve daha kapsamlı iklim tarihleri oluşturmaya esin kaynağı olmuştur. Bu tür çabalar temelde erken modern çağ Avrupa'sına odaklansa da, Osmanlı yazılarında ve belgelerinde hava durumuna ilişkin zengin bilgilerin yanı sıra, dönemin Avrupa anlatımları ile günümüzün iklimbilim araştırmaları, Yakındoğu'daki iklimin de benzer ama daha az ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarılmasına olanak verir. Bu iklim tarihi Küçük Buzul Çağı'ndaki hava durumu açısından Avrupa ile dünyanın diğer kesimleri arasındaki benzerlikleri ve ayrılıkları açığa çıkarır. Osmanlı krizinin yol açtığı hava ve insan dramında gerek Yakındoğu ikliminde devreye giren yerel etkenler gerekse Küçük Buzul Çağı'nı yaratan küresel etkenler kilit bir rol oynadı.

Yakındoğu'daki İklim Etkenleri

Bölüm 1'de anlatıldığı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez bölgesindeki topraklar esas itibariyle "Akdeniz" tipiydi. İnsanların hayal gücünde bu sıfat belirli yüzey şekillerine özgü görüntüleri akla getirir: dalgalı tepeler, ince toprak dokusu, buğday tarlaları, zeytinlikler, yeşil bahçeler, keçi ve koyun otlakları. Bu yüzey şekillerinin temelinde ise yeryüzünün sadece küçük bir kesimine özgü bir iklim kalıbı yatar. Söz konusu kesim esas olarak sıcak, kuru yazlar ile soğuk, nemli kışlarla belirlenir; buna karşılık ılıman ve astropikal kuşağın büyük bölümü daha ılık aylarda aynı ölçüde ya da daha fazla yağış alır. Tatil mevsiminin sonu gelmez güneş ışığına alışmış olan turistler sonbahar ve kış aylarında bölgeye gittiklerinde, yılın diğer yarısında hüküm süren üşütücü nemli havayla karşılaşınca şaşkınlığa uğrayabilirler. Oysa ekim ayından mart ayına kadar yağmur almamış olsaydı bölge, güneyinde ve doğusunda kalan çöllerden pek farklı olmayacaktı.[9]

Bu özgün hava durumunun sebepleri, Atlantik Okyanusu ile Akdeniz üzerindeki yüksek ve alçak basınç hücrelerindeki değişimlere dayanır. Epeyce bir basitleştirmeyle, yaz sıcağı sırasında bir yüksek basınç kütlesi halinde bölgeye çöken kuru havanın kuzey ve batıdan gelen hava kütlelerini engelleyerek, bizzat Akdeniz üzerinde siklon oluşumunu engellediğini söyleyebiliriz. Sonbaharda bu yüksek basınç hücresi dağıldığında, baskın batı rüzgârları Atlantik'ten fırtınalar taşır ve Akdeniz üzerinde siklon oluşumu yeniden başlar. Akdeniz'in doğu yarısı açısından yıllık yağmurların çoğunu, Cenova Körfezi'nden veya Mora ya da Kıbrıs'ın güneybatısına düşen sulardan doğuya doğru ilerleyen bu orta enlem siklonları getirir.[10] Anadolu açısındansa bu siklonlar yarıma-

9 Akdeniz iklimine ilişkin genel değerlendirmeler için bkz. Grove ve Rackham, *Nature of Mediterranean Europe*, bölüm 2; J. Thornes ve J. Wainwright, *Environmental Issues in the Mediterranean* (Londra: Routledge, 2004), bölüm 3.

10 Akdeniz'de basınç kalıplarının ve siklon oluşumlarının daha ayrıntılı bir açıklaması için bkz. Wainwright ve Thornes, *Environmental Issues in the Mediterranean*, 59-69.

danın farklı kesimlerine nemli havayı taşıyan çeşitli yollar izleyebilir.[11]

Her verili durumda yağış dağılımında başlıca rolü yerel etkenler oynar. Dağlık ve engebeli kıyı şeridi nemin kara boyunca dengesiz biçimde birikmesini sağlayarak, bölgesel yağış miktarında geniş çaplı değişkenliklere yol açar. Üstelik daha doğuya doğru gidildikçe daha soğuk, daha nemli kuzey ile sert, kuru Sahra'dan gelen rüzgârların sıcaklık, rutubet ve yağış düzeyini etkilemede baskın batı rüzgârlarıyla çekişmesi artar.[12] Bir Türk iklimbilim uzmanının belirttiği gibi, İstanbul'da gerçek mevsimler sadece kış ve yaz değil, poyraz (kuzey rüzgârı) ve lodostur (güney rüzgârı).[13] Nitekim Türkiye'nin Orta Karadeniz kıyılarına vardığımızda, Akdeniz'den ziyade kuzeyden gelen etkilerin yönlendirdiği hava genellikle nemli ve yumuşak olur.[14]

Bununla birlikte, kısa vadedeki bu yerel değişkenliğe rağmen, bölgesel ve hatta küresel düzeydeki kuvvetler bütün Doğu Akdeniz boyunca yıllık temelde ya da daha uzun zaman ölçeklerinde güçlü bir etki yaratabilir. Iklimbilim alanındaki son çalışmalar bu bağlantıları öne çıkararak, bölgeyi bir zamanlar sadece Batı Avrupa'yı kapsayan iklim modellerine tedricen taşımıştır.[15] Bunun tipik bir örneği Kuzey Atlantik Salınımı'nın

11 M. Karaca vd., "Cyclone Track Variability over Turkey in Association with Regional Climate", *International Journal of Climatology* 20 (2000): 1225-36.

12 Doğu Akdeniz yağışlarında bölgesel etkenlerin daha kapsamlı analizi için bkz. H. Kutiel vd., "Circulation and Extreme Rainfall Conditions in the Eastern Mediterranean during the Last Century", *International Journal of Climatology* 16 (1996): 73-92.

13 Mikdat Kadıoğlu, *Küresel İklim Değişimi ve Türkiye* (İstanbul: Güncel Yayınları, 2001), 201.

14 Türkiye'deki iklim bölgelerine ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Erinç, "Agricultural Regions of Turkey."

15 Bkz. H. Cullen ve P. DeMenocal, "North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow", *International Journal of Climatology* 20 (2000): 853-63; H. Cullen vd., "Impact of the North Atlantic Oscillation on Middle Eastern Climate and Streamflow", *Climatic Change* 55 (2002): 315-38; T. Felis vd., "A Coral Oxygen Isotope Record from the Red Sea Documenting NAO, ENSO, and North Pacific Teleconnections on Middle East Climate Variability since the Year 1750", *Paleoceanography* 15 (2000):

(KAS) rolüdür. KAS Asor Adaları üzerindeki yarı-kalıcı yüksek basınç hücresi ile İzlanda üzerindeki alçak basınç hücresi arasında Kuzey Atlantik Salınımı Endeksi'ne (KASE) göre ölçülen yıllık basınç farkını etkiler. Basitçe belirtmek gerekirse, Avrupa'ya ilkbahar ve yaz mevsimlerinde hafif yağışlı hava getiren hava kütlelerine bu basınç farkı yön verir. Genelde yüksek bir KASE değerinin Kuzey ve Batı Avrupa için nemli bir yıl anlamına geldiği iklimbilim uzmanlarının çoktan anladığı bir husustur. Daha yakın dönemde keşfedilen husussa salınımın Balkanlar ve Türkiye'deki yağış miktarıyla tersine ilişki içinde olduğudur; bir başka deyişle, bazı ilkbahar ile yazlar Kuzey ve Batı Avrupa'da yağışlı geçerken, Güneydoğu Avrupa'da çok kurak olabilir. Bir zamanların Osmanlı topraklarında ve özellikle Ege havzasında yağış miktarı değişkenliğinin önemli ölçüde KAS'la açıklanabileceği şimdi anlaşılan bir noktadır; bu etken kitapta anlatılan bazı iklim olaylarında önemli bir rol oynamış olabilir.[16]

El Niño Güney Salınımı (ENGS) ve Asya üzerindeki basınç salınımları gibi başka etkenler, anlaşıldığı kadarıyla Yakındoğu'nun ikliminde daha dolaylı bir rol oynar. Bu kuvvetlerden bazılarının, özellikle ENGS'nin hava durumundaki rolü kışa nazaran yazın daha fazla olabilir; hayati yağmurların daha çok yılın diğer yarısında düşmesi nedeniyle, kuru mevsim-

679-94; Michael Mann, "Large-Scale Climate Variability and Connections with the Middle East in Past Centuries", *Climatic Change* 55 (2002): 287-314; E. Xoplaki vd., "Wet Season Mediterranean Precipitation Variability: Influence of Large-Scale Dynamics and Trends", *Climate Dynamics* 23 (2004): 63-78.

16 M. Türkeş ve E. Erlat "Climatological Responses of Winter Precipitation for the Eastern Mediterranean in Turkey to Variability of the North Atlantic Oscillation During the Period 1930-2001" (*Theoretical and Applied Climatology* 81, 2005: 45-69) makalesinde, KASE ve Türkiye'deki yağış miktarı arasında azami olumsuz bağıntıyı saptar; Ü. Akkemik ve A. Aras "Reconstruction (1689-1994) of April-August Precipitation in the Southern Part of Central Turkey" (*International Journal of Climatology* 25, 2005: 537-48) makalesinde, aynı şekilde sağlam bir uyuşmayı ortaya koyar. R. Touchan vd. "Preliminary Reconstructions of Spring Precipitation in Southwestern Turkey from Tree-Ring Width" (*International Journal of Climatology* 23, 2003: 157-71) daha zayıf bir olumsuz bağıntı sonucuna varır.

deki oynaklıklar nispeten az önem taşıyabilir.[17] (Ancak Küçük Buzul Çağı'nda güçlü El Niño'ların çok sık yaşandığını belirtmek gerekir;[18] muhtemelen volkanik aktivitenin tetiklediği[19] bu olaylar sonraki bölümlerde anlatılacak bazı zayıf musonları ve düşük Nil taşkınlarını açıklayabilir.[20] Ne yazık ki, döneme ilişkin Nil ölçümlerinin çoğu kaybolduğundan, bağlantının gücü belirsizdir.)[21] Üzerinde durduğumuz konu açısından önemli

17 J. Reddaway ve G. Bigg, "Climatic Change over the Mediterranean and Links to the More General Atmospheric Circulation", *International Journal of Climatology* 16 (1996): 651-61; B. Ziv vd., "The Factors Governing the Summer Regime of the Eastern Mediterranean", *International Journal of Climatology* 24 (2004): 1859-71; M. Jones vd., "Eastern Mediterranean-Indian-African Summer Climate Connections through the Past 2000 Years", *Geophysical Research Abstracts* 6 (2004): 00418; M. Karabörk ve E. Kahya, "The Teleconnections between Extreme Phases of the Southern Oscillation and Precipitation Patterns over Turkey", *International Journal of Climatology* 23 (2003): 1607-25.

18 Örneğin bkz. W.Quinn vd., "El Niño Occurrences over the Past Four and a Half Centuries", *Journal of Geophysical Research* 92 (1987): 14449-63; R Grove ve J Chappell, "El Niño Chronologies and the History of Global Crises during the Little Ice Age", *El Niño: History and Crisis*, ed. R. Grove ve J. Chappell (Cambridge:White Horse Press, 2000); V. Markgraf ve H. Diaz, "The Past ENSO Record: A Synthesis", *El Niño and the Southern Oscillation*, ed. H. Diaz ve V. Markgraf (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Michael Mann, "Volcanic and Solar Forcing of the Tropical Pacific over the Past 1000 Years", *Journal of Climate* 18 (2005): 447-56. Aksi belirtilmediği sürece, ENGS olayları için çok yönlü çıkarsamaya dayalı şu kurgulamayı esas aldım: J. Gergis ve A. Fowler, "A History of ENSO Events since A.D. 1525: Implications for Future Climate Change", *Climatic Change* 92 (2009): 343-87.

19 Örneğin bkz., J. Adams, M. Mann ve C. Amman, "Proxy Evidence for an El Niño-Like Response to Volcanic Forcing", *Nature* 426 (2003): 274-8 ve Julien Emile-Geay, "Volcanoes and ENSO over the Past Millennium", *Journal of Climate* 21 (2008): 3134-49.

20 Örneğin bkz., William Quinn, "A Study of Southern Oscillation-Related Activity for AD 622-1900 Incorporating Nile River Flood Data", H. Diaz ve V. Markgraf (ed.), *El Nino: Historical and Paleoclimate Aspects of the Southern Oscillation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992) ve Fekri Hassan, "Historical Nile Floods and Their Implications for Climatic Change", *Science* 212 (1981): 1142-5.

21 William Popper, *The Cairo Nilometer* (Berkeley: University of California Press, 1951); P. Whetton ve I. Rutherford, "Historical ENSO Teleconnections in the Eastern Hemisphere", *Climatic Change* 28 (1994): 221-53.

olan nokta, birlikte ele alındığında yerel, bölgesel ve küresel etkenlerdeki bu değişkenliklerin Akdeniz topraklarında yıldan yıla son derece değişken bir iklim yaratmasıdır. Onlarca ya da yüzlerce yıllık zaman dilimlerinde, Akdeniz küresel iklim olaylarına da duyarlı olabilir. Yani Akdeniz'in son yıllarda küresel ısınmanın, geçmiş yüzyıllarda da küresel soğumanın etkilerini hissettiği kesindir.

Küçük Buzul Çağı'nın Koşullarını Ortaya Çıkarmak

Avrupa tarihçileri, bir zamanlar hava koşullarının modern çağdakinden daha soğuk olduğunu uzun süreden beri bilse de, "Küçük Buzul Çağı"nın varlığı tarih ve iklim araştırmalarından çıkan sonuçların birleştirilmesiyle ancak 1950'lerde saptanabildi. Geniş bir çerçevede 14. yüzyıl ya da 16. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl ortaları arasına tarihlenen bu soğuk dönem, gözle görülür geri çekilişi günümüzde küresel ısınmanın güçlü bir dayanağını oluşturan Alp buzullarının tedrici ilerleyişine göre ölçüldü.[22] 1960'larda Fransız tarihçi Emmanuel Le Roy Ladurie ilk kez Küçük Buzul Çağı'nı sadece Avrupa'daki bir iklim olgusu değil, tarihsel bir olay olarak da tanımladı. Fransız kayıtlarını dikkatle tarayarak yürüttüğü araştırmalarda, Alpler'de 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar buzul ilerleyişindeki birkaç dönemin izlerini sürdü. Dahası, 1560'tan itibaren serin yazların başladığını gösteren bir gelişme olarak, Fransız üzüm hasadındaki tedrici bir gecikmeyi saptadı. Ayrıca günceleri ve tanımlayıcı başka kaynakları gözden geçirerek, Kuzey Avrupa'ya dönük asıl tehdidin süreğen nemli ve soğuk havadan kaynaklandığını, buna karşılık Akdeniz'in aynı dönemde sert kış donlarına ve kuraklıklarına maruz kaldığına işaret etti. Ne var ki, genelde vardığı sonuçlar dönemin iklim verilerinin azlığına bağlı kısıtlamalardan dolayı dar kapsamlı ve ihtiyatlıydı.[23] Le Roy Ladurie'nin

22 Buzul hareketlerinin eksiksiz bir dökümü için *bkz*. Jean Grove, *Little Ice Ages: Ancient and Modern* (Londra: Routledge, 2004).

23 Emanuel Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine* (Garden City, NY: Doubleday, 1971). Yazar daha yakın dönemde çıkan *Histoire humai-*

kuşkularının da küçümsenmeyecek katkısıyla, Küçük Buzul Çağı'nın tarihteki rolü Avrupa uzmanları, özellikle hava durumu ve olaylar arasında kesin bağıntılar arayan tarihçiler tarafından geleneksel olarak kuşkuculukla karşılandı.[24] Avrupa tarihsel demografisi ve disiplinlerarası tarih alanlarındaki araştırmacılar 1970'ler ve 1980'ler boyunca Küçük Buzul Çağı ve etkileri üzerine daha kapsamlı veriler topladılar; ama çalışmaları önemli tarihsel gelişmelere ilişkin bilimsel anlayışa büyük etkide bulunamadı.[25]

Osmanlı uzmanları arasında Küçük Buzul Çağı genellikle göz ardı edilmiş ve ara sıra yanlış anlaşılmış bir konudur. Braudel Akdeniz'in 1590'larda Kuzey Atlantik tahılına yönelmesinde iklim olaylarının bir rol oynamış olabileceği yolunda gelişigüzel bir savla bu alanda ilk girişimde bulundu; bölümde göreceğimiz üzere, aslında doğru bir önermeydi bu.[26] Braudel'in çalışmalarına dayanan İsveçli tarihçi Gustav Utterström birkaç yıl sonra, oldukça dolaylı bulgularla bile olsa, Akdeniz dünyasında 1600 dolaylarında iklimle bağlantılı bir felaketin yaşandığı konusunda daha sağlam bir sav ortaya attı.[27] William Griswold 1980'lerin başlarında Küçük Buzul Çağı'nın Yakındoğu'daki etkilerine ilişkin Osmanlı bulgularını ortaya çıkarmaya öncülük etti ve Celâlî İsyanı üzerine monografisinde bunlara ilk kez değindi.[28] Ege ağaç halkaları üzerine (birazdan ele alacağım) ön çalışmalardan yararlanarak, on yıl sonraki bir makalesinde Osmanlıların 1590'larda yaşadığı krizi iklim

---

ne et comparée du climat kitabında, insan ilişkilerinde iklime çok daha güçlü bir rol biçmiştir.

24 Örneğin Jan Devries, "Measuring the Impact of Climate on History: The Search for Appropriate Methodologies", *Climate and History*, ed. R. Rottberg ve T. Rabb (Princeton: Princeton University Press, 1981).

25 Bu araştırmaların örnekleri için bkz. R. Rotberg ve T. Rabb (ed.), *Climate and History* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981); J. Walter ve R. Schofield (ed.), *Famine, Disease and Social Order in EarlyModern Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

26 Braudel, *Mediterranean*, c. 1, 267-76.

27 Gustaf Utterström, "Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History", *The Scandinavian Economic History Review* 3 (1955): 3-47.

28 William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611* (Berlin: K. Schwarz, 1983), 48-50 (bkz. dipnotlar), 182, 190 ve 214.

değişiminin başlattığını ileri sürdü.[29] Genel olarak belirtmek gerekirse, vardığı sonuçlar doğruysa da, verileri çok sınırlıydı ve savı iklimsel ve insani olayları birbirine bağlayabilecek bir anlatıdan yoksundu. Ayrıca makalesinin uzmanlara dönük bir derleme "armağan" eserde çıkması, sonuçlarının günümüze kadar yeterince ilgi görmemesine yol açtı. Griswold'dan sonra birkaç Osmanlı uzmanı iklim sorununu gelişigüzel gündeme getirdiyse de, hiçbiri bu konunun peşine etraflıca düşmedi.[30] Daha önce belirtildiği gibi, geçerliliği kalmamış ve ince ayrıntılardan uzak iklim verilerini esas alan *Cambridge History of Turkey* kitabında hiçbir iklim değişimi olmadığı bile ileri sürüldü. Hatta bazı Osmanlı uzmanları, soğuk ve nemli havanın sıcaklıktan ve kuraklıktan dolayı sıkıntı çeken bir bölgeyi rahatlatmış olması gerektiği gerekçesiyle, Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı topraklarına yaramış olabileceğini ileri sürme hatasına düştüler.[31]

Böyle hatalar ve noksanlar yakın zamana kadar anlaşılır bir şeydi. Gerek iklim tarihine ilişkin bilgilerimizde gerekse iklim değişimine ilişkin kavrayışımızda hâlâ alınacak uzun bir yol vardı. Ancak son birkaç yılda küresel ısınmaya ilginin itkisiyle, iklimbilimciler ve tarihçiler Küçük Buzul Çağı sorununa çok daha yaratıcı ve bilgili bir yaklaşımla dönmüş bulunuyor. İklim uzmanları artık ağaç halkaları, buz nüveleri ve çökel katmanları gibi çıkarsamaya dayalı çeşitli verilerden yola çıkarak, hava durumu kalıplarını yıllık ve hatta mevsimlik bir temelde ortaya çıkarıyor.[32] Bu arada yazılı malzemeler üzerinde çalışan tarihçilerin geçmişteki hava durumu konusunda geliştirdikleri da-

29 Griswold, "Climatic Change."

30 Örneğin Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity* (New York: Columbia University Press, 1989), 131-2 ve Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*, 44. Finkel da *Osman's Dream* kitabında bazı aşırı hava olaylarını kısaca anlatır; ama Küçük Buzul Çağı'yla ilgili iklimbilime hiçbir göndermede bulunmaz.

31 Örneğin Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East* (Londra: Mansell, 1987), 15-16.

32 Yeni araştırmalar ve yöntemler konusunda genel bir değerlendirme için bkz. P. D. Jones, "High-Resolution Palaeoclimatology of the Last Millennium: A Review of Current Status and Future Prospects", *The Holocene* 19 (2009): 3-49.

ha ayrıntılı ve kapsamlı endeksler maddi bulguları doğruluyor ve açıklığa kavuşturuyor.[33] Onların bulduğu şeyler çağa ilişkin perspektifimizde yeni ufuklar açıyor ve Osmanlı tarihinde iklimin rolüne ilişkin önemli dersler sunuyor. İyi anlaşılması açısından, yeni bulguları beş başlık altında toplayabiliriz:

Birincisi tarihsel iklimbilim uzmanlarının artık Küçük Buzul Çağı'nı ayrımsız bir soğuma ya da buzul ilerleyişi dönemi olarak ele alması gerekmiyor. Bunun yerine uzmanlar şimdi o çağdaki dalgalanmaları ve değişkenliği inceleyerek, soğuk yazlar ya da sert kışlar gibi Küçük Buzul Çağı tipi hava olaylarının sıklaştığı olaylara özel ağırlık veriyor.[34] 1580'lerden 1610'lara ve 1680'lerden 1700'lere kadar olan kuşaklar, özellikle Avrupa'da bu dönemlerin arasında en sert ikisi olarak öne çıkıyor.[35] Yeni araştırmalar hava olaylarına ilişkin bilgilerimizi yıldan yıla pürüzlerden sürekli arındırırken, araştırmacılar da özellikle Avrupa'nın bazı kesimlerinde, iklim ve tarih arasında daha inandırıcı bağlantıları ortaya koyabiliyor.[36] Gemilerin

33 Belge esaslı tarihsel iklimbilime ilişkin genel değerlendirmeler için bkz. R. Brázdil vd., "Historical Climatology in Europe: The State of the Art", *Climatic Change* 70 (2005): 363-430 ve R. Brázdil vd., "European Climatology of the Past 500 Years: New Challenges for Historical Climatology", *Climatic Change* 101 (2010): 7-40.

34 Christian Pfister bu metodolojiye, özellikle de yıllık ve on yıllık sıcaklık ve nem endekslerinin hazırlanmasına öncülük etmiştir. Bkz. Christian Pfister, "The Little Ice Age: Thermal and Wetness Indices for Central Europe", *Journal of Interdisciplinary History* 10 (1980): 665-96.

35 Örneğin bkz., J. Luterbacher vd., "European Seasonal and Annual Temperature Variability, Trends, and Extremes since 1500", *Science* 303 (2004): 1499-1503 ve J. Luterbacher vd., "Circulation Dynamics and Its Influence on European and Mediterranean January-April Climate over the Past Half Millennium: Results and Insights from Instrumental Data, Documentary Evidence and Coupled Climate Models", *Climatic Change* 101 (2010): 201-34.

36 Bu araştırmalara ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Christian Pfister ve Rudolf Brázdil, "Climatic Variability in Sixteenth-Century Europe and Its Social Dimension: A Synthesis", *Climatic Change* 43 (1999): 5-53. Orta Avrupa üzerine derinlemesine iki araştırmayı özellikle belirtmek gerekir: Christian Pfister, *Wetternachhersage: 500 Jahre Klimavariationen und Natur Katastrophen (1496-1995)* (Bern: Paul Haupt, 1999) ve Rüdiger Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas* (Darmstadt: Primus Verlag, 2001).

hava durumu seyir defterleri ve aletlerle belirlenmiş ilk veriler gibi kaynaklar üzerindeki mevcut araştırmalar, bu iklim çıkarsamalarını önümüzdeki yıllarda yeni doğruluk ve ayrıntı düzeylerine yükseltme umudu veriyor.[37]

İkincisi iklim olaylarına ilişkin daha ayrıntılı verilerle birlikte, son zamanlardaki araştırmalar Küçük Buzul Çağı'nın sebeplerini açıklamaya eskisinden daha fazla katkı sağlıyor. Güneş veriminde büyük olasılıkla güneş lekesi döngüleriyle bağlantılı olan değişkenlikler, dönemin genel soğukluğunu büyük ölçüde açıklıyor gibi. Bu durum özellikle 17. yüzyıl sonlarının "Maunder Minimumu" yani gözlemcilerin güneş lekelerini çok az saptadığı ya da hiç saptamadığı dönem için geçerli olabilir.[38] Ne var ki, anlaşıldığı kadarıyla güneş verimindeki dalgalanmalar, aşırı soğumanın tamamını ve özellikle sıcaklıktaki büyük yıllık değişkenlikleri açıklamada yetersizdir ve şimdiye kadar güneş lekeleri ile belirli iklim olayları arasında doğrudan bir bağlantı saptamakta güçlük çekilmiştir.[39] Dolayısıyla iklimbilimciler dönemin aykırı soğukluğunu büyük ölçüde açıklamak için volkanik püskürmelerin rolünü de incelemeye yönelmiş bulunuyor. H. H. Lamb'in analizlerine göre, büyük çaplı püskürmeler toz perdeleri yaratabilir ve stratosfere sülfat salabilir; bunlar güneş ışınımını geri yansıtarak, aşağı atmosferi soğutur. Lamb Küçük Buzul Çağı sırasında gözlemciler tarafından kayda geçirilen bu türden bir dizi olayı derleyip bir tarihsel toz perdesi endeksine dönüştürmüştür.[40] Daha ya-

37 Örneğin R. García-Herrera vd., "Description and General Background to Ships' Logbooks as a Source of Climatic Data", *Climatic Change* 73 (2005): 13-36.

38 Bkz. John Eddy, "Solar History and Human Affairs", *Human Ecology* 22 (1994): 23-36; D. Rind, "The Sun's Role in Climate Variations", *Science* 296 (2002): 673-7; Drew Shindell vd., "Solar Forcing of Regional Climate Change during the Maunder Minimum", *Science* 294 (2001): 2149-52.

39 Örneğin bkz. M. Free ve A. Robock, "Global Warming in the Context of the Little Ice Age", *Journal of Geophysical Research* 104 (1999): 19057-70.

40 H. H. Lamb, "Volcanic Dust in the Atmosphere; with a Chronology and Assessment of Its Meteorological Significance", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London (Series A., Mathematical and Physical Sciences)* 266 (1970): 425-533. Çeşitli yeni volkanik endeksler için bkz. Atwell, "Volcanism and Short-Term Climatic Change", ekler bölümü.

kın dönemdeki araştırmalar, buz nüvelerine gömülü çökellerde ve asitlerde püskürmelerin başka bulgularını ortaya çıkarmıştır; bunların birçoğu Küçük Buzul Çağı'nda 17. yüzyıl başlarının aşırı soğuğuna yol açtığı düşünülen Huaynaputina'nın 1600'deki büyük püskürmesi gibi uç evrelere denk düşer.[41] Birlikte ele alındığında, güneşin ve volkanik aktivitenin etkileri dönemin olağandışı soğukluğunu ve değişkenliğini büyük ölçüde açıklayabilir.[42]

Üçüncüsü, tarihçiler ve iklimbilimciler Avrupa'yı odak alan yaklaşımın ötesine geçerek, yerküre genelinde Küçük Buzul Çağı'nı incelemeye başlamıştır. Son yirmi yılda Meksika'dan Çin'e kadar uzanan ülkelerin tarihçileri, Avrupa'daki örneklerle aynı döneme gelen ve onlara yakın özellikler taşıyan aşırı hava olaylarına ilişkin yeni bulgular saptamıştır. Kitabın Giriş bölümünde anlatıldığı üzere, bu bulgular "genel 17. yüzyıl krizi"ne iklim değişiminin yön verdiği küresel bir olay olarak bakan yeni bir yorumu getirmiştir.

Dördüncüsü, Doğu Akdeniz'de atmosfer dolaşımı ve iklim kalıpları üzerine son çalışmalar bize Osmanlı İmparatorluğu'nda Küçük Buzul Çağı'nın etkisini anlamak için daha iyi modeller sağlamıştır. Geçmişte bazı tarihçilerin Avrupa'da bu çağa serin, nemli ilkbaharların ve yazların damgasını vurmasından hareketle Osmanlı topraklarında da aynı durumun yaşanmış olması gerektiğini sanmaları gayet doğaldı. Yakındoğu iklimbilimi henüz emekleme aşamasındaydı ve Avrupa'daki iklimle ilişkilerinde belirsizlikler vardı. Yeni araştırmalarsa tam tersi bir durumun söz konusu olması gerektiğine işaret ediyor. Da-

41 K. Briffa vd., "Influence of Volcanic Eruptions on Northern Hemisphere Summer Temperature over the Past 600 Years", *Nature* 393 (1999): 450-5 ve S. De Silva ve G. Zielinski, "Global Influence of the AD 1600 Eruption of Huaynaputina, Peru", *Nature* 393 (1998): 455-8.

42 Drew Shindell, "Volcanic and Solar Forcing of Climate Change during the Preindustrial Era", *Journal of Climate* 16 (2003): 4094-107 ve Michael Mann, "Global Signatures and Dynamical Origins of the Little Ice Age and Medieval Climate Anomaly", *Science* 326 (2009): 1256-60. Küçük Buzul Çağı'nın sebepleri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Heinz Wanner, "Die Kleine Eiszeit - mögliche Gründe für ihre Enstehung", *Nachhaltige Geschichte: Festschrift für Christian Pfister*, ed. Andre Kirchhofer (Zürih: Chronos, 2009).

ha önce belirtildiği gibi, Kuzey Atlantik Salınımı'yla bağlantılı atmosfer değişiklikleri Yakındoğu'nun bazı kesimlerinde çoğu kez tam aksi bir etki yaratır. Bir başka deyişle, ilkbahar ve yaz yağışlarının İngiltere'de yeni fideleri çürüttüğü sırada, Yunanistan ve Türkiye'deki kuraklık kışlık buğdayı ve arpayı yok etmiş olabilir. Dahası, anlaşıldığı kadarıyla Kuzey Avrupa ve Yakındoğu arasında volkanik toz perdelerinin etkisi bakımından önemli farklılıklar görülebilir. İlk bölgede bu olaylar ilkbahardan sonbahara kadar süren bulutlu, serin havayla ilişkilendirilmiştir; Mary Shelley'nin, karanlık günleri *Frankenştayn* romanını yazmakla geçirdiği 1816'nın meşhur "yaz yüzü görülmeyen yıl"ı bu döneme denk gelir. Yakındoğu'daysa yakın dönemdeki dolaşım modellerinde açıklandığı üzere, püskürmeler yaz havası üzerinde aynı etkiyi yaratmak yerine, dondurucu kuru kışlara yol açmıştır.[43] Dahası, volkanik aktivite dönemlerinin Akdeniz'de tarih boyunca kötü hasatlar, kıtlıklar ve hastalıklarla ilişkilendirilen garip "kuru sisler" yarattığı bilinen bir hususdur.[44]

Beşincisi, son on yılda Doğu Akdeniz'le ilgili olarak yayımlanan çok sayıda belgeli ve çıkarsamaya dayalı yeni iklim verileri, aşırı soğuk ile kuraklığa ilişkin Osmanlı anlatımlarını güçlü biçimde doğrular niteliktedir.[45] Yeni bulgular ve teknikler yüzlerce ya da binlerce yıl içindeki iklim değişimlerini doğru hesaplamaya elverişlidir. Geçmişte bu çalışmalar büyük ölçüde polen örnekleri gibi ince ayrıntılardan yoksun çıkarsamalara dayanırken,[46] daha yakın dönemdeki çalışmalar Kü-

43 Shindell, "Dynamic Winter Climate Response"; C. Mass ve D. Portman, "Major Volcanic Eruptions and Climate: A Critical Evaluation", *Journal of Climate* 2 (1989): 566-93; A. Robock ve J. Mao, "The Volcanic Signal in Surface Observations", *Journal of Climate* 8 (1995): 1086-103.

44 D. Camuffo ve S. Enzi, "Chronology of 'Dry Fogs' in Italy, 1374-1891", *Theoretical and Applied Climatology* 50 (1994): 31-3 ve Stothers, "Volcanic Dry Fogs."

45 Akdeniz tarihsel iklimbilimine ilişkin genel bir değerlendirme için *bkz.* J. Luterbacher vd., "Mediterranean Climate Variability over the Last Centuries: A Review", *The Mediterranean Climate: An Overview of the Main Characteristics and Issues*, ed. P. Lionello vd. (Amsterdam: Elsevier, 2006).

46 Örneğin Sytze Bottema, "A Pollen Diagram from the Syrian Anti-Leba-

çük Buzul Çağı sırasındaki sıcaklık ve yağış dalgalanmalarını yüz yıllık hatta on yıllık bir ölçekte doğrulamaya elverişli daha ince ayrıntılı çıkarsamalara yönelmiştir.[47] Dahası, Peter Kunniholm'un 1980'lerdeki çalışmalarıyla[48] başlamak üzere, bazı ekipler Yakındoğu'nun çeşitli kesimlerine ilişkin ağaç halkası dizileri hazırlamıştır. Uzmanlar ağaç büyümesi ve günümüz hava verileri arasında bağıntı kurarak, geçmişteki birkaç yüz yıllık dönem boyunca yıllık ilkbahar ve yaz yağış miktarı açısından, Anadolu ve Ürdün'ün bazı kesimleri ile genel olarak Doğu Akdeniz'e ilişkin çok daha ayrıntılı ölçümlere varmada bu dendrokronoloji verilerinden yararlanmaktadır.[49] Son ola-

---

non", *Paleorient* 3 (1975/7): 259-68; W. van Zeist ve H. Woldring, "A Postglacial Pollen Diagram from Lake Van in Eastern Anatolia", *Review of Paleobotany and Palynology* 26 (1978): 249-76; N. Roberts ve H. Wright, "Vegetational, Lake-Level, and Climatic History of the Near East and Southwest Asia", *Global Climate since the Last Glacial Maximum*, ed. H. Wright vd. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993).

47 Örneğin L. Wick vd., "Evidence of Late Glacial and Holocene Climatic Change and Human Impact in Eastern Anatolia: High-Resolution Pollen, Charcoal, Isotopic and Geochemical Records from the Laminated Sediments of Lake Van, Turkey", *The Holocene* 13 (2003): 665-75; T. Felis vd., "A Coral Oxygen Isotope Record from the Red Sea Documenting NAO, ENSO, and North Pacific Teleconnections on Middle East Climate Variability since the Year 1750", *Paleoceanography* 15 (2000): 679-94; M. Bar-Matthews, A. Ayalon ve A. Kaufman, "Middle to Late Holocene (6,500 Yr. Period) Paleoclimate in the Eastern Mediterranean Region from Stable Isotopic Composition of Speleothems from Soreq Cave, Israel", *Water, Environment and Society in Times of Climatic Change*, ed. A. Issar ve N. Brown (Dordrecht: Kluwer Academic Publishing, 1998).

48 Peter Kunniholm, "Archaeological Evidence and Non-Evidence for Climate Change", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 330 (1990): 645-55.

49 R. D'Arrigo ve H. Cullen, "A 350-Year (AD 1628-1980) Reconstruction of Turkish Precipitation", *Dendrochronologia* 19 (2001): 853-63; R. Touchan ve M. Hughes, "Dendrochronology in Jordan", *Journal of Arid Environments* 42 (1999): 291-303; R. Touchan vd., "A 396-Year Reconstruction of Precipitation in Southern Jordan", *Journal of the American Water Resources Association* 35 (1999): 49-59; R. Touchan vd., "Preliminary Reconstructions of Spring Precipitation in Southwestern Turkey from Tree-Ring Width", *International Journal of Climatology* 23 (2003): 157-71; R. Touchan vd., "Standardized Precipitation Index Reconstructed from Turkish Tree-Ring Widths", *Climatic Change* 72 (2005): 339-53; R. Touchan vd., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation for the

rak, arşivler üzerinde çalışan tarihçiler ve tarihsel iklimbilim uzmanları Osmanlı İmparatorluğu içinde veya yakınında, özellikle Venedik, Yunanistan, Girit ve Macaristan'da hava olaylarının kapsamlı çizelgelerini oluşturmaya başlamıştır.[50] Bu çalışmalar bize aşırı sıcaklık değerleri üzerine çoğu kez maddi kayıtlarda rastlanmayan bilgiler sunmaktadır. Dahası, Küçük Buzul Çağı'ndaki hava olaylarının insani boyutlarını, özellikle ilkbahar kuraklıklarının ve dondurucu kışların yol açtığı çileleri kavramamızı sağlamaktadır.

Eastern Mediterranean from Tree Ring Widths and Its Connection to Large-Scale Atmospheric Circulation", *Climate Dynamics* 25 (2005): 75-98; Ü. Akkemik ve A. Aras, "Reconstruction (1689-1994) of April-August Precipitation in the Southern Part of Central Turkey", *International Journal of Climatology* 25 (2005): 537-48; Ü. Akkemik vd., "A Preliminary Reconstruction (AD 1685-2003) of Spring Precipitation Using Oak Tree Rings in theWestern Black Sea Region of Turkey", *International Journal of Biometeorology* 49 (2005): 297-302; Ü. Akkemik vd., "Anadolu'nun Son 350 Yılında Yaşanan Önemli Kurak ve Yağışlı Yıllar", *Türkiye Kuvarterner Sempozyumu* 5 (2005): 129-35; Ü. Akkemik vd., "Tree-Ring Reconstructions of Precipitation and Streamflow for Northwestern Turkey", *International Journal of Climatology* 28 (2008): 173-83; C. Griggs vd. "A Regional High-Frequency Reconstruction of May-June Precipitation in the North Aegean from Oak Tree Rings, A.D. 1089-1989", *International Journal of Climatology* 27 (2007): 1075-89.

50 J. Grove ve A. Conterio, "The Climate of Crete in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Climatic Change* 30 (1995): 223-47; J. Grove ve A. Conterio, "Climate in the Eastern and Central Mediterranean, 1675 to 1715", *Climatic Trends and Anomalies in Europe 1675-1715*, ed. B. Frenzel vd. (Stuttgart: Fischer, 1994); J. Grove ve A. Grove, "Little Ice Age Climates in the Eastern Mediterranean", *European Climate Reconstructed from Documentary Data: Methods and Results*, ed. B. Frenzel (Stuttgart: Fischer, 1992); E. Xoplaki vd., "Variability of Climate in Meridional Balkans During the Periods 1675-1715 and 1780-1830 and Its Impact on Human Life", *Climatic Change* 48 (2001): 581-615; C. Repapis vd., "A Note on the Frequency of Occurrence of Severe Winters as Evidenced in Monastery and Historical Records from Greece During the Period 1200-1900 A.D.", *Theoretical and Applied Climatology* 39 (1988): 213-17; Lajos Rácz, "The Climate of Hungary During the Maunder Minimum (1675-1715)", *Climatic Trends and Anomalies in Europe*, der. B. Frenzel vd. (Stuttgart: Fischer, 1994); Lajos Rácz, "Variations of Climate in Hungary (1540-1779)", *European Climate Reconstructed from Documentary Data: Methods and Results*, ed. B. Frenzel (Stuttgart: Fischer, 1992); Lajos Rácz, *Climate History of Hungary Since 16th Century: Past, Present and Future* (Pécs: Macaristan Bilimler Akademisi Bölgesel Araştırmalar Merkezi, 1999).

Birlikte ele alındığında bu verilerden bazı ilginç bulgular çıkar. Doğu Akdeniz hep aynı ölçüde soğuk ve kurak kalmamakla birlikte, tekrarlanan kuraklıkların ve dondurucu kışların sıkıntısını 1560'larda çekmeye başladı. Osmanlı toprakları 1591-1596 arasında daha düşük soğukların bastırmasıyla, son 600 yıldaki en uzun kuraklık dönemine girdi. Huaynaputina'nın püskürdüğü 1600 dolaylarında hava olağanüstü nemli hale geldi ve kış sıcaklıkları daha da düştü. Ağır kuraklık 1607'de ülkeyi bir kez daha vurdu ve bir dizi dondurucu kuru kış bütün kriz döneminin en feci çilelerini getirdi. Sonraki yıllarda, özellikle İstanbul Boğazı'nın donduğu 1621'de soğuklar sürerken, ikinci ciddi kuraklık 1650'lerin sonlarında geldi. Ardından 1670'lerden 1700'lere kadar süren "Geç Maunder Minimumu" yağış miktarında yeni aşırı düşüşlere ve muhtemelen 1620'lerden sonraki en kötü kışlara yol açtı.

Yayımlanmış olan bu iklim verileri kitap boyunca başvurduğum Osmanlı ve Venedik kaynaklarıyla fazlasıyla doğrulanır. Dendroklimatoloji çizelgelerinde bir ya da iki yıllık kuraklığa işaret eden sinyaller, sıkıntıya ya da kıtlığa ilişkin anlatımlarda garip bir şaşmazlıkla bazı yansımalar bulur. Birkaç istisna dışında, iklim modellerine göre aşırı soğuk ya da kurak yılların aynen öyle olduğu görülür. Günümüzde iklim değişiminin önemi konusundaki duyarlılığımız göz önünde tutulunca, Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkisinin uzun süre fark edilmemiş olmasının dikkat çekici olduğu söylenebilir. Sert iklim olaylarına ilişkin dramatik anlatımlar dönemin kayıtlarını ve vakayinamelerini doldurduğu için, Osmanlı yaşamına etkilerine dair hiçbir kuşku bırakmaz. Yakın dönemin iklimbilimi sadece bizi bu iklim değişimleri konusunda uyarmakla kalmaz, tarihsel kaynaklarda rastlanan öznel izlenimlere nesnel bir dayanak da sağlar.

Sonuç: Küçük Buzul Çağı'nın Başlaması

Bu yeni bulguları hesaba katarak, tarihsel iklimbilim ışığında Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişim çizgisini artık gözden geçirebiliriz. Ne yazık ki, Osmanlı öncesi döneme ve ilk evre-

lere ait Osmanlı kaynaklarının azlığı 16. yüzyıl ortalarına kadar Yakındoğu'nun iklimi konusundaki bilgilerimizin nispeten sınırlı kalmasına yol açar. Bizans tarihçileri iklim olaylarına ilişkin kayıtları taramaya henüz yeni başlamıştır;[51] Akdeniz'le ilgili daha eski ağaç halkası verileri belirsiz ve güvenilmez olabilir. Eldeki sınırlı bulgulardan, bölgenin 14. yüzyıl ortalarından 15. yüzyıl başlarına kadar, yani Osmanlıların Batı Anadolu ve Güney Balkanlar üzerinde hâkimiyet kurduğu dönemde Kuzey Avrupa'ya sıkça musallat olan soğuk ve nemli havayı büyük ölçüde yaşadığı anlaşılmaktadır. II. Mehmed'in Konstantinopolis'i fethettiği 1453'te ve yakın yıllarda bölgenin kuru havadan etkilendiği açıktır;[52] ama Osmanlı kayıtlarında ilk önemli iklim olayları ancak 1490'larda Anadolu'nun bazı kesimlerinin kuraklığa, kıtlığa ve salgınlara maruz kalmasıyla karşımıza çıkar.[53]

Sonraki yarım yüzyılda Osmanlı egemenliği Macaristan'a ve Mısır'a kadar yayılırken, Doğu Akdeniz'in erken modern çağın en ılıman hava koşullarından bazılarını yaşadığı söylenebilir. Ağaç halkası çizelgeleri belirgin biçimde düzleşir ve tarihsel kayıtlarda kıtlığa ve sıkıntılara çok az değinilir. Kanuni Sultan Süleyman döneminin, Bölüm 1 ve Bölüm 2'de anlatılan iskân genişlemesinin ve demografik büyümenin arka-planında bu yumuşak iklim vardı.

---

51 Dionysios Stathakopoulos, "Reconstructing the Climate of the Byzantine World: State of the Problem and Case Studies", *People and Nature in Historical Perspective*, ed. J. Laszlovsky ve P. Szabó (Budapeşte: Orta Avrupa Üniversitesi, 2003); Telelis, "Byzantine Sources"; Ioannis Telelis, "Medieval Warm Period and the Beginning of the Little Ice Age in the Eastern Mediterranean: An Approach of Physicial and Anthropogenic Evidence", *Byzanz als Raum: Zu Methoden und Inhalten der historische Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, ed. Klaus Belke (Viyana: Avusturya Bilimler Akademisi, 2000); Ioannis Telelis, "Climatic Fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300-1500 from Byzantine Documentary and Proxy Physical Paleoclimatic Evidence A Comparison", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 58 (2008): 167-208.

52 Touchan vd., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation."

53 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, 75; Yılmaz ve Yılmaz, (der.), *Osmanlılarda Sağlık*, c. 2, belge 14-27 ve 41-47.

Ne var ki, 1560'lardan itibaren iklim epeyce kararsızlaştı. Ağaç halkalarına dayalı verilerde 1561, 1570 ile 1585 ciddi ve yaygın ilkbahar kuraklıklarının yaşandığı yıllar olarak öne çıkar;[54] Bölüm 3'te gördüğümüz üzere, birincisi dışında bu yılların hepsinde ciddi kıtlıklarla karşılaşıldı. Öte yandan, kayıtlara geçmiş en yağışlı yıl olan 1565'te,[55] Edirne ve Sofya'dan büyük çaplı seller ve yoğun kar yağışı bildirildi;[56] 1572 ve 1574 beraberinde ciddi su baskınlarını da getirdi.[57] Bu arada aynı yıllar Küçük Buzul Çağı'nın dondurucu hava koşullarının ilk belirtilerine de sahne oldu; 1565-1566'da Bulgaristan'da,[58] 1577-1578'de Yunanistan'da[59] ve 1578-1579'da Doğu Anadolu'da yaşanan sert kışlar bunun bariz örnekleriydi.[60] Girit'teki Venedik memurları 1585'ten itibaren hemen her yıl sert kışları ya da kuraklık ile kıtlık olaylarını bildirmeye başladı.[61]

Bu veriler sayesinde, Bölüm 3'te anlatılan 16. yüzyıl sonlarındaki felaketlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun dengesiz bir gelişmeyle Küçük Buzul Çağı'na girişini belirlediğini görmekteyiz. I. Selim (1512-1520) ve I. Süleyman (1520-1566) dönemlerinde nispeten istikrarlı iklim, nüfusun yayılmasına ve iskânın genişlemesine olanak vermişti; ama sonraki yılların şiddetli soğuk ve kuraklık ortamında bunun sürdürülemeyeceği orta-

54 Bölge genelindeki dendroklimatoloji söz konusu yılların her biri için normal yağış miktarının altında yaklaşık iki standart sapmayı açığa vurur. Bkz. Touchan vd., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation." 1585'teki aşırı kuraklık için ayrıca bkz. Griggs vd., "Regional High-Frequency Reconstruction."

55 Touchan vd., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation."

56 MD 5/314, MD 5/410; bkz. Kılıç, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler."

57 1572'deki seller için bkz. MD 19/40 ve *Peçevî Tarihi*, 261. 1570'lerin ortalarındaki seller için örneğin bkz. MD 26/128 ve Kılıç, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler." 1574 ilkbaharı ve yazına ilişkin kayıtlar normal yağış miktarının üstünde yaklaşık iki standart sapmayı gösterir. Bkz. Touchan vd., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation."

58 MD 5/410-11 ve Kılıç, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler."

59 Repapis, "Note on the Frequency of Occurence of Severe Winters."

60 MD 41/1069 ve *Peçevî Tarihi*, 301-3.

61 Grove ve Conterio, "Climate of Crete."

ya çıktı. Aşırı hava koşullarının tekil örnekleriyle bir kalıba dönüşmeye yüz tutan dondurucu kışlar ve kararsız yağışlar, sonraki yüzyılın büyük bir bölümünde bölgeye damgasını vuracaktı. Bizzat Osmanlıların küçük bir buzul çağına girdiklerinin farkına varmaları ya da 16. yüzyıl sonlarında ortaya çıkacak felaketlerin çapını ve hızını tahmin etmeleri elbette mümkün değildi.

6

BÜYÜK KURAKLIK

Bizim 16. yüzyılın son on yılı saydığımız zaman dilimi, Osmanlılar için kelimenin birkaç anlamıyla yeni bir dönemin şafağıydı. Miladi 1591-1592 tarihi Hicri takvime göre Hazreti Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinin bininci yıldönümüydü. Bir başka deyişle, Müslüman dünyası açısından yeni binyılın başlangıcıydı. Bunun 600 yıl kadar önce Hıristiyanlar arasında olduğu gibi Müslüman dünyasında da bir binyıl kehanetleri dalgasına ilham vermesine karşın,[1] takvimdeki dönüm noktasına insan ilişkilerinde bir devrim –en azından başlangıçta– eşlik etmedi.

Gelgelelim, Osmanlı toprakları yeni binyıla girerken, aşağı yukarı aynı sıralarda son 600 yıldaki en uzun kuraklığa da girdi. İlk başta pek farkına varılmasa da, yağışsızlık zamanla artarak korkunç boyutlarda bir krize dönüştü. Osmanlı topraklarında her on yılda ya da kuşakta bir ya da iki yıllık kuraklıklar beklenir bir durumdu ve köylüler buna ayak uydurmayı

1 1590'lardaki Osmanlı yazılı kaynaklarında binyılcı ve gerilemeci eğilimler için bkz. Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, 13-14 ve Sanjay Subrahmanyam, "Du Tage au Gange au XVIe siècle: Une conjoncture millénariste à l'echelle eurasiatique", *Annales* (2001): 51-84.

öğrenmişti. Arka arkaya beş ya da altı yıllık kurak hava ise daha önce hiç görülmemiş bir şeydi. Ülkeyi saran acımasız darlık ve kıtlığı eşkıyalık, kaçışlar ve salgınlar izledi. Daha da kötüsü, kuraklık Macaristan'da büyük çaplı bir savaşla örtüşerek, erzak ve levazım kaynaklarına muazzam yeni yükler bindirdi. III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) böyle felaketlere çoğu kez aldırışsızlık ve çaresizlik karışımı bir tavırla karşılık verdi. Sonuçta, doğal afetin ve insan ahmaklığının bir araya gelişi, imparatorluğu tam da binyılın sonuna doğru birçok kişinin tahmin ettiği krize sürükledi.

Kuraklık

1590'lardaki kuraklık Doğu Akdeniz'de son 600 yılın en uzun süreli ve imparatorluk tarihinin açık arayla en kötü kuraklığıydı. Kuru ilkbahar ve yaz ayları, yakın dönemde ağaç halkaları üzerine yürütülmüş iki araştırmada en belirgin biçimde karşımıza çıkar. Bunlardan biri kuraklığın 1591'den 1595'e kadar sürdüğü anlaşılan Doğu Akdeniz'in tamamını,[2] diğeri ise kuraklığın 1592'den 1596'ya kadar sürdüğü anlaşılan Güney Anadolu'yu başlı başına konu alır.[3] Araştırmaların yazarları kuraklığın insan eseri felaketlerle sıkı bağlantısına da arada değinirler; ama uzun vadeli iklim dinamikleri üzerinde durmaları itibariyle, olayın sebepleri ya da sonuçları konusunda daha derine inmezler.

Diğer iklim araştırmalarından, bir bütün olarak kuzey yarımkürenin 1590'lardan 1610'lara kadar muhtemelen volkanik püskürmelerle ve ENGS aktivitesiyle bağlantılı bir süreçle, atmosfer dolaşımında önemli düzensizliklere sahne olduğu anlaşılmaktadır. Toz perdelerine bağlı soğumanın, tropikal kuşakta sıcaklığı yükselten ve astropikal enlemlerde düşüren Hadley basınç hücrelerini zayıflatmış ve böylece normalde Doğu Akdeniz'e yağış getiren batı (atmosferik) dolaşımı güneye doğru kaydırmış olması gayet mümkündür.[4] Yakın dönemde-

2 Touchan vd., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation."

3 Touchan vd., "Preliminary Reconstructions."

4 Bkz. A. Schimmelmann, "A Large California Flood and Correlative Global Climatic Events 400 Years Ago", *Quaternary Research* 49 (1998): 51-61.

ki KASE çıkarsamaları da zamanlama bakımından kuraklıkla ve ardından gelen şiddetli yağışlarla uyuşacak şekilde, 1590'larda doruğa ulaşıldığını ve 1600'lerin başlarında bunu bir düşüşün izlediğini ortaya koyar; ancak veriler doğrudan bir nedensel bağlantıyı doğrulamaya yetecek kadar kesin değildir.[5] 1594-1595 kışıyla ilgili geçici bir atmosfer kalıpları çıkarsaması aslında Baltık bölgesi üzerindeki güçlü yüksek basıncın Asya'dan gelen soğuk ve kuru havayı batıya doğru Avrupa geneline yönelterek, normalde kıtayı ılıman tutan nemli ve yumuşak batı rüzgârlarını tersine çevirdiğini öngörür.[6] Bu saptama doğruysa, böyle bir kalıp sadece Osmanlı topraklarını değil, Avrupa'nın bazı kesimlerini de etkileyen dondurucu hava koşullarını büyük ölçüde açıklamaya yardımcı olabilir.

Tarihsel kaynaklar kuraklığın tedricen başladığına ve Küçük Buzul Çağı soğuklarına geçişle birlikte 1591'den 1596'ya kadar kapsam ve yoğunluk bakımından arttığına işaret eder. Bir seyyahın anlatımında daha 1590 kışında Filistin'deki kuraklıktan söz edilir;[7] Osmanlı kayıtlarındaki ilk göstergelerse padişahın İstanbul'daki su sıkıntılarından dolayı serzenişte bulunduğu ertesi ilkbaharda karşımıza çıkar.[8] Aynı sıralarda kuraklık daha az yağış alan tarım bölgelerinde hasatları yok etmeye başladı: Karabağ'dan (Konya yakınında)[9] ve Mora'dan kıtlık haberleri gelirken,[10] sıkıntıya düşen Libya da Balkanlar'dan ve Tunus'tan tahıl yardımı istedi.[11] O yıl Kuzey

---

Yazarlar bu hipoteze dayanak olarak, Anadolu ve Yunanistan'ın son 600 yılın en kötü kuraklığına düştüğü sıralarda, Fas'ın yüzyıllar içindeki en yüksek yağış miktarına ulaştığına işaret ederler.

5 V. Trouet vd., "Persistent Positive North Atlantic Oscillation Mode Dominated the Medieval Climate Anomaly", *Science* 324 (2009): 78-80.

6 J. Jacobeit vd., "European Surface Pressure Patterns for Months with Outstanding Climate Anomalies During the Sixteenth Century", *Climatic Change* 43 (1999): 201-21.

7 Cippora Klein, "Fluctuations of the Level of the Dead Sea and Climatic Fluctuations in Erez Israel During Historical Times" (doktora tezi, Kudüs İbrani Üniversitesi, 1986), 89.

8 MD 68/86.

9 MD 67/59.

10 MD 5z/373.

11 MD 67/61 ve MD 69/312.

Afrika'da görülen karışıklıklarda belki bunun da payı vardı.[12] 1592'ye varıldığında Şam bölgesinden de "fazlasıyla kıtlık" haberlerinin gelmesi,[13] padişahı oradaki *kadı*yı görevden almaya yöneltti.[14] Ertesi yıl sıkıntılar Bağdat'a[15] ve ardından Hicaz'a yayıldı; Medine'deki idareciler Mısır'dan daha fazla tahıl gönderilmesi için başvurdu: "...bir kaç yıldan yağmur yağmamağla kaht u gala [kıtlık] olup... Medine'de sakin olan fukara... kemalı müzayaka [şiddetli kıtlık] çekdük..."[16] Ancak 1593 Nil taşkınının da aksaması yüzünden, *deşişe* yetersiz kalmış olsa gerek.[17]

O kış başlamak üzere, volkanik toz perdeleri Avrupa'yı ve Yakındoğu'yu Küçük Buzul Çağı'nın en soğuk hava koşullarından bazılarına sürükledi.[18] Özellikle ağır darbe alan Anadolu, yolları kapatan ve hayvanların telef olmasına yol açan yoğun karlarla karşılaştı.[19] Ocak 1595'te yeni padişah III. Mehmed bile tahta çıkmak üzere Manisa'dan İstanbul'a giderken, dondurucu havada yolları güçlükle aştı.[20] Bu arada, bir sonraki başlık altında açıklanacağı üzere, Osmanlı askerleri Macar Cephesi'ndeki seller ve donlar yüzünden sıkıntılar çekmeye başladı.

Venedik temsilcilerinin mektuplarında anlatıldığı üzere, o sırada kuraklık Ege bölgesine ve Anadolu içlerine ulaşmıştı.[21] Tehlikeli fırtınalar 1594'ten 1596'ya kadar Adriyatik'i de vurarak, iaşedeki aksaklıkları artırdı ve sonundaki Venedik'in tahıl idarecilerini Atlantik'ten ithalata zorladı.[22] Bu arada vergiler, savaş ve eşkıyalık, imparatorluğu Suriye'den Balkanlar'a ve daha ötesine kadar saran kıtlıklar, salgınlar ve karışıklıklar

12 Finkel, *Osman's Dream*, 180.
13 MD 67/300.
14 *Tarih-i Selânikî*, 237.
15 MD 71/771.
16 MD 70/141.
17 *Tarih-i Selânikî*, 335.
18 Bkz. Lamb, "Volcanic Dust Veils" ve Atwell, "Volcanism and Short-Term Climatic Change."
19 *Tarih-i Selânikî*, 444 ve MD 75/31.
20 *Tarih-i Selânikî*, 433.
21 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 43 (19 Mayıs 1596) ve (6 Haziran1596).
22 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 38 (1 Aralık 1593), 39 (6 Mart 1594) ve 40 (11 Şubat 1595) *Provveditori alle Biave* 4.

da Küçük Buzul Çağı'ndaki hava durumu kadar önemli bir rol oynar hale geldi.

Macar Savaşı

Meteorolojik bir felaketi bir insani krize dönüştüren gelişme, Büyük Kuraklık'ın tesadüf eseri imparatorluğun en uzun ve en zorlu savaşlarından biriyle çakışmasıydı. Osmanlılar Habsburglarla her iki imparatorluğun önde gelen Avrupa devletleri konumuna yükseldiği 15. yüzyıl sonlarından beri çatışma halindeydi. Sözde barış aralarında bile sürekli akınlar, manevralar ve tahkimat inşası devam etti. Söz konusu savaş öncesindeki yıllarda, Osmanlı hasımlarının zayıflığını sezen Habsburglar kışkırtmalarını hızlandırmış ve Fransa'nın uzun bir iç savaşın ardından izlediği ihtiyatlı tavırdan yararlanmaya çalışmıştı. Osmanlılarsa 1580'ler boyunca İran'la mücadele ederken, ikinci bir cephe açmaktan özenle kaçınmıştı. Ama 1593'e doğru Osmanlı siyaset erbabı içinde yayılmacı hizip üstünlük kazanarak Sultan III. Murad'ı eski düşmanla yeni bir savaşa tutuşmaya ikna etti.[23]

Ne var ki, Osmanlı devlet adamlarının seçtiği zaman ciddi bir yanlış hesaba dayanmaktaydı. 1590'larda daha yetkin piyade ve yoğun tahkimat Avrupa'da savaşın mahiyetini dönüştürmeye başlayarak çatışmanın maliyetini hızla yükseltmişti.[24] Kuzey Avrupa'nın açtığı yolu izleyen Avusturya Habsburgları, kalelerini ve silahlarını modernleştirerek, sağlam sınır savunma hatlarına ve üstün piyade ateş gücüne kavuşmuştu.[25] Osmanlılar seferlerini çabuk ve başarılı bir sonuca vardırmada artık hızlı ilerleyişlere ve belirleyici hücumlara bel bağlayabi-

23 Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, 4-10.

24 Bu değişimlere ilişkin genel bir değerlendirme için *bkz.* Geoffrey Parker, *TheMilitary Revolution* (New York: Cambridge University Press, 1996).

25 Gabor Agoston, "Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change, and Shifts in Power", *Turkish Studies Association Bulletin* 22 (1998): 126-41 ve Colin Imber, "İbrahim Peçevi on War: A Note on the European Military Revolution", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, c. 2, ed. C. Imber, K. Kiyotaki ve R. Murphey (Londra: I. B. Tauris, 2005).

lecek durumda değildi. Haklı sebeplerle "Uzun Savaş" olarak anılan Macaristan'daki savaş, dikkate değer çok az kazançla ya da kayıpla 13 yıl sürdü. En feci çarpışmalar savaş boyunca iki kez el değiştiren Peşte şehri ve Estergon kalesi civarında geçti. Sınır boyunca ileri hamleler ve geri çekilmeler her iki tarafa da çok az kalıcı kazanım getirdi. Karşılıklı tükenme üzerine 1606'da barışa karar verildi ve varılan antlaşma eski statükoya dönmenin ötesine pek geçmedi.

Asıl sorun Osmanlıların yeni taktiklere uyum sağlayamaması değildi. Teknolojiye öncülük ettiği pek söylenemese de, imparatorluk 18. yüzyıla kadar Avrupa'daki askeri yeniliklere az çok ayak uydurdu.[26] Bu "askeri devrim" döneminde başka birçok devletin başına geldiği gibi, Osmanlıların yenilgiye uğraması muharebelerden ziyade lojistik yüzündendi. Bir kuşak önce imparatorluk, savaşın hizmetine koşabileceği kaynaklar ve insan gücü bakımından hasımlarına karşı çok üstündü. Kısım I'in sonuç bölümünde anlatıldığı üzere, 1590'larda kritik bir konjonktürle karşı karşıya kaldı. Nüfus baskısı kaynakları zorlarken, şehirlerin ve ordunun büyümesi temel mallara dönük talebi yükseltmişti. Dahası, emsali görülmemiş bir kuraklık savaşın olağanüstü ihtiyaçlarını karşılamak için başvurulan merkez bölge eyaletlerini kıtlığa doğru sürüklemekteydi; üstelik bu öyle sıradan bir savaş değil, kuşatmalarla ve karşı kuşatmalarla geçen uzatmalı bir savaştı.

Bu arada Küçük Buzul Çağı'nın sert soğuğu Osmanlı ordusunu cephede vurdu. İlk sefer mevsimi oldukça iyi geçti. İran'la son savaşı izleyen birkaç yıllık soluklanma, imparatorluğu tedarik bakımından tekrar hazırlıklı hale getirmişti. Dahası, askerler olağanüstü yumuşak bir ilk kış geçirdikleri için talihli sayılırdı.[27] Hava durumunun 1594 sonlarında dönmesiyle sı-

26 Jonthan Grant, "Rethinking Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, 15th to 18th Centuries", *Journal of World History* 10 (1999): 179-201 ve Günhan Börekçi, "A Contribution to the Military Revolution Debate: The Jannissaries' Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the Problem of Origins", *Acta Orientalia* 59 (2006): 407-38.

27 *Peçevî Tarihi*, 348-9.

kıntılar hızla arttı. Kış alışılmamış ölçüde sertleşirken,[28] yeniçeriler kıtlıktan yakınmaya başladı.[29] Macaristan'da Tuna Nehri 1595'te Şubat'tan Nisan'a kadar üç ay boyunca donmuş halde kaldı ve ordular buz katmanlarını bir ileri bir geri aşarak akınlara girişti.[30] Aynı yılın ilkbaharında Kuzey Balkanlar'da hasat kötü gitti[31] ve yazın buzların erimesiyle Tuna'nın taşması yüzünden açlık çeken Osmanlı askerleri arasında humma salgınları çıktı.[32] Ardından 1595-1596 kışı daha şiddetli soğuklarla, yoğun karlarla ve taşkınlarla bir önceki kış kadar korkunç geçti.[33] Önce Bosna'da, ardından Macaristan sınırı boyunca kıtlık tekrar baş gösterdi.[34] Yeterli iaşe alamayan askerlerin yerel kaynaklara dadanması üzerine, *reaya* köylerden kaçmaya başladı.[35] Cephedeki aşırı sıkıntılara ve itaatsizliğe dair haberler artık gizlenemeyecek hale gelerek, ilkbahara doğru İstanbul'a ulaştı;[36] bu durum, merkezi idarenin zaten kıtlığın vurduğu merkez bölge eyaletlerinden, bir vakanüvisin ifadesiyle "hadsiz hesapsız" erzak toplamasına rağmen ortaya çıkmıştı.[37]

Bu arada III. Murad'ın yerine tahta genç oğlu III. Mehmed geçti. Yeni padişah toyluğuna rağmen, cephede orduya şahsen komuta ederek geleneksel Osmanlı âdetini canlandırmaya çalıştı. Düzenlenen sefer Ekim 1596'daki Haçova Muharebesi'nde çarpıcı bir zafer getirdiyse de, savaşın gidişatını tersine çeviremedi. Öte yandan Güney Balkanlar'daki şiddetli kuraklık

28 *Age.*, 355-6; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Naîmâ* (İstanbul: Danışman Yayınevi, 1967), 117; Rácz, *Climate of Hungary*, 29-30 ve 94.

29 *Tarih-i Selânikî*, 419-20, 423-4.

30 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, ed. Ziya Yılmazer (Ankara: TTK, 2003), 51 ve 60.

31 *Tarih-i Selânikî*, 475-6.

32 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 70. Rácz ("Price of Survival", 27-8) Macaristan'da su denetimlerinin çökmesiyle birlikte taşkınların artmasına ve bataklıkların yaygınlaşmasına savaşın ve nüfus azalmasının da katkıda bulunduğunu ileri sürer.

33 *Tarih-i Selânikî*, 556.

34 *Age.*, 532-5.

35 *Age.*, 572-3 ve 601-2. Ayrıca bkz. Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 559.

36 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 43 (2 Haziran 1596).

37 *Tarih-i Selânikî*, 597-8.

orduyu açlık, susuzluk ve dizanteriyle karşı karşıya bıraktı;[38] hastalıkların yayılmaya başladığı donanma o sonbaharda "vebayla neredeyse yok olma" noktasına geldi.[39] Daha da kötüsü, padişahın komuta ettiği sefer erzak ve levazıma dönük muazzam yeni talepler yarattı; bu durum zaten aşırı zorlanmış tedarik sistemlerini kırılma noktasına ve kuraklığın başlamasından beri içten içe kaynayan hoşnutsuzluğu taşma noktasına vardırdı.

Tedarik Sistemlerinin Aksaması

Kuraklığın etkileri dalga dalga imparatorluğun her yanına yayılırken, Osmanlı tedarik sistemleri kıtlığın ve savaşın birlikte yol açtığı güçlükler karşısında çatırdamaya yüz tuttu. Devlet, 1580'lerdeki İran seferlerinden sonraki kısa barış döneminde erzaktan çok emin olduğu için, Venedik'e yeniden tahıl ihracatına bile izin vermişti.[40] Ancak 1591'deki ilk kurak ilkbaharla birlikte, merkezi idare özellikle koyun etinde ve üzümde tekrar sıkıntılardan yakınmaya başladı.[41] O kış Hazine-i Hümayun'un açıkları daha da büyüdü ve talepleri ise daha ısrarcı hale geldi. Ciddi bir et açığıyla karşı karşıya kalan[42] İstanbul'a tahıl ve içyağı akışı da azaldı;[43] bunun üzerine merkezi idare 1592 boyunca bedelli alım yöntemine daha fazla başvurmaya yöneldi.[44] Ertesi yıl durum çaresiz bir hal aldı.

Kuraklığın etkilerine sefer ihtiyaçlarının eklenmesi, Osmanlı tedarik sistemlerini sürekli azalan bir sarmal içine itti. Her geçen mevsimle birlikte sıkıntılara dair şikâyetler ve ilave erzak istekleri daha da arttı; hem de önceki yılların benzer krizlerine kıyasla birkaç misline varacak kadar.[45] Bel-

38 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 43 (6 Haziran 1596) ve (20 Temmuz 1596).
39 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 43 (3 Ağustos 1596) 44 (18 Eylül 1596) ve (20 Ekim 1596).
40 MD 67/114.
41 Örneğin MD 67/414 ve MD 67/446.
42 MD 69/435.
43 MD 69/467 ve MD 69/75.
44 Örneğin MD 69/479 ve MD 69/516.
45 İlgili belgeler MD 71-MD 74 içinde yer alır.

gelerde 1593'ten itibaren buğday, bal, meyve ve her şeyden önce koyun eti gibi temel ihtiyaçlarda büyük sıkıntılar (*"hayli müzayaka"*),[46] ağır sıkıntılar (*"ziyade müzayaka"*),[47] hatta genel sıkıntılar (*"külli müzayaka"*)[48] ve kalıcı sıkıntılar (*"daima müzayaka"*) yönünde daha acil emirlere de rastlamaktayız.[49] Mısır ve Kıbrıs'tan gelen şeker gibi lüks mallar dışarıya kaçırıldı;[50] savaşın ve kuraklığın mevcut stokları tüketmesiyle, arpa gibi en ucuz temel ihtiyaç ürünleri dahi azaldı.[51] Payitaht gerekli mallar için Mısır, Bulgaristan ve Doğu Anadolu gibi birbirinden uzak bölgelere başvurdu, ama belirgin bir sonuç alamadı. Ara sıra sevkiyatların gelmesine ve sıkıntıların atlatılmasına karşın, payitahtın ve savaşın talepleri arzı hep geride bıraktı.

III. Murad ve III. Mehmed tipik bir tavırla suçu vurgunculara ve kaçakçılara yıktı. *Mühimme defterleri*nde 1590'lar boyunca gittikçe sıklaşan ve azarlayıcı ton kazanan bir dizi tehditte ve takbihte, erzak istiflemeye ya da kaçırmaya dair tezkereler sürekli karşımıza çıkar.[52] İstifçilik olayları ve fahiş fiyatlar daha 1591 ilkbaharında başlayarak,[53] ertesi yaz Karadeniz ve Ege boyunca yayıldı.[54] O sırada Rodosçuk,[55] Akdeniz kıyıları,[56] Mısır[57] ve Kırım[58] dâhil bütün önemli ikmal noktaları malları daha kârlı kaçak piyasalara kaydırmaya yönelmişti. Eskiden mütevazı bir Ege limanı olan İzmir de imparatorluk

46 MD 71/489.
47 MD 71/552.
48 MD 71/413.
49 MD 71/440.
50 MD 71/565 ve MD 73/61.
51 Örneğin MD 71/749.
52 Örneğin MD 69/453, MD 71/128, MD 71/277, MD 71/418. Venedik kayıtları en azından kaynakların herhalde büsbütün tükendiği 1596'daki en feci kıtlığa kadar bu kaçak ticaretteki artışı açıkça doğrular. Bkz. Aymard, *Venise, Raguse et la commerce de blé*, 165-6.
53 Örneğin MD 67/285 ve MD 68/130.
54 MD 5z/289
55 Örneğin MD 71/97 ve MD 71/191.
56 MD 71/418.
57 MD 71/440.
58 Örneğin MD 71/637 ve MD 72/781.

içinde ve dışında önemli bir meyve, bal ve balmumu karaborsasının kaynağı haline geldi.[59] Bu arada, ilerleyen sayfalarda açıklığa kavuşacak sebeplerden dolayı, Balkanlar'dan ve Anadolu'dan kara yoluyla güdülen koyun sürüleri öngörülen varış noktalarına nadiren ulaşır oldu.[60]

İyice azan enflasyon erzak kaçırmayı ve yaygın vurgunculuğu körükledi. Ülke içine gümüş akışının ve nüfus baskısının etkisiyle süren "fiyat devrimi"ne savaş taleplerinin ve Büyük Kuraklık'la bağlantılı sıkıntıların eklenmesi maliyetleri yukarıya fırlattı. Barkan 1489/1490 yılını taban alarak, temel gıda ürünlerinde *akçe* cinsinden fiyat endeksinin 1588/1589'da 365,52'ye yükseldiğini, Haçova Muharebesi'ne doğru 441,58'e sıçradığını ve sadece bir yıl sonra aniden 532,07'ye tırmandığını hesaplar.[61] Özellikle Konya'da *vakıf* kayıtlarının 1594/1595'ten itibaren gerçek tahıl fiyatında keskin artışları ortaya koyması, büyük çaplı bir isyanın patlamak üzere olduğu Karaman'daki sorunlar hakkında bir fikir verir.[62] Sikke değerinin hızla düşürülmesi özellikle şehir ücretlileri açısından fiyat salınımlarını artırdı.[63] Bununla birlikte gerçek gümüş değeriyle ifade edildiğinde bile kuraklık yıllarındaki enflasyon hatırı sayılır düzeydeydi.

Geçmişteki arz aksaklıklarında olduğu gibi, merkezi idarenin yaklaşımı muhtemelen krizi ağırlaştırdı. Merkezi idare *narh*ı yükselen piyasa değerlerine uygun olarak ayarlamak yerine, gittikçe artan savaş giderlerini denetim altına almak

---

59 Örneğin MD 71/290. Ayrıca bkz. Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, belge 23.

60 Örneğin MD 73/1154.

61 Barkan, "Price Revolution." Benzer bir tabanı kullanan Pamuk'un "Prices in the Ottoman Empire" makalesine göre, fiyat düzeyi 1580'lerde 335'e, 1590'larda 445'e ve 1600'lerde 543'e ulaştı. Pamuk'un rakamlarının hasat durumuna bağlı kısa vadeli dalgalanmaları asgariye indirmek üzere düzleştirilmiş olması nedeniyle, burada Barkan'ın rakamlarını verme yoluna gittim. Dahası, Pamuk çoğu tüketicinin kıtlık döneminde karşılaşmış olacağı ani fiyat artışlarından etkilenme ihtimali daha düşük olan büyük çaplı ve bağlantıları sağlam kurumların hesaplarını esas alır.

62 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 209.

63 Örneğin *Tarih-i Selaniki*, 784-85 ve çeşitli yerlerde.

için fiyat artışlarına fırsat vermemeye çalıştı. Gerçek ve resmi değerler arasındaki uçurumun açılmaya devam etmesiyle birlikte, fırsat bulanlar istifçiliğe ve karaborsa vurgunculuğuna yöneldi. Daha da kötüsü, genel enflasyon devletin savaş ihtiyaçları için zoraki alımlarının tedarikçilere gerçek bedelleri ödemekten gittikçe uzaklaşmasını ve çoğu kez gaspa yakın bir mahiyete bürünmesini getirdi. Çeşitli vesilelerle devlet eyaletlere teftiş heyetleri gönderdi ve *narh*ları sabit tutmak, payitahta ve orduya mal akışını korumak üzere imparatorluğun her tarafında fiyat düzeylerinde eşgüdümü sağlamaya çalıştı.[64] Ne var ki, böyle emirlerin sıkça tekrarlanması sadece sonuçsuz kaldıklarını gösterir. Bir dizi belgede çoğu kez %100 ya da daha yüksek düzeye varmak üzere, malların piyasa fiyatları ve resmi fiyatları arasında açılan uçurum örneklerine rastlarız. Örneğin daha 1592'de resmi fiyatı *kantar* (yaklaşık 50 kilo) başına ancak 50-60 olan üzüm İzmit'te 120 *akçe*ye satılmaktaydı.[65]

Dükkân sahipleri ve tedarikçiler fiyat kısıtlamalarını aşmak için yeni yollar aradı. Bazıları ileride daha iyi bir fiyattan satmak umuduyla doğrudan mal istifçiliğine yöneldi. Bazıları başka maddeler katarak ya da eksik ölçüyle mal satma yoluna gitti. Kanunlardan kaçmanın daha da yaratıcı yöntemlerine başvuranlar bile çıktı. Sözgelimi, bir davada manavların mallarını yüksek fiyatlı meyve sepetleri içinde satarak *narh*ı aştıkları yolunda bir şikâyetle bile karşılaşmaktayız.[66] Öte yandan, yeniçeriler indirimli fiyatlardan aldıkları malları daha yüksek fiyatlardan satarak imtiyazlarını istismar ettiler;[67] özellikle vakanüvis Selânikî kıtlığı ve sıkıntıları büyük ölçüde yeniçerilerin vurgunculuğuna bağlar.[68]

Devlet arzdaki gedikleri kapatmak ve tedarik aksaklıklarının üstesinden gelmek için önce daha fazla vergi almaya yöneldi. Padişahlar enflasyonun başlamasıyla gerçek değerleri çoğu kez gerilemiş olan düzenli öşürlerin ve arazi resimlerinin yanı

64 Örneğin MD 69/3, MD 69/523 ve MD 69/556.

65 MD 6z/236.

66 Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, belge 32 ve 37.

67 Örneğin MD 68/130 ve MD 73/295.

68 *Tarih-i Selânikî*, 594-5 ve 608.

sıra, savaş dönemindeki düzensiz katkıları tekrar uygulamaya geçirdiler. Bu süreç resmi fiyatların piyasa değerinin epey altına düşmesiyle bedelli alımdan pek farkı kalmayan zoraki mal alımlarıyla (*"sürsat"*) başladı; savaşın başlaması üzerine, devlet hane topluluklarına yeni *avarız tarhları* yani olağanüstü nakdi vergiler getirdi.[69] Bu yeni katkılar fiilen her yıl toplanan olağan vergilere çarçabuk dönüştü. Daha da kötüsü, devletin daha fazla aracının masrafını hemen çıkarması için çoğu kez aynı vergi iltizamını birden fazla mültezime vermesi istismarı ve zorbalığı teşvik etti.[70] Padişah emirleri önceki savaş dönemi sıkıntılarında olduğu gibi, belli *sipahi*lere askeri hizmet yerine erzakla katkıda bulunma şartını getirdi.[71]

Bu yeni vergilerin de ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemesi üzerine, devlet daha fazla mal temin etmek amacıyla tüketimi kısıtlamaya çalıştı. Balkanlar'ın ve Anadolu'nun birçok yerine 1593-1594 kışından itibaren koyun kesimini yasaklayan emirler gönderildi.[72] İçyağı ve tereyağı dahil hayvan ürünlerinin tükendiği 1595'te, merkezi idare mevcut yağ stokunu donanmaya ayırmak üzere şahsi gemilerin yağlanmasına yasak getirdi.[73] Birkaç ay sonra, anlaşıldığı kadarıyla un iaşesindeki endişeden dolayı, padişah payitahtta *simit* üretimini kısıtladı.[74]

Kıtlık tarihçileri ve iktisatçıları arasında bu tür tedbirlerin ne ölçüde işe yaradığına dair tartışma sürmektedir. Son zamanlarda birçoğu "yiyecek bulma açıkları" yerine, istifçiliğe ve vurgunculuğa karşı tedbirlerin kıtlık sırasında piyasa aksamalarının üstesinden gelmeye yardımcı olabileceğini öngören "istihkak açıkları" üzerine kurulu bir modele yönelmiş durumdadır.[75] Ne var ki, parçalı piyasa ve aşırı yoksulluk koşulla-

69 Örneğin MD 72/281.

70 Tezcan, "Searching for Osman", 254-5.

71 Örneğin MD 73/325 ve MD 73/1125.

72 MD 71/150 ve MD 72/340. Ayrıca bkz. Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 29.

73 MD 73/460.

74 MD 73/1205.

75 Örneğin Amartya Sen, *Poverty and Famines* (Oxford: Clarendon Press, 1981).

rında, bizzat yiyecek bulma sorunu ciddi bir tehdit kaynağına dönüşebilir. Aslında gerekli tedbirin doğrudan gıda dağıtımı olduğu bir ortamda fiyat denetimleri, sorunu ancak ağırlaştırabilir.[76] 1590'ların Osmanlı İmparatorluğu'nda sıkıntıların çapı ile savaşın gerekleri, özellikle kuraklıktan ve kıtlıktan en çok etkilenen iç kesimlerdeki eyaletlerde normal yardım tedbirlerinin önüne geçti. Dahası, çoğu kez ahlakı öne çıkaran vurguya karşın, merkezi idarenin fiyat denetimi tedbirleri Osmanlı yoksullarına yardımcı olmaktan ziyade, sıkıntıya düşmüş bir hazineden orduya ucuz mallar sağlamakla alakalıydı. Bu politikalar 1590'lar boyunca iki yönlü bir etki yarattı. Bir yandan, periyodik para ve levazım açıklarına karşın, Osmanlılar Balkan sınırlarındaki azametli bir orduya sıfırı tüketme noktasına varmadan iaşe sağlamayı sürdürdü. Diğer yandan, imparatorluğun talepleri içeride çökme tehdidi yaratacak olan hoşnutsuzluğu körükledi.

Eşkıyalığın Yükselişi

Kıtlık, savaş ve bedelli alımlar merkez bölge eyaletlerinde emsali görülmemiş bir eşkıyalık ve karışıklık dalgasına yol açtı. Kırsal şiddette 1587'den 1591'e kadar görünüşte süren bir sükûnetten sonra, Büyük Kuraklık'la birlikte durum tekrar bozuldu. Bu döneme ait *mühimme defterleri*nde[77] yüzlerce eşkıyalık olayı incelendiğinde, belli bir kalıp ortaya çıkar. Gelen tezkereler 1590 dolaylarında oldukça az ve seyrekti; 1591 başlarında da öyle fazla bir kötüye gidiş yoktu. Ama 1591 sonlarında, ilk kuraklık mevsiminin ardından eşkıyalık olayları hızla çoğalarak 1596 başlarına kadar her yıl ivme kazandı; bu, günümüze ulaşan kayıtlarda bir boşlukla karşılaştığımız[78] ve gerçek Celâlî İsyanı'nın artık başladığı bir tarihti. Olayların sayısı artarken, eşkıyalık gittikçe Orta Anadolu civarında, özellikle de

76 Bkz. Cormac Ó Gráda, *Famine: A Short History* (Princeton: Princeton University Press, 2009), bölüm 5 ve 6.

77 Yani 63'ten 74'e kadarki *mühimme defterleri*. Söz konusu yıllardaki eşkıyalığa dair 500'ü aşkın emrin kataloğunu çıkarabildim.

78 1597-1602 döneminden günümüze ulaşan çok az *mühimme defteri* vardır.

Karaman eyaletinde yoğunlaşma eğilimine girdi. Dahası, saldırıların çapı büyüdü; özellikle onlarca ve hatta yüzlerce atlının art arda köyleri yağmaladığı baskınlar çoğaldı.

Eşkıyalığın ilk ortaya çıkışı muhtemelen kuraklığın etkilerini ve beraberinde getirdiği güçlükleri yansıtmaktaydı. 1593'ten sonra savaşın gerekleri de önemli bir rol oynamış olsa gerek. Venedik temsilcilerinin mektupları özellikle 1594'ün ikinci yarısından, yani Macaristan'daki savaşın çıkmaza saplanmasından itibaren eşkıyalıkta bir artışa işaret eder.[79] Seferlerin iaşesi vergileri yükselterek ve bedelli alımları artırarak, *reaya*nın bir bölümünü kaçmaya ya da direnmeye yöneltti. Tahılın ve koyunun kırsal kesimden şehirlere ve orduya akışı temel düzeyde geçimi gittikçe zorlaştırarak, yiyecek ve para hırsızlığını yaygınlaştırdı. Önceki savaşlarda olduğu gibi, askerlerin ayrılışı eşkıyalara fütursuzca saldırma fırsatı verdi.

Enflasyon ve sıkıntı ortamında Anadolu *sipahi*leri yanlarındaki askeri birlikleri donatmada güçlük çekmeye başladılar.[80] Birçoğu çileden çıkarak, basbayağı köylüleri yağmalamaya ya da onlardan zorla ürün almaya yöneldi. Sürekli para ve erzak baskısı altında, eyaletlerde vergi tahsilatı çökerek gelişigüzel yağmaya dönüştü. Resmi kayıtlara göre, 1593'ten itibaren payitahta memurların, *sipahi*lerin ve yeniçerilerin savaş dönemine özgü bedelli alım usulünü çeteler toplamak için bir bahane gibi kullanmasından ve köyden köye dolaşarak mal ile para istemesinden şikâyet eden bir sürü tezkere aktı.[81] Eşkıyaların kırsal kesimi talan etmek için asker ya da memur kisvesine bürünmesi ve ahalideki kafa karışıklığından yararlanması aynı sıklıkla karşılaşılan bir durumdu.[82] *Reaya*nın bu kesimleri ayırt etmesi haliyle mümkün değildi. Böylece köylüler külfetli olmakla birlikte kanuna dayanan her vergide eşkıyalara da aynı miktarı ve bazen daha fazlasını ödeme durumuna düştü.

79 Örneğin *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 40 (6 Kasım 1594).

80 Bkz. *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 46 (Kasım 1597), ilişikteki mektup ve Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, 12-14.

81 Örneğin MD 72/186 ve MD 72/208. Ayrıca bkz. Akdağ, *Celâlî İsyanları*, bölüm 3F.

82 Örneğin MD 72/721, MD 72/312 ve MD 73/232.

Can sıkıcı başka bir gelişme, karışıklığın önüne geçmek için gönderilen memurların bazen "inceleme gezilerini" (*"devir"*, *"devriye"* ya da *"teftiş"*) köylüleri yağmalamak için bir bahane olarak kullanmalarıydı. 1595'e varıldığında, bu memurlardan birkaçının emrinde yüzlerce eşkıya ve başıbozuk askerden oluşan, hatta bazen tüfeklerle donanmış olan şahsi ordular vardı.[83] Giriştikleri talanlar üzerine, III. Murad ve ardından III. Mehmed *reaya*nın kendini savunma hakkını teyit eden bir dizi *"adalet fermanı"* çıkardı.[84] Bu fermanlar doğrultusunda veya düpedüz çaresizlikten, köylüler gittikçe silahlanıp direnişe geçti.[85]

Celâlî İsyanı'nı konu alan ilk araştırmasında, Mustafa Akdağ 1590'ların artan şiddet ortamında bu iki kesim, askeri sınıfa bağlı şahsi ordular ve *reaya* milisleri arasındaki çatışmaya özel bir ağırlık verir.[86] Sonraki diğer uzmanlar ise başıbozuk askerlerin (*"sekbanlar"*) ve yaygınlaşan ateşli silahların önemini vurgular.[87] Bu kitabın sonraki bölümünde her iki teori derinlemesine analiz edilecektir. En azından büyük çaplı isyanın patlak verdiği 1596'ya kadarki yıllara dair bulguların ikisine de ancak sınırlı destek verdiğini söylemek şimdilik yeterlidir. Tezkerelerin küçük bir kısmında şahsi ordular üzerinde durulur; başıbozuk askerlere ya da ateşli silahlara değinen tezkereler daha da azdır. *Kadı*lardan ve *reaya* temsilcilerinden gelen istidaların büyük çoğunluğunda sadece kanunsuzluğun genelde yaygınlaşmasından ya da çeşitli eşkıya gruplarından yakınılır. Dahası, o dönemin eyaletlerinde çeşitli kanunsuzluk türleri arasında öyle büyük bir ayrım yapmaktan kaçınmalıyız. İster "eşkıya", ister *"sekban"*, isterse de *"sohta"* olsun, 1595'te bütün kesimler temelde aynı şeyler peşindeki aynı adamlardı ve aynı şiddete başvurmaya hazırdı. Çaresizlik çetelere dile-

83 Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 133-4, 165-70.

84 Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler* 2 (1965): 49-145.

85 Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 150-2, 160-1.

86 *Age.*, 171-6 ve çeşitli yerlerde.

87 Örneğin Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337; İnalcık, "Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms" Barkey, *Bandits and Bureaucrats*.

dikleri gibi yağmalara girişme saikini, karışıklık da uygun fırsatı sağlamaktaydı; bir yazarın ifadesiyle, "vergi tahsilatı ve eşkıyalık, gıdasını tarladan temin ederek yaşamak yönünden birbirinden farklı olmayan eylem haline geldi."[88] Karışıklığa yol açan iklimsel ve ekolojik baskıların henüz farkında olmadıkları için, Osmanlı uzmanları şiddetin yaygınlaşmasında iç sosyal ve siyasal etkenlere odaklanma eğilimindedir. Oysa daha önce gördüğümüz üzere, emsali görülmemiş kuraklık ve kıtlık, ayrıca dikkatlerin savaşa yoğunlaşması en berbat karışıklıkları açıklayabilir. Dahası, zamanlama buna kusursuzca uyduğu gibi, 1570'lerin ve 1580'lerin daha az çarpıcı olaylarıyla paralellikler genelde bu açıklamayı destekler niteliktedir.

Kaçış, Veba ve Kıtlık

Büyük Kuraklık'la gelen kıtlık ve şiddet kırsal kesimden bir muhacir akınına yol açtı. Kaçış daha 1592'de, Rum (Ortadoğu Anadolu) eyaletindeki eşkıyalık üzerine bir tezkerede bazı köylerin ahalisinin etrafa dağıldığının (*"perakende" duruma düştüğünün*) belirtildiği sırada başlamıştı.[89] Ertesi yılın kayıtlarında belki Suriye'deki sıkıntılardan dolayı, Trablusşam (Lübnan) civarında tarlaların ve bahçelerin terk edildiğine dair başka bir tezkere yer aldı.[90] Savaşın patlak vermesiyle ve eşkıyalığın yaygınlaşmasıyla birlikte, hareket moment kazandı. Sonraki yıllarda Anadolu'nun her yanından köylülerin kaçtığı ya da hepsinin yurtlarından ayrılmaya kararlı olduğu (*"cümlemüz cıla-yı vatan itmek mükarrerdür"*) yolunda haberler geldi.[91] Kaçışın sebebi bazı durumlarda askerlerin ve memurların zorbalıklarına, bazı durumlardaysa eşkıyaların tacizlerine bağlanmaktaydı. Balkanlar'da halk doğrudan savaşın yol açtığı şiddet ve kıtlıktan kaçıyordu. 1595 ilkbaharında, Venedik sefiri Marco Vernier "iaşe güçlüğü"nden ve "aşırı kıtlık"tan (*grandissima carestia*) yakınırken, şunu yazdı: "Her gün kuzeyden gelen rüzgârlarla birlikte Karadeniz'den kaçan

88 Cook, *Population Pressure*, 40.

89 MD 62/144.

90 MD 71/700.

91 Örneğin MD 72/706 ve MD 73/1155.

insanların bindiği çeşitli gemiler varıyor ve buradaki kıtlığı daha da artırıyor..."[92]

Muhacir akınından dolayı, İstanbul 1592'de ve ardından 1595'te iki ağır salgınla karşılaştı.[93] Bunlardan ilki aynı yıl Antalya'da (Güneybatı Anadolu)[94] ve ertesi yıl Filistin'de[95] ortaya çıktığı bildirilen bulaşıcı hastalıkla bağlantılı olabilir. Dönemin bir gözlemcisi salgını *"taun-ı veba"* olarak adlandırır ve anlatımı sahiden de hıyarcıklı veba olabileceği izlenimini verir. O yaz salgın öylesine şiddetlendi ki, bizzat padişah payitahtın çaresiz sakinlerinin başında, hastalığı def etmeye yönelik bir toplu duaya çıktı.[96] Aynı yazarın bir *"maraz-ı taun"*[97] olarak tarif ettiği 1595 salgını muhtemelen büsbütün farklı bir şeydi. Bu olayda, hastalığın kendi ailesine bulaşmasına tanık olan Venedik sefirinin ayrıntılı bir anlatımı günümüze ulaşmıştır.[98] Onun ifadesi, salgının "son derece ağır bir veba ve öldürücü" (*peste acutissima, et mortifera*) olduğu yönündedir. Kurbanlardan birini şöyle tasvir eder: "Birçok şişkinlikle ve vücudunun her tarafını saran kara beneklerle yarı ölü gibiydi. Sonunda boğazına sıçrayan veba bir günden biraz fazla bir sürede onu müthiş bir şiddetle boğdu ve acımasız bir ölümle can vermesine yol açtı..." Sefir bu hastalığı tedavi edilebilen ve her zaman öldürmeyen (yani aslında hiç de veba olmayan) geçmişteki "salgın"larla kıyaslar. Aktardığı bazı belirtiler şarbona işaret eder; başka bir vakanüvisin hastalıktan şarbonun karşılığı olan ve kelime anlamı herhalde ayırt edici kara beneklerden gelen Farsça *"şir-pençe"* tabiriyle söz etmesi bu teşhisi destekler.[99]

---

92 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 41 (18 Mayıs 1595).

93 Osmanlı şehirlerinde hastalıklar ve can kayıpları konusunda daha geniş bilgi için Bkz. Bölüm 9. Hastalıkların yayılmasında mültecilerin rolü Bölüm 9 ve Bölüm 10'da da ele alınacaktır.

94 MD 69/125. Ayrıca bkz. Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, 55.

95 Klein, "Fluctuations of the Level of the Dead Sea", 89.

96 *Tarih-i Selânikî*, 282-7.

97 *Age.*, 545.

98 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 41 (Ağustos 1595).

99 *Künhü'l-Ahbâr*, 693-4. Akdeniz'de gerek hayvanlarda, gerekse insanlarda şarbon salgınları köklü bir geçmişe dayanmaktaydı. Bkz. Sallares, *Ecology of the Ancient Greek World*, 288.

O sırada kıtlık koşulları Doğu Akdeniz'i sararak İstanbul'u bile etki altına almıştı. Dönüm noktası 1594-1595'in kurak kışında geldi. Şubat ayında "burada kıtlık muazzam boyutta," diye yazan Venedik sefiri Vernier, "kötü havadan kaynaklanan bir kıtlık" açıklamasından sonra, "hava muhalefetinden dolayı" gemilerin limana girip tahıl boşaltamaması üzerine devletin karadan yük hayvanlarıyla erzak getirtmek zorunda kaldığını ekler. Mektubun sonunda şu kanaatini bildirir: "Ekmek sıkıntısının, aşırı et açığının ve diğer birçok şeyin bağlandığı başka bir sebep hep var; o da bu kalabalık halka ait erzakın büyük bir bölümünü çekip alan Eflâk'taki savaş. Öte yandan bu yıl Macaristan'a gönderilen muazzam ordu her bölgeden en büyük miktarda erzak almış bulunuyor."[100] Sefir aynı yılın Mayıs ve Ekim, ayrıca 1596 yılının Nisan ve Mayıs aylarındaki mektuplarında da sıkıntıya değinir. Son mektubunda erzak azlığını doğrudan, "süren kuraklıklar yüzünden hasadın yetersiz ya da gecikmeli" olmasına bağlar.[101]

O ilkbaharda kıtlık doruğa ulaştı. En çarpıcı anlatımların kaynağı payitahttaki gelişmelere tanık olan vakanüvis Selânikî'dir. Mart 1596'da herkesin kıtlıktan mustarip (*"halk-ı âlem kâht û gala ile müztaribler"*) olduğunu yazdı.[102] Temel gıda ürünlerinin fiyatları fırlamıştı.[103] Mayıs'ta yiyeceğin tükenmeye yüz tutması nedeniyle, zenginlere artık ziyafet vermemeleri talimatı verildi.[104] Aynı ayın sonraki günlerinde padişah çaresizlikten devlet erkânını bu dertten kurtulmak için duaya çağırdı:

> Ve evâhir-i şehr-i ramazânda [Ramazan ayının sonlarına doğru] ulemâ-i izâm [ulemalar] ve meşâyihi kirâm [şeyhler] –kesserehumü'llâhu ta'âlâ ilâ yevmi'l-kıyâm– cümle a'yân-ı devlet [devlet ayanı] ile Câmi'-i şerîf-i Sultân Mehmed Han'da cem'iyyet-i azîm eyleyüp [kalabalık olarak toplanıp], derğâh-ı Ahadiy-

100 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 40 (11 Şubat 1595).
101 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 43 (19 Mayıs 1596).
102 *Tarih-i Selânikî*, 579.
103 *Age.*, 592-3.
104 *Age.*, 596.

> yete [Allah'ın birliğine] niyâz u nâliş [yakarı ve inleme] ile hâk-i mezellete [düşkünlük toprağına] yüzler sürüyü [sürülüp] tevbe vü istiğfâr idüp, du'âlar ve senâlar eylediler. Bârân-ı rahmet-i bî-hisâb-ı Rahîm ü Rahmân dilediler [Rahim ve Rahman olanın ölçülemez rahmet yağmurunu dilediler]. Şeyh Hızır Efendi –sellemehu'llâhu ta'âlâ– kürsî-i va'z u tezkîre [vaaz ve tezkire kürsüsüne] çıkup, kelâm-ı hakîkat-encâm [hakikatin sözü] ile emr-i ma'rûf u nehy-i münker-de [bilinen emre ve yasaklanan şeylere] dikkat u ihtimâm-ı mâlâkelâm [üstüne söz düşülmez ihtimam ve dikkat] beyan eylediler. Ale'l–husûs bâb-ı rüşvetde ve ribâ-horlukda [hele rüşvet(çilik)te ve faiz(cilik)de] olan kesret ü izdihâm [çokluk ve yığılma] ki mûcib ü müstelzim-i kaht u galâdur [kıtlık getirir ve kıtlığa neden olur], sûz-bahş ta'bîrât-i dilpezîr [gönle hoş gelen tabirler] ile âmme-i halkı yakup yandırdı. Velâkin rûyi zemîne [dünyaya] dökilen göz yaşları âsumândan bir katre-i bârânı [gökten bir yağmur damlasını] cezb idemedi...[105]

Padişahın Haziran ayındaki Haçova seferi piyasalardan daha fazla mal çekilmesine yol açtı. Yola çıkacak yeniçerilerin hububatı zorla alması, dükkânların kapanmasına neden oldu ve arpanın *kile* fiyatını 50 *akçe*nin üzerine çıkardı.[106]

Temmuz'da gökyüzünde bir kuyrukluyıldızın görünmesi, halk tarafından yakında yaşanacak bir felaketin alameti sayıldı. Venedik sefiri yaşanan şaşkınlığı şöyle aktarır:

> İşte böyle, karışıklıklar birbirini izleyip duruyor. Arada bir Rabbimiz tarafından gönderilmiş bir kuyrukluyıldız beliriyor. Kuyruğunun doğuya dönük olması, kâhinlerin yorumuna göre bu taraflarda büyük yıkım, büyük can kaybı ve epeyce dökülecek kan anlamına geliyor. Velhasıl, bu alamet şehri korkuyla, dehşetle ve daha da artan dindarlıkla doldurmuş durumda; [insanlar] artık Tanrı'ya sürekli dua etmeye yöneliyor...[107]

105 *Age.*, 600.

106 *Age.*, 608, 615.

107 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 43 (20 Temmuz 1596).

Vakanüvis Selânikî Ağustos'ta gidişatı şöyle özetledi:

> İşbu sâl-i ferhûnde-fâl evâhirinde [falı hayırlı ayın sonlarında] hikmet-i Zü'lcelâl-i ve'l cemâl [Allahın hikmeti] ile kıllet-i bârân olup [yağış kıtlığından] sular çekildi, çeşmeler kurudı, kaht u galâ alâ'imi zâhir ü hüveydâ [kıtlık alametleri görünür ve aşikâr] oldı. İstanbul muhtekirleri [vurguncuları] olan melâ'in [lanetliler] her zahîreyi bucakdan bucağa sokmağa başladılar. Bu vâsıta ile yiyecek kısmı kemyâb olup [az bulunup], ekle [yemeye] kabil nesne bulunmaz oldı. Ve sefer-i hümâyûn vâki' olmağla otluk ve arpa ziyâde bahâya çıkub [pahalılaşıp] izzet [kıymet] buldı. Seferden avdet olundukda [dönüldüğünde] kış zahîresi kemâl mertebe muzâyaka gösterür [yüksek seviyede darlık gösterir] diyü her kişi teşvîş [karmaşa] ve endîşeye düşdi... Allâh ta'âlâ halkun hulkine [yaratılanın yaratılışına] insâflar vire, yaramaz niyyetlere tevbe ve nedâmet ve istiğfârlar müyesser eyleye.[108]

Yağmurlar nihayet Kasım'da düştü ama o sırada kuraklık ile savaş daha sonra isyana ve krize yol açacak olaylar zincirini çoktan tetiklemişti.

Keçi Eti Yesinler

Selânikî Ağustos 1596'da vakayinamesine düştüğü nota şu şikâyeti ekledi: "İstanbul'da kalan yeniçeriye koyun yokdur ve sarâylara âdet[leri olan] etleri virilmeyüp, imâretlere hôd hiç virilmeyüp, [okkası] on beşer akçaya bulunmayup...."[109] O dönemdeki kıtlığa ve sıkıntıya dair hemen her anlatıda, sığır ile koyun eti açığına özellikle dikkat çekildiğini görmekteyiz. *Mühimme defterleri*nde 1591'den itibaren et, tereyağı ve içyağında önce "sıkıntılar", ardından "ağır sıkıntılar" ve hatta "genel sıkıntılar" yönünde onlarca ve belki de yüzlerce şikâyet yer alır.[110] Yoğun askeri taleplerin karşılanamamasıyla birlikte ka-

108 *Tarih-i Selânikî*, 624.

109 *Age.*

110 Örneğin MD 70/452 ve MD 71/624.

çakçılık, vurgunculuk ve mal açıkları aşırı bir endişe kaynağı haline geldi.

Bölüm 3'te açıklandığı üzere, koyun tedarik sistemi 1570'lerden beri her çatışma ve sıkıntıda sürekli bozulmuştu. Temin işinin sırf kişilerin sırtına yüklenmesi, kendine özgü *celep-keşan* sistemini arz şoklarına ve fiyat dalgalanmalarına duyarlı hale getiren bir unsurdu. Piyasa değerlerinin *narh*tan uzaklaşmasıyla birlikte, tedarikçiler ciddi zararlarla ve hatta iflasla karşılaştı. Dahası, hayvan temininin ekolojisi tahılınkinden farklıydı. Ciddi felaketler sonraki yılların üreme stokunu azaltabilirdi, özellikle de tedarikçiler ya da vergi mükellefleri kotalarını doldurma telaşıyla dişi koyun kesmeye başladığında.

Diğer mallarda olduğu gibi, merkezi idare resmi fiyatları piyasa gerçeklerine uygun olarak gözden geçirmeye yanaşmayarak arz sorununu ağırlaştırdı. Padişah anlaşıldığı kadarıyla daha 1591'de, piyasa değerinin belki de 100 *akçe*ye fırladığı bir ortamda, koyun *narh*ını fiilen 40 *akçe*den 30 *akçe*ye indirdi.[111] Kuraklığın sonraki yıllarında karaborsadaki değerler hızla yükselse de, resmi fiyatları sadece biraz artırdı. Örneğin 1592 başlarında padişahın Edirne *kadı*sını azarlama nedeni, *narh* 3 *akçe* düzeyindeyken etin *okka*sının 7 ya da 8 *akçe*ye satılmasına göz yummasıydı;[112] yılın sonuna doğru resmi fiyat Bursa'da ancak 4 *akçe*ye[113] ve İstanbul'da 6 *akçe*ye[114] yükseldi. Oysa Selânikî'nin anlatımlarında daha önce gördüğümüz üzere, 1596'da payitahtta 15 *akçe*ye bile et bulmak nadiren görülen bir durumdu.

*Mühimme defterleri*nde hayvan ve hayvan ürünleri alım satımında vurgunculardan ve kaçakçılardan defalarca yakınılması[115] hiçbir sonuç vermedi. Tuna bölgesinden Polonya'ya,[116] Kürt ve Türkmen bölgelerinden de Orta ve Batı Anadolu pa-

111 MD 5z/167 ve Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 142.
112 MD 69/89.
113 MD 69/556.
114 MD 71/636.
115 Örneğin MD 72/291, MD 72/303, MD 72/335 ve MD 5z/362.
116 MD 68/120.

zarlarına koyun kaçırılmaktaydı.[117] Bu koşullar altında, imparatorluğun her yanında en varlıklı *celep*ler bile iflas etmeye başladı. Binlerce koyunu yüksek piyasa fiyatlarından alıp maliyetin ancak bir kısmına denk pahayla satmaya mecbur edilen tefecilerin en zenginleri bile sermayelerini tüketmiş olsa gerek.[118] Sonuçta, kritik bölgelerden mal edinmekle yükümlü koyun tedarikçilerinin işlendiği defterler kısa sürede geçerliliğini kaybetti. Daha 1591-1592 kışında, Balkanlar'daki *kadı*lara ölü ve müflis *celep*leri defterlerden düşmelerini ve yerlerini yeni *celep*lerle doldurmalarını isteyen emirler gönderildi;[119] 1593 sonlarında İstanbul *kasap*ları da batmaya başladı.[120] Başka bir teftişe göre, 1595 başları itibariyle imparatorluktaki koyun tedarikçilerinin çoğu ölü ve kaçak (*"mürde ve gerühte"*) durumdaydı.[121]

Celep-keşan sistemi çözülürken, merkezi idare daha gözü kara tedbirlere yöneldi. En iddialı tasarı *"sermaye-i kasap"* adıyla çok büyük bir nakit sandığı oluşturmaktı.[122] Bâbıâli 1592-1593 kışından başlayarak, koyun alımına yönelik kalıcı bir vakıf kurmak üzere milyonlarca *akçe* topladı; bu doğrultuda özellikle Yahudilerden ve Ermenilerden yüksek meblağları zorla aldı.[123] Bu sandığın talebi karşılamaya yetmemesi üzerine, III. Murad ve ardından III. Mehmed merkez bölge eyaletlerinden ve göçer aşiretlerden daha büyük çapta ve daha keyfi

117 MD 71/698.

118 Soruna ilişkin daha kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 145-50.

119 MD 67/486.

120 MD 71/555.

121 MD 73/489.

122 Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 151-2, bölüm 4 ve çeşitli yerlerde.

123 Bazı kesimlerin İstanbul Yahudilerini kıtlıktan sorumlu tuttuğunu ve kolay bir hedef olarak kurban seçtiğini gösteren belirtiler vardır. Örneğin bkz. *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 51 (4 Ağustos 1600). Merkezi idare daha sonraları söz konusu nakit taleplerine yüzde 1'lik bir ilave gümrük vergisi ekledi (Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 245-6). Sandığa ilişkin daha ayrıntılı anlatımlar için bkz. Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, belge 5, 7 ve 22. Nakdi vergilere direniş konusunda özellikle bkz. *Tarih-i Selânikî*, 575.

tarzda bedelli alımlara başvurdu. Derken 1593'te, daha önce anlatıldığı üzere, merkezi idare Balkanlar'ın ve Anadolu'nun geniş kesimlerinde koyun kesimini düpedüz yasakladı ve insanlara koyun yerine keçi eti yemeyi emretti.

Ne var ki, sorun o sırada artık sırf bir tedarik aksaması değil, bizzat hayvan varlığında mutlak bir sıkıntıydı. Çaresizlik içindeki tedarikçilerin tekrar dişi koyun vermeye başlamaları, ellerindeki kuzuların tükenmeye yüz tuttuğunun işaretiydi.[124] Bu arada koyun ve diğer çiftlik hayvanları Anadolu'da hırsızlığın ve eşkıyalığın da önemli bir hedefi haline geldi. Kayıtlara geçen onlarca olayda mal ve erzak talanının (*"emval û erzak garet"*) yanı sıra, özellikle koyun, kuzu ve başka hayvanların çalındığı bildirildi.[125] Bazı olaylarda ise gerçek ya da sahte memurlar, köylülerden zorla koyun almak için savaş dönemi vergilerini bir bahane olarak kullandı.[126]

Hayvanlar da Küçük Buzul Çağı'nın azizliğine uğradı. Osmanlı sürülerini kısmen sert kışlar ve savaş çalkantısı azalttı. Örneğin koyun tedarikinin yetersizliği üzerine 1595 tarihli bir tezkerede "şiddet-i şita vaki' [kış şiddetli] olmağla nice bin koyun helak olduğundan maada [başka] Eflak ve Boğdan vilayetlari dahi ihtilaf üzere [uyuşmazlık halinde] olmağın" ileri sürülür.[127] Benzer şekilde, Macar Cephesi'ndeki savaşın görgü tanığı anlatımlarında atların ve çeki hayvanlarının soğukta ve karda telef olmasının yarattığı sıkıntıya ağırlık verildiği görülür.[128]

Ne var ki, en feci can kaybı soğuğa maruz kalan ve açlık çeken sürüleri kırmaya başlayan hayvan hastalıklarından geldi. Dönemin vakanüvislerinde Mustafa Âli'nin *Künhü'l-Ahbâr* eserinde gördüğümüz üzere, hayvanlar arasında 1591'de veya 1592'de baş gösteren büyük bir salgın zamanla bütün imparatorluğu sardı. Mustafa Âli söylentileri ve kendi kişisel gözlemlerini kaynaştırarak şunları aktarır:

124 MD 72/85 ve MD 72/907. MD 71/150 ayrıca özel olarak dişi koyun ve yetişkin koç kesimini yasaklar.

125 Örneğin MD 71/537.

126 Örneğin MD 72/457.

127 MD 73/789.

128 Örneğin *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Effendi Tarihi*, 169.

Sene-i elf (1000 H./1591 M.) târîhinde Deşt-i Kıbçak [Dinyester ve İrtiş arasındaki geniş bozkırda] ve ma'lûm-ı âfâk [ufukları malum] olan gâyet-i Mâverâü'n-nehr ve Serhadd-i İran [Maveraünnehir'in sonu ve İran sınırı] câniblerinde bir gûsâle [buzağı] (ile) bir oglan doğırdı. (Bu) diyârda ol etrâfın (hükesâsı) bunun hikmeti hafiyyesine ta'accüb ider [bu doğumun gizli hikmetine şaşar]. Kimi dir ki ol inege bir nefsâni âdem ta'lîk itmişdir [ilişkiye girmiştir]. Tâ ki menîsinden bir oğlan tevellüd itmişdir [doğurmuştur]. Ve kimi dir ki dünya turalı böyle bir (velâdet) olmadı. Hâlâ ki, niçe (gele-bânlar) ol fi'l-i münkeri irtikâb mukarrer olması ta'ayyün buldı [pek çok çobanın o şeriatın yasakladığı kötülüğü yaptığı ortaya çıkmış oldu]. Re'si elfde [1000 yılının başında] olması delîldir ki, Hakk subhânehû ve ta'âlâ kullarına gazab-ı resminden [gazabından bir] 'ibret göstermişdir. Bolayki 'ibret-bîn olub [bundan ibret alarak] günâhlarından inâbet eyleyeler [Allah'a sığınalar] deyü bu makule [türlü] nâdîde ve nâ-şenîde bir kıssa vücuda getürmüşdür.... İnekden oğlanla bile doğan gusâle'i [buzağıyı] boğazlamışlar. Fe-lâ cerem [şüphe yok ki], ol vâdilerdeki gâv (ü) mîş [öküz ve koyun] ve bakar [koyun] cinsi ser-be-ser [baştan başa] kırılur. Lâşeleri hâk-i siyâha berâber [leşleri toprakla bir] olur. Fi'l-vâki' [gerçekte] pây-taht-ı 'aliyye-i [olan] Kostantınıyye['ye] sene-i ihdâ ve isnâ ve elf (1001 ve 1002 H./1592- 1593 M.) târîhlerinde revgân-ı sâde [sade yağ] gelmez oldı. Ol kaht ü kılletin bâ'isi [bu kıtlığın sebebi] soruldukda ol vilâyetlerde inek ve sığır cinsinden kalmayub kırgun [kıran] olduğı sübût buldı [meydana çıktı]. Ba'de-mâ [bundan böyle] ol havâlîden Diyâr-ı 'Acem'e gelmiş dolaşurak dördünci yılda 'Irâk-ı 'Arab'dan zuhûr eylemiş ola. Evvelâ Diyârbekir, ba'dehû [ardından] Zü'l-kadiriyye'ye ve Mülk-i Rûm'a ulaşûb Sene-i erbe'a ve elf (1004 H./1595 M.) Mûharremininin (Eylül) içinde bu fakîr [bendeniz] ya'nî mü'ellif-i kesîrü'l-tâksîr [müellif] Rûm hazînesine defter-dâr-ı emânet-semîr [emanet defterdarı] ve Amâsiyye Sancağı'nda Mîr-livâ'-i

> 'adâlet-mesîr [mirliva] olub cem'an ol iki hizmete me'mur idim. ...Ugradığım kurâ [köy] ve kasabât istihvânı tâzeden çekilmiş sûr ile me'sûr buldum. Farazâ ki, köy oldı [vardı] ki, bir dâne gûsâlesi kalmamış, karye [köy] bulundı ki [vardır ki] dört beş yüzden bir iki inek nişâne kalduğına sükkânı inşirâh bulmış [oradakiler ferahlamış].

Ardından şu manzum mısraları ekler:[129]

> Şöyle yatur lâşeler [yatar leşler] şöyle kırılmış devâbb [hayvanlar]
> Kalb-i re'âyâda [reayanın kalbinde] hiç kalmamış ümîd-i âb [ümit]

Mustafa Âli bu pasajı hayvanların telef olmasının yol açtığı sıkıntılara ilişkin şu tasvirle sürdürür:

> 'Ale'l-husûs siyâset-i ihtisâb bi'l-külliye mün'adim oldı [özellikle ihtisab siyaseti/yöntemi tamamen yok oldu]. Sipâh ü [ve] Yeniçeriyân ehl-i sûk olmağla [esnaf/pazarcı olmaya] ve işitdüği gibi alıp satmağa başladı. Fe lâ-cerem, Hazreti Hâlıku'l-levhi ve ve'l-kalem 'ıbâd-ı inkıyâdının erzâkını kaht ü galâ itdi [Şüphe yok ki Allah (kendisine) itaat eden/boyun eğen kullarının erzakına kıtlık getirdi]. Sığır kırgunı [kıranı] ile yoğurt ve peynir cinsine kıllet düşdikden gayri [ve peynir cinsinin azalmasının yanında] âsıl gıdâ-yı cismâni ki sa'îr ü gendümdir [asıl gerçek gıda buğday ve arpadır]. Sığır kırılması ile anlardan hâlî [onlardan boş kaldı]. Bu ortalık şimdi Vilâyet-i Rûm'da gördim ki, ba'zı re'âyâ (öküz yerine koşulup) çift sürerlerdi ve ba'zısı dahi el çapası ile yerleri kazup tohm-ı gendüm ü sa'îr [buğday ve arpa tohumu] ekerlerdi.

---

129 Erken modern çağ Avrupa'sında ve koloni dönemi Amerika'sında hayvanlarla cinsel münasebet karşısında benzer bir isteri sergilenmesinin, hatta bazen hayvan ve insan faillerin idam edilmesinin bu olay kadar tuhaf olduğu söylenebilir. Bkz. John Murrin, "Things Fearful to Name: Bestiality in Early America", *The Human/Animal Boundary: Historical Perspectives*, ed. A. Creager ve W. Jordan (Rochester, NY: University of Rochester Press, 2002).

Vakanüvise göre, bu durum düpedüz Allah'ın bir takdiriydi: "Sirâyet itdüği yerlerin re'âyası ve sipâh-ı zu'amâsı [tımarlı sipahi] ve tüccâr tâyifesi ibtidâsı birer tarîkle [başta bir şekilde] günâh-kârlardır. Ol sebeb ile bu yüzden kaht ü kıllete sezâvârdır [kıtlığa uğramaları (onlara) münasiptir]. Zirâ ki, re'âyâ kısmından salâh ü [bazıları] diyânet ve insâf cânibine [diyanete ve insaf tarafına] nazar itmez idi. Tüccâr ve ehl-i pâzâr [pazarcılar] ise ri'âyet-i narh itmeyüp [fiyata uymayıp]..."[130]

Felaketi ilahi cezayla açıklama yönü bir yana bırakılırsa, aşırı soğuktan ve kuraklıktan koyun ile sığır sürülerinin de zayiata uğradığı söylenebilir. Anadolu'daki gezilerim sırasında konuştuğum koyun yetiştiricileri sert kışların ve özellikle kuraklıklara bağlı yetersiz otlakların, en azından antibiyotiklerin yokluğunda, hâlâ bulaşıcı hastalıkları yaydığı konusunda genellikle hemfikirdi. Dahası, olay tarih boyunca Osmanlı topraklarında ve dışında görülen diğer kıtlıklarla bazı çarpıcı paralellikler taşır. 1870'lerdeki Büyük Anadolu Kıtlığı sırasında, benzer bir soğuk ve kuraklık dalgası Türkiye'nin iç kesiminde sığırların %80'ini ve koyunların %90'ını yok etti; hayvanların telef olması fiili mahsul kaybına nazaran daha büyük kıtlığa ve sıkıntılara yol açtı.[131] Burada ele alınan döneme denk düşen bir örnek vermek gerekirse, 16. yüzyılda Napoli Krallığı'nın hayvancılığa dayanan (ve doğal çevre açısından benzer bir durumda olan) kesimleri de kötü hava koşullarının yaşandığı yıllarda düzenli kıranlara maruz kaldı.[132] Sıkıntıları belki de en iyi yansıtan örnek 1315-1320'de Kuzey Avrupa'da yaşanan Büyük Kıtlık'tır; art arda gelen benzer sert kış donlarının etkisiyle yayılan bulaşıcı hastalıklar yüzünden hayvanların yarısının ya da daha fazlasının telef

130 Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 675-7.

131 Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık*, 132, bölüm 2 ve çeşitli yerlerde; *The Famine in Asia Minor* (İstanbul: Isis, 1989), 41 ve çeşitli yerlerde. Suriye'de 1958-61'de yaşanan benzer bir olay için bkz. Norman Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980* (New York: Cambridge University Press, 1987), 170.

132 John Marino, *Pastoral Economics in the Kingdom of Naples* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988), 56-7.

olması, söz konusu yıllardaki yaygın açlığa ve karışıklığa katkıda bulundu.[133]

Mustafa Âli'nin salgın hastalık anlatımı günümüze ulaşan en ayrıntılı örnektir; ama uğranan kaybın çapını ve kapsamını vurgulayan başka bulgular da vardır. Büyük Kuraklık döneminden kalan *mühimme defterleri*nde koyunların "*telef*" ve "*zayi*" olmasına sıkça değinilir.[134] Başka bazı belgeler Anadolu'da ve hatta Kırım'da ciddi salgın hastalıkları aktarır. Örneğin 1594 sonlarında veya 1595'te Kefe beylerbeyi payitahtı şöyle uyardı: "Bu canibde [tarafta] davara kırgun [kıran] vaki olup dört beş yüz davarı olan kimesnelerin onar ve yirmişer davarı kalup..." İlk başta ihraç edilmek üzere biraz içyağı fazlası kaldığını ileri sürmesine karşın, daha sonra anlaşıldığı kadarıyla hastalığın sürüleri ikinci kez vurması üzerine, "baki kalan sığır ve davar kırılup" diyerek padişahın taleplerini karşılayacak hiçbir şey kalmadığını bildirdi.[135] Haziran 1598 gibi geç bir tarihte, Venedik sefiri bir mektubunda şunu belirtti: "Başta et olmak üzere her şeyin kıtlığı çekiliyor; zira başka zamanlarda şehrin tüketimi için genellikle bu mevsimde hayvanların getirtildiği Anadolu, önceki yıl uğranan telefatla neredeyse her türlü hayvandan mahrum kalmış durumda."[136] Yüksek ölüm oranına bakılırsa, hayvanlara 1595'te İstanbul'u vurana benzer bir şarbon salgını bulaşmış olabilir. Erken modern çağ Avrupa'sında hayvanların maruz kaldığı bir musibet olan sığır vebası, başka bir olası açıklamayı sunar. Ancak eldeki bulgular kesin bir teşhise elvermeyecek kadar sınırlıdır.[137]

Her ne olursa olsun, salgın hastalığa ilişkin haber payitahta çabuk ulaşmış olsa gerek. Daha Ekim 1593'te, içyağıyla ilgili bir padişah emrinde Kefe beylerbeyine, "Bu mübarek se-

133 William Chester Jordan, *The Great Famine* (Princeton: Princeton University Press, 1996).

134 Örneğin MD 72/335, MD 72/905 ve MD 74/181.

135 MD 72/6.

136 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 47 (13 Haziran 1598).

137 Tarihteki salgın hastalıklara teşhis koyma güçlükleri konusunda bkz. Tim Newfield, "A Cattle Panzootic in Early Fourteenth-Century Europe", *Agricultural History Review* 57 (2009): 155-90.

nede bir hayvan hastalığı ortaya çıktı ve çoğu telef oldu," diye bildirildi.[138] Önceki paragrafta aktarıldığı gibi, bir yıl sonra beylerbeyinin kendi topraklarında da yaşanan zayiatı vurgulaması bu yüzdendi. Fakat merkezi idare rotasını değiştirmeye yanaşmadı; ertesi yıl koyuna ve hayvan ürünlerine dönük daha da kapsamlı emirler verildi. Öncelikle, Bâbıâli tam da salgının ortaya çıktığı Doğu ve Orta Anadolu'dan her yıl on binlerce koyuna varan yeni isteklerde bulundu.[139] Bazı emirlerde padişah, sanki sürü sahiplerinin ya da tedarikçilerin bir seçeneği varmışçasına, "hayvanları *zayi ve telef* ettirmeyesin," gibisinden uyarılara kolayca yer verdi.[140] Şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle, sevkiyatlar sürekli yetersiz kaldı, koyunlar hastalandı ve bütün yarımadayı geçmeyi gerektiren uzun yolculukta hayvanlar çalındı ya da satıldı.[141]

Mühimme defterleri tedarikin aksamasından dolayı Orta Anadolu ahalisini ve memurlarını suçlamaya özellikle yatkındı.[142] III. Mehmed'in 1595 sonlarında sefere çıkmayı tasarlarken, Karaman eyaletini seçerek şöyle bir olağanüstü talepte bulunmasının ardında bu yatıyor olabilir:

> Konya kadısına ve Karaman beylerbeyisinin kaymakamına hüküm ki:
> İstanbul zahiresi içün koyun lazım ve mühimm olmağın [olduğundan] taht-ı kazandan ikiyüz bin aded koyun tedarik idüp sahipleriyle veya vekilleriyle gönderilmesini emridüp buyurdum ki: Vardıkta bu babda onat mukayyed olup [iyi/düzgün kayıt tutulup] emrim mücebince [gereğince] taht-ı kazandan iki yüz bin aded koyun tedarik idüp sahipleri veya vekilleriyle ber vech-i isti'cal [acil olarak] asitane-i saadetime gönderesin ki...[143]

138 MD 71/214.
139 Örneğin MD 69/611, MD 70/452, MD 71/698.
140 Örneğin MD 74/181.
141 Örneğin MD 72/12.
142 Örneğin MD 74/695.
143 MD 73/964.

Sıradan bir yılda dahi 200.000 koyun olağanüstü bir rakam sayılırdı. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1560'lardaki Macar seferleri sırasında 228.000 bin koyuna kadar varan zoraki alım emirleri verdiği doğrudur. Ne var ki, böyle bir ölçekteki talep daima Tuna eyaletlerinin ve voyvodalıklarının daha verimli otlaklarından sağlanmıştı.[144] Anadolu hep uzak bir ikincil kaynak olmuştu; üstelik bir seferde 100.000'e varan talepleri karşılayan, Doğu Anadolu ve özellikle Türkmen aşiretleriydi. Karaman'dan tek bir talebin 1595'te yekten istenen 200.000 şöyle dursun, altı haneye yaklaşması nadiren görülen bir durumdu.

Kaldı ki, 1595 hiç de sıradan bir yıl değildi. Kuraklık, kıtlık ve salgın zaten kaynağı azalttığından, 200.000 koyun ezici bir talepti. Bölüm 2'de anlatıldığı üzere, hayvanlar çoğu kez yoksulların yegâne varlığıydı ve darlık zamanlarındaki tek sigortasıydı. Dahası, tedarik sisteminin bozulmasından dolayı, padişahın payitahtta koyun "satma" çağrısı aldatıcıydı. İstanbul'da bile etin sabit fiyatı piyasa değerinden öylesine uzaklaşmıştı ki, gerçek sahipleri hayvanlarını meşru yoldan "satışa" çıkarsalardı bedeller gülünç düzeyde kalacaktı. Zaten durumun hiç de öyle gelişmediğini varsayabiliriz. Kırsal kesimdeki ve özellikle Karaman'daki kargaşa nedeniyle, böyle bir talebin sonuçta zorla almaya ve yağmalamaya dönüşeceği kesindi.[145]

Her halü kârda, talep Karaman ve genelde imparatorluk için bir dönüm noktası oldu. Sadece tedarik sisteminin aksamasını değil *reaya*yı merkezi idareye bağlı tutan örtük adalet dairesinde bir kırılmayı getirdi. Kanunsuzluğa ve haksız taleplere karşı güvencesi kalmayan *reaya*nın padişaha artık uysal vergi mükellefleri olarak hizmet vermesinin bir sebebi yoktu. Köylülerin Anadolu genelinde örgütlü bir devrime kalkıştığını hiçbir şekilde kastetmiyorum. Ne var ki, padişahın talebi ve *reaya*nın

144 Veinstein, "Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns" ve Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning", 20.

145 Karş. Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 171-2.

direnişi genel kanunsuzluğu kritik bir yoğunluğa taşıdı; o noktada kalkışma parçalanıp suç çetelerine ayrılmak yerine, kartopu gibi büyüyerek şaki ordularına dönüştü. Bu dönüşümle Celâlî İsyanı başlamış oldu.

7

CELÂLÎ İSYANI

Kuraklık 1596 sonlarında sonra erse de, imparatorluktaki koşullar daha da kötüye gitti. Şaki çetelerinin büyümesi ve saldırılarında daha küstahlaşması, taşra kasabaları ile köylerine gittikçe artan bir zarar verdi. Zamanla bu grupların birleşmesi, "Celâlîler" olarak anılan ve bir dizi değişik komutanın öncülük ettiği asi orduları ortaya çıkardı. Bu arada Macaristan'daki ve ardından İran'daki savaşların yanı sıra, Suriye'de çıkan yeni bir isyan Osmanlı kuvvetlerini bu başkaldırıyla başa çıkamaz hale getirdi. Şiddetin ortalığa saldığı muhacir akını, kısır bir çaresizlik, kanunsuzluk ve kaçış döngüsünü harekete geçirdi. Küçük Buzul Çağı'nın sürüp giden hava koşulları krizi körükleyerek, Büyük Kuraklık'ta yaşanandan daha beter bir kıtlığa yol açtı. İmparatorluk ancak 1606'da Habsburglarla barışa vardıktan sonra Celâlîlerin üstüne gidebildi ve Anadolu'ya az çok bir düzen getirebildi. Buna rağmen Osmanlıların aşırı soğuk ve yoklukla belirlenen birkaç kış daha geçirmek zorunda kalması, imparatorluğun bazı kesimlerini sonraki onyıllar hatta yüzyıllar boyunca seyrek nüfuslu bıraktı.

"Karaman'ın Koyunu, Sonra Çıkar Oyunu"

Osmanlı memurları büyük çaplı koyun alımını yürütmek üzere Karaman eyaletine vardıklarında, açık isyanla ilk kez karşılaştılar. Dönemin vakanüvislerinden Selânikî bunu şöyle aktarır:

> Ve ezîn cânib sefer-i zafer-rehbere [zafere ulaştıran/ulaştıracak sefere] sa'âdetlü Pâdişâhı sa'âdet-destgâh hazretlerinün teveccüh ve azîmet-i hümâyûnları mukarrer olup [saadetli saadet işleyen padişah hazretlerinin yönelmesi ve gidişi kararlaştırılmış olup] erkân-ı devlet ve a'yânı saltanat esbab ve mühimmât-ı sefer içün [devlet erkanı ve saltanat ayanı, seferin nedenleri ve mühimmatı için] vilâyet-i Anatolı ve Karaman'dan ve gayriden tavar tedârüki [başka yerlerden davar sağlamak] içün etrâf u eknâfa [etraf ve çevreye] âdemler salındukda Turgud ilinde ve Karaman içinde Dâvudlar dirler bir kavm arasında erâzil-i nâsdan bir bî-dîn [en rezillerinden bir dinsiz] "Âl-i Selçuk'un âhiri Alâeddin Ferâmurz neslindenüm"[1] ["Selçuk oğullarının sonuncusu (olan) Alaeddin Feramurz'un soyundanım"] diyü üç yüz yıldan berü nesebi nâbûd olmışdan [nesli/soyu son bulmuş bir soydan] dem urup yanına evbaş u kallâş üşürüp [yanına ayak takımından ve kalleş toplayıp], "Âl-i Osmân zulm ve udvân yoluna gitdiler, ben adl ü dâd iderüm" ["Âl-i Osman (Osman oğulları) zulüm ve haksızlık yoluna gitti, ben adalet ve doğruluktan yanayım/adalet ve doğruluk sağlarım"] diyü sefer-i zafer-rehber içün tavar devşürenlerün ellerinden alup...[2]

Bu olayın 14. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı fethinden sonra Karaman'ın asi sakinlerinin sultanlık iddiasıyla ortaya çıkan biri etrafında birleşmesinin ilk örneği olduğu pek söylenemezdi. Bağımsız Karamanlı hanedanına dair anıların canlı olmasından dolayı, bölgenin eşrafı ile köylüleri imparatorluğun taleplerine daha önce de direnmiş ve çoğu kez Osmanlı

1 Muhtemelen kastedilen kişi son kez 1301-1303'te tahtta oturan Selçuklu sultanı III. Alaeddin Keykubad b. Feramurz'dur.

2 *Tarih-i Selânikî*, 581.

Devleti'yle sıkı pazarlığa girmişti.[3] Ancak seksen yıl kadar önce Şii İran yanlılarıyla mezhep savaşlarından beri buna benzer bir şey yaşanmış değildi. Yani iki kuşağı aşkın bir dönemde hiç kimse Osmanlıları düpedüz *"zulüm"* yapmakla suçlayan ve hanedanın otoritesine tamamen karşı çıkan ciddi bir isyana öncülük etmemişti.

Vakanüvisin ayrıca asi elebaşının bir *"Celâlî"* olmayı amaçladığını açıklaması önemli bir noktadır. İsyanlara adını verecek olan bu ibarenin kökeni, 16. yüzyıl başlarında Amasya'da Şeyh Celâl adında birinin öncülük ettiği küçük bir dinsel ayaklanmaya dayanır.[4] Kesin anlamı hâlâ belirsiz olmakla birlikte, Osmanlı belgelerinde daha 1571'de karşımıza çıkar. Bunun bir örneği Konya'nın güneybatısına düşen bölgedeki büyük çaplı bir *sohta* ayaklanmasıyla ilgilidir:

> Manavgad ve Alâ'iyye [Alanya] ve Duşenbe ve Teke Karahisâr kâdîları(n)a hüküm ki:
>
> Südde-i Sa'âde[tüm'e] [saadet kapıma] mühürlü mektûb gönderüp; "Teke sancağı sûhteleri [softaları] baş kaldurup ...binden ziyâde levendât tâyifesi ile cem' olup Köpri nâm bâzârı [Köprü isimli pazarı] basup ve etrâfında kazâ-i mezbûreden [adı geçen kazadan] Uğraşır nâm karye [nam köy] ahâlîsinün evlerin[i] basup mâlların nehb ü gâret idüp [yağmalayıp] iki oğlan dahı...katlidüp; "Biz celâlî olduk. Siz bâzâra gelmen" diyü nicesinün sakalların[ı] kesüp siyâset idüp..."[5]

Sonraki belgelerde hiç değinilmemesine bakılırsa, 1571'deki bu ayaklanma bir sonuca varamadı; ama Larende'de bir süre sonra yaşanacak olaylar için bir emsal oluşturmuş olabilir. İşin ilginç tarafı, bizzat *sohta*ların sanki bir tür meşruiyet kazandırıyormuş gibi, kendilerine *"Celâlî"* sıfatını yakıştırmalarıdır. Bu olayda *"Celâlîler"*in sıradan eşkıyalar değil, büyük

3 İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest."

4 William Griswold, "Djalali", *Encyclopedia of Islam Online*, ed. P. Bearman, http://www.brillonline.nl/.

5 MD 12/676.

bir *sohta* ve *levend* çetesi olması da anlamlı olabilir.[6] Ancak 1590'lar sonuna kadar çok nadir kullanılması nedeniyle, ibarenin kesin anlamını saptamak zordur. 1591-1596 arasındaki yüzlerce eşkıyalık olayının sadece küçük bir kısmında *Celâlî* ifadesi kullanılmıştı. Yaygın kullanılmaya başladığı 1600 dolayındaysa besbelli ki kötüleyici bir anlam kazanmıştı.

Her halü kârda, Karaman'da koyun meselesinden çıkan 1596 isyanının kısa vadede nasıl sonuçlandığı açıklığa kavuşmuş değildir. Selânikî "ülke ahalisini teselli edecek açıklamalar yapıldığını" ve padişahın asileri yakalayacak olanlara alenen ödüller vaat ettiğini ileri sürer.[7] Ne var ki, direniş öyle hemen kesilmedi. Nitekim belgeler bizzat Turgud'da eşkıyalığın 1596 yazı boyunca sürdüğünü doğrular.[8] *Celâlîler* üzerine tarih eserini Büyük Kuraklık, kıran ya da yüksek sayıda koyun talebi olaylarından habersiz biçimde yazdığı anlaşılan Mustafa Akdağ, yine de Turgud ayaklanmasını isyan sürecindeki önemli bir gelişme sayar;[9] ertesi yıl eyalette artan köylü direnişinin ve yükselen şiddetin birkaç örneğini verir.[10]

Koyun tahsildarlarına karşı ayaklanmadan sonra, Karaman eyaletindeki ve çevresindeki genel kanunsuzluk yeni bir düzeye çıktı. Kırşehir yöresi belki de en kötü etkilenen kesimdi; yüzlerce eşkıya çekirgeler gibi köyleri basarak, yiyecek ile hayvan çaldı, telaşa ve kaçışa yol açtı.[11] Konya bölgesi benzer baskınlara uğradı;[12] toplam sayıları binleri bulan başka atlı çeteler, eyaletin geri kalan kesimlerini yağmaladı.[13] Önceki yıllarda olduğu gibi, meşru vergi tahsilatı ile adi hırsızlık ve asker çeteleri ile mücrim çeteler arasında ayrımlar belirsizleşti. Belgeler resmi bir görevlinin şahsi ordusuna dair her örneğin

6 Mustafa Âli'nin de *Nüshatü's-Selâtin* (1581) kitabında ateşli vaizlerden *"Celâlîler"* diye söz etmesi, dinsel aşırılıkla bir bağlantıya işaret eder. Bkz. Tezcan, *Second Ottoman Empire*, 124.

7 *Tarih-i Selânikî*, 581.

8 MD 74/395.

9 Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 162-3, 172-3.

10 *Age.*, 164-5, 174-6.

11 MD 74/119, MD 74/461 ve Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 180-1.

12 MD 74/319.

13 Örneğin MD 74/311.

yanında, köy köy dolaşıp yağmalara girişen sıradan yerel eşkıyalara ya da atlı çetelere dair en az bir örneğe yer verir.

Bu karışıklık içinde can alıcı bir gelişme öne çıkar. 1595 sonlarından itibaren, Toros Dağları'ndan Karaman eyaletinin içlerine doğru bir *sohta* hareketi yayıldı.[14] Bu eşkıyalar 1596'da bölgenin her yanındaki saldırılarıyla ciddi bir tehdit kaynağına dönüştü.[15] Görünüşe bakılırsa, ertesi yıl Larende sancağında bir araya gelerek, oradan çevredeki kırsal kesimi yağmalamaya giriştiler.[16] Larende 1598 ilkbaharına doğru baştan aşağı binlerce eşkıya, *sohta* ve *sekban* tarafından istila edildi. Anlaşıldığı kadarıyla imparatorluğun bir kesiminin tamamen asilerin eline geçişinin ilk örneğiydi bu. Selânikî durumu şöyle aktarır:

> Vilâyet-i Karaman'da şehr-i Lârende'de eşkıyâ-yı âlemden sûhte [softa] tâ'ifesiyle, ma'zûl [azledilen] sancak beğlerinün ve ma'zûl [azledilen] beğlerbeğilerinün ve pes-mânde erâzil [iş görmez rezil] sekbânları biriküp, üç binden mütecâviz [fazla] olup, ahâliyi memlekete cevr u fesâd [eziyet ve kötülük] elin uzadup ve memleket muhâfazasında olan yarar [memleketi korumaya yarayacak] çavuş ortada yitüp helâk olmağın [ortadan kalkıp helak olduğu için], vilâyetleri tedârük idüp cem' olmağla muhkem [sağlam] ceng ü âşûb olup [cenk ve kargaşalık çıkarak] ve tarafeynden muhkem kıtâl oldukda [iki taraf birbirini epeyce kırdığında]...[17]

Vakanüvis bir kez daha asilerin yenilgiye uğratıldığını ileri sürer ancak bulgular aksini işaret eder. *Sohta*lar bir üs olarak kullanmaya devam ettikleri İçel ve Larende'den kırsal kesime yönelik baskınlar düzenlediler.[18] Dahası, karışıklıklar merkezi idareyi eyalette güvenliği sağlamak üzere yeni bir beylerbeyi atamaya yöneltti. Yolsuzluklara bulaştığı için görevden alınan Hüseyin Paşa bir yıl içinde rüşvetle makamına döndü. Azle-

14 MD 73/783.
15 MD 74/127.
16 *Târîh-i Naîmâ*, 197.
17 *Tarih-i Selânikî*, 751.
18 Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 185, 226-7, 234.

dilmesine sebep olan yerel memurlardan intikam almak için görevi kötüye kullandı ve eşkıyalardan topladığı bir şahsi orduyla eyalet boyunca yağmalara girişti.[19] Selânikî'ye göre, o ve adamları artık *"namı Celâlî oldu."*[20]

Vakanüvis aynı anlatımında Karaman eyaletini yağmalayan başka bir kişiye ilk kez değinir: Daha çok Karayazıcı lakabıyla tanınan Abdülhalim. Geçmişte yazarların bu şaki elebaşına çeşitli kökenler yakıştırmasına karşın, bu işe Suriye'de 1580'lerde bir tür paralı asker olarak başladığı anlaşılmaktadır.[21] Bir anlatım Karaman eyaletinde karışıklıkların yayıldığı sırada, Tarsus-Silifke yöresinde (Larende'nin karşısına düşen dağlık yörede) bir *bölük-başı*, yani paralı komutan olduğunu aktarır.[22] Selânikî'nin ona ilk değinmesinin H. 1007 (M 1598/9) yılına denk gelmesine karşın, Osmanlı arşivlerinde yer alan ve bizzat Karayazıcı'nın Suriye sınırı yakınından gönderdiği bir istida daha 1598'de isyanını başlattığını ortaya koyar.[23] Büyük ihtimalle Karayazıcı *sohta*larca ele geçirildiği sırada Larende'de eşkıyalık olaylarına katılan *sekban* elebaşlarından biriydi; nitekim kayıtlar aşağı yukarı aynı sıralarda oradan Karaman içlerine geçtiğini gösterir. Selânikî'nin onu bir *"serdar-ı sohta"* olarak nitelendirmesine bakılırsa, başka bir garip ihtimal Karayazıcı'nın yakındaki bir kuvvete komuta etmesi itibariyle aslında Larende'deki *sohta*ları bastırmak için çağrılmış olmasıdır.[24] Eğer bu doğruysa, şiddeti bastırmak yerine, kendi çıkarlarını gözeterek ayaklanmanın başına geçmiş olmalı.

---

19 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 48 (25 Temmuz 1599).

20 *Tarih-i Selânikî*, 816.

21 Mustafa Akdağ, "Kara-Yazıcı", *İslam Ansiklopedisi*, ed. M. Houtsma (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940-88); Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, 24-6 Tezcan, "Searching for Osman", 207-8.

22 Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 190-2.

23 Bkz. Günhan Börekçi, "Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r.1603-1617) and His Immediate Predecessors" (doktora tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, 2010), 34. Bu veriler Ermeni vakayinamelerindeki anlatımlarla da uyuşur. Bkz. Hrand Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 13 (1963): 27-42 ve *The History of Vardapet Arak'el of Tabriz*, ed. George Bournoutian (Costa Mesa, CA: Mazda, 2005), 69.

24 *Tarih-i Selânikî*, 818. Karş. Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 194-5.

Geçmişi her ne olursa olsun, Karayazıcı Karaman'da yeni gelişen isyana öncülük etmesine yetecek bir ordu topladı. Hüseyin Paşa'ya bağlı kuvvetleri de emri altına alan Karayazıcı, adamlarıyla birlikte kırsal kesimi yağmaladı ve 1601-1602 kışındaki ölümüne kadar Osmanlı kuvvetlerine dört yıl boyunca kafa tuttu. Eşkıyaların, paralı askerlerin ve hoşnutsuz askerlerin saflarına katılmasıyla daha da büyüyen birlikleri, *Celâlîler*in 1608'deki yenilgisine kadar birbirini izleyen her isyancı ordusuna temel oluşturdu.[25] Karayazıcı hiç de dönemin tek asi elebaşı değildi: 1590'ların sonlarında Anadolu'nun her yanından gelen çeşitli tezkerelerde küçük çapta nam salan ve renkli takma adları olan onlarca kişi karşımıza çıkar.[26] Ne var ki, binlerce eşkıyanın kaotik ayaklanmalarını örgütlü bir isyan harekâtına dönüştüren Karayazıcı'nın önderliğiydi.

Celâlîler

Günümüze 1590'ların ve 1600'lerin asilerinden ulaşmış herhangi bir amaç ya da ideoloji beyanı yoktur. Bazı tarihçiler dinsel saiklerin varlığını ileri sürer ve aslında belgelerde seyrek olarak onların savını destekleyecek bazı imalar vardır.[27] Ancak *Celâlîler* gerçekten Şii yandaşı ya da yeni bir mezhebe bağlı olsalardı, saray kaynaklı yazılar bunu üstü kapalı birkaç ifadeye sığıştırmak yerine herhalde imansızlara yönelik nefreti kamçılamak için teşhir etme yoluna giderdi. Selânikî'nin Turgud'daki ilk ayaklanmaya Selçuklu mirasına sahip çıkanların önayak olduğu yolundaki anlatımı dışında, siyasal inanç yönünde de hiçbir ize rastlamayız. Bu bulgu eksikliğinin yanı sıra asilerin daha sonra devletle girdikleri arsızca pazarlıklar,

25 Anlatının tamamı için bkz. Griswold, *Great Anatolian Rebellion* bölüm 2 ve çeşitli yerlerde.

26 Akdağ *Celâlî İsyanları* kitabında bu diğer ayaklanmaları biraz ayrıntılı olarak ele alır.

27 Ayaklanmada dinsel saiklar olduğu yolundaki ilk sav için bkz. "Jelali", *Encyclopedia of Islam*, 1. baskı ve Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1965), 86-98. Asiler arasında Şiilik ve İran yandaşlarının bulunduğu yolunda göndermeler MD 71/234 ve MD 71/239'de yer alır.

*Celâlîler*i konu alan son tarihçinin onlara tamamen hırsın ve fırsatçılığın yön verdiği sonucuna varmasına yol açmıştır.[28]

Bununla birlikte, birçok Osmanlı uzmanı Celâlî İsyanı'nı temel teknolojik ve sosyal dönüşümlerin ürünü olarak yorumlamayı sürdürmektedir. Özellikle Halil İnalcık'ın çığır açıcı eserinin ardından bazılarının ileri sürdüğü sav, ayaklanmanın bir *sekban* hareketini temsil ettiğidir; ama pürüzlü bir terim olan "sekban" açıklığa kavuşturduğu şeylerden daha fazlasını örtüyor olabilir. İnalcık'ın anlatımına göre, *sekban*lar cepheden terhis edildikten sonra eşkıyalığa yönelen başıbozuk askerlerdi. Ateşli silah kullanan piyadenin önem kazandığı 16. ve 17. yüzyıllarda, yoksulluk ile topraksızlık daha fazla insanı orduya gönüllü yazılmaya yöneltti ve böylece ordudaki *sekban* mevcudu kabardı. Haçova Muharebesi'nden sonra terhis edilen on binlerce asker, kırsal kesimi yağmalamak ve merkezi idareden tavizler koparmak için asi bir ordu oluşturdu.[29]

Celâlî İsyanı'na ilişkin yeni bulgular ve yeni araştırmalar günümüzde bu teoriyi sorgulanır hale getirmiş bulunuyor. Birincisi Uzun Savaş'ın ilk yıllarında Anadolu *sekban*larının öne çıkan bir rol oynadığını gösteren çok az belirti vardır. Dönemin Osmanlı lojistiği üzerine ayrıntılı bir araştırmada, böyle birliklerin "muazzam önem taşımadığı" ve üstelik çoğunlukla Bosna ve Arnavutluk'tan toplandığı saptanmıştır.[30] Bir Osmanlı paşasının 1602 gibi geç bir tarihte şöyle hayıflandığı bilinmektedir: "...ve mel'ûnların askerleri ekser [daha çok] piyâde ve tüfeng-endaz olmağla asâkir-i islâmın [İslamın askerleri] ekseri atlu olup piyâdesi az olduğundan..."[31] Dahası,

28 Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, bölüm 6.

29 İnalcık, "Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms"; Barkey, *Bandits and Bureaucrats*; Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, 17-21. Bu teorinin geçmişi aslında 19. yüzyıl başlarına kadar iner; bkz. Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman* c. 7, 331.

30 Bkz. Finkel, *Administration of Warfare*, 39-48.

31 Cengiz Orhonlu, *Telhisler (1597-1607)* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1970), belge 81. Hem İnalcık ("Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms") hem de Barkey (*Bandits and Bureaucrats*) bu pasajı, Osmanlıların ateşli silahlara dayalı bir ordu kurmaya çalıştığının kanıtı olarak aktarır. Oysa 1602'de hâlâ başarılamadığına göre, böyle bir kuvvetin oluşturulması altı yıl önce başlamış Celâlî isyanlarının patlak vermesinin sebebi olarak pek gösterilemez.

Haçova'dan terhisin zamanlaması isyanın patlak vermesiyle pek uyuşuyor gibi görünmediği gibi, bütün bu eski askerlerin Ortagüney Anadolu'da toplanmaları için bir sebep yoktur; olsa olsa zaten başlamış bir harekete katıldıkları söylenebilir.[32]

İkincisi merkezi idare ülke içinde huzuru korumak için bu *sekban*ları ve diğer askerleri baştan savmaya çalışmak yerine, düzeni sağlamak için cepheden asker çağırmaktaydı. Payitahta gönderilen birçok istida şiddeti asker-sivil çatışmasına bağlamak şöyle dursun, askerlerin yokluğunun eyaletlerde karışıklığa yol açtığını özellikle belirtmekteydi. Belki onlarca örnekte, "askerlerin sefere çıkmasıyla şakilerin ve canilerin faaliyetlerinin arttığı",[33] "askerlerin gitmesiyle eşkıyaların başkaldırdığı"[34] ya da askerlerin ayrılmasından sonra eşkıyaların cürüm işlemek için "*ruhsat bulduğu*"[35] yolunda ifadelere rastlamaktayız. Genel kanunsuzluk gerekçesiyle, *sipahi*lere eyaletlerde kalıp karışıklıkları bastırmaları yolunda emirler gönderilmeye devam edildi.[36]

Üçüncüsü, isyan öncesindeki eşkıyalık olaylarıyla ilgili yüzlerce tezkerede, ateşli silahlara ya da terhis edilmiş askerlere nispeten çok az değinilir. Olayların büyük çoğunluğunda ayrım yapılmadan "*ehl-i fesad*"dan, "eşkıya"dan ve ara sıra da

32 Karş. Mustafa Akdağ, "Celâlî Fetreti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16 (1958): 53-107.

33 Örneğin MD 73/485.

34 Örneğin MD 72/318.

35 Örneğin MD 73/205.

36 Örneğin MD 73/1142. Durum 1580'lerin seferleriyle paralellikler gösterir (bkz. Bölüm 3). 1593 sonlarına ait bir dizi mühimme defterinde, 3.000 *akçe*nin altında gelire sahip düşük mertebedeki *tımar* sahiplerine sefere katılmayıp yerlerinde kalma ve iç huzuru koruma emri verilmişti. Bazı *sipahi*lerin suistimallerinin padişahı caydırdığını gösteren bir bulgu yoktur; çünkü bu emirlerin en azından 1595'e kadar sürdüğünü görmekteyiz (örneğin MD73/404). Aslında, 1596 başlarına doğru durumun gittikçe vahimleşmesi üzerine, yeni padişah III. Mehmed eyaletlerin korunması için idareciler atamaya devam etti (bkz. MD 74'teki ve çeşitli emirler ve Akdağ, *Celâlî İsyanları*, 159-60). O yılın adalet fermanının gösterdiği üzere, padişah *askeri sınıf*ın kırsal kesimdeki tacizlerinin farkındaydı ve açıkça *reaya*dan yana tavır takındı. Varılacak en akla yakın sonuç, padişahın o sırada genel eşkıyalıktaki artışı düpedüz daha can yakıcı bir konu saydığıdır.

mal ile erzak, özellikle koyun talanı peşindeki çeşitli küçük çetelerin başını çeken *sohta*lardan söz edilir. *Sekban* orduları şiddette belirli bir rol oynamış olabilir; ama niteliği belirtilmeyen sıradan talan çetelerinin endişe verici sayısı yanında varlıkları küçük kalır. Bazı tezkereler *sekban*ların ve atlıların bir arada olduğu şaki gruplarına değinir; ama hemen her örnekte ikinci kesim birinci kesimi sayıca genellikle bire dört ya da bire beş oranında geçer.[37]

Dördüncüsü, tüfekler üzerinde çok durulması, en azından disiplinsiz eşkıyaların elinde bu silahların etkisinin abartılmasına yol açabilir. Bunların modern tüfekler, hatta yivsiz namlulu (çakmaklı) misket tüfekleri değil, çoğu kez barutla ve gelişigüzel kalitede mermiyle ağızdan doldurulan fitilli hantal arkebüzler olduğunu akılda tutmak önemlidir. İşe yaramaları nı sağlayan şey özel bir isabet ya da ateş gücünden ziyade, bir birlikçe düzen içinde ateşlenmenin yarattığı toplu etkiydi.[38] Dahası, barut öyle kolay bulunacak, taşınacak ve depolanacak bir şey değildi. İyi donanımlı ordularda bile geleneksel silahlar karşısında ateşli silahların potansiyel üstünlüğüne ulaşmak çoğu kez zordu.[39]

Son olarak, bizzat *"sekban"* terimi İnalcık'ın yorumunun akla getirdiğinden daha çapraşık ve esnektir. İlk başta bu kelimenin tüfekle ya da piyadeyle hiçbir alakası yoktu; düpedüz başıbozuk askeri birlikleri, özellikle de ateşli silahtan *yoksun* askerleri belirten bir anlamı vardı.[40] *Sekban*larla ilgili her değinmenin terhis edilmiş piyadeleri belirttiğini varsaymayı gerektiren sebepler çok azdır. Aslında, isyanlar sırasında vakanüvisler anlaşıldığı kadarıyla *sekban* terimini *Celâlî* piyade ve süvari birliklerinin her ikisi hatta *Celâlîler*e karşı savunma

37 Örneğin MD 74/461, MD 74/607 ve MD 74/592. Dönemin hantal arkebüzlerini at sırtındayken doldurup ateşlemenin imkânsız olduğunu, bu nedenle atlıların neredeyse tanım gereği barutlu silahlar kullanmadığını göz önünde tutmak gerekir. Bkz. Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, 68-9.

38 Grant, "Rethinking Ottoman Decline" ve Börekçi, "Contribution to the Military Revolution Debate."

39 Murphey, *Ottoman Warfare*, 13-16.

40 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 21-2.

amacıyla oluşturulan şahsi ordular için kullanmışlardı.[41] Böyle bir kullanım *sekban*ın düzenli askeri birlikler dışındaki her ordu için geçerli genel bir kelime haline geldiğine işaret eder; bu anlamda *Celâlîler*in bir *sekban* hareketi olduğunu söylemek neredeyse bir totolojidir.

Bununla birlikte, *sekban*lar üzerinde durulması isyanların patlak vermesinde önemli bir unsuru gündeme getirir. 16. yüzyıl sonlarında imparatorluk, eyaletlerde paralı askerlerden oluşan çetelere başvurma eğiliminde bir artışa sahne oldu. Kırsal ekonominin parasallaşması ücretli askerler tutmayı teşvik ederken, yoksulluk ile topraksızlık daha fazla adam bulunmasını mümkün kıldı ve güçlü bölgesel hizipler yerel hâkimiyet mücadelelerinde şahsi orduları kullanmaya başladı.[42] Osmanlı ordusundaki değişimlerle muhtemelen çok az alakası olan ya da hiç olmayan bu topluluklar, Celâlî İsyanı öncesinde imparatorluk otoritesi için henüz belirli bir tehdit oluşturmamaktaydı. Ancak Büyük Kuraklık'la ve Uzun Savaş'la birlikte eşkıyalık ile karışıklık yaygınlaşınca, paralı askerler yağmaya katılmak için bu durumdan yararlandı. Özellikle bu şahsi orduların komutanları önce eşkıyalar, daha sonra asi ordular için bir önderlik ve örgütlenme çekirdeği sağladı. Önceki bölümde belirtildiği gibi, eşkıya çetelerinin ilk başta bir avuçken zamanla onlarca, yüzlerce ve hatta binlerce adama ulaşmasıyla birlikte, 1591'den sonra şiddet olayları hem sayı hem de ölçek bakımından büyüdü. *Mühimme defterleri*nde elebaşların dağınık çeteleri *"yanına cem' idüp"* ya da *"başu buğ olup"* öne çıktığı yolunda sıkça tekrarlanan ifadeler bu toplulaşma kalıbını yansıtır; *sekban* komutanları süreçte belirgin bir rol oynadı.[43]

Bu bakımdan Karayazıcı'nın isyanı kartopu gibi büyüyen şaki çetelerinin paralı asker reisleri öncülüğünde çığa dönüşmesi gibi bir şeydi muhtemelen. Karayazıcı 1598 dolaylarında Karaman'a geçerken, komutasındaki küçük paralı asker

41 Örneğin *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 458.

42 Tezcan, *Second Ottoman Empire*, 141-5.

43 Örneğin MD 70/353, MD71/674, MD71/712, MD72/701, MD73/458 ve MD73/650. Akdağ (*Celâlî İsyanları*, 121-5) bu sürecin geçmişinin 1580'lere gittiğini belirtir.

birliğini kullanarak ortalığı karıştırdı ve binlerce hoşnutsuz eyalet sakininden oluşan büyük bir asi ordusunun başına geçti. Selânikî'nin Larende ayaklanmasıyla ilgili anlatımında, çeşitli paralı askerlerin zaten güçlü olan bir *sohta* hareketiyle birleşerek sancağı nasıl ele geçirdiğini görmüştük. Dönemin başka bir vakanüvisi Topçular Kâtibi'nin anlatımı, artık Karayazıcı'nın önderliği altında örgütlenen bütün bu adamların kökenlerine bakılmaksızın topluca *sekban* olarak anıldığını açıklığa kavuşturur:

> Ve sene 'aşere ve elf muharremin[in] evâyilinde [1010 senesi (Hicri) Muharrem'inin ilk günlerinde], mîrlivâlardan Hüseyn Paşa nâm, Çemişgezek Beyi olur. Ba'dehû tebdîl olup [ardından oradan alınıp] Karaman Eyâleti'nde İçel sancaklarından Adalya kazâlarında sâkin olur [kazalarına yerleştirilir]. Silifke'den segbânlar cem' eder [toplanır]. Ve Livâ-i Tarsus'dan segbânlar bölük-başılarından Kara Yazıcı nâm ve sûhteler [softaların] eşirrâlarından [şirretlerinden] bin nefer segbânlar cem' olur. Ve Haleb'de Elvend-oğlu ve Canpulâd-zâde Hüseyn Paşa Mar'aş Eyâleti'ni zabt edüp, Âsitâne'den ihsân ederler. Ve Kilis eşkıyâları ve 'Azâz Türkman[i] ve Çüm Kürdleri'nden ba'zı şâkiler cem' olur. Kara Yazıcı bölük- başılar ta'yin etmeğin, dört bin segbânlar peydâ ederler.[44]

Dolayısıyla paralı askerler çok daha geniş, hatta belki yaygın bir isyan hareketine askeri kabiliyetin esasını sağladı. Venedik sefaretinden gelen raporlar ilk baştaki (tüfekli) paralı askerlerin azalmasına karşın, *Celâlîler*in saflarına (atlı) eşkıyaları çekmeye devam ettiğini ortaya koyar. Venedik sefiri 1599 yazında Karayazıcı'nın kuvvetlerini "iki bin arkebüzlü adam ve bin beş yüz atlı"[45] olarak tarif ederken, 1602 başlarında yaklaşık 3.000 atlıdan ve sadece 1.500 piyadeden oluşan bir çeteye dönüştü-

44 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 321.

45 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 49 (7 Ağustos 1599).

ğünü bildirdi.[46] Bu sayılar Karayazıcı'yı "birçok atlı ile hükümdara başkaldırmış olan" biri olarak nitelendiren Ermeni vakanüvisin kısa bir süre sonraki anlatımını teyit eder.[47]

Tüfekli piyadeler ancak 1600'lerin ortalarında asiler arasında öncü bir rol oynama noktasına vardı. Bir dizi kopukluktan sonra 1605 dolaylarında tekrar düzenli hale gelen *mühimme deftlerleri*, çetelerin atlılar kadar ya da onlardan daha fazla tüfekli adam barındırdığını ilk kez belirtmeye başlar.[48] Fakat bu süreç herhalde tedrici bir dönüşüm izlemiş olsa gerek. *Celâlîler*in yeterli sayıda tüfek ve başka askeri gereçler yağmalaması ve eğitimden geçerek disiplinli piyadeler haline gelmesi yılları almış olmalı. Sözgelimi, daha 1600'deki Urfa kuşatmasında, Karayazıcı'nın adamlarının mermi azlığı üzerine gümüş sikkeleri eriterek mermi imal ettiği aktarılır.[49] Aslında, endişe uyandırıcı olan aksi yöndeki bazı açıklamalara karşın, şakilerin ve suçluların çoğu hiçbir zaman ateşli silahlar edinemedi.[50] Firari askerler *Celâlîler*in taktiklerinde ve donanımında bir dönüşüme katkıda bulunmuş olabilir; ama böyle bir değişim bizzat isyanın patlak vermesini açıklamaya yetmeyecek kadar geç bir tarihe denk gelir.

İsyana ilişkin en iyi açıklama Karaman ahalisinin çaresizliği ve hoşnutsuzluğudur. Ekolojik ve ekonomik baskılar bir kuşak boyunca birikmişti ve kuraklığın başlamasıyla birlikte *reaya* basbayağı açlıkla baş başa kaldı. Gerçek ve sahte askerî idarecilerin bedelli alımları, baskıcı vergileri ve keyfi alımları bu çaresizliği fiili isyana doğru yönlendirdi. Dahası, 1590'lara varıldığında *reaya*dan birçok kişinin *Celâlîler*e destek vermeye ya da katılmaya hazır olduğunu gösteren dolaylı sağlam bulgular vardır. Suraiya Faroqhi'nin bir dizi makalede ortaya koy-

46 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 54 (28 Ocak 1602).

47 *History of Vardapet Arak'el*, 69.

48 Özellikle bkz. MD 8z'de Anadolu'yla ilgili tezkereler.

49 Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, 31.

50 Ronald Jennings, "Firearms, Bandits, and Gun Control: Some Evidence on Ottoman Policy toward Firearms in the Possession of *Reaya*, from the Judicial Records of Kayseri, 1600-27", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 339-80.

duğu üzere,[51] 16. yüzyıl sonlarında Anadolu kasabalarının ve köylerinin sıradan insanları arasında siyasal faaliyet, özellikle de elitlerin taleplerinden şikâyetler arttı. Ardından 1590'ların adalet fermanları bu şikâyetlere güç kazandırdı; *reaya* devletin önlemesi beklenen belirli istismarlara itiraz edebilir hale geldi.

Dahası, Karayazıcı halkın bu hoşnutsuzluğunu kendi ordusu ve maddi tutkuları doğrultusunda kullanmak için doğru zamanda doğru yerde bulunuyordu. Bölüm 4'te gördüğümüz üzere, Larende daha 1590'lardaki kuraklık öncesinde imparatorlukta ekolojik baskının en feci düzeye çıktığı yerlerden biriydi. Hızlı nüfus artışı, sınırlı tarımsal olanaklar ve asayişin bozulduğu İçel sancağından göçler bu yöreyi yıllarca krizin eşiğinde tutmuştu. İsyan öncesindeki kuraklık ve kıtlık yıllarında koşullar herhalde berbattı ve savaş dönemine özgü bedelli alımlar durumu daha da kötüleştirecek bir etkendi. Padişahın koyun için fahiş talebi Karaman eyaletinde kanunsuzluğa belirli bir momentum kazandırdı ve sonunda Larende'deki direniş kritik bir yoğunluğa ulaştı. Larende'nin ilk yoğun ve sürekli isyana sahne olması şaşırtıcı olmasa gerek. Şiddetin sadece çoğu Osmanlı uzmanının isyanı çıkarmakla suçladığı başıbozuk piyadeleri değil, her türden çaresiz insanı içine çekmesi konusunda da aynı şey söylenebilir.

Venedik raporlarındaki bulgular bu yorumu doğrular. İstanbul'daki sefirin 1590'ların sonlarında gönderdiği raporlar yeni ortaya çıkan *Celâlîler*in yaygın hoşnutsuzluktan yararlandığını vurgular. Örneğin Girolamo Capello 1599 yazında hareketi "bir halk ayaklanması" (*sollevatione di quei popoli*) olarak

51 Suraiya Faroqhi, "Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600: An Attempt at Interpretation", *Türkische Miszellen*, ed. J. Bacqué-Grammont vd. (İstanbul: Editions Divit, 1987); "Seeking Wisdom in China: An Attempt to Make Sense of the Celali Rebellions", *Zafarname: Memorial Volume of Felix Tauer*, ed. R. Vesely ve E. Gombar (Prague: Enigma, 1996); "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1992): 1-39.
Venedik balyoslarının düzenli olarak tuttukları ve Singnoria'ya sundukları raporlar –ed.n.

nitelendirdi; aynı mektupta Anadolu eyaletinde "avama (*la plebe*) yönelik büyük hayır işleri yaparken, zenginlere ve güçlülere karşı büyük zorbalığa başvurarak diyara hâkim olan" bir şakiden söz etti.[52] Ertesi ayki başka bir mektupla durumu daha ayrıntılı ortaya koydu:

> Karaman ve Anadolu ayaklanmalarının ve isyanlarının etkisi her geçen gün daha fazla hissediliyor. Bunu oralardan gelen birçok insanın sürekli yakınmalarından çıkarıyorum. Divan huzuruna çıkan böyle kişiler, söz konusu eyaletleri büsbütün yıkmaktan başka bir gayesi yokmuş gibi görünen, bütün ülkeyi ateşin ve kılıcın önüne atan, başta güçlüler okumuşlar olmak üzere, kendisine boyun eğmeye hazır olduklarını göstermekten kaçınanları yok eden Hüseyin'den gördükleri zulmü feryat figan anlatıyorlar. Bu yıkımı ve acıları katmerleştiren bir gelişme de öteki adamın, Yazıcı'nın [Karayazıcı] ayaklanması. Hepsi seçme adamlardan (*gente elletta*) oluşan iki bin arkebüzlünün ve bin beş yüz atlının eşlik ettiği bu kişi, halkın gönlünü kazanma peşinde; bu amaçla onlara her türlü iyilikte bulunuyor, padişaha bağlı olan mühim ve nüfuzlu adamlara diledikleri gibi davranma ve mallarına el koyma serbestliğini tanıyor; öyle ki sergerdelerden ilkinin zalimliğinden çok ikincisinin davranışından korkmak gerekir.[53]

Bunların hiçbiri *Celâlîler*in Marksist bir anlamda "sosyal haydut" olduğunu ima etmez. Sonuçta şiddetten en fazla zarar gören köylülerdi. Toprak dağıtma veya başka yollarla sosyal düzeni tersine çevirme yönünde tasarıların belirtileri de yoktur. Yine de bu anlatımlar, ekolojik ve ekonomik baskı koşullarında kıtlığı izleyen çaresizlik dalgasının isyan alevleri için gerekli yakıtı sağladığını gözler önüne serer. Bu yakıt olmadan ateşin, sonraki on yılda görüldüğü gibi, asla yayılmamış ya da kırsal kesimi yakmamış olacağını söylemek doğru olur.

52 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 48 (25 Temmuz 1599).

53 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 49 (7 Ağustos 1599).

Kaldı ki, sıkıntıların başlıca sebebinin ekolojiye ve iklime bağlı olmasının yaratacağı pek büyük bir farklılık yoktu. Küçük Buzul Çağı'na ilişkin Avrupa tecrübesi yol gösterici bir örnek olarak alınabilirse, köylülerin başlarına gelen doğal afetleri padişahın ve imparatorluğun manevi kusurlarına yönelik ilahi ceza ile takdirin bir belirtisi olarak gördüklerini tahmin edebiliriz.[54] Nitekim Venedik sefirinin raporları İstanbul ahalisinin kuraklık ile karışıklığa Allah'ın bir işi olarak baktığını ve kıtlığın hızla yayıldığı bir ortamda hararetli dualara ve tören alaylarına yöneldiğini vurgular.[55] Öfke dalgası açları ve hoşnutsuzları 1597'de Larende'yi yakıp yıkanlara benzer kanun kaçaklarının ya da *sohta*ların saflarına katılmaya teşvik etmiş olabilir. O sırada yağmurlar nihayet geri gelmiş olsa da, Küçük Buzul Çağı Osmanlı topraklarına en az önceki kadar yıkıcı olan yeni bir aşırı hava koşulları evresi getirmekteydi.

Devam Eden Küçük Buzul Çağı

Kuraklık 1596 sonlarında geçmiş olsa bile Küçük Buzul Çağı'nın hava koşulları imparatorluğu etkilemeye devam etti. Bir dizi volkanik püskürme 1597'den itibaren genel soğuğu şiddetlendirirken,[56] Osmanlı toprakları son 600 yılın en uzun süren yağışlı evresine girdi.[57] Bir sadrazam telhisinde anlatıldığı üzere, ardından gelen sert, karlı kışlar ile ilkbaharlar özellikle Habsburg Cephesi'nde keskinleşti:

> Arz-ı bende-i bî-mikdâr [bendenizin arzı] budur ki, sa'âdetlü padişâhum bundan akdem [önce] asker-i islâm [İslam askeri] ile İstolni Belgrad'da iken bairâde-i te'âlâ muhkem [Allahın iradesiyle sert kış] olup....bir mertebe yağmur ve ba'dehu ber-vechle [ar-

54 Örneğin Peter Becker, "Zur Theorie und Praxis von Regierung und Verwaltung in Zeiten der Krise", *Kulturelle Konsequenzen der "Kleinen Eiszeit"* ed. W. Behringer vd. (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2005). Karş. Ülgener, *Darlık Buhranları*, 50-1.

55 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 43 (20 Ekim 1596) ve 59 (28 Ağustos 1604).

56 Toz perdesi endeksleri için bkz. Lamb, "Volcanic Dust in the Atmosphere" ve Atwell, "Volcanism and Short-term Climatic Impacts."

57 Touchan vd., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation."

> dından] kar yağmışdur ki, elli altmış yıldan berü bu cânibde [tarafta] bu vechile [böyle] kış olmuş değildür deyü bu serhaddin [sınırın] halkı ittifak eylediler. Bu vechile kış olmağla mel'ûnlar topların[ı] dahı götürmeğe kâdir olamayup ...Hikmet-i İlâhi bu vechle olmağla [böyle gerçekleşmekle] asker-i islâm dahı bir kadem ilerüye hareket eylemeğe kadir olamayup kardan ve tumandan göz gözü görmeyüp davarları dahı zebûn olmağla [halsizleşip] bi'z-zarûre [zorunlu olarak] kalkmak îcab edüp kalkduğumuzda ne mertebe kış ve tûfan olmuştur bundan kıyâs buyurula ki...[58]

Tuna yine birkaç kış art arda dondu. Ocak 1597'de ve Mart 1599'da askerler buz üzerinde yürüdü;[59] 1600-1601[60] ve 1602-1603[61] kışlarında ordular kağnıları ve topları Macaristan'ın donmuş nehirlerin üzerinden sürükleyerek geçirdi.[62] 1603-1604'te Sırbistan'daki başka bir sert kışta, Belgrad civarından geçen nehirler buz tuttu.[63] Nehirlerin donmadığı dönemlerdeyse taşkınlar yaşandı. 1597 sonbaharında şiddetli yağmurların etkisiyle gürül gürül akan Tuna, köprüleri yıktı;[64] 1598 sonları

---

58 Orhonlu, *Telhisler*, belge 52. Ne yazık ki, bu ve diğer benzer telhislerin hangi sadrazamca ne zaman yazıldığını belirlemenin imkânsız olduğu durumlar vardır. Belgeleri derleyen Cengiz Orhonlu'nun verdiği tarihler bazen yanlıştır. Bkz. Pal Fodor, "The Grand Vizieral *Telhis*: A Study in the Ottoman Central Administration 1566-1656", *Archivum Ottomanicum* 15 (1997): 137-88. Bu durumda elimizdeki en sağlam ipucu, 1601 başlarında bir Osmanlı komutanının yoğun karlarda sıkışıp kaldığını belirten bir Venedik mektubudur (*A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 52 (21 Ocak 1601)).

59 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 205; *Tarih-i Selânikî*, 796-8; *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 48 (23 Mart 1599).

60 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 300. Karş. Rácz, *Climate of Hungary*, 94.

61 R. Knolles ve P. Rycaut, *The Turkish History from the Original of That Nation, to the Growth of the Ottoman Empire* (Londra: Charles Brome, 1687-1700), 804.

62 *Peçevî Tarihi*, 397-8.

63 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 347. Nehirlerin donmasına ve buzlar üstünde akınlar yapılmasına dair başka belgeler için bkz. Orhonlu, *Telhisler*, belge 62 ve 65.

64 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 220-1. Karş. Rácz, *Climate of Hungary*, 84.

ve 1599 başları, cephe hattında başka su baskınlarına sahne oldu.[65] Osmanlı vakanüvisleri 1596'dan 1606'ya kadar süren dönem boyunca, hemen her kışın çok soğuk ve yağışlı olduğunu, 1597-1598 ve 1601-1602 kışlarının belki de en aşırı düzeye vardığını aktarırlar.[66] Venedik sefiri de 1598 başlarından sonraki raporlarında Osmanlı askerlerinin "çok müthiş karlar"la ve "büyük bir kar ve yağmur fırtınası"yla karşı karşıya kaldığını belirtir.[67] Ayrıca Macar kaynaklarında günümüze ulaşan benzer bulgular yer alır.[68]

Bu hava koşullarında Osmanlı askerleri sürekli iaşe aksaklıklarının, hiç eksilmeyen kıtlık ile hastalık tehditlerinin sıkıntısını çekti. İlgili belgelerden birçoğu günümüze ulaşmamış olsa da, Celâlî İşyanı'na bağlı karışıklıkların ve süren hayvan telefatının askeri tedarik açısından yeni güçlükler yarattığını tahmin edebiliriz. Osmanlı orduları yoğun karların, taşkınların ve askeri yenilgilerin ardından daha fazla sıkıntılarla ve hastalıklarla karşılaştığı için, Büyük Kuraklık'la başlamış olan güç durum pek düzelmedi.[69] Askerlerin çoğu kez aylarca maaş ve cephede gerekli temel erzakı alamamaları, özellikle sabırsız yeniçeriler arasında hoşnutsuzluğu kışkırttı.[70] Venedik sefirine orduda "kıtlığın uç noktada ve had safhada" olduğu yolunda haberler ulaştı; bu durum onda *sipahi*lerin yeni seferberlik emirlerine uyup uymayacağı konusunda kuşku uyandırmaya başladı.[71] Dönemin İngiliz vakanüvislerinden Richard Knolles da şunları belirtir: "Ordu o yılki soğuk mevsimin yanı sıra, büyük ekmek sıkıntısı çekti, derken ortalığı veba da sardı; [padişahın] yaya ve atlı en iyi askerlerinden birçoğu öldü, ayrıca sığırda müthiş bir telefat yaşandı; öyle ki, artan kıtlığa

65 Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, ed. Vahid Çabuk (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1989), 398-9.

66 Örneğin *Târîh-i Naîmâ*, 201-6, 291-2, 416; *Peçevî Tarihi*, 402; *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, 590; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 319-21. İkinci tarihin Huaynaputina'nun püskürttüğü toz perdesinin etkilerine denk gelmesi dikkat çekicidir (*bkz.* Bölüm 5).

67 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 46 (17 Şubat 1598).

68 Rácz, "Variations of Climate in Hungary."

69 Örneğin *Peçevî Tarihi*, 386-7 ve *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, 590-1.

70 Örneğin *Tarih-i Selânikî*, 692-3, 704-5.

71 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 48 (31 Mart 1599) ve 50 (4 Eylül 1599).

ve sıkıntıya artık dayanamayan askerler birbirlerini soymaya yöneldi ve sonunda da isyan etti... "[72] Bu anlatımına 1601-1602 kışında yaklaşık 2.000 Osmanlı askerinin dondan ya da açlıktan öldüğünü ekler.[73] Habsburglarla 1606'da varılan barışın ardından, geri kalan birlikler nihayet yurda döndü; ama bu arada İran şahı karışıklıktan istifade ederek 1603'te doğudan saldırıya geçti ve Canbuladoğlu adında asi bir paşa Suriye'de başına buyruk bir devlet kurdu.

Kuzey Balkanlar gibi İstanbul da sert kışlar yaşadı. Aralık 1597 tarihli Venedik raporlarında havanın o ay boyunca hiç azalmayan "soğukla ve karlarla çok sertleştiği" yolunda yakınmalar yer alır.[74] Sefirin sonraki kış için Nisan sonuna kadar süren donlardan dolayı "korkunç" ifadesini kullandığını görürüz.[75] Ertesi yıl daha da kötü geçti.[76] Sefir Nisan 1604'te Boğaziçi'ndeki balıkların basbayağı donduğunu ya da soğuğa dayanamayıp karaya atladığını bildirdi.[77] O kış İstanbul'da damlar kardan çöktü.[78] Bu arada İran Cephesi'nde havanın aynı ölçüde kötü olduğuna dair haberler geldi.[79]

Anadolu en feci durumdaydı. Karayazıcı'nın 1602'de ölmesinden sonra bile Venedik sefiri Anadolu'yu "eskisinden daha sıkıntılı" olarak nitelendirdi.[80] Savaş ve kıtlık sürerken, Türkiye ve Yunanistan genelinde eşkıyalık ile karışıklık yayılırken isyan dalgası daha da büyüdü.[81] 1605'te sayıca 30.000'e ulaş-

72 Knolles ve Rycaut, *The Turkish History from the Original of that Nation*, 779. Bu pasaj salgın hastalıkların Balkanlar'a ulaştığının en açık göstergesidir. Lajos Rácz'ın derlediği verilere göre, Macaristan'ın birçok kesimi de 1598 yazında bir sığır kıranına maruz kalmıştı (kişisel yazışma).

73 *Age.*, 795.

74 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 46 (16 Aralık 1597) ve (30 Aralık 1597).

75 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 48 (28 Nisan 1599).

76 Örneğin *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 50 (22 Şubat 1600), 51 (22 Mart 1600) ve 52 (3 Mart 1601).

77 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 57 (5 Nisan 1603). Haliç'in 1699'da donduğuna dair biraz benzer bir hikâye vardır. Bkz. Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, ed. Abdülkadir Özcan (Ankara: TTK, 1995), 635-6.

78 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 61 (23 Temmuz 1605).

79 Örneğin *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 62 (1 Şubat 1606).

80 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 57 (28 Haziran 1603).

81 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 58 (23 Eylül 1603).

tığı söylenen *Celâlîler* "herkesi soyarak, yağmalayarak ve katlederek" Anadolu'da yaşamayı imkânsız hale getirdi.[82] Venedik raporları, karışıklıkların merkezindeki Anadolu ve Karaman'ı "tamamen harap halde" ve "neredeyse viraneye dönmüş" diye tarif eder.[83] Asıl *Celâlî* ordularının dışında, daha küçük onlarca şaki çetesi bahtsız köylüleri yağmalamayı sürdürdü. Bir *kadı* 1605'deki bir davada Karaman'daki Eskiil'e yakın bir köyün 500 ya da 600 adamın saldırısına uğradığını kayda geçirdi. Köy halkının verdiği istidada şu ifade yer almaktaydı: "kariye-i mezbureyi [adı geçen köyü] basup ehalisinden otuz nefer kimesne [kişiyi] katledüp yirmi nefer kimesneyi âlet-i harp ile mecruh edüp [yaralayıp] ve nicelerin haps ve şiddet-i şita da [sert kışta] işkenceler edüp ve yetmiş nefer hatunların soğuktan elleri ve ayakları düşüp..."[84]

Şiddet ve bozuk hava arasında yerini alan kıtlık, eyaletleri yiyip bitirdi. Savaş kaynaklı sürekli taleplerin erzak teminini zorlaştırması yetmezmiş gibi, kırsal kesimdeki kargaşa toprağı sürmeyi ve pazara hububat götürmeyi zorlaştırdı. Nil taşkını 1600'de ve 1604'te yine yetersiz kalarak açıkları artırdı;[85] o yıllarda Mısır'da ciddi bir veba salgınıyla ağırlaşan kıtlık öylesine aşırıya vardı ki, insanların birbirlerini yediklerine dair haberler geldi.[86] Anadolu'da temel gıda fiyatları 1595-1604 arasında aşağı yukarı üçe katlandı; buğday ve koyun fiyatı 1608'de beş katına çıktı.[87] Bu arada, sikke değerinin yüksek bir oranda düşürülmesi ve fiyatları düzenlemeye dönük başka girişimler pazarlara daha fazla belirsizlik getirdi, çılgınca istifçiliği ve vurgunculuğu daha da teşvik etti.[88] Bir vakanüvisin ifadesiyle,

82 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 61 (30 Nisan 1605).

83 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 59 (18 Mayıs 1604) ve 62 (1 Şubat 1606).

84 Akdağ, *Celâlî İsyanları*, belge 21.

85 Popper, *Cairo Nilometer*, 177. Mısır da aynı dönemde bir dizi isyana ve küçük çaplı ayaklanmaya sahne oldu. Bkz. Finkel, *Osman's Dream*, 180.

86 André Raymond, "Les grandes épidémies de peste au Caire aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Bulletin d'études orientales* 25 (1973): 203-10, 204.

87 Mustafa Akdağ, "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (1964): 1-49, 1-10.

88 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 52 (12 Eylül 1600; 30 Eylül 1600; ve 10 Ekim 1600); *Tarih-i Selânikî*, 738-9, 784-5.

"artık kimse resmi fiyatı takmaz oldu."[89] Venedik sefirine göre, İstanbul'da bile "aşırı yokluk" (*grandissima carestia*) vardı ve ekmeğin fiyatı dörde katlanmıştı.[90] Zamanla eyaletlerdeki durumun çok korkunç boyuta varması, onu düpedüz tarif edecek sıfat bulamaz hale getirdi. "Velhasıl, Majesteleri, ülkenin düştüğü çoraklığı size ifade edemem. Şu kadarını söyleyeyim ki, asilerin eyaletlerdeki çok kötü muamelesi yüzünden, sıradan fakir insanların yüzde onu bile yiyecek ekmek bulamıyor," diye yazdı 1606'da.[91] O yıllarda payitahta Anadolu'nun ve Balkanlar'ın her yanından kıtlığı şikâyet eden istidalar ulaştı; hava koşulları ve eşkıyalar üzerinde duran istidaların yanında, sırf yardım için yalvaran istidalar da vardı.[92]

Bu çaresizlik döneminde köylüler "Büyük Kaçgunluk" olarak bilinen bir süreçte kırsal kesimden topluca kaçmaya başladı.[93] Akdağ ilk araştırmasında sürecin başlangıcını 1603 olarak belirlemesine karşın, önceki bölümde ele alındığı üzere, kıtlığa ve şiddete bağlı göç hareketinin geçmişi Büyük Kuraklık'ın ilk yıllarına kadar gider. Celâlî İsyanı'nın patlak vermesiyle birlikte Büyük Kaçgunluk bir kartopu gibi büyüyerek, kasabalara ve şehirlere yönelik bir muhacir çığına yol açtı. Bazı köylüler se çil yavrusu gibi dağıldı ya da tepelere sığındı. Bu kitabın sonraki bölümlerinde nüfus hareketleri sorununa tekrar döneceğiz. Şu kadarını söylemek yeterli: Macaristan'daki savaşın sona erdiği 1606'da, bazı belgeler Anadolu'nun bazı kesimlerini "boş" ve "harap" diye tarif etmeye başladı.[94]

Önde gelen devlet adamlarından birinin 1603'te padişaha sunduğu bir istida imparatorluktaki durumu şöyle özetler:

> Eyâletlerde Celâlî peydâ olup, memâlikler de [diğer yerlerde] 'aduv segbânlar [düşman sekbanlar] zab-

89 *Age.*, 732-3.

90 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 52 (22 Eylül 1600) ve (13 Kasım 1600).

91 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 63 (20 Mayıs 1606).

92 Örneğin MD 75/111, MD 75/132, MD 75/307, MD 75/309, MD 75/885, MD 78/281, MD 78/883 ve MD 7z/36.

93 Bu olay üzerine ilk araştırma için bkz. Akdağ, "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk."

94 Örneğin MD 75/281.

> tında; mîr-i mîrânlar [beylerbeyi] dahl etmezler [karışmazlar]. Anadolu Eyâleti ve Karaman ve Sivas ve Mar'aş ve Adana ve Haleb ve Erzurum ve Rakka[yı] bi'l-cümle [hep] Celâlîler temlîk edüp [mülk edinip], vilâyet a'yânları terk-i vatan edüp, fukarâ vü [ve] re'âyâ kûhistânlarda [dağlık yerlerde] hânumânlarından cüdâ düşüp [evlerinden barklarından uzak düşüp], 'avrat u oğlanların[ı] bırağup [üftân ü] hîzân oldular [düşe kalka gittiler]. Çift [ü] sığır kalmadı; 'âlem tehayyürde [şaştı]. Tüfenglere kâdir olanlar [tüfek kullanmayı bilenlerin] segbân olduğu mukarrer [sekban olduğu şüphesiz]. Ahvâl görülüp, bir tedârük olmaz ise sonra nedâmet çekilür [durum değerlendirilip önlem alınmazsa pişman olunur].[95]

Gelgelelim, o zamana kadar merkezi idare birkaç defa Anadolu'ya yardım göndermek ve eşkıyalığı ezmek için girişimde bulunmuş ancak bunlar boşa çıkmıştı. Asıl dikkatin savaşa yöneldiği bir ortamda girişimlerin gevşekçe yürütülmesi yüzünden, sorun bir sarmal gibi derinleşerek denetimden çıkmıştı. Osmanlılar düzeni sağlayabilecek ehliyetli bir komutan buluncaya kadar durumun daha da kötüleşmesi artık kaçınılmazdı.

Büyük Celâlî Seferleri

*Celâlîler*in ve onlara karşı koymak için gönderilen Osmanlı ordularının harekâtları başka eserlerde etraflıca anlatıldığından, burada sadece ana hatlarıyla ele alınacaktır.[96] Karayazıcı ve Hüseyin Paşa Karaman'da kuvvetlerini birleştirdikten sonra, 1599'da doğudaki Maraş üzerine yürüyerek orada karşılarına çıkan küçük bir Osmanlı birliğini yendiler. Daha büyük bir Osmanlı kuvveti asilerin ordusunu o kış Urfa'da kıstırdı; ancak soğuk hava yüzünden harekât yarıda kalınca, Karayazıcı teslim olmaya zorlanamadı. Bunun yerine, *Celâlî* elebaşı pazarlığa oturarak, önce Amasya'ya ve ardından yakındaki

95 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 344-5.

96 Sonraki paragraflarda büyük ölçüde Griswold'un *Great Anatolian Rebellion* kitabını esas almaktayım.

Çorum'a askeri komutan olarak atanmasını sağlama yolunu buldu. Ertesi yıl padişah emirlerine uymamaya başlaması üzerine, sadrazam ona bağlı asilerin üzerine iki ordu daha gönderdi. İlki 1600-1601 kışının yoğun karlarına yakalandı; ama ikincisi ertesi yaz yöreye vararak, Karayazıcı'nın ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Sağ kalanlar Kuzeydoğu Anadolu'nun dağlarına kaçtı. Sonraki dondurucu kışta erzak kıtlığı çekilen *Celâlî* ordugâhında firarlar baş gösterdi ve ardından Karayazıcı eceliyle öldü.[97]

O aşamada Karayazıcı'nın Deli Hasan olarak anılan kardeşi, asi çetenin başına geçti ve güneye doğru Amasya ve Tokat üzerine yürüdü. Orada yeni adamlar topladı ve üzerine gönderilen iki yeni Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu *Celâlî* elebaşı 1602 boyunca Anadolu'nun kırsal kesimini yağmaladıktan sonra, o kış daha önce kardeşine tanınmış resmi tanıma için pazarlık yapmak üzere İstanbul'a aracılar gönderdi. Devlet payitahtta bir *sipahi* ayaklanmasıyla uğraştığı için Deli Hasan'a Bosna beylerbeyliği makamı verildi. Bu görevle üç yıl Macar Cephesi'nde komutan olarak hizmet veren Deli Hasan, savaşta ihanet ettiği gerekçesiyle idam edildi.

Ne var ki, Deli Hasan'ı rüşvetle kandırmak Anadolu'daki düzensizliği pek azaltmadı. Yarımadanın her tarafında yüzlerce ya da binlerce kişilik çeteleri yöneten yeni *Celâlî* elebaşları türedi.[98] Düzeni sağlamak için 1605 başlarında gönderilen yeni bir Osmanlı kuvveti soğuk, açlık ve firar yüzünden adamlarının yarısından fazlasını kaybettikten sonra, Karayazıcı'nın eski yardımcılarından birine yenildi.[99] Osmanlılar ayaklanmayı durdurmak için rüşvet olarak ona Bağdat beylerbeyliğini ve on iki adamına sancakbeylikleri vermek zorunda kaldı. Bu arada tahta genç ve tecrübesiz I. Ahmed (1603-1617) geçmişti; Osmanlı kuvvetlerinin Doğu Anadolu dağlarının dondurucu kış-

97 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 54 (28 Jan 1602).

98 Bu yıllardan günümüze çok fazla *mühimme defteri*nin ulaşmamış olmasına karşın, Akdağ'ın *Celâlî İsyanları* kitabının ekinde eşkıyalık üzerine kadı sicillerinden ve başka Osmanlı kayıtlarından alınma bir dizi anlatıma yer verilir.

99 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 61 (30 Mart 1605; 15 Nisan 1605 23 Ağustos 1605).

larında güçlük çekmesi nedeniyle, İran'la yeni savaş kötü gitmekteydi.[100] Macaristan'daki bazı küçük zaferleri fırsat bilen Osmanlılar, dikkatlerini iç cephe üzerinde toplamak amacıyla 1606'da Habsburglarla nihayet bir barış yaptılar.

Ama daha önce, imparatorluk, isyan bayrağı açan Canbuladoğlu Ali Paşa'nın bağımsız bir devlet kurmaya çalıştığı Suriye'deki yeni bir tehdide karşı koymak zorundaydı. Bu isyanı bastırmakla görevlendirilen eski kurt vezirlerden Kuyucu Murad Paşa, Osmanlı tarihindeki en iş bitirici komutanlardan biri olduğunu gösterdi. Tuna'daki uzun savaştan dönen tecrübeli askerlerin başında, yol boyunca *Celâlî* asilere karşı çok haşin davranarak hızla Konya'ya ve ardından Larende'ye geçti. Oradan kuvvetlerinin bir kısmı 1607'de Suriye'yi yöneldi; yeni devletin başkenti seçilmiş Halep'e giden yolda Canbuladoğlu'nun müttefiklerini bertaraf etti. Ekim ayında Osmanlı birlikleri asi Suriye ordusunu kesin yenilgiye uğrattı ve iki ay sonra Ali teslim oldu.

Bu arada Anadolu *Celâlîler*ine yönelik harekâtlar kötü gitmeye devam etti; çünkü Osmanlı ordusu bir kez daha hava muhalefetiyle ve sürekli açlık tehdidiyle karşılaştı.[101] Sayıları 70.000'e kadar ulaşmış olan[102] asiler, Kalenderoğlu Mehmed adlı yeni bir komutan altında yeniden toplanmayı başardı. Onun gözü pek önderliği altında *Celâlî* ordusu önce Ankara'yı kuşatmaya çalıştı ve ardından eski Osmanlı payitahtı Bursa'ya Aralık 1607'de başarılı bir baskın düzenledi. *Celâlîler*in o zama-

100 Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, 102-3. Bu hava koşulları savaş boyunca sürdü. Bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 573-5.

101 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 472 ve *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 63 (2 Mayıs 1606).

102 Bu rakamın kaynağı *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*'dir (s. 458). Ancak diğer tahminler büyük değişkenlik gösterir. Dönemin bir İran anlatısı, 30.000 gibi düşük bir rakam verir. Bkz. Hirotake Maeda, "The Forced Migrations and Reorganization of the Regional Order in the Caucasus by Safavid Iran: Preconditions and Developments Described by Fazli Khuzani" (Hokkaido Üniversitesi Slav Araştırmaları Merkezi'nin "Slav Avrasya'sının ve Komşu Dünyalarının Yeniden Yapılanışı ve Etkileşimi" konulu konferansına sunulan bildiri, Sapporo, 2004). Venedik raporları 30.000'den (1 Ocak 1607) 80.000'e (12 Mayıs 1607) kadar varan rakamlar verir.

na kadarki en cüretkâr girişimi olan bu baskına ilişkin haberler, anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'a tam da Kuyucu Murad'ın Halep'teki zaferinin öğrenildiği sırada ulaştı.[103]

İsyanların Zirvesi ve Sonucu

Küçük Buzul Çağı 1607-1608 kışında en kötü evresine girdi. Yaklaşık on yıllık müthiş kar ve yağmurdan sonra, kuraklık bir kez daha ülkeyi vurdu. 1590'ların yağışsız dönemi kadar uzun sürmemekle birlikte, bu kuraklığın çok daha ağır etkileri oldu.[104] Bazı çıkarsamalara göre, 1608-1609'da İtalya'dan Suriye ve Ürdün'e kadar, bütün Akdeniz açısından son 500 yılın en kurak kışı yaşandı.[105] Soğuk da büyük bir şiddetle bastırdı. Huaynaputina patlamasının etkileri hafiflerken, Etna Dağı'nın art arda gelen yeni püskürmeleri 1606-1607'de doruğa çıkarak, sonraki üç yıl boyunca yerküreyi saran başka bir toz perdesi yarattı.[106] Girit'ten gönderilen Venedik raporları 1607-1608'da başka bir sert kış yaşandığını aktarır[107] ve Yunan manastır kayıtlarında göllerin ve nehirlerin donduğuna dair bilgiler yer alır.[108] Aslına bakılırsa, 1606'dan 1610'a kadar olan dönem Avrupa'nın geneli açısından son 500 yılın belki de en soğuk iki ya da üç dalgasından biriydi;[109] üstelik Küçük Buzul Çağı'na özgü bu hava olayları yerkürenin başka yerlerine de uzandı. Londra halkı Thames üzerinde bir buz panayırı açtı, Ruslar "Zor Dönem"de soğuktan donup açlık çekti ve Amerika'nın uzak sahillerinde Jamestown'ı kuran ilk göçmenler yeni koloniyi ayakta tutmaya çalışırken, iki acımasız kışla boğuştu.

---

103 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 65 (23 Aralık 1607). Ayrıca bkz. Baron de Salignac, *Ambassade en Turquie* (Paris: H. Champion, 1888-9), c. 2, 185.

104 Touchan vd., "Standardized Precipitation Index" ve "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation."

105 Luterbacher vd., "500-Year Winter Temperature and Precipitation Variability." Touchan ve Hughes ("Dendrochronology in Jordan") ayrıca bu yıllarda tekrarlanan kuraklıkların uzun sürdüğünü ortaya koyar.

106 Toz perdesi endeksleri için bkz. Lamb, "Volcanic Dust in the Atmosphere" ve Atwell, "Volcanism and Short-Term Climatic Change."

107 Grove ve Conterio, "Climate of Crete."

108 Repapis vd., "Note on the Frequency of Occurrence of Severe Winters."

109 Luterbacher vd., "European Seasonal and Annual Temperature Variability".

İstanbul'a dönecek olursak, kuraklık öylesine kötüleşti ki, sadrazam devlet erkânının yeni bir yağmur duasının başını çekmesi için Divan-ı Hümayun toplantısına ara verilmesini istedi.[110] Eyaletlerin durumu daha da beterdi. Osmanlı askerlerinin Uzun Savaş'tan döndüğü 1606 boyunca durum gittikçe bozuldu. Dönemin bir gözlemcisi o yılı şöyle anlatır:

> Anadolu eyâletlerinde Celâlî eşkıyâları[nın] tuğyanı mukarrer [azgınlığı şüphesizdir]. Ahâli vilâyetlerde bir ferd [bile] kalmayup, balkan u kûhistânlarda [dağ ve tepelerde] Celâlî havfından tevattun edüp [korkusundan yurt tutulduğundan], kurâ [köy] ve şehristânlar vîrân kalur. Ekser re'âyâ feryâd ile Âsitâne'ye gelürler. Vilâyet-i Anadolu'da sâkin olan kapu-kulları, Celâlî havfından [korkusundan] karyelerde meskenler içün palankalar îcâd etmeğin [palangalar icat eder], tüfengli segbânlar ile ehl ü 'ıyâllerin hıfz etdürürlerdi [çoluk çocuğu korurlardı].[111]

Aynı vakanüvis ertesi kış şunu kayda geçti: "Ve bu gazâ'-i 'ibret-nümâ bir vakitde [ibret verici bu gaza öylece] olmayup, cânib-i Hakk'dan fukarânın zâr [ü] giryânları [ağlayıp inlemeleri] vesîle olup, ol kadar nüfûs[un] maktûl olması makdûr-i beşer [insanın başına gelecek bir şey] değildir. On seneden berü peydâ olan zâlimin, Müslümânlara ve mesâkin [hanelerindeki] re'âyâlara hânumânların [evlerini barklarını] terk etdürüp, evlâd ü ezvâcların [evlat ve zevcelerini] perîşân edüp, kûhistânlarda [dağlık yerlerde bunların] ba'zıları helâk olup, ekseri hîzân [düşe] kalup, va'deleri gelüp, berbâd oldular."[112] Bu arada Yunanistan'dan da ciddi kıtlık ve eşkıyalık haberleri gelmeye başladı.[113]

Osmanlı askerleri 1607'de Suriye'ye gitmek için Batı ve Orta Anadolu'dan geçerken, erzak edinmenin imkânsız olduğunu

110 Orhonlu, *Telhisler*, belge 129.

111 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 458.

112 *Age.*, 503. Ayrıca bkz. Salignac, *Ambassade en Turquie*, c. 2, 181-2.

113 MD 7z/36 ve MD 8z/9.

gördü.[114] Eşkıyalar her yerde yiyecekleri ve malları yağmalamış, hayvanları çalmıştı. (Ermeni seyyah Polonyalı Simeon birkaç yıl sonra bu olayları yazarken, Konya ovaları için şu saptamada bulunur: "Daha evvel, keçi sürüleri pek çokmuş; fakat Celâlîler hayvanları kısmen telef etmişler, kısmen de kaçırmışlar, kalanı da alıp götürmüşlerdir. "[115] Anadolu ve Karaman'ın her yanından köylülerin kaçtığı yolunda haberler gelmekteydi. Eskişehir ahalisi "dağılmış,"[116] Karasu, Kayseri ve Alaiyye "terk edilmiş"[117] durumdaydı. Akşehir'de *reaya*nın tepelere sığınması nedeniyle, hasadı toplayacak hiç kimse yoktu.[118] Askerlerin hububat almaya gittiği Karahisar-i Sahib'de (şimdiki Afyon) halk bir erteleme için yalvardı: "...senin taht-ı kazânda [denetimin altındaki kazada] vâkı' olan kurâ [köy] ahâlîsin bir kaç seneden berü zorba ve sâyir eşkıyâ gâret ü hisâret eyledüklerinden mâ'adâ [yağmalamalarından başka] bi emrillâhi te'âlâ [Allah emiriyle] bu sene'-i mübârekede zirâ'at olınan tereke dahı kuruyup tereke hâsıl [ürün] olmamakla fukâranın dahı hâlleri mükedder olmağla [keder vermekle] sürsât* zahîresin[i] virmeğe iktidârları olmadıklarun..." Bu ricanın iletildiği padişahsa orduya bedelli alımları sürdürme ve ertelemeden kaçınma emri verdi.[119]

Daha doğuda durum korkunç boyutlardaydı. Erivan (Ermenistan) yakınındaki kıtlığa ve sıkıntıya tanık olan Ermeni vakanüvis Arak'el günümüze ulaşan en canlı tasviri sunar.[120] Bu yıllara ilişkin anlatımı bölgeye giren *Celâlîler*in her şeyi

---

114 Seferle ilgili (MD 8z'den alınma) belgelerin derlendiği bir çalışma için bkz. Mehmet Şahin, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002).

115 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619* (İstanbul: Baha Matbaası, 1964), 163.

116 MD 8z/479.

117 MD 8z/434, MD 8z/438 ve MD 8z/442.

118 MD 8z/73.

* Tanzimat'tan önce savaş zamanlarında ordu için rayiç bedelinin bir kısmı ödenmek ve kalanına senet verilmek suretiyle halktan sağlanan hayvanlarla buğday, arpa gibi erzak –ed.n.

119 MD 8z/286.

120 *History of Vardapet Arak'el*, 65-75. Beni bu pasaja yönlendirdiği için Günhan Börekçi'ye teşekkür ederim.

yağmalayışıyla, yiyecek ve para saklanan yerleri göstermeleri için köylüleri ve rahipleri işkenceden geçirişiyle başlar. Asıl kıtlığınsa 1607-1608'in sert kışında insanların kaçışıyla baş gösterdiğini, yollara düşen muhacirlerin açlıktan ve soğuktan öldüğünü aktarır. Yine onun anlatımına göre, ertesi yıl şiddet ve karışıklık her türlü olağan çiftçilik işini imkânsız hale getirerek, geride ekilecek ya da hasat edilecek hiçbir şey bırakmadı. Temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları hızla fırlarken, bahtsız köylüler elde kalmış hayvanlara ve ardından kıtlık yiyeceklerine yönelerek, yenilebilecek her şeyi tüketti. Anadolu ve Kuzey Suriye eyaletlerinde açlık ile kargaşa kök salarken, yayılan yamyamlık haberleri İstanbul'daki Venedik sefirine kadar ulaştı.[121] Arak'el anlatımının sonunda, krizin gelişim tarihini şöyle verir:

> Kıtlık iki büyük deniz, yani Akdeniz ve Karadeniz arasında yayıldı... Kıtlık 1606'da başladı. O yıl çok sert ve acımasız değildi; 1607 başlarında ve 1608'de gittikçe sertleşti. 1609 yılına girilirken hafiflemeye başladı ve 1610'da sona erdi.

Aynı kıtlık yıllarında, Kuyucu Murad ve ordusu sonunda *Celâlîler*i bozguna uğratmayı ve imparatorluğa bir ölçüde düzen getirmeyi başardı. Bu arada, çatışmanın her iki tarafı daha fazla güçlüklerle ve aksiliklerle karşılaştı. Kalenderoğlu'nun bizzat payitahta saldırmaya hazırlandığı 1607-1608'in belirleyici kışında, her iki ordu aşırı soğuk ve kıtlık yüzünden kışlaklara çekilmek zorunda kaldı. Murad Paşa'nın Halep civarındaki askerleri bile öylesine darlığa düştü ki, yamyamlık söylentileri çıktı; Anadolu'nun yaygın hastalıklara ve sıkıntılara maruz kalması üzerine, ordu 1604'teki kıtlığı atlatma yoluna girmiş olan Mısır'dan erzak gelmesini aylarca beklemek zorunda kaldı.[122] Venedik sefiri "orduda her bakımdan büyük yokluk çekilmesinden, para darlığından, asilerin küstahlığından ve gücünden dolayı" askerler arasında yakında bir isyan

121 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 66 (26 Nisan 1608 ve 27 Mayıs 1608).

122 Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, 182-91. Ayrıca bkz. *Târîh-i Naîmâ*, 552 ve Salignac, *Ambassade en Turquie*, c. 2, 204-5, 214 ve 219.

çıkacağı söylentilerini bildirdi.[123] Öte yandan İstanbul'da yeni salgınlar patlak verdi.[124]

Kuyucu Murad ordularının başında Suriye'den çıkarken, *Celâlî* kuvvetleri kuzeybatıdan üzerine yürüdü. Osmanlı komutanı ustaca bir manevrayla Ortadoğu Anadolu'da Kayseri ve Malatya arasında, düşmanın geçiş yoluna hâkim dağ geçidinin arkasında kalan Göksün ovasına yöneldi. Yöreye *Celâlîler*den önce varan Murad'ın kuvvetleri yüksek kesimleri tuttu ve Haziran 1608 ortalarında geçide girdikleri sırada asileri karşıladı. İzleyen muharebede Osmanlı kuvvetleri Kalenderoğlu'nu ve ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı.[125] İstanbul'a dönen Kuyucu Murad bir kahraman gibi karşılanırken, *Celâlîler* İran'a kaçtı ve orada şahın kuvvetlerine katıldı. Başından beri sıkıntılı olan ittifak, sonraki iki yılda *Celâlîler*in toplu firarlarla Anadolu'ya dönmesi sonucunda bozuldu. Kalenderoğlu'nun 1610'da sürgünde ölmesiyle, on yılı aşkın bir süre imparatorluğa kafa tutmuş ve eyaletleri yağmalamış olan *Celâlî* elebaşları silsilesi son buldu.

Bu arada Safevi İran'ıyla savaş Osmanlılar aleyhine bir gidişatla sürdü. *Celâlîler*i alt etmiş olan Kuyucu Murad artık seksenli yaşlarda olduğu 1610'da son bir harekât için doğuya doğru yola çıktı. Kıtlığın geçmiş olsa da, o yılın kışı hâlâ sertti. Bir görgü tanığı koşulları şöyle aktarır:

> Ve Erzurum'da rûz-i kasımdan kırk beş gün mukaddem [önce],[126] bir 'âzim şiddet-i şitâ [şiddetli, büyük bir kış] vâki' olur. Mâh-ı recebin [Recep ayının] üçüncü hâmis günü [8 Ekim], kar u bârân [yağmur ve kar] olur. Takdîri İlâhî ol gice hevâdan berf [o gece havadan kar], şiddet birle tûfan 'ârız olur [gelir], çadırlar üzere. Şiddet-i rüzgârdan çadırların tenefleri [direkleri] tutmayup, bir niçesi [nicesi] düşüp, şeb-i zulumât [karanlık gece] peydâ olur. Askerde bir fezâ'

123 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 65 (4 Kasım 1607).

124 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 65 (8 ve 29 Ocak 1608) ve Salignac, *Ambassade en Turquie*, c. 2, 162, 176 ve 179.

125 Tanımlana için bkz. Salignac, *Ambassade en Turquie*, c. 2, 231.

126 Geleneksel hesaba göre "*rûz-ı Kasım*", yani 8 Kasım kışın başlangıcı kabul edilir (Redhouse).

> [ümitsizlik] olur. Sabâh vakti bir mikdâr teskîn olur. Lâkin ziyâde sermâ [vü] sovuk [ziyadesiyle kış ve soğuk olup], buzlar tutup, atların ahvâlleri [hali] perişan ve çadırlar donup...[127]

Sonraki aylarda soğuğun sürmesi nedeniyle, ordu erzak ve yem sıkıntısına düştü;[128] Venedik sefiri Simon Contarini'nin sonradan aktardığı üzere, birlikler "sadece düşmanla değil hava, kış ve açlıkla mücadele etti."[129] Osmanlı kuvvetleri şahı belirleyici bir muharebeye çekmeyi başaramadı ve Kuyucu Murad Ağustos 1611'de öldü. Ertesi yıl padişah İran'la bir antlaşmaya vararak, Süleyman döneminden beri Osmanlıların elinde olan Tebriz'i ve başka toprakları bıraktı; ama savaşla yıkıma uğramış Osmanlı ülkesine çok ihtiyaç duyduğu bir soluklanma getirdi.

Sonuç: Bütünsel Bir Bakışla İsyan

Celâlî İsyanı'nın (1596-1610), Timur istilasından I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı tarihindeki en kötü kriz olduğu söylenebilir. Halk arasında yaygın bir çaresizlik ve hoşnutsuzluk dalgasından yararlanan paralı asker elebaşlarının topladığı asi ordular, on yılı aşkın bir süre eyaletleri yağmalayarak ve merkezi idareye kafa tutarak imparatorluğun geniş kesimlerini harabeye çevirdi. Aynı dönemde Küçük Buzul Çağı'nın devam eden hava olayları emsali görülmemiş bir kaçışı, kıtlığı ve can kaybını getirdi.

Kısım I'de incelendiği üzere, nüfus baskısı ve ekonomik altüst oluş etkenleri imparatorlukta 16. yüzyıl sonları boyunca birikmişti. Osmanlılar 1560'lardan 1580'lere kadar birbirini izleyen her savaş ile doğal afette daha fazla sıkıntıyla ve huzursuzlukla karşılamıştı. Bu sorunlar silsilesi bazı Osmanlı uzmanlarını *Celâlî* hareketini 16. yüzyıl sonlarının bir genel gelişim süreci ve krizi de imparatorluğun siyaset ile sosyal

127 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 573.

128 *Age.*, 573-4, 580-3.

129 N. Barozzi ve G. Berchet (ed.), *Le relazioni degli stati Europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo, c. V - Turchia* (Venedik: P. Naratovich, 1866), 137.

yaşamında tedrici ancak sancılı bir dönüşüm olarak görmeye yöneltmiş bulunuyor. Birçok Osmanlı uzmanının çoğul biçimiyle "Celâlî İsyanları" diye yazmayı sürdürmesi, 1590'ların ve 1600'lerin isyan harekâtlarının süregiden bir olgunun en feci örneğinden ibaret olduğunu ima eder.

Ne var ki, 1570'lerin ve 1580'lerin karışıklıkları tedarik sistemlerindeki işleyişin ve asayiş kuvvetlerinin zorlanmakla birlikte büsbütün bozulmadığı kısa ömürlü olaylardı. Şiddet ve huzursuzluk Osmanlı topraklarında somut sorunlar haline geldi, ancak imparatorluk esnekliğini korudu ve nüfusu büyümeye devam etti. Buna karşılık, 1590'lar ve 1600'ler bir dönüm noktası oldu. Aşırı soğuk ile kuraklık, yokluk ve cephelerde maliyetli bir askeri tıkanıklık hep birlikte imparatorluğun tedarik sistemlerini çökertti. Onlarca ya da yüzlerce eşkıya yerine, on binlerce adamdan oluşan asi ordular eyaletleri yakıp yıktı. Açlık ve hastalıklar, merkez bölge eyaletlerinde tersine çevrilmesi 200 yıldan fazla süreyi alacak bir nüfus ve tarım küçülmesine yol açtı. Sonraki bölümde açıklanacağı üzere, iklimle bağlantılı benzer felaketler kuşaklar boyunca imparatorluğa musallat olmaya devam etti.

8

CELÂLİLERİN ARDINDAN 17. YÜZYILDA İKLİM VE KRİZ

Celâlî İsyanı'ndan sonra doğa ve insan eseri felaketler Osmanlı sıkıntılarını bir yüzyıl daha uzattı ve imparatorluğun toparlanma sürecini rayından çıkardı. Küçük Buzul Çağı'na özgü iklim dalgalanmaları sıcaklık ve yağış miktarı aşırılıklarının 17. yüzyıl ortalarına kadar tekrarlanmasına yol açarak, imparatorluğun yaşadığı kronik siyasal istikrarsızlıkta ve kırsal kargaşada önemli bir rol oynadı. Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyıl sonlarında sert hava koşullarının, askeri yenilgilerin ve iç karışıklığın belirlediği başka bir konjonktürden geçti. Küçük Buzul Çağı'nın en kötü evrelerinin geride kaldığı 1710 dolayında, İstanbul beş padişahın tahttan indirilmesine tanık olmuştu ve merkez bölge eyaletlerinin birçoğu büyük ölçüde bir yüzyıl önce Celâlî İsyanı sonrasında içine sürüklendiği benzer berbat koşullar içindeydi.

Bu bölüm Osmanlı İmparatorluğu'nda 1620'lerden 1700'lerin başlarına kadar yaşanan krizlere genel bir bakış sunmaktadır. Bu sıkıntılı dönem, uzmanların ilgisini henüz Osmanlı "klasik çağ"ı ya da 1590'ların kritik dönüm noktası kadar çekmiş değil. Oysa iklimbilim uzmanları hava durumu üzerine, bu

bölümde ilk kez alınacak olan daha titiz ve kapsamlı verileri derlemişlerdir. Değinilecek örnek olay incelemeleri süren iklim dalgalanmalarının ve diğer doğal afetlerin imparatorluğun kaynaklarında ciddi periyodik açıklar yaratarak, II. Osman'ın 1622'de katledilişinden IV. Mehmed'in 1687'de tahttan indirilişine kadarki dönemin birçok askeri isyanını ve siyasal ayaklanmasını harekete geçirdiğine işaret etmektedir. Bu sonuçlar Osmanlı sıkıntılarını 17. yüzyıl dünyasında ekolojik baskıların ve Küçük Buzul Çağı'nın yol açtığı daha geniş çerçeveli kriz bağlamına oturtmaktadır.

Osmanlı Krizinin Bağlamı

Geleneksel olarak Osmanlı İmparatorluğu tarihçileri 17. yüzyılı bir durgunluk ve yozlaşma çağı sayma eğiliminde olmuştur. Yazarlar padişah otoritesinin gerilemesine odaklanmış ve saray hiziplerinin iktidar kavgalarıyla ortaya çıkan "kadınlar sultanlığı"nı alaya almıştır. Daha yakın dönemde, gözden geçirmeci tarihçiler aksine bir tutumla imparatorluğun uyuma açıklığını ve esnekliğini öne çıkararak, dönemin karışıklıklarını çoğu kez küçümseme yoluna gitmiştir. Onlara göre, 17. yüzyıl bir dönüşüm çağıdır. Tartışmalı olmakla birlikte önemli olan bu sav, tepeden inme patrimonyal bir yönetimden kurumlaşmış, uzlaşmaya dayalı bir devlete geçişi esas alır.[1] Hatta bir Osmanlı uzmanı 17. ve 18. yüzyılları gerek öncesindeki klasik çağdan gerekse sonrasındaki merkezileştirme reformları döneminden birçok yönüyle daha modern ve daha demokratik bir "ikinci imparatorluk" olarak analiz etmeyi öngörmüştür.[2]

Bu tartışmada çoğu kez gözden kaçan nokta, 17. yüzyıl Avrasya'sı genelindeki krizlerin bağlamıdır. Kitabın Giriş bölümünde ele alındığı üzere, Osmanlı İmparatorluğu 1600'lerin ciddi karışıklıklarına maruz kalan tek devlet değildi. 1590'lardaki kriz Akdeniz'in her yanına ulaştı; Rusya'nın "Zor Dönem"i sonraki on yılda başladı ve İngiltere'den Endonezya'ya kadar

1 Örneğin bkz. Barkey, *Empire of Difference*.

2 Baki Tezcan, "The Second Ottoman Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era", *Comparative Studies in South Asia, Africa, and the Middle East* 29 (2009): 556-83, 567-72.

uzanan neredeyse eşzamanlı kıtlıklar ve ayaklanmalar dalgasından dolayı, 1630'larla 1660'lar arasındaki dönem bir "genel kriz"le anıldı. Bu çalkantının temelinde büyük ölçüde benzer nüfus baskısı, artan giderler ve iklim dalgalanmaları etkenleri yatmaktaydı. Bölüm 5'te anlatıldığı üzere, Doğu Akdeniz'e sert kışları ve kuraklıkları getiren atmosfer olguları, Kuzey Avrupa'daki soğuk ve yağışlı yazlardan Güney ve Doğu Asya'daki muson aksamalarına kadar varmak üzere, yerkürenin büyük bölümünde benzer sarsıcı hava koşullarına yol açtı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Küçük Buzul Çağı krizi genel bir olgunun sadece uç bir örneğini temsil eder.

Gelgelelim, 17. yüzyıl küresel krizinin diğer mağdurlarına nazaran Osmanlı ülkesindeki sorunların niçin bu kadar aşırı ve uzun süreli olduğu sorusu cevapsız kalır. Paradoksal biçimde, diğer erken modern çağ devletleriyle karşılaştırma, Osmanlı İmparatorluğu'nun tam da ayakta kalması için gerekli çözümleri benimsediği için daha fazla sıkıntı çekmiş olabileceğini gösterir. Osmanlı uzmanları imparatorluğun uyuma açıklığını ve dayanıklılığını belirtmeye düşkündür; ama başlı başına Osmanlı hanedanının sürekliliği doğal afetlere ve yaygın karışıklıklara karşı koruma sağlamaktan uzaktı. Çin'deki Ming-Qing hanedan değişimi örneğine baktığımızda, istila ve fetih kadar yıkıcı olmakla birlikte, rejim değişikliğinin beraberinde borçların silinmesini, ganimet ve iktidar için fırsat kapılarının açılmasını ve yeni kurumların ortaya çıkmasını getirdiğini görürüz. "Barbarlar" gerçekten "bir tür çözüm" olabilirdi. Victor Lieberman'ın Avrasya tarihine ilişkin kapsamlı araştırmasında saptadığı üzere, 17. yüzyıl küresel krizi sırasındaki ara dönemler genelde kısa sürdü ve sıklıkla siyasal pekişmeyi ve sosyal bütünleşmeyi hızlandıran yeni rejimler getirdi.[3] Hollanda ve İngiltere'de olduğu gibi, siyasal devrimler Bâbıâli'yi sarsmaya devam eden savaş dönemine özgü ağır sıkıntılara ve açıklara bağlı sorunları aşmaya yarayan mali yeniliklerin de önünü açtı.[4] Osmanlı İmparatorluğu hanedan sürekliliğine

3 Lieberman, *Strange Parallels*, c. 2, 60 *ve çeşitli yerlerde.*

4 Wantje Fritschy, "State Formation and Urbanization Trajectories: State Finance in the Ottoman Empire before 1800, as Seen from a Dutch Perspective", *Journal of Global History* (2009): 405-28.

rağmen ve belki de bundan dolayı, sürekli mali kargaşa, askeri yenilgi, isyan ve ayaklanmayla belirlenen uzun ve çalkantılı bir geçiş dönemi yaşadı.

Daha da önemlisi, tekrarlanan Küçük Buzul Çağı olayları imparatorluğun iklim aşırılıkları karşısındaki kalıcı zaaflarını açığa çıkarmaya devam etti. Bölüm 11'de anlatılacağı üzere, ürün tercihlerinin ve arazi kullanımı kalıplarının çevre koşullarına ve Kolomb Mübadelesi'nin getirdiği yeni bitkilere uyarlanması birkaç kuşak alacağından, Osmanlı tarımı olumsuz hava koşullarına özellikle duyarlı kaldı. Kırsal kıtlık, kaçış ve hastalıklar yüzyıl boyunca nüfus ile erzağı ciddi biçimde tüketti. Merkezi idarenin kaynaklar ile gelirlerde ortaya çıkan açıkları yeni vergilerle ve iltizamla kapatma girişimleri bazen ileriyi görmekten uzaktı ve uzun vadede ters tepen sonuçlar doğurdu. Dahası, bu mali dönüşüm payitahtta, orduda ve eyaletlerde yeni güçlü hiziplerin ortaya çıkışını kışkırtarak, merkezi idareyi yeni siyasal kısıtlamalara ve baskılara maruz bıraktı. Sert hava koşullarının ya da doğal afetlerin askeri iaşede ani açıklara ya da kırsal kesimde ciddi kıtlıklara yol açmasıyla, sorunlar çoğu kez son hadde vardı. Bu olayların kışkırttığı askeri ve kırsal isyanlar, fırsatçı hiziplerin daha fazla iktidar için bastırmasına ya da isyan bayrağı açmasına vesile oldu.

Son olarak, Osmanlı krizi değerlendirilirken, siyasete ve kişiliklere bağlı arazlar, hava durumunun ve savaşın yol açtığı tesadüfi olaylar göz önünde tutulmalıdır. Geçmişte tarihçilerin dönemin zayıf padişahlarını, yoz hanedan mensuplarını ve akıl hocalarını fazlasıyla önemsedikleri kesindir; ama bu hikâyede gözetilmesi gereken önemli bir insan unsuru vardır. Celâlî İsyanı anlatılırken görüldüğü üzere, ihtiyatsız politikalar ve zamansız askeri serüvenler 17. yüzyılın en ağır sorunlarının bazılarında belirli bir rol oynadı. Bazı durumlarda Osmanlılar öngörülemez doğal afet, sıkıntı ve askeri yenilgi konjonktürleriyle karşı karşıya kalma açısından düpedüz talihsizliğin kurbanı gibi görünür.

II. Osman'ın Tahttan İndirmesi

Bu dönemin ilk ciddi Osmanlı krizinin, yani II. Osman'ın 1622'de tahttan indirilmesinin kökleri Büyük Kuraklık'ın ve Celâlî İsyanı'nın sorunlu yıllarına uzanmaktadır. Geçmişte tarihçilerin analiz ettiği üzere, 16. yüzyılın son on yılı merkezi iktidar yapısında bir değişime sahne oldu.[5] Böylece güçlü kişisel padişah otoritesi geleneği zayıflamaya yüz tuttu. Genç yaşta tahta çıkan I. Ahmed döneminde (1603-1617) saray içinde padişah valideleri, zevceleri ve nüfuzları gittikçe artan haremağaları çevresinde oluşmuş yeni hizipler güç kazandı.[6] Dahası, şehzadeleri sancakbeyliğine atamaya dayanan ve böylece taht kavgalarının yolunu açan usul terk edildi. Kısa ömürlü bir dizi padişahla birlikte hanedanın geleceğine dair kuşkular belirmesi nedeniyle, şehzadeleri sarayda tutma yoluna gidildi ve yeni padişahın muhtemel taht rakibi kardeşlerini idam ettirmelerine son verildi. I. Ahmed'in ölümünden sonra, taht ilk kez bir oğul yerine kardeşe geçti. Ancak zihnen dengesiz olduğu ortaya çıkan yeni padişah Mustafa'nın ertesi yıl tahttan indirilmesi, padişah otoritesini daha da zayıflattı. Devlet gittikçe daha az kişisel ve daha kurumsal bir bürokratik karakter kazandı.[7]

Öte yandan, Uzun Savaş ve Celâlî İsyanı sırasında imparatorluk mali-idari iktidar bakımından da bir değişime sahne oldu. Osmanlı topraklarının genişlediği yüzyıllarda vergi tahsilatı, idari yetki ve askeri güç *tımar* sistemi çerçevesinde sıkı sıkıya birbirine bağlıydı; bu sistem de büyük ölçüde arazinin ve tarımın değerine dayalıydı. Buna karşılık, kriz yıl-

5 Örneğin bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6: 283-337.

6 Bu gelişmenin ayrıntılı bir analizi için bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem* (New York: Oxford University Press, 1993) ve Börekçi, "Factions and Favorites".

7 İktidar yapısındaki değişim bu döneme ait Osmanlı arşiv bulgularının niteliğini de dönüştürdü. Divan-ı Hümayun'un güç kaybetmesiyle, *mühimme defterleri*nin önemi azaldı. Bunun yerine, *Maliyyeden Müdevver Defterler*'de (MAD) çeşitli devlet görevlerinin hesap işlerine daha fazla yer veren, ama eyaletlerdeki önemli gelişmeleri daha az aktaran çeşitli bürokratik kayıt dizilerinin kapsamı genişledi.

larında hızlı enflasyon geleneksel vergilerin gerçek değerini düşürdü ve milyonlarca köylünün ölmesi ya da arazisini terk etmesi nedeniyle, çiftlikler büyük değer kaybına uğradı; böylece sonraki sayfalarda anlatılacağı üzere, tarlaları sürecek çiftçi bulma sıkıntısı ortaya çıktı. "Acil durumlarda" toplanan nakdi vergiler yıllık yükümlere dönüştü ve merkezi idare hazır para için bir çare olarak tarım, gümrük ve diğer alanlardaki gelirleri kısa süreli iltizamlarla verme yoluna gitti. Benzer şekilde, birçok taşra görevinin *arpalıklar* dağıtmaya yönelik rüşvet makamlarına çevrilmesi eyaletler üzerindeki doğrudan merkezi denetimi zamanla azalttı.[8] Bölüm 11'de ele alınacağı üzere, 18. yüzyılda bu süreçler Osmanlı arazi sahipliğinin ve tarımının tedricen özelleşmesini ve ticarileşmesini getirdi. Ne var ki, kısa vadede kırsal kesimde karışıklığın artmasına ve mali temsilcilerden oluşan yeni bir sınıfın ortaya çıkmasına yol açtı; birçoğu eyaletlerden seçilen bu temsilciler çoğu kez yatırım için *tımar*larını alıp sattıkları *sipahi*lerin aleyhine güç kazandı.[9]

Mali-idari yetkideki değişim, *yeniçeri* ocağında buna denk düşen bir dönüşümü hızlandırdı. Sayıca 15.000 dolayından 40.000'e kadar çıkmalarına karşın, *yeniçeri*ler artık sadece ismen bir köle ordusuydu.[10] Savaşta hâlâ göreve çağrılmalarına karşın, oynadıkları askeri rol soya dayalı bir imtiyazlı sınıf ve

8 Taşra idaresinde 17. yüzyılda yaşanan dönüşüm için özellikle bkz. Kunt, *Sultan's Servants*, bölüm 4 ve 5.

9 Tezcan, "Searching for Osman", 140-1.

10 Çeşitli tahminler için bkz. İnalcık, *Ottoman Empire*, 48; Murphey, *Ottoman Warfare*, 16-17; Sir Thomas Roe, *A True and Faithfull Relation* (Londra: B. Downes, 1622), 23. Bazı yazarlarca ileri sürüldüğü gibi, bu büyümenin Avrupa birliklerinin artan ateş gücüne karşı bilinçli bir tepkiyle ortaya çıkmış olması pek akla yakın görünmemektedir; seçkin sipahi birliklerinin de aynı ölçüde büyümesi bu saptamayı daha da geçerli kılmaktadır. Bkz. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 167 ve Tezcan, *Second Ottoman Empire*, 177-9. Venedik sefiri Alvise Foscarini'ye göre, çok az yeniçeri arkebüz kullanmayı bilmekteydi. Bkz. Firpo, *Relazioni*, 756. Yeniçeri ocağının dönüşümüne ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Cemal Kafadar, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?", *Identity and Identity Formation in the Ottoman World*, ed. B. Tezcan ve K. Barbir (Madison: University of Wisconsin Press, 2007).

bir siyasal baskı grubu olarak taşıdıkları konumun yanında gittikçe ikinci plana düştü. Ocağa güçlü hiziplerin sızması sonucunda, maaşları ve isyan tehditleri taşra ile saray ekâbirinin siyasal gücü için bir manivela haline geldi. Ahmed döneminin sonuna varıldığında, *yeniçeri*ler çoğunlukla maaş meseleleri ya da nüfuzlarını tehdit eden vezirler yüzünden en az altı kez ayaklanmıştı. Bu yüzden seçkin askerlerce talep edilen maaşlar ve ulufeler Hazine-i Âmire'nin 17. yüzyıl başlarında kronik açıklar vermesinde etkili oldu.[11]

Dolayısıyla yeni padişah II. Osman tahttan indirilen amcası Mustafa'nın yerine 1618'de başa geçtiğinde, farklı bir durumla karşı karşıya geldi. Kişisel yönetim eğilimine sahip güçlü bir padişahı hiç de istemeyen nüfuzlu hizipler ortaya çıkmıştı. Ancak bütün anlatımlara göre, devletin dizginlerini ele alma ve padişah otoritesini geri getirme emellerini teşvik eden gözdelerle çevrili genç hükümdar dikbaşlıydı. Onu ister bir "ıslahatçı" olarak savunsunlar ister bir "mutlakıyetçi" saysınlar, II. Osman dönemini ele alan tarihçiler 1622 başlarında tahttan indirilişini devlete iki bakış arasındaki kaçınılmaz bir çatışma olarak sunarlar.[12]

Ne var ki, birazdan anlatılacak şeylerden açıkça görüleceği üzere, isyana bu bakışın siyasal değişimleri öne çıkarırken, isyanın zamanlamasında ve sonuçlarında iklimin ve rastlantının rolünü gözardı etme açısından, olaya fazlasıyla yorum

11 Yakın dönemde Mehmet Genç'in yönetiminde Osmanlı bütçeleri üzerine yapılan çalışmalar, geçmişte imparatorluğun mali durumuyla ilgili karışık tabloyu açıklığa kavuşturmuştur. Bkz. Baki Çakır, "Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri" ve Erol Özvar, "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, ed. M. Genç ve E. Özvar (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006).

12 Baki Tezcan, "The 1622 Military Rebellion in Istanbul: A Historiographical Journey", *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, ed. J. Hathaway (Madison: University of Wisconsin Press, 2003). Osmanlı standartlarına göre, II. Osman'a yakın dönemdeki eleştirel analizlerde alışılmamış ölçüde yer verilmiştir. Bkz. Tezcan, "Searching for Osman"; Gabriel Piterberg, *An Ottoman Tragedy* (Berkeley: University of California Press, 2003); N. Vatin ve G. Veinstein, *Le sérail ébranlé* (Paris: Fayard, 2003).

kattığı söylenebilir. Celâlî İsyanı'nın son 600 yılın en kötü kuraklığının doruğunda patlak vermesi nasıl tesadüf değildiyse, 1621'de İstanbul Boğazı'nın donmasına yol açan aşırı soğuk ile II. Osman'ın bir yıl sonra tahttan indirilişi arasında da sıkı bir bağlantı vardı.[13]

Celâlî İsyanı'nın ardından, Osmanlı vakayinamelerinde Küçük Buzul Çağı'na özgü sert havanın tamamen yumuşamadığına dair ipuçları yer alır. İran'la 1611 ateşkesi daha yeni yürürlüğe girmişken Osmanlılar Gürcistan civarındaki sınırda bir kez daha savaşla yüz yüze geldi; izleyen seferlerde askerler yine sert kışlarla ve erzak sıkıntılarıyla karşılaştı.[14] Aynı sıralarda vakanüvis Topçular Kâtibi, Edirne dolayında ve Tuna boyunca dondurucu havayı ve selleri kayda geçirdi.[15] II. Osman'ın tahta çıktığı ve Prag'daki pencereden atma olayının Avrupa'yı Otuz Yıl Savaşları'na sürüklediği 1618'de, İstanbul büyük çaplı bir ilkbahar seline maruz kaldı; bunu aynı yılın yazında ağır bir veba salgını izledi.[16] Yeni padişahın kısa dönemine ayrıca El Niño aktivitesinin son 500 yıldaki en güçlü kümelenmelerinden biri damgasını vurdu; bu kümeler 1622'deki yıkıcı Nil taşkını da dâhil dönemin kararsız yağışlarına katkıda bulunmuş olabilir. Mısır 1619'da ve 1621-1622'de ciddi kıtlıklar ve

13 Bu bağlantının gözden kaçması kısmen, Bostanzâde Yahya Efendi'nin olayla ilgili bazı kilit ayrıntıları veren vakayinamesinin çoğu yazarca göz ardı edilmesinden kaynaklanır. Dahası, Osmanlı uzmanları 1621-1622 vakayinamelerinde anlatılan alışılmamış doğal olayları bir tür retorik ya da sembolik araç olarak yanlış yorumlama eğilimindedir; dayandıkları gerekçe ise İbrahim'in ve IV. Mehmed'in tahttan indirilişine dair anlatımlarda da benzer olaylara rastlanmasıdır (örneğin bkz. Piterberg, *Ottoman Tragedy*, 124 ve Vatin, *Le serail ébranlé*, 23-5). Ne var ki, bu aşırı olayların başka gözlemcilerce ve çıkarsamaya dayalı iklim verileriyle başlı başına doğrulanması, "çakışma"nın bir tür retorik aracı ifade etmediğini, daha ziyade iklimin ve doğal afetlerin çeşitli Osmanlı siyasal krizlerinde gerçekten önemli bir rol oynadığını gösterir.

14 Örneğin *Târîh-i Naîmâ*, 685 ve *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 645-56.

15 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 627-8, 631-2.

16 Fahir İz, "XVII. Yüzyılda Halk Dili ile Yazılmış bir Tarih Kitabı: Hüseyin Tuği "Vak'a-i Sultan Osman Han"", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1967): 119-55 (bundan sonra "Tuği/İz"), 142-3.

salgınlar geçirdi;[17] bu da muhtemelen erzak sevkiyatının kısılmasına yol açtı; üstelik payitahtın ve ordunun en çok ihtiyaç duyduğu sırada.

Kısım II'nin Giriş bölümünde anlatıldığı üzere, Anadolu ve Balkanlar'daki sert kış koşulları 1621 başlarında İstanbul Boğazı'nın donmasıyla uç noktaya vardı. Buzların dışarıdan gelen gemilerin girişini engellemesi nedeniyle payitahtta baş gösteren açlığın dışında, buz gibi havanın bölgede yol açtığı genel kıtlık, muhtemelen derine işleyen donun hasadı yok etmesi yüzünden ertesi yıl da sürdü. Bostanzâde Yahya bir görgü tanığı olarak 1621-1622 kışını şöyle aktarır:

> Bu sırada, Allahın iradesiyle kıtlık ve pahalılık da sıkıntıların üzerine bindi. *Allah büyüktür.* Halkın arasında öylesine bir sıkıntı ve üzüntü peyda oldu ki bu, sanki kıyamet günü ya da bütün halkın ölümü demekti.[18]

Vakanüvis tasvirini belki süslemiş olabilir; ama Osman'ın dönemindeki doğal afetleri anlatan 1622 tarihli ve yazarı belirsiz bir İngiliz broşürünün vardığı sonuç, onun anlatımını doğrular:

> Son olarak ve hepsinden daha da kötüsü, insanların büyük bir izdihamla toplanması ve yabancıların sığınması nedeniyle, şehirde büyük bir kıtlık ve ülkede yokluk baş gösterince, herkes şikâyete başladı; insan tedbiriyle bir çare bulmanın mümkün olmamasına rağmen, kabahat üst makamlara yüklendi ve hükümdar dahi dedikoduya ve iftiraya maruz kaldı.[19]

---

17 Bkz. Fekri Hassan, "Environmental Perception and Human Response in History and Prehistory", *The Way the Wind Blows*, ed. R. McIntosh vd. (New York: Columbia University Press, 2000), 131 ve Raymond, "Grandes épidémies"

18 Orhan Gökyay, "II. Sultan Osman'ın Şehadeti", *Atsız Armağanı* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1976), 198 (bundan sonra "Gökyay/Yahya").

19 "The Strangling and Death of the Great Turke..." (Londra: I. Dawson, 1622). Yazarın dayandığı kaynakların belirsiz olmasına ve 1622'deki gelişmelerden bazılarını yanlış yorumlamasına karşın, anlatımın bazı ayrıntıları bir görgü tanığı tarafından yazıldığı ya da görgü tanığı ifadelerine dayandığı izlenimini verir. Dolayısıyla dışarıdan bakan birinin

Bununla birlikte, II. Osman 1621 ilkbaharında Lehistan-Litvanya'ya yönelik bir sefere şahsen komuta etmeye karar verdi. Girişiminin ardındaki saikler belirsiz olsa da, anlaşıldığı kadarıyla maksadı Habsburgları kuşatmak ve Otuz Yıl Savaşları'ndaki kilit müttefiklerinden birine darbe indirmekti. Belki daha da önemlisi, seferde askerlerinin başına geçmiş savaşçı bir padişah görüntüsü, genç hükümdarın itibarı ile gücünü artırma yönündeki kişisel emellerine hizmet edecekti. Öte yandan sefer, vezirlerinin bazı kazançlı arpalıkları ortadan kaldırdığı ve hizip çekişmesinin potansiyel bir kaynağı olan kardeşi Mehmed'i boğdurttuğu sırada İstanbul'dan uzak kalmasını sağlayacak bir bahaneydi.[20]

Osman'ın planları daha baştan ters tepti. Bir genel kıtlık ortamında kaynaklara göre 300.000 adamla başlayan[21] sefer kısa sürede ciddi para ve iaşe açıklarıyla karşılaştı. II. Osman'ın cepheye doğru ilerlerken *yeniçeri*lere ve diğer seçkin askerlere mutat ulufeyi eksik ödemek için bahaneler bulması, ordu saflarındaki hoşnutsuzluğu körükledi.[22] Bu arada yürüyüş sırasında ani teftişler yapması ve keyfi cezalar vermesi askerleri kızdırdı.[23] Ancak asıl sorunlar ordunun Lehistan'a varmasıyla başladı. Kapsamlı hedeflerle girişilen büyük çaplı bir sefer çarçabuk yozlaşarak, Hotin kalesine yönelik sonuçsuz bir kuşatmaya saplanıp kaldı. Sonbahara doğru Osmanlı kuvvetleri belirgin bir kazanım elde edemeden geri çekilmek zorunda kaldı; Hazine-i Âmire, tahıl ambarları ve padişahın itibarı açısından muazzam bir kayıptı bu.

---

perspektifinden, Osman'ın düşüşünde kıtlığın yol açtığı genel hoşnutsuzluğun başlıca sebep sayılması son derece çarpıcı sayılabilir. Hammer de *Histoire de l'Empire ottoman* kitabında (c. 8, 287) şunu belirtir: "İstanbul'da büyük bir erzak sıkıntısı olduğu açıklandı. Hoşnutsuz halk bunu padişahın tamahkârlığına bağladı." Bu saptamasında aynı kaynağı mı, yoksa farklı bir kaynağı mı esas aldığı belirsizdir.

20 Baki Tezcan, "Khotin 1621, or How the Poles Changed the Course of History", *Acta Orientalia* 62 (2009): 185-98.

21 *Negotiations of Sir Thomas Roe* (Londra: 1740), 13 (muhtemelen bir abartı).

22 Özellikle bkz. Pedani-Fabris, *Relazioni*, 550 ve çeşitli yerlerde, Venedik sefiri Giorgio Giustiniani'nin anlatımı.

23 Roe, "True and Faithfull Relation", 22.

Hotin'deki Leh birliklerinin inatçı savunması hiç kuşkusuz takdire şayandı. Ancak savaşın (ve belki de beraberinde Osmanlı tarihinin) gidişatını değiştiren asıl şey, 1621'in korkunç hava koşullarıydı. Sert soğuk ve şiddetli yağmurlar yüzünden çıkmaza giren ve morali zaten düşük olan Osmanlı ordusu, sürdürülemez kayıplara uğrayınca, safların dağılmasına yol açmamak için seferi kısa kesmeye mecbur kaldı. Thomas Roe bir mektubunda bunu şöyle anlatır:

> Bu savaşta hazır bulunan çeşitli kişilere dayanarak anlatılanlara bakılırsa, Türklerin ordugâhında kılıç, kıtlık, hastalık ve soğuk yüzünden yaklaşık 80.000 asker ölmüştü ve 100.000'den fazla at telef olmuştu; sağ kalanların dönüşlerindeki çulsuz, zavallı ve marazlı görüntüsü, uğranan büyük kaybı ve yaşanan perişanlığı açıkça ortaya koymaktaydı.

Dolayısıyla padişahı "bir ateşkese mecbur eden çeşitli sebepler" vardı:

> Birincisi hiçbir üstünlük sağlayamadan epeyce zamanı boşa geçirmiş, yaklaşan kışla birlikte ordusu çok aşırı soğuğa maruz kalıp perişan hale düşmüş, müthiş yağmurlar yüzünden seller çok sayıda çadır, atı ile diğer davarları alıp götürmüş ve bazı topları çamura saplanmıştı. İkincisi hayvan yemi tedariki çok maliyetli hale geldiğinden, bir sürü kişi karnını doyuracak erzak bulamamaktan dolayı atını feda etti; ayrıca grip, humma ve nezle askerler arasında büyük can kaybına yol açtı ve böyle bir havaya alışkın olmayan Asya atlarının telef olması yüzünden, sefere on ila on iki atla çıkmış yüksek mertebeli adamlar bile yaya dönmeye mecbur kaldı. Üçüncüsü, bizzat hükümdarın benzer seferlerde atalarının askerlere karşı sergilediği şanlı emsalin aksine sıkılığından ve pintiliğinden nasibini alan ordu, bezginlik ya da hoşnutsuzluk nedeniyle sadece dövüşmekten kaçınmadı, isyan etmenin de eşiğine kadar geldi.[24]

24 *Negotaions of Sir Thomas Roe*, 12. Sefer sırasındaki soğuğa ve yağmura ilişkin Osmanlı bulguları için bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi*

Osman ertesi ilkbaharda başka bir sefere çıkmak üzere ordusuyla birlikte kışı Edirne'de geçirmeye çalıştı. Ancak gittikçe artan hoşnutsuzlukla karşılaşınca, bu tasarıdan vazgeçmek ve Aralık ayında payitahta dönmek zorunda kaldı.

Anlaşıldığı kadarıyla, II. Osman 1622 başlarında yeni bir plan yaptı: Mekke'ye hac ziyareti kisvesi altında Boğaziçi'nin öbür yakasına geçerek Asya içlerine seyahat etmek.[25] Girişimin ardındaki saikler yine belirsizdi. Bu bir padişah açısından kesinlikle olağandışı bir karardı ve o şartlarda şüphe uyandırıcıydı. Fransız ve İngiliz sefirleri Lübnan'daki bir isyana karşı harekete geçmeyi ve "İranlıları tedirginliğe düşürüp uğraştırmayı" tasarladığını bildirdiler.[26] Daha sonra asıl maksadının payitahttaki *yeniçeri*lere karşı koymak ve mutlak padişah yönetimini tekrar kurmak üzere Anadolu'da bir *sekban* ordusu kurmak olduğu yolunda bir şayia dolaştı. Dönemin bazı gözlemcileri ileri sürülen tertibi hoşnutsuz ulemanın bir iftirası sayıp ciddiye almamış olsa da,[27] dolaylı bulgular Osman'ın daha ilkbaharda Anadolu'ya asker toplayacak adamlar göndermiş olabileceğine işaret eder.[28] Padişahın Mayıs ayında öldürülmesinin başlıca sebebini, olaydan önce olmasa bile olaydan sonra bu tertibe bağlayan bazı gözlemciler vardır.[29] Ancak bu söylenti ayaklanmanın başlamasından sonra çıkmış gibi görünmektedir.

Aslında, ayaklanmayı doğrudan tetikleyen unsur bir padişah darbesi tehlikesinden ziyade, padişahın hazinesiyle birlikte payitahttan ayrılmaya hazırlanmasının beraberinde getirdiği açlık ve karışıklık tehlikesiydi. O kıtlık döneminde Lehistan

---

Tarihi, 728, 753 ve 755. *Hasan Bey-zâde Târîhi* (s. 936-7) ve *Solakzâde Tarihi* (s. 470) aynı şekilde şiddetli yağmurların II Osman'ı geri çekilmek zorunda bıraktığını anlatır.

25 Tezcan'a göre ("Khotin 1622"), Fransız sefiri bu planları Ocak ayında bildirdi. Roe ise planlara ilk kez Şubat sonlarında değinir. Bkz. *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 18.

26 Tezcan, "Khotin 1622" ve *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 18.

27 Örneğin bkz. Giustiniani in Pedani-Fabris, *Relazioni*, 553-4.

28 Tezcan, "Searching for Osman", 221-8.

29 Örneğin Roe 20 Mayıs'taki ayaklanma üzerine ilk mektubunda buna hiç değinmez; böyle bir ihtimalden ilk kez 26 Mayıs'taki mektubunda söz eder. Bkz. *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 124-7.

seferi, orduya sırf cepheye varmak için yeterli iaşeyi sağlamak üzere kırsal kesimde zaten olağanüstü elkoymalara yol açmıştı;[30] yine de askerler Hotin'de ciddi sıkıntılarla karşılaştı. Dönemin vakanüvislerinden Beyzâde, İstanbul Boğazı'nın donmasının ardından şöyle bir gözlemi aktarır:

> Ol kış, ehl-i İstanbul [İstanbul halkı], bu makûle, kaht u galâ ile ayş idüp, fasl-ı bahâr ve zamân-ı zuhûr-ı ezhârda [kıtlığa rağmen yiyip içip baharda ve çiçeklerin açtığı zaman] -ki ihdâ ve selâsîne [ki 1030] târîhine düşer- sefer-i zafer-eser-i Hotin'e [zafer gösteren Hotin seferine] teveccüh olınup, zahâ'ir-i asâkir, mukaddem, tedârük olınup [önce askerlerin zahireleri sağlanarak] ve her tarafdan leşker-i Tatar-ı sabâ-reftâr [her taraftan rüzgâr gibi uçan Tatar askerleri] dahı, zahâ'ir-i bî-sümâr [sayılamayacak kadar zahireyi] taşıyup, Ordu-yı Şâh-ı zaferâsâra [zaferler gösteren Şah ordusuna] getürmekle, asker-i nusret-kirdâr [Allahın yardımcı olduğu asker], ol seferde, zarûret çekmeyüp, huzûr-ı hâl ve ferâğ-ı bâl [huzurla ve gönül rahatlığıyla] ile varup, geldiler; lâkin öte yakada, şiddet-i şitâ [şiddetli kış] olduğı senenün kaht u galâsı [kıtlığı] dahı bâki olmak ihtimâli havfından [endişesinden], asker-i zafer-nişân [zafer gösteren asker] dahı, hâ'if ü tersân olup [ürküp korkarak], ol cânibe sefer olmakdan hirâsân olup [çekinerek], ol senede, sükûn u karâra dermân [sükun ve karara güç bulunup] ve bir cânibe hareket olınmamağa sa'y-i bî-pâyân üzreler idi [bir tarafa hareket etmemeye bitmez emekler harcanıyordu].[31]

1621 başlarına ait Venedik istihbarat bilgileri de kıtlığın İstanbul'daki *sipahi*ler arasında maaş ve iaşe meselesi yüzünden bir isyanın kıvılcımını tutuşturma noktasına kadar vardığını teyit eder.[32]

30 Bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 705-15 ve çeşitli yerlerde.

31 *Hasan Bey-zâde Târîhi*, 929. Venedik sefiri Cristofo Valier de 1616'da Anadolu'daki yıkımdan ve bundan kaynaklan erzak azlığından dolayı, Osmanlı ordusunun bir İran seferine kararlı biçimde karşı olduğunu bildirmişti. Bkz. Firpo, *Relazioni*, 635-6.

32 Aktaran Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, c. 8, 271-2.

Dolayısıyla padişahın "hac ziyareti" haberinin yayıldığı 1622 kışında sadece askerler değil payitaht ahalisi de telaşa düştü. Bostanzâde Yahya bunu şöyle anlatır:

> Alışılmışın dışı yiyeceksiz, içeceksiz, bu ne biçim seferdir ve ülkenin her yanı fitnelerin doğurduğu sıkıntıların üzüntüsünden ortalık toz-duman iken bu nasıl istenmeyen bir iştir, diye dedikodular aldı yürüdü. Bilginler, şeyhler ve iyi kişiler padişaha mektuplar yazdılar ve yola çıkacak zaman olmadığını bildirmeğe kalkıştılar. Yalvararak onu yolculuktan vazgeçirmeye çalıştılar. Hele Leh Seferi askeri engel olup "bunca kişi yok olmuşken yeniden sefere çıkmak herkese üzüntü verecekti" dediler."[33]

Hazırlıklar sürerken, "...yiyecek yokluğu halkın şaşkınlığını artırdı; "sabır kalmadı, bıçak kemiğe dayandı" sesleri duyulmağa başladı. Öylesine bir yanıp yıkılma, bir gürültü çıktı ki, bunun korkusundan duvarlardaki resimlerin bile benzi uçtu."[34]

İngiliz sefiri 9 Mayıs'ta, "baştaki padişahın peşinde koştuğu düşlerin ve hayallerin, kurduğu fantastik tasarıların hayra alamet olmadığı söyleniyor burada; her kesimden insan hoşnutsuz, hatta isyana yatkın görünüyor," diye bildirdi.[35]

İşte böyle bir bağlamda *yeniçeri*ler sadece dokuz gün sonra şiddetli bir ayaklanmaya girişti. Büyük olasılıkla ocak içindeki bazı kişiler Osman'ın 1621 yazında ulufeleri tam dağıtmaya yanaşmamasından beri bir başkaldırı tertibi içindeydi.[36] Padişahın yakında payitahttan ayrılacak olması onları harekete geçmeye zorladı. Önce Atmeydanı'nda, ardından Sultanahmet

---

33 Gökyay/Yahya, 198. *Negotiations of Sir Thomas Roe* (s. 18) ve *Hasan Beyzâde Târîhi*, (s. 938-9) benzer açıklamaları verir.

34 Gökyay/Yahya, 199.

35 *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 35-6.

36 Örneğin bkz. Pedani-Fabris, *Relazioni*, 550, Giustiniani'nin mektubu. Tezcan ("Searching for Osman", 238-9) aynı görüşü belirtir. "The Strangling and Death of the Great Turke" broşürünün isimsiz yazarı, vezirlerin isyancı askerlere "Hazinenin boş olduğunu biliyorsunuz; üstelik darlık o kadar büyük ki, kendimize ekmek almaya yetecek para yok," diye karşılık verdiğini belirtir (s. 13-14).

Camii'nde toplanan askerler padişahın davranış tarzından şikâyet ederek, her şeyin suçunu kötü vezirlere ve saray gözdelerine yıktılar.[37] Rivayete göre, içlerinden biri şunu açıkladı: "Bu toplanmayı gerektiren bir-iki yıkıcının ortadan kaldırılmasını isteriz. Ama hareketimiz, halkın hengâmesi de katılarak, dur, sus dinlemeden bu denlü aldı yürüdü."[38] Anlaşıldığı kadarıyla bu sıralarda ulema, Osman'ın Anadolu'ya geçerek bir *sekban* kuvveti toplama planlarına dair uyarılarda bulunmaya başladı. Ne var ki, Bostanzâde'ye göre, askerler padişahın Asya'ya gitmesine yönelik *her türlü* planı kınadılar. "Osmanlı sultanlarından hangi padişah yerini yurdunu bırakıp, memleketin dört bucağı bozguncuların ayağı altında iken, tek başına çöller, sahralar aşmak arzusuna düştü? Hele şimdi sefer zamanı mıdır? Ya da hacc vakti midir? Askerin arasından Leh Seferinden sonra sefere çıkacak hangi akılsız vardır?"[39] Sabahın ilerleyen saatlerinde askerler taleplerini duyurmak üzere saray kapısına doğru yürüyüşe geçti. O aşamada avamın kalabalığa katılması hengâmeyi artırdı.[40]

O gün ve ertesi gün süren olaylar başka kaynaklarda ayrıntılı anlatıldığı için,[41] bir özet vermek yeterli olacaktır. Dışarıdaki güruh bazı vezirlerin görevden alınıp idam edilmesini de kapsayan taleplerini sunarken, içerideki padişah ve akıl hocaları kararsızlığa düştü. Zaman kazanmaya ve *yeniçeri* ültimatomunu pazarlıkla yumuşatmaya çalışmaları sadece güruhun öfkesini artırdı. Sonunda, isyana yakınlık duyan saray hizmetlileri kapıları açtı; böylece içeriye giren askerler bir ku-

37 Tuği ve Yahya'nın anlatımları bu olayda Osman'ın önde gelen vezirlerine karşı son derece eleştireldi; özellikle ilkinin anlatımı sonraki Osmanlı vakanüvislerini etkiledi. Bununla birlikte, kötü vezir ve yoz saray gözdesi Osmanlı vakayinamelerinde yaygın mecazlar olduğu için, bu olayda da yeniçerileri ve ulemayı ya da Osmanlı hanedanını ithamdan kurtarmak için kullanılmış olabilir.

38 Gökyay/Yahya, 202.

39 *Age.*

40 Özellikle bkz. Gökyay/Yahya, 208 ("Halk da askerlere katıldı, ansızın bir feryat koptu"). Vakanüvis ayrıca "Kendimi her şeyin ortasından buldum ve felaketin nasıl geliştiğini gördüm," diye iddia eder.

41 Örneğin bkz. Piterberg, *Ottoman Tragedy*, 9-30 ve Tezcan, *Second Ottoman Empire*, 156-75.

leye kapatılmış olan ve o kargaşada tamamen unutulan devrik padişah Mustafa'yı bulup kurtardı. Osman kaçmayı düşündü ama sadece saray içinde bir yere saklanabildi; bu arada *yeniçeri*ler yarı aç haldeki ve pek aklı başında olmayan amcasını meşru padişah ilan etti. Başka bir görgü tanığı olan vakanüvis İbrahim Peçevî'ye göre, ertesi sabah "sokaklar halk ile doldu. Yine âlemi fitne ve hesat kapladı."[42] Sarayda Osman'ın son teklifleri reddedildi ve ulakları *yeniçeri*ler tarafından parçalandı. Saklandığı yerin ele verilmesiyle yakalanan padişah, yerde sürüklenerek Yedikule Zindanı'na götürüldü ve o akşam boğuldu. Daha sonra *yeniçeri*ler şu bahaneyi ileri sürdü: "âlem ayağa kalkdı, gulüvv-i âm [halk ayaklanması] oldu, yalnız biz değiliz, nice edelim. Yani bu kavgayı biz nasıl def'edebilirdik?"[43]

Zor Bir Dönem, 1620'ler-1630'lar

II. Osman'ın öldürülmesi *yeniçeri*leri geçici olarak tatmin etmiş olsa da, bu sadece sonraki on yıl boyunca payitahttaki ve eyaletlerdeki karışıklığı ağırlaştırmaya. Beklemedikleri bir başarıyla pervasızlaşan ve başta etkili bir padişah olmadan iş gören darbe failleri zıvanadan çıktı.[44] Venedik sefiri daha sonraları şunu aktardı: "Mustafa'nın hüküm sürdüğü on ayda ortaya çıkan karışıklığı ve düzensizliği tarif etmek imkânsız; işledikleri suçtan dolayı hesap sorulmayan askerler pür öfke ve kibir içinde her şeyin mutlak hâkimi haline geldiler."[45] Yine sefirin anlattığına göre, çarşılar kapandı, kronik bir erzak sıkıntısı baş gösterdi ve "veba doruğuna çıktı."[46] Sonunda, dengesiz hükümdarı ikinci kez tahttan indirmek gerekti; bu defa yerine çocuk yaştaki IV. Murad geçirildi.

42 *Peçevî Tarihi*, 464.

43 Tuği/Sertoğlu, 505. Ancak bu yorum yeniçerileri ithamdan kurtarmak için sonradan yapılmış bir eklenti olabilir. Kaynağın arka-planına ilişkin daha kapsamlı bilgi için bkz. Baki Tezcan, "The History of a 'Primary Source': The Making of Tughi's Chronicle on the Regicide of Osman II", *Bulletin of SOAS* 72 (2009): 41-62.

44 Mustafa'nın ikinci padişahlık dönemindeki siyasal karışıklıklar konusunda bir görgü tanığının anlatımı için özellikle bkz. Gökyay/Yahya, 233 ve çeşitli yerlerde.

45 Pedani-Fabris, *Relazioni*, 557.

46 *Age.*, 558.

Bu arada, İstanbul ve haliyle Karadeniz bölgesinin tamamı Kazak korsanların istilasından kaynaklanan yeni bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Koruma gerektirmeyen bu Osmanlı gölü birdenbire Balkan ve Kuzey Anadolu kıyılarına yönelik bir dizi cüretli saldırıya ardına kadar açıldı; ticaretin aksaması ve şiddet liman şehirlerini yıkıma uğrattı.[47] Kazak baskınları 1624 yazında İstanbul Boğazı'na kadar ulaştı ve birkaç kıyı köyünün yağmalanması payitahtta bir panik yarattı.[48] Saldırıların Karadeniz'den tedariki de altüst etmesi, payitahtta mal sıkıntılarını ağırlaştırdı.[49] Buna 1625 yazında doğal afetlerin eklenmesi durumu daha vahim hale getirdi. Mayıs'ta şehri sarsan bir depremi Haziran ve Temmuz'da şiddetli fırtınalar izledi. Payitahtta veba salgını çıktı ve başka bir hastalık kırsal kesimde koyunu kırdı. Ağustos'a varıldığında, "yığınla insanın şehirden kaçması"na rağmen, anlatılanlara göre İstanbul'da her gün binlerce kişi öldü.[50]

Bu arada Anadolu ve Suriye'de Osman'ın ölümüne ilişkin haberler tedirginlikle karşılandı. İngiliz sefiri Roe yaz sonuna doğru Bağdat, Şam ve Erzurum'da maktul padişah adına girişilen ve hepsi de halk arasındaki yaygın hoşnutsuzluktan beslenen başkaldırıları bildirdi.[51] Bunların sonuncusu kabararak büyük çaplı bir isyana dönüştü; harekete öncülük eden Abaza Mehmed Paşa *yeniçeri*lerin yükselen gücüne karşı padişah, *sipahi*ler ve *sekban*lar tarafından güdülen davanın timsali haline geldi. Osmanlı resmi anlatımlarında sıradan bir şaki gibi geçiştirilmesine karşın, dönemin bazı gözlemcileri ona zorba *yeniçeri*lere karşı koyan bir halk kahramanı ya da avamın, Ermeni ve Yahudi azınlıkların dostu rolünü biçer.[52] Başka

47 Ostapchuk, "Human Landscape of the Ottoman Black Sea", 56-7, 70-4.

48 *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 265.

49 *Age.*, 159.

50 *Age.*, 419-20, 427, 431.

51 *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 125, 134, 175-6. Ayrıca bkz. Pedani-Fabris, *Relazioni*, 558-60.

52 Bkz. Hrand Andreasyan, "Abaza Mehmed Paşa", *Tarih Dergisi* 13 (1967): 131-42 ve Aryeh Shmuelevitz, "MS Pococke No. 31 as a Source for the Events in Istanbul in the Years 1622-1624", *International Journal of Turkish Studies* 3 (1985-86): 107-21.

anlatımlar önceki *Celâlî* çete reisleri gibi, bu isyancı liderin de yönetici elitin aleyhine dönmelerini sağlayacak gösterişli hayır işleriyle Anadolu ahalisini yanına çekmeye çalıştığı izlenimini verir.[53] Abaza Mehmed'in ayaklanması kimi zaman Anadolu'nun büyük kısmını denetleyecek noktaya varmak üzere, inişler ve çıkışlarla sonraki beş yıl boyunca sürdü. Merkezi idareye bağlı birlikler 1627 sonlarında nihayet asileri Erzurum'daki üslerine püskürttü ve Abaza Mehmed'i Bosna beylerbeyliğiyle yetinmek zorunda bıraktı.

Osman'ın katledilmesinin ardından, Ocak 1624'te Bağdat'taki idarecilerin şehri İranlılara teslim etmesi, 15 yıl sürecek yeni bir savaşı başlattı. İzleyen uzun seferlerle ilgili o dönemden günümüze kalan anlatımlar, bize sürmekte olan Küçük Buzul Çağı'nın sert hava koşullarına dair en iyi tasvirlerden bazılarını sunar. Mısır 1626'da büyük çaplı bir salgından dolayı olağan vergisinin ancak yarısını gönderebildi.[54] Aynı yaz Irak'ta Safevi ordusu tarafından sıkıştırılan Osmanlı ordugâhı ciddi erzak sıkıntısına düşerek, kıtlıktan ve hastalıktan binlerce askerini kaybetti.[55] (Meslek hayatına Irak savaşında bir asker olarak başlayan meşhur Osmanlı bilgini Kâtip Çelebi, daha sonraları o günleri şöyle aktaracaktı: "Dokuz ay süren kuşatma boyunca savaşmaktan ve dövüşmekten bitap düştüm; bastıran kuraklığın ve yüksek fiyatların yanı sıra düşmanın askeri üstünlüğünün yol açtığı umutsuzluktan dolayı sıkıntılar çektim.")[56] Ertesi kış, Anadolu'nun her tarafını saran kalın kar örtüsüyle son derece soğuk geçti; Erzurum'da konuşlanan ya da cepheye giden Osmanlı askerlerine ciddi güçlükler yaşattı.[57] Sonraki vakanüvislerden Gılmanî'ye göre, yaklaşık 12.000

53 Örneğin *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 187-8, 197, 241.

54 Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman* c. 9, 65, bir Venedik mektubundan alıntı.

55 *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 534, 550.

56 Aktaran G. L. Lewis (ed.), *The Balance of Truth* (Londra: Allen and Unwin, 1957), 7.

57 *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 585; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 830, 846-8; Orhan Gökyay (ed.), *Kâtip Çelebi'den Seçmeler* (İstanbul: M.E.B., 1968), 71.

asker donma sonucunda ellerini ya da ayaklarını kaybetti.[58] Sonraki iki kış neredeyse aynı ölçüde kötü geçti; Doğu Anadolu sınırında İran kuvvetleri tarafından zaten kıstırılmış olan birliklerin sert rüzgârlarla ve şiddetli yağmurlarla birlikte karşılaştığı aşırı soğuk erzak yokluğunu ağırlaştırarak, seferlerin ve kuşatmaların yarıda kesilmesine yol açtı.[59]

Sonraki on yıl, daha yoğun siyasal karışıklıkların eşlik ettiği başka iklim aşırılıklarına sahne oldu. Sert bir El Niño yılı olan 1629-1630'da Mekke yıkıcı bir sele maruz kaldı[60] ve Venedik yetkilileri Girit'te kuraklık yaşandığını bildirdi.[61] Bu arada İstanbul hububatta bir "genel sıkıntı"yla karşı karşıya kaldı.[62] Bağdat'taki başarısızlıklardan ve sevilen bir komutanın görevden alınmasından duyulan hoşnutsuzluk 1632 başlarında payitahtta başka bir isyana ve tepki çeken vezirlere yönelik kanlı bir tasfiyeye yol açtı. Payitahtta bağnaz Müslüman Kadızâdeli hareketinin yükselişi aynı yıllara denk geldi.[63]

Kayıt tutmaya yeniden geçilen bu zor döneme ait bir dizi yerel istida ve *mühimme defteri*, eyaletlerdeki koşullara ilişkin başka bir kesit sunar.[64] Bulgular kırsal kesimdeki eşkıyalığın 1595-1610'daki doruğun altına inmekle birlikte, 16.

58 Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, ed. Kâmil Su (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1984), 10-11.

59 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 879, 906-54 ve çeşitli yerlerde; *Solakzâde Tarihi*, 529. Hammer (*Histoire de l'Empire ottoman* c. 9, 96 ve 135-6) 1629 sonlarından 1630 başlarına kadar yetmiş gün aralıksız yağmur yağması ve Dicle ile Fırat arasındaki bölgenin tamamen sular altında kalması gibi, daha da çarpıcı ifadelere yer verir; ama dayandığı kaynaklar belirsizdir.

60 Muhammad Abdulla, "Climatic Fluctuations and Natural Disasters in Arabia between Mid-17th and Early 20th Centuries", *GeoJournal* 37 (1995): 176-80.

61 Grove, "Climate of Crete".

62 MD 85/463.

63 Madeline Zilfi, "The Kadızadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies* 45 (1986): 251-69.

64 II. Osman döneminde kesintiye uğramaları asap bozucu olmakla birlikte, *mühimme defterleri* 1610'ların sonlarını ve 1620'lerin son birkaç yılını, ayrıca 1630'ların ve 1640'ların bazı yıllarını kapsar (MD 81-90). İzleyen dönemde sürmesine karşın, önemli gelişmeleri yansıtan yararlı bir kaynak olmaktan gittikçe çıktı.

yüzyıldakinin epey ötesinde bir düzeyde sürdüğüne işaret eder. Daha önce anlatılan büyük çaplı ayaklanmaların dışında, suç çeteleri *reaya*yı yağmalamak için yaygın kanunsuzluktan yararlanmaya devam etti. Bir dizi belge bazılarının da kırsal kesimde ateşli silahların yaygınlaşmasının cazibesine kapıldığını gösterir; bir örnekte Kayseri'ye yakın bir köyde halkın topluca tarımı bıraktığına ve silahlanıp eşkıyalığa başladığına rastlarız.[65] Bazı belgeler "Celâlî artıkları"nın hâlâ köylülere musallat olduğunu belirtirken,[66] diğerleri eski isyancılardan birçoğunun artık uslanma yoluna girdiği izlenimini verir.[67]

Dahası, eyaletlerdeki karışıklık ve merkezi otoritenin zayıflaması yerel memurlar ile zorbaları vergiler uydurmak ve köylülerden zorla para sızdırmakta serbest bıraktı. 1620'lerden itibaren *mühimme defterleri*, genellikle *reaya*nın haline acıyan *kadı*lar tarafından iletilmiş benzer şikâyetlerle doludur. Bir zamanlar *Celâlî*lerin beşiği olan Larende'den gelen böyle bir istida, resmi suistimalin vardığı durumu şöyle özetler:

> Hâliyâ Karaman Beğlerbeğisi Kâyim-makâmı [vekili] olan sipâhiyândan İlâhî nâm kimesne [adlı kimse] bir senede üç def'a eyâlet-i mezbûreden [Karaman'dan] devr akçası nâmına yüz binden mütecâviz [fazla] guruş alduğından mâ'adâ [başka] Lârende kasabasında binden ziyâde atlu ile altmış ve yetmiş gün oturup gicede bin dört yüz yim asup ve yiğirmi-otuz yıl mürûr itmiş [geçmiş] kazâyâyı [meseleleri] levendâta kavede virüp ve nefs-i Lârende'den otuz binden mütecâviz guruş alup ve etrâf u eknâfından [etraf ve çevresinden] dahı ziyâde [daha fazlasını] alup harâb u yebâb eyleyüp [yıkık dökük hale çevirerek] ve müslimânlarun ehl ü ıyâlü [çoluk çocuğu] üzerine konup kendüleri tahammül idemeyüp [onlar buna katlanamayıp] kaçup ehl ü ıyâlleri [çoluk çocukları] levendât elinde kalup bi'l-âhıra [sonraları leventler] kalkup gider oldukda bir yeniçeriyi bi-gayri hakkın

65 MD 85/116. Ateşli silahlara değinme için ayrıca bkz. MD 89/3 ve MD 89/38.

66 Örneğin MD 85/151.

67 Örneğin MD 82/350.

> salbidüp [haksız yere asarak] ve bir sipâhîyi kendü eliyle katleyleyüp ziyâde [o kadar fazla] ihânet ü [ve] hakâret eyleyüp; "Celâlî zamânında dahı bir ferde bu mâkule zulm ü te'addî [böylesine zulüm ve düşmanlık] olmamışdur."[68]

Bu şiddet ve istikrarsızlık ortamının etkisiyle kırsal kesimden kaçış dalgası 18. yüzyıl başlarına kadar sürdü. *Mühimme defterleri* yine çok sayıda örnek verir. Bazen köyler birden topluca boşalmakta,[69] bazen bütün bir sancak "dağılmaktaydı."[70] Bir köyün bazı sakinlerinin ayrılmasından sonra devletin buna uygun olarak vergileri düşürmediği durumlarda, geri kalan ahali talepleri yerine getiremeyince tahsildardan kaçmaktaydı.[71] Vergi tarhlarını gasp için bir bahane olarak kullanmanın köylüleri kaçışa zorladığı durumlar da vardı.[72] Diğer örneklerde *reaya*nın kaçış sebebi tefecilerden ya da açgözlü toprak sahiplerinden kurtulmaktı.[73] Aynı sıklıkla karşılaşılan başka bir durum, dosdoğru kanunsuzluk ile eşkıyalığın yarattığı kronik tehlikelerden kaçmaktı.[74]

Celâlî İsyanı sırasındaki kaçışın ve can kaybının nüfusa nazaran bir arazi bolluğu yaratması, 16. yüzyıl sonlarındaki koşullarla keskin bir tezattı.[75] Kaçışın ev ile mülk kaybı anlamına gelmiş olsa da, anlaşıldığı kadarıyla köylüler kötü muameleye katlanmaktansa böyle bir fedakârlık yapmaya çoğu

68 MD 85/622.

69 Örneğin MD 85/116.

70 Örneğin MD 92 s5/4, Murat Yıldız, "92 Numaralı ve 1657-58 Tarihli Mühimme Defteri" (doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 2005).

71 Örneğin MAD 14680 (26 R 1062). Bu soruna ilişkin bir açıklama için bkz. Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 203.

72 Örneğin MD 89/146.

73 Örneğin MD 82/246.

74 Örneğin MD 85/528. Bu dönemdeki kırsal sorunların bir mikro-evreni için ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, "Town Officials, *Timar*-Holders, and Taxation: The Late Sixteenth-Century Crisis as Seen from Çorum", *Turcica* 18 (1986): 53-82.

75 Sahipsiz ya da vârissiz olarak kayda geçirildiği için devlete kalan arazilerin nispeten çok oluşu bu izlenimi doğrular gibidir. Bkz. Peter Sugar, "Major Changes in the Life of the Slav Peasantry under Ottoman Rule", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 297-305.

kez razıydı. Michael Adas'ın Güneydoğu Asya tarihi açısından saptadığı üzere, ekolojik baskı durumları "çatışma stratejileri" gerektirirken, bol arazi ve kıt işgücü durumları "kaçınma stratejileri"ni gerektirebilir.[76] İşgücünün nispeten kıtlaşmasıyla birlikte, kaçış neredeyse toprak sahipleri ve memurlarla pazarlık yapmanın bir aracı haline geldi; köylüler bazen nispeten küçük çaplı zor alımlar yüzünden "dağılmaya" başladı.[77] Köylüleri toprağa bağlı tutmak için, bir dizi padişah kararıyla *çift-bozan akçesi* 17. yüzyıl başlarında 96 *akçe*den 360 *akçe*ye çıkarıldı; ama besbelli ki bu tedbirler huzursuz köylüler üzerinde bir etki yaratmadı.[78]

Aynı kriz yıllarında merkezi idarenin tarımsal iskânı koruma ve düzene bağlama çabaları kanunsuzluk ile nüfus azalması yüzünden çöktü. Bölüm 1'de anlatılan *derbend* sistemi açgözlü memurların vergi muafiyetlerine aldırış etmemesi, ayrıca kaçış, kıtlık ve hastalığın bu yerleşmeleri saldırılara karşı koyamayacak kadar zayıflatması nedeniyle dağılmaya yüz tuttu.[79] 18. yüzyılda tahkimli kasabalar ve kervansaraylarla sistemi canlandırma girişimleri ancak bir ölçüde başarıya ulaştı.[80] Asi köylüler yeniden tepelere sığındı ve civardaki köyleri yağmalamaya yöneldi;[81] rüşvetçi memurlar ile şahsi orduları kurdukları *palanka*lardan kırsal kesime baskınlar düzenlemeye başladı;[82] eşkıyaların toplandığı metruk alanlar ve boş köyler yeniden kanunsuzluk yuvaları haline geldi.[83] 1638'de

76 "From Avoidance to Confrontation: Peasant Protest in Precolonial and Colonial Southeast Asia", *Comparative Studies in Society and History* 23 (1981): 217-47.

77 Örneğin bkz. MD 90/245 ve MD 90/426.

78 Rhoads Murphey, "Population Movements and Labor Mobility in Balkan Contexts: A Glance at Post-1600 Ottoman Social Realities", *Southeast Europe in History: The Past, the Present and the Problems of Balkanology* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1999).

79 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, bölüm 5.

80 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (Ankara: TTK, 1988), 70-6, bölüm 3 ve çeşitli yerlerde.

81 Örneğin MD 85/528.

82 Örneğin MD 8z/122.

83 Örneğin MD 79/76.

Anadolu'da bir kervanla beraber yolculuk eden bir İngiliz seyyah şunları belirtir: "Yolda hırsızlara karşı kerpiç duvarlarla tahkim edilmiş bir *Palanga*nın yanından geçtik; orada önceki gün saldırıya uğramış küçük bir *Kervan*la ve önünde birkaç yaralıyla karşılaştık; zira *Türkiye*'nin her yanında, özellikle *çöllük* yerlerde birçok *Haydut* ya da *Kanun Kaçağı* var; bunlar aynen vahşi *İrlandalılar* gibi, geçimlerini talanla sağlıyor, devletin uyruğundan ziyade düşman sayılıyor ve buna uygun muamele görüyor."[84]

Dönemin resmi yazışmaları yerel ve merkezi idarecilerin bu müşkülü anlayarak çözüme yönelik tedbirler almaya çalıştığına işaret eder. *Mühimme defterleri*nde fırsat çıktıkça iskân için köylülere barınacak yer sağlama ve tarımın canlanmasını teşvik etme çabalarının sürdüğünü görmekteyiz. Sözgelimi, geri dönen köylülerin özel korumalar ya da geçmişteki vergilerin affı için pazarlık yapmaları mümkündü.[85] Hatta padişah 1629'da, Kütahya yakınındaki Simav'ın kadısına, nedamet getiren *sohta* eşkıyaların bir daha sorun çıkarmama sözünü vermeleri kaydıyla cezalandırılmamaları ve tekrar yerleşik hayata geçirilmeleri emrini verdi.[86] Bazı padişah emirleriyle alacaklıların zoraki arazi satışları iptal edilerek çiftlikler önceki sahiplerine iade edildi.[87]

Gelgelelim, bazı küçük istisnalar dışında[88] kırsal kesimdeki bu iskân girişimleri çok az başarılı oldu. Tabandan denk düşen bir inisiyatif olmayınca, iskânı ya da nüfus hareketlerini düzenlemek için tek başına devletin inisiyatifi yeterli değildi. Kısım III'te irdeleneceği üzere, merkezi idare artık nüfus hareketlerinin ve ekolojik değişimin getirdiği momentum doğrultusunda hareket etmekten ziyade buna karşı koymak durumundaydı. Dahası, devlet iskân işinde en güçlü araçlarından birinden, yani vergi muafiyetlerinden mahrum kalmıştı. Mali talepler ve resmi makamların alınıp satılması öşürlerde ve be-

84 Henry Blount, *A Voyage into the Levant* (Londra: I. Legat, 1638), 13.
85 Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers"
86 MD 82/350.
87 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 285.
88 Örneğin MD 82/50.

delli alımlarda muafiyet kararları çıkarmayı güçleştirdi, uygulamayı ise büsbütün imkânsız hale getirdi.[89] Aslına bakılırsa, genel siyasal istikrarsızlık ve merkezi otoritenin zayıflaması eyaletlerde büyük çaplı politikalar belirleyip hayata geçirmeyi hepten zorlaştırdı.

Nüfus Krizi

1630'lardan kalan Osmanlı belgeleri tarihçilere imparatorluğun demografik durumunu anlamak için başka bir kesit sunar. IV. Murad'ın rüştüne erdiği, Abaza Mehmed isyanından kaynaklanan en feci karışıklıkların dindiği ve Küçük Buzul Çağı kışlarının geçici olarak yumuşadığı 1632 sonrasında, padişah ve sadrazamları mali reformlara ve yeni *tahrir*lere girişti. Merkezi idare klasik çağın *tahrir*lerini diriltmek yerine *avarız* katkıları sistemini resmi kurallara bağlamaya ve düzen altına almaya çalıştı. Doğrusu, bu politika vergi yükünü artık bol olan tarım arazisinden artık kıtlaşan yerleşik nüfusa kaydırması açısından yeni ekolojik gerçekleri gözeten bir yaklaşıma dayalıydı. Dahası, sistemin sunduğu daha geniş esneklik merkez ve taşra idarecilerinin *hane-i avarız* sayısını ve böylece vergi düzeyini nüfus hareketlerine ve ödeme gücüne göre belirlemesine olanak verdi.[90]

17. ve 18. yüzyıllar boyunca düzenli *tahrir*lerin yokluğu, geçmişte Osmanlı uzmanlarını nüfus yönelimleri konusunda kuşkuya düşürmüştü. "Büyük Kaçgunluk" sırasında ve sonrasında yerleşmelerin terk edildiği yönündeki baskın izlenimlere karşın,[91] bazı tarihçiler aslında bir nüfus kaybının yaşanıp ya-

89 Osmanlı örneğini felaketlerle dolu Ming-Qing hanedan değişiminin ve onu izleyen iç savaşların ardından Çin'deki yeniden iskânla karşılaştırdığımızda, bu husus belirgin biçimde ortaya çıkar. Çin'in sonraki 200 yılın neredeyse tamamında ciddi askeri tehditlere maruz kalmaması nedeniyle, devlet mali taleplerinde yüksek bir indirime gidebildi ve toprağa dönüşü teşvik etmek için vergi muafiyetlerini cömertçe kullanabildi. Bkz. Perdue, *Exhausting the Earth*, bölüm 4.

90 Bu dönemdeki mali dönüşümle ve *avarız* sisteminin gelişimiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*.

91 Bu konuda kilit çalışma, Wolf-Dieter Hütteroth ve arkadaşlarının bu kitap boyunca göndermede bulunulan araştırmasıdır. Bu araştırmaya ve

şanmadığını hâlâ tartışmaktaydı.[92] IV. Murad döneminde hazırlatılan yeni sayımlara dönük son araştırmalar, tek tük *cizye* ve *tahrir defterleri*nden çıkarılan veriler temelinde sorunu çözmüş durumdadır.[93] Kayıplar 1640'a varıldığında yaygındı

---

yerleşmelerin terk edilmesi üzerine önceki çalışmalara ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Suraiya Faroqhi, "Anadolu İskânı ile Terkedilmiş Köyler Sorunu", *Türkiye'de Toplumsal Bilim Araştırmalarda Yaklaşımlar ve Yöntemler Semineri*, ed. Y. Yeşilçay ve S. Karabaş (Ankara: Baylan Matbaası, 1977).

92 Örneğin Balkan tarihçilerinden Maria Todorova ("Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century?", *Etudes Balkaniques* 2 [1988]: 55-63) Balkanlar'la ilgili rakamlara karşı çıkışını, gayrimüslimlerden alınan *cizye*de mükellef sayısının 1530'da 800.000 iken 1700'de sadece 636.000'e indiğine ve bu düşüşün göçlerden ya da İslam dinine dönüşlerden kaynaklanmış olabileceğine dayandırır. Ancak bu savda iki sorun vardır. Birincisi böyle büyük çapta bir din değiştirmeye ya da göç etmeye dair hiçbir bulgu yoktur. İkincisi, Todorova'nın kendi tahminlerine göre bile imparatorluğun nüfusu 1530'dan 1590'a kadar neredeyse ikiye katlanmış ve Hıristiyan nüfus da muhtemelen bu artıştan payını almıştır. Dolayısıyla 17. yüzyıl içinde *cizye* mükellefi sayısındaki gerçek düşüş aslında yarıya ya da daha yüksek orana varmış olabilir.

93 Asıl atılım vergi birimi başına gerçek hane sayısının belirlenmesine dayanan *mufassal avarızhane defterleri*nin incelenmesiyle geldi. Bu defterlerin bir açıklaması ve demografik verileri ortaya çıkarmadaki potansiyeli için bkz. Süleyman Demirci, *The Functioning of Ottoman Avarız Taxation: An Aspect of the Relationship between Center and Periphery* (İstanbul: Isis, 2009); Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatik*, ed. Ş. Pamuk ve H. İnalcık (Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000); Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: 'Mufassal' *Avârız Defterleri*", *XII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: TTK, 1994). Yayımlanmış *mufassal avarız defterleri*nin örnekleri için bkz. Mehmet Öz, *Canik Sancağı Avârız Defterleri (1642)* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008) ve M. Öz ve F. Acun, *Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avârız Defteri (1642-43 Tarihli)* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008). Bulgulara ve tarihyazımına ilişkin genel değerlendirmeler için bkz. Oktay Özel, "Nüfus Baskısından Krize: 16.-17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Demografi Tarihine Bir Bakış", *VIII. International Conference on the Economic and Social History of Turkey*, ed. Nurhan Abacı (Morrisville: Lulu Press, 2006); Özel, "Population Changes" Daniel Panzac, "La population de l'Empire ottoman et ses marges du XVe au XIXe siècle: Bibliographie (1941-1980) et bilan provisoire", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditeranée* 31 (1981): 119-35.

ve çok ağırdı; kırsal alanlarda çoğu kez yarıya ve belki daha yüksek orana varacak ölçüde.

Her ne kadar daha yürütülecek epey temel araştırma olsa da, Anadolu üzerine çalışmalar bize demografik felaketin berrak bir tablosunu sunar. 17. yüzyıl ortalarına ilişkin yeni bulgulara göre, bazı kesimlerde hane sayısı %80'e varan bir düşüş gösterdi; köylerin %30-40'ı harabe ve boş halde kaldı.[94] Örneğin Amasya'da kırsal hane sayısı 1580'ler ve 1640'lar arasında neredeyse beşte dört oranında düştü.[95] Samsun civarında 1576 tahririne göre 3.597 hane olan nüfus 1642'de 891 haneye indi;[96] yakındaki Canik ve Bozok'ta kayda geçirilen hane sayısı aynı dönemde üçte ikiye yakın oranda azaldı.[97] Kayseri yöresi nüfusunun yaklaşık yarısını yitirdi.[98] Daha doğuda Harput'taki hanelerin neredeyse dörtte üçü yok oldu;[99] Şebkinkarahisar'daki nüfus kaybı %40'a kadar ulaştı.[100] Kuzeydoğuda Trabzon'un Hıristiyan nüfusu 16. yüzyılda 15.000 vergi mükellefi düzeyindeyken, 1610'da ancak 2.500'ü bulacak düzeye indi.[101] Anadolu'nun batı kesiminde bile sözgelimi Kocaeli'nin nüfus 1580'ler şöyle dursun, 1520'lerdeki düzeyin epeyce altına indi.[102]

---

94 Özel, "Population Changes".

95 Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi" ve Jennings, "Urban Population in Anatolia". Bu paragraftaki bütün rakamların bizzat kasabalarla değil, kazaların tamamıyla ilgili olduğunu belirtmek gerekir.

96 Öz, "XVII. Yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı".

97 Mehmet Öz, "Population Fall in Seventeenth Century Anatolia: Some Findings for the Districts of Canik and Bozok", *Archivum Ottomanicum* 22 (2004): 159-71.

98 Ronald Jennings, "Zimmis in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolia in Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 21 (1978): 225-93.

99 Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14 (1982): 171-203.

100 Erder, "Population Rise and Fall".

101 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 276.

102 *Age*. Bu araştırmadaki rakamların daha önce anlatılan *mufassal avarızhane defterleri*nden ziyade, geç dönemdeki *tahrir*lerin nadir örneklerine dayandığını belirtmek gerekir. Bu tür nüfus kayıplarını doğrulayan başka kaynaklar için bkz. Börekçi, "Factions and Factionalism", 28-9.

Anadolu dışında rakamların aynı ölçüde sağlam olmamasına karşın, anlaşıldığı kadarıyla durum biraz daha iyiydi. Musul'daki kırsal nüfusun yaklaşık üçte ikisi 17. yüzyıl sonlarına doğru kaçmış ya da yok olmuştu.[103] Yunanistan'ın Boeotia bölgesinde 1688'deki hane sayısı bir yüzyıl öncesinin yarısı düzeyindeydi.[104] Bir tahmine göre, bir bütün olarak Balkanlar 1800'e doğru biraz toparlanmadan önce, 16. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl başlarına kadar nüfusunun yarısından fazlasını kaybetmiş olabilir.[105] Uzun Savaş sırasında Macaristan'ın uğradığı nüfus kaybı beşte bir düzeyine varmış olabilir; Osmanlı yönetiminin sona erdiği 1699'da Macar Ovası büyük ölçüde terk edilmiş haldeydi.[106]

Bu rakamlar genelde kırsal kesimdeki nüfus azalmasına hayret eden dönemin gözlemcilerince aktarılan izlenimleri doğrular niteliktedir. Venedik sefiri Ottavio Bon 1609'da İstanbul'dan döndüğünde, Senato'ya "Anadolu ve Karaman çoğunlukla meskenlerden, sakinlerden ve çiftlik hayvanlarından mahrum kalmış durumda," diye bildirdi. "Türklerin Anadolu'yu kendi sakinleriyle tekrar meskûn hale getirmek için zorlu bir uğraş vermesi gerekecek; çünkü ucu bucağı belirsiz sayıda insan ölmüş bulunuyor ve sağ kalanlar bir geçim yolu bulamayınca, Üsküdar, Pera ve Konstantinopolis şehirlerine kaçmış bulunuyor."[107] İngiliz sefiri Thomas Roe 1622'de buna şu saptamayı ekleyecekti: "Padişahın bütün topraklarında adaletsizlik, daha doğrusu şiddetli baskılar yüzünden nüfus azalmış durumda; öyle ki, Yunanistan ve Anadolu'nun en iyi yerlerinde insan üç, dört ve bazen altı gün atla gittikten sonra bile karnını doyuracak ve atına yem verecek bir köy bulamayabilir; gelirler çok azaldığından, maddi güçleri asker maaşlarını ödemeye ve sarayı çekip çevirmeye yetmiyor."[108]

---

103 Khoury, *State and Provincial Society*, bölüm 2.

104 Kiel, "Ottoman Imperial Registers".

105 Bruce McGowan, "Age of the Ayans, 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. H. İnalcık ve D. Quataert (New York: Cambridge University Press, 1994), 652.

106 Rácz, "Price of Survival", 28-9.

107 Pedani-Fabris, *Relazioni*, 495.

108 *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 67. Sonraki Venedik raporlarında da benzer anlatımlar bulunabilir. Örneğin bkz. Luigi Firpo (ed.), *Relazioni*

Bu anlatımlardan bazıları yüzyıllarca süren fetihlerden sonra ilk kez acze düşen kâfir bir düşmana karşı Batılı ve Hıristiyan kibrinin ifadesi sayılabilir. Ancak Osmanlı belgelerinde bile bu kıtlık ve isyan yıllarının yol açtığı kayıplara hayıflanıldığını görürüz. Celâlî İsyanı sonrasından imparatorluğun durumu üzerine belki de en iyi yorum IV. Murad tarafından hazırlatılan bir *risalede* yer alır:

> ve mukaddema [önce] Anadolu ve Karaman vilâyetlerinde Celâli eşkiyası 1004 [1595/6] tarihinde zuhur edüb Anadolu ve Karaman ve Sivas ve Mer'aş [Maraş] ve Haleb ve Şam ve Urfa ve Diyarbekir ve Erzurum ve Van ve Musul eyaletlerinde olan kura ve kasabatı [köy ve kasabalarda] garet [talan] ve yağma edüb nice memleketler harab ve yebab oldu. Hatta Payitahtı kadim Bursa dahi yağmalanub nice mahallâtı [mahallesi] ihrakı binnar olundu [yakıldı] Urban [Bedeviler] ve Türkmen taifesi dahi itaatten çıkub Reaya fukarasına zulüm ve taaddiyi [düşmanlığı] hadden efzun etmekle ol cihetten [artırdığında] dahi nice köyler harab oldu... Baki kalan memleketleri dahi kendi zalememiz [zalimlerimiz] yakub [yakıp] Reaya ve Bearya perişan oldu Bu musibet ne musibettir.[109]

Geleneksel gerilemeci tarihyazımı bu perişanlık tasvirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinde tuhaf bir çürümeyi yansıttığını varsayarken, gözden geçirmeci anlatılar genelde edebi mecazlar ya da Oryantalist retorik sayıp geçiştirir. Oysa her iki yorum da 17. yüzyıl dünyasındaki bariz paralellikleri gözden kaçırır. Almanya 1648'e varıldığında, Otuz Yıl Savaşları yüzünden nüfusunun en az dörtte birini, Çin de Ming-Qing hanedan değişimine eşlik eden soğuk, kıtlık ve şiddet yüzünden nüfusunun üçte birini ve belki daha fazlasını kaybetti.[110]

---

de ambasciatori veneti al senato XIII: Costantinopoli (Torino: Bottega d'Erasmo, 1984), 503.

109 Aktaran M. Ç. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1944), 145-6.

110 Bu krizlerin ve etkilerinin küresel karşılaştırmaları için bkz. Parker, "Crisis and Catastrophe".

Büyük Kuraklık sonrasındaki yarım yüzyıl içinde Osmanlı topraklarında bu düzeyde yıkım ve nüfus kaybı aslında Avrasya genelindeki 17. yüzyıl krizine ilişkin anlatımlarla bayağı uyuşur.

Dahası, erken modern çağ Avrupa'sına ilişkin daha sağlam belgeli bu tür örnekleri analiz ederek ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumla karşılaştırarak, Osmanlı topraklarının ani bir can kaybı krizine niçin bu kadar duyarlı olduğunu anlayabiliriz. Bölüm 2 ve Bölüm 3'te açıklandığı üzere, Osmanlı tarımı büyük ölçüde düşük verimli arazilerde yürütülmekteydi ve Osmanlı köylülerinin büyük bir kısmı zaten geçim sınırlarındaydı. Merkezi idarenin kıtlıkla ve salgınla başa çıkmaya yönelik tedbirleri öyle küçük çapta olmasa da, eyaletlerdeki, özellikle de deniz yoluyla kolay ulaşımdan kopuk yörelerdeki nüfus hareketleri ve karışıklık karşısında etkisiz kaldı. Dahası, Osmanlı nüfusu açlık, kaçış ve salgın arasındaki sinerjilere son derece açıktı.

Dolayısıyla ne kadar feci olursa olsun, Küçük Buzul Çağı'nın doğrudan etkileri muhtemelen kayıpların çoğunda asıl etken değildi. Binlerce *reaya* soğuktan ya da soğukla bağlantılı hastalıklardan ölmüş olabilir; ama bu kayıplar kriz sırasında yok olan milyonların ancak küçük bir küsuruna denkti. Soğuktan dolayı ölüme ilişkin tek doğrudan bulgu, *Celâlî* şiddetinden kaçarken açık havada kalan muhacirlerle ilgilidir. Dahası, hüküm süren soğuk ve kuraklık başka bakımlardan sağlığa yarayabilirdi. Alexander Russell'ın Halep'te gözlemlediği ve İstanbul'dan gönderilen Venedik raporlarının aktardığı hava koşullarına ve bulaşıcı hastalıklara bakarak bir değerlendirme yapılacak olursa, dondurucu kuru hava mide-bağırsak enfeksiyonları ve hıyarcıklı veba gibi sıcak havaya özgü hastalıklar açısından çoğu kez güçlü bir dezenfektan işlevini gördü.[111] Özellikle Venedik sefirinin 1590'lardaki yazışmaları,

111 Bu gözlemlere ilişkin daha kapsamlı bilgi için bkz. Bölüm 10. Avrupa'daki hıyarcıklı veba salgınlarına ilişkin gözlemlerin, aslında bu hastalığın sıcak, nemli havada parlamaya, soğuk ve kurak dönemlerde ise azalmaya daha yatkın olduğunu doğrular görünmesi dikkat çekicidir. 'Bkz. Biraben, *Les hommes et la peste*, bölüm 3 ve H. H. Lamb, *Climate, History, and the Modern World*, 2. baskı (Londra: Routledge, 1995), 312-

çoğu Osmanlı için ara sıra görülen yumuşak kışların şiddetli don dalgalarına nazaran daha korkulur bir şey olduğunu gösterir.[112]

Kıtlık yüz binlerce ve hatta milyonlarca kişinin ölümüne yol açmış olabilir. Anadolu *reaya*sı arasında 1590'lar ve 1600'lerde açlığa ilişkin canlı tasvirlere ve hatta yamyamlık haberlerine daha önce değinmiştik. Elimizde kesin rakamların olmamasına karşın, dolaylı bulgular ve erken modern çağ Avrupa'sındaki daha sağlam belgeli örneklerle karşılaştırmalar Osmanlıların ilk baştaki rezervlerinin tükenmesinden sonra ne kadar zor duruma düşmüş olabileceğini vurgular. İmparatorluğun Akdeniz merkez bölgesi neredeyse tamamen kışlık buğday ve arpanın yılda bir seferlik hasadına dayalıydı; bu ürünlerin verimi büyük ölçüde çimlenme evresinde ılıman bir sıcaklığa ve hepsinden önemlisi yeterli bir ilkbahar yağışına bağlıydı.[113] Uzun bir soğuk ile kuraklık dalgasının gıda üretimini yok etmesi ve ahaliyi çok az alternatif geçim kaynağıyla karşı karşıya bırakması kaçınılmazdı. Dahası, son derece parçalı piyasalar ile yetersiz iç ulaşım, özellikle İç Anadolu'da dışarıdaki tahıl kay-

13. Kemirgen kaynaklı hıyarcıklı veba üzerine modern araştırmalar da yağış miktarı ile salgın arasında zayıf, istatistiksel bakımdan anlamlı bir bağıntıyı ortaya koyar; çünkü kuraklık genelde toplam fare popülasyonunu azaltır. Bkz. R. Parmenter vd., "Incidence of Plague Associated with Increased Winter-Spring Precipitation in New Mexico", *American Journal of Tropical Medicine and Hygiene* 61 (1999): 814-21.

112 Örneğin *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 52 (12 Aralık 1600).

113 B. Özkan ve H. Akçaöz, "Impacts of Climate Factors on Yields for Selected Crops in Southern Turkey", *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change* 7 (2002): 367-80. Modern gübrelerin ve ıslah edilmiş cinslerin devreye girişinden önce, ABD Tarım Bakanlığı'nca yürütülmüş ilk araştırmalarda hasat ve ilkbahar yağışları arasındaki bağıntı daha da açık biçimde karşımıza çıkar. Bkz. May, *Ecology of Malnutrition*, 620. Ayrıca dönemin çok düşük verim oranlarından dolayı, çiftçilerin ertesi yıl ekilecek yeterince tohumu ayırdıkları varsayıldığında, net verim brüt verime nazaran çok daha hızlı yükselişler ve inişler göstermiş olmalıdır. Elbette tohumluk ürünü tüketmeleri durumunda, ertesi yıl hiç hasat olmayacağı için durumun daha da kötüleşmesi kaçınılmazdı. *Bkz.* E. A.Wrigley, "Some Reflections on Corn Yield and Prices in Pre-industrial Economies", *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, ed. J. Walker ve R. Schofield (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

naklarına ulaşmayı engelleyen bir etkendi.[114] Son ve belki de en önemli husus olarak, Avrupa tarihindeki örnekler arazi sahipliğinin küçük çaplı ya da sınırlı, ekonomik fırsatların çok az olduğu yerlerin kıtlıkla en sert biçimde sarsıldığını gösterir;[115] kuraklığa en duyarlı olan yarı kurak arazilerde hüküm süren koşullar tam da böyleydi. Diğer zamanlarda yoksulların kötü hasadı atlatmak için son çare olarak hayvanlara başvurması mümkündü; ama 1590'larda hayvanları kıran salgın hastalık onları bu güvenlik sigortasından yoksun bıraktı. Dahası, kıtlık yıllarının uzadığı bir ortamda muhtemelen kötü beslenme yüzünden doğum oranlarının düşmesi süren nüfus kaybını daha da ağırlaştırdı.[116] Bu etkenler birlikte ele alındığında, 1590'dan 1610'a kadar devam eden Osmanlı kıtlığı sözgelimi dönemin Fransa'sındaki veya İngiltere'sindeki bir kıtlıktan muhtemelen çok daha kötüydü ve belki de sırasıyla nüfuslarının yaklaşık %11'ini ve %25'ini kaybeden İskoçya'nın ve Finlandiya'nın 1690'larda yaşadığı kıtlıklar kadar yıkıcı sonuçlar doğurdu.[117] Bu kuzey ülkeleri nasıl sıcaklık sınırındaysa, birçok Osmanlı toprağı da uygun tarım açısından kuraklığın sınırındaydı.

---

114 Buna karşılık, Kuzey ve Batı Avrupa'nın daha gelişmiş hububat piyasalarına sahip kesimlerinde ürün rotasyonuna başvurulması, karma yazlık ve kışlık ürünler ekilmesi kıtlığı hafifletmede önemli bir rol oynadı. Aslında, İngiltere'nin ve Hollanda'nın 18. yüzyılda kıtlıktan kurtulmasının, Fransa'nın ve diğer bazı Avrupa ülkelerinin bunu başaramamasının ardında yatan şey büyük olasılıkla piyasalardaki ve arz sürekliliğindeki bu tür farklılıklardı. Bkz. Post, *Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease*, bölüm 5; David Weir, "Markets and Mortality in France 1600-1789", *Famine, Disease, and the Social Order in Early Modern Society*, ed. J. Walker ve R. Schofield (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Jacques Dupâquier, "Subsistence Crises in France 1650-1725", *age*.

115 İngiltere'nin kuzeybatı kesimiyle ilgili örnek olay incelemeleri için özellikle bkz. Andrew Appleby, *Famine in Tudor and Stuart England* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1978).

116 Karş. Emmanuel Le Roy Ladurie, "L'aménorrhée de famine (XVIIe-XXe siècles)", *Annales* 24 (1969): 1589-1601 ve Patrick Galloway, "Basic Patterns in Annual Variations in Fertility, Nuptiality, Mortality, and Prices in Pre-industrial Europe", *Population Studies* 42 (1988): 275-302.

117 Le Roy Ladurie, *Histoire humaine et comparée*, 491-3 ve 495-501.

Ne var ki, Küçük Buzul Çağı'nın diğer can kaybı krizlerinde olduğu gibi Osmanlı örneğinde de ölümlerin çoğu muhtemelen hastalık kaynaklıydı. Birincisi köylülerin zayıf bünyeli ve yetersiz beslenen kişilere musallat olan fırsatçı enfeksiyonlara maruz kalması kaçınılmazdı; böyle enfeksiyonlar tarla işlerini sürdürmeyi ve daha fazla gıda ürünü yetiştirmeyi zorlaştıran bir etkendi.[118] İkincisi kıtlık ile şiddetin yol açtığı göç hareketleri, sağlık önlemlerinin bozulmasını ve enfeksiyonların bir bölgeden ötekine yayılmasına yol açmış olmalı. Avrupa örneklerine bakılacak olursa, bu hastalıklar genellikle kriz zamanlarında başta gelen ölüm sebebiydi; bu saptama kırsal kesimde karışıklığın hüküm sürdüğü, yardım ile koruma görme ihtimalinin kasabalara ve şehirlere kaçışı teşvik ettiği durumlar için özellikle geçerliydi.[119] Daha önce gördüğümüz üzere, bütün bunlar tam da Osmanlı topraklarında 1590'lardan 1620'lere kadar rastlanan koşullardı. Sayılan etkenler ve karşılaştırmalar birlikte ele alındığında, Anadolu'nun büyük bir kısmında yarıya ya da daha yüksek orana varan nüfus gerilemeleri muhtemelen abartılı değildi ve üstelik merkez bölge eyaletlerinin kıtlık ile şiddetten etkilenen diğer kesimleri de büyük olasılıkla önemli nüfus kaybına uğradı.

Sultan İbrahim'in Tahttan İndirilmesi ve 1660'ın Felaketleri

Nispeten sakin bir ara dönemden sonra, IV. Murad'ın ölümüyle ve Osmanlı sülalesinde yaşayan tek yetişkin erkeğin başa

118 Açlık ve bulaşıcılık arasındaki sinerjiler hastalıktan hastalığa değişebilir. Bkz. Ann Carmichael, "Infection, Hidden Hunger, and History", *Hunger and History*, ed. R. Rottberg ve T. Rabb (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Thomas McKeown, "Food, Infection, and Population", *age.*, Carl Taylor, "Synergy among Mass Infections, Famines, and Poverty", *age.*, Livi-Bacci, *Population and Nutrition*, 38-9 ve çeşitli yerlerde.

119 Böyle bir olguya ilişkin en sağlam bulgular, Avrupa'da 1740'lardaki can kaybı üzerine bir karşılaştırmalı araştırmada yer alır. Bkz. Post, *Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease.* Erken modern çağa ve günümüze ait bulgulara dayanan başka araştırmalarda benzer sonuçlara varılmıştır. Örneğin bkz. Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age".

geçmesiyle 1639'da sorunlar tekrar başladı. *"Deli"* lakabıyla anılan yeni padişah İbrahim, imparatorluğun uzun tarihinde en acınacak hükümdarlardan biri oldu. Tahtta kaldığı kısa sürede, rüşvetçi akıl hocalarını yakın çevresinde toplamayı, güçlü saray hiziplerinin tepkisini çekmeyi ve hazineyi neredeyse iflasa sürüklemeyi başardı. Ulemanın ve hanedan ailesinin büyük kesiminin işbirliğiyle, şiddet dolu bir *yeniçeri* ayaklanmasıyla tahttan indirildiği 1648'de,[120] imparatorluğun gelirleri 16. yüzyıldaki düzeyin yarısına kadar inerken, harcamalar gelirlerin yaklaşık iki katına çıkmıştı.[121] Bu arada padişah 1642'de Girit adası için Venedik'le bir çeyrek yüzyıl kadar sürecek olan talihsiz bir savaşı başlatmıştı.

İbrahim, eyaletlerde bir dizi önemli doğal afet ile isyanın yaşandığı bir sırada başta olması açısından da talihsiz sayılırdı; bunlar hükümdarlık döneminin çalkantılı geçmesinde ve kanlı bir ayaklanmayla devrilmesinde belirli bir rol oynadı. Osmanlı ordusu bazı kaynaklara göre Bağdat'ı geri alırken binlerce kişiyi katlederek[122] Irak savaşını 1638-1639'da sona erdirmiş olsa da, birlikler son bir karlı kışı cephede geçirmek zorunda kalmıştı.[123] Soğuktan ve açlıktan perişan olarak hurdahaş halde dönen askerler, beraberlerinde getirdikleri hastalıkları payitahta yaydılar.[124] Ertesi kış ve 1640-1641 ilkbaharı kayda geçmiş en yağışlı dönemlerden biri olarak[125] İstanbul'da

120 Ayaklanmaya ilişkin ayrıntılı bir özgün anlatım için bkz. Ivan Dujcev, ed. *Avvisi di Ragusa* (Roma: 1935), 127-36.

121 Özvar, "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları"

122 Kaynak *Vecihi Tarihi*, 11; aktaran Buğra Atsız, *Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts nach den Chroniken des Vecihi (1637-1660) und des Mehmed Halifa (1633-1660)* (Münih: Rudolf Trofenik, 1977). Hammer (*Histoire de l'Empire ottoman*, c. 9, 344-5) bu olayı anlatırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Otuz Yıl Savaşları sırasındaki Avrupa'da şiddet arasında doğrudan bir karşılaştırma yapar.

123 Kuzeybatı Anadolu ağaç halkaları 1638 için normalin iki standart sapma yukarısında yağış kayıtlarını yansıtır. Bkz. Akkemik vd., "Preliminary Reconstruction".

124 *Tarih-i Gılmanî*, 18-19.

125 Ağaç halkaları 1641 ilkbaharı ve yazında da normalin iki standart sapma yukarısında yağış kaydedildiğini gösterir. *Bkz.* Akkemik vd., "Preliminary Reconstruction"

büyük çaplı sellere yol açtı.[126] Buna karşılık Mısır'da Nil taşkınının yetersiz kalması gıda fiyatlarını yükseltti ve sonraki iki yıl boyunca kıtlığa yol açtı.[127] Ertesi yaza doğru, zayıf düşmüş ve aç bilaç köylüler yüzyılın en kötü salgınlarından birinin pençesine düştü ve anlatılanlara göre, yüzlerce köy boşaldı. Mısır'ın ödediği vergi normal düzeyin çok altına indi.[128]

Kırsal kesimdeki yaygın kaçış ve karışıklık on yıl boyunca sürdü.[129] Şaki elebaşı Karahaydaroğlu Mehmed Paşa'nın öncülüğünde 1642'den 1648'e kadar süren başka bir taşra ayaklanması sırasında Anadolu köyleri yağmalanıp yakıldı.[130] İbrahim'in sıkıntılı dönemine tüy dikercesine, 1647'de volkanik aktiviteler Akdeniz genelinde soğuk ve kuru bir sis yaydı;[131] Kıbrıs muazzam bir kıtlık yaratan ciddi bir çekirge istilasına uğradı.[132] Ertesi yıl Venedikliler Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almayı başararak, İstanbul'un ikmal yollarını 1649'a kadar kesti. Son olarak, Temmuz 1648'de, yani İbrahim'in taht-tan indirilmesinden bir ay önce büyük çaplı bir deprem payitahtı vurdu; kaynaklar depremde yaklaşık 30.000 sakinin can verdiğini ve şehrin ana sukemerinin yıkıldığını belirtir.[133] Vakanüvis Mehmed Halife'ye göre, cami şadırvanları ile çeşmeler kururken, padişah gözdelerinin hâlâ su bulabildiğini gören halk ayaklandı ve sadrazamı görevden çekilmek zorunda bı-

126 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, 1156.

127 Hassan, "Environmental Perception", 131 ve Raymond, "Grandes épidémies".

128 K. Yusoff, "Ottoman Egypt in the 17th Century according to the Unique Manuscript *Zubdah Ikhtisar Tarikh al-Mahsurah*", *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World*, ed. A. Çaksu (İstanbul: IRCICA, 2001), 353 ve Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman* c. 10, 31.

129 1640'ların başlarını ve ortalarını kapsayan MD 89 ve 90'da eşkıyalıkla ve köylerin terk edilmesiyle ilgili anlatımlar, 1620'lerin sonlarını ve 1630'ların başlarını kapsayan MD 84 ve 85'tekine sayıca yakındır.

130 Evliya Çelebi ayaklanma sonrasındaki yıkımı anlatır (*Seyahatname*, ed. Y. Dağlı vd., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001-5, c. 2, 252-3).

131 Camuffo, "Chronology of Dry Fogs".

132 Jennings, "Locust Problem in Cyprus".

133 Kenneth Setton, *Venice, Austria, and the Turks in the Sixteenth Century* (Philadelphia: Amerikan Felsefe Derneği, 1991), 150-1.

raktı; böylece padişahı tahttan indiren *yeniçeri* ayaklanmasına zemin hazırladı.[134]

Bu arada, süregiden Girit Seferi, gelir ve kaynaklardan fethin hiçbir kazanımıyla oranlanamayacak kadar feragat edilmesini gerektiriyordu. Osmanlılar düşüşe geçmiş Venedik Cumhuriyeti'nden asker sayısı ve levazım bakımından çok üstün olsa da bu avantajları önceki yüzyıllarda olduğu gibi, kesin bir zafere dönüştüremediler. Tedarik sistemlerinin düzgün işlememesi nedeniyle, savaş dönemine özgü bedelli alımlar neredeyse devlet onaylı gasplara dönüştü. Mallar için önerilen sabit fiyatlar piyasa gerçeklerinden gittikçe koptu; para sıkıntısı çeken devlet gerçek maddi gücünün çok ötesinde taleplerde bulundu. Avrupa savaşları ekonomi açısından enflasyona ve devlet açısından yıkıcı bir maliyete yol açsa bile en azından genelde üretimi teşvik etti. Buna karşılık, Osmanlıların bedelli alım uygulaması, üreticileri zoraki alımlardan kurtulmak için piyasada iş yapmaya yöneltti.[135]

Her şeye rağmen, savaşın ve doğal afetlerin getirdiği yeni baskılar Osmanlıları yeni bir idareci kuşağı altında bazı ciddi tedbirler almaya da zorladı. Birkaç yıl süren mali istikrarsızlığın ve merkezi idareyi neredeyse felce uğratan başka bir askeri isyanın ardından, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa 1656'da devletin dizginlerini eline aldı. Onun sülalesinden gelen güçlü vezirler, İbrahim'in halefi IV. Mehmed'in uzun hükümdarlık dönemi (1648-1687) boyunca ve daha sonra da bir süre başta kaldı. İmparatorluğun toparlanmasında bazı tarihçilerce haddinden fazla bir paye biçilmiş olsa da, Köprülüler dikkate değer bir dizi başarı elde ettiler. Köprülü Ahmed Paşa 1669'da Girit Savaşı'nı bir zaferle sona erdirdi ve adayı yeni bir eyalet olarak Osmanlı topraklarına kattı. Gelirler artırıldı ve merkezi bir yapıya kavuşturuldu; Osmanlı bütçeleri yaklaşık bir yüzyıldan sonra 1670'ler'de ilk kez fazla verdi. Dahası, Kısım III'te anlatılacak olan iskân girişimlerinin çoğuna bu yeni vezirler

134 Kaynak Mehmed Halife vakayinamesi, 15; aktaran Atsız, *Das Osmanische Reich.*

135 Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi.*

girişti. Çoğu kaynağa göre, Köprülüler Osmanlı yönetimine 17. yüzyıl ortalarında önemli ölçüde istikrar ve güç kazandırdı; eğer biraz daha şansı olsaydı, imparatorluğun gidişatı daha da toparlanma yönünde olabilirdi.

Ne var ki, kısa vadede Köprülü Mehmed'in iktidara gelişi imparatorluğun 1622'den sonraki en kötü kriziyle çakıştı. İbrahim'in dengesiz yönetimi ve IV. Mehmed'in küçük yaşta oluşu, saray ile taşra hiziplerinin gücünü daha da sağlamlaştırdı. Birçok çevre Girit Savaşı'nın gidişatını değiştirmek için daha güçlü bir yönetim gerektiğini kabul etmiş olsa da, diğerleri sadrazamın merkezileştirme eğilimlerine ve bazen acımasızca para müsadereleri ile yetki gasplarına sert biçimde direndi. Muhalefet 1658'de Anadolu'da Abaza Hasan Paşa'nın başlattığı isyan etrafında kenetlendi; hemşerisi Abaza Mehmed'in bir kuşak önceki başkaldırısını birçok bakımdan hatırlatan bu ayaklanma, hizip çıkarlarının yanı sıra halk arasındaki yaygın hoşnutsuzluktan beslenmekteydi.[136] Sonbahara doğru asiler Bursa ve İznik yakınlarına kadar ulaştı.

1620'lerde olduğu gibi, isyan Küçük Buzul Çağı'nın kırsal kesimde hoşnutsuzluğu körükleyen ve yıkımı artıran bir dönemine denk geldi. Dondurucu karlı bir havanın 1657-1658'den itibaren Anadolu'yu ve Balkanlar'ın bazı kesimlerini vurması, yolları kapatarak kasabalar ile köylerin yiyeceksiz ya da yakıtsız kalmasına yol açtı.[137] Edirne civarında kış öylesine sertleşti ki, anlatımlara göre köylüler ısınmak için meyve bahçelerinin ve evleri yaktı.[138] Ertesi yıl kıtlık Batı Anadolu'ya yayıldı ve sonunda aşırı soğuğun etkisiyle Abaza Hasan'ın açıkta kalan ve açlık çeken ordusu erimeye yüz tuttu. Başka bir sert kışın bastırması üzerine, dondurucu hava geri kalan asileri güneye,

136 Finkel, *Osman's Dream*, 258; ayrıca bkz. *Tarih-i Gılmanî*, 69-70. Mehmed Halife vakayinamesi (s. 93) ayaklanmanın doruğa vardığı sırada "bütün ahalinin tercihinin ve temayülünün Hasan Paşa'dan yana olduğunu" ileri sürer. Ayaklanmaya ilişkin o dönemden kalma en eksiksiz anlatım için bkz. Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), c. 1, 133-9.

137 *Târîh-i Naîmâ*, 2866.

138 Adurrahman Abdi Paşa, *Vekayi'nâme*, ed. Fahri Derin (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993), 98; *Târîh-i Naîmâ*, 2866, 2808 *Tarih-i Gılmanî*, 69.

önce Ayntab'a (Gaziantep) ve ardından Halep'e çekilmeye zorladı; orada bazıları firar edip çöle geçti ve Abaza Hasan Şubat 1659'da oyuna getirilerek yakalandı.[139]

Ertesi kış, Ege bölgesi dendrokronoloji verilerinin ortaya koyduğu üzere, son 1000 yılın belki de en aşırı kuraklığına girdi.[140] Vakanüvis Gılmanî durumu şöyle anlatır:

> ...sözü edilen yılda Tanrı'nın isteğile Edirne'de ve dolaylarında çokluk kar yağmayıp kuru soğuklar oldu. Bundan başka Nisan ayından ta Zilkade (Temmuz) nin on beşine kadar yağmur yağmadı. O derece kuraklık oldu ki, Edirne dolaylarında, Sofya'ya varıncaya kadar bütün Silistire eyaletinde, Üsküdar dolaylarında ve Anadolu'da bazı yerlerde ekinler yerden bir karış boyunda iken güneşten yandılar. Hatta, herkes tarafından söylendiğine göre, Dobruca'da bir okka suyun yedi akçeye satıldığı hakkında ilâm verilmiş, sicile kayıt düşülmüştür. Hayvanların çoğu açlıktan ve susuzluktan telef oldu.[141]

Kuraklıkta İstanbul'un yıkık dökük ahşap binaları birer kav kutusuna dönüştü. Emsali görülmemiş ve görülmeyecek bir yangın 24 Temmuz 1660'ta bütün şehri sardı. Yakın dönemdeki bir araştırma "yangında İstanbul'un üçte ikisinin yıkıldığı ve 40.000 kadar kişinin can verdiği" sonucuna varır.[142] Yangından sonra kıtlık yayıldı ve bunu şehrin o yüzyılda yaşadığı en kötü salgınlardan biri izledi.[143] İngiliz sefiri Paul Rycaut, *yeniçeri*lerin kuzey kapısı dışına taşınan cesetlerinin bir kaydını tuttuğunu belirterek şunu aktarır: "Bir hafta boyunca (öl-

139 *Vekayi'nâme*, 111-12.

140 Griggs vd. ("Regional High-Frequency Reconstruction") 1660 ilkbaharının ve yazının rahatlıkla son 900 yılın en kurak dönemi olarak nitelendirilebileceğini belirtir. (Yıllık veriler makalenin internet versiyonundaki destekleyici malzemede yer alır.)

141 *Tarih-i Gılmanî*, 100. *Silahdar Tarihi*'ne göre (s. 214-16) aynı dönemde Suriye'de de bir kıtlık vardı.

142 Marc Baer, "The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul", *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 159-81, 159.

143 Bağlantılı hastalıklar zinciri için bkz. *Tarih-i Gılmanî*, 94-100.

çülü tahminimle) rakam günde bin iki yüzü ya da bin üç yüzü buldu."[144]

Bu felaketler Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında zaten baş göstermiş olan köktenci akımları da canlandırdı. Anlaşıldığı kadarıyla Kadızâdeliler hareketi tekrar sahneye çıkma cesaretini buldu; yangının ardından Valide Sultan'ın yeni bir cami yaptırmak için Eminönü'ndeki Yahudi mahallesini yıktırması, Osmanlı Yahudileri arasındaki huzursuzluğu körükledi.[145] Dahası, 1664'te gökte garip bir kuyrukluyıldızın belirmesi, bütün mezhepler arasında devrimci kehanetleri harekete geçirdi.[146] Ertesi yıl Sabetay Sevi'nin başlattığı önemli bir binyılcı Yahudi akımı, sonunda kendisinin ve müritlerinin zorla İslam dinine döndürülmesini getirdi.

Geç Maunder Minimumu

Bu karışıklıkların durulmasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu 1682'ye kadar yüzyılın belki de en istikrarlı dönemini yaşadı. Girit'in 1669'da fethedilmesinin ardından, uzun süre görevde kalan güçlü sadrazamlara dayalı rejim Lehistan'a karşı kısa ve başarılı bir savaş yürüttü; imparatorluk 1672'de Podolya'daki Kamenets yöresini alarak fiilen en geniş sınırlarına ulaştı. Gelgelelim, on yıl sonra Habsburglarla tekrar savaşa tutuşmak, bu kırılgan Osmanlı kazanımlarını alıp götürdü. Aşırı kuraklığın ve askeri yetersizliğin bir araya gelmesi yaklaşık bir yüzyıl önce nasıl Celâlî İsyanı'nı başlattıysa, yeni bir düzensiz hava durumu ve uzun süreli savaş konjonktürü 1680'lerde ve 1690'larda ciddi krize yol açtı.

Bölüm 5'te anlatıldığı üzere, 1670'lerde Küçük Buzul Çağı'nın Geç Maunder Minimumu olarak bilinen yeni bir iklim dalgalanmaları evresine geçildi. Bu yeni dönem Akdeniz genelinde "kış kuraklığı, olağandışı sert kış ve yazın şiddetli yağış" özellikleriyle belirlenen hava anormalliklerine yol aç-

144 "Memoirs of Sir Paul Rycaut" in Knolles, *Generall Description*, c. 2, 111.
145 Baer, "Great Fire".
146 Knolles, *Generall Description*, c. 2, 162.

tı.[147] Bu arada Balkanlar'ın büyük bir bölümü ve Macaristan aşırı soğuk, yağışlı ilkbaharların, üşüten sonbaharların, sert kışların ve çok sıcak yazların görüldüğü bir dönemin sıkıntılarını çekti.[148]

Ağaç halkaları gibi çıkarsamaya dayalı verileri tarihsel kaynaklardaki tasvirlerle bir araya getirdiğimizde, Osmanlı topraklarını 1670'lerin sonlarından itibaren etkileyen doğa ve insan eseri felaketlerin anlatısını kurabiliriz. Sıcaklıkların Avrupa genelinde düştüğü 1676'da, Güney Balkanlar aşırı soğuk kışlar dizisine girdi.[149] Sonraki yıllarda kuraklık Anadolu'nun tamamına yayıldı;[150] Mısır'dan kıtlık ve veba haberleri geldi.[151] (Buna karşılık 1681 başlarında Mekke büyük çaplı başka bir sele sahne oldu.)[152] Etna Dağı 1682'de tekrar püskürerek, Akdeniz'in üzerini kuru bir sisle örttü;[153] İzmir bir çekirge istilasına uğradı;[154] Girit ve Yunanistan'da olağandışı soğuk kışların beraberinde getirdiği hayvan telefatı ile mahsul kaybını kıtlık izledi.[155]

Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 1683 başlarında Avusturya'ya saldırma yönündeki talihsiz kararı alarak, uzun süredir devam eden bir sınır çatışmasını büyük çaplı bir savaşa dönüştürdü. Ardından yaşanan olaylar, özellikle Osman-

147 Grove, "Climate in the Eastern and Central Mediterranean". Geç Maunder Minimumu'nun iklimbilimi üzerine daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Camuffo ve Enzi, "Climate of Italy"; Xoplaki, "Variability of Climate"; Luterbacher vd., "Late Maunder Minimum".

148 Rácz, "Climate of Hungary" ve Xoplaki, "Variations of Climate".

149 Xoplaki, "Variability of Climate".

150 Akkemik vd., "Preliminary Reconstruction"; Touchan vd., "Standardized Precipitation Index"; Touchan vd., "Preliminary Reconstructions". Bir Ermeni vakanüvis de 1677 yazında Erzurum'dan İsfahan'a kadar ciddi bir kuraklık yaşandığını aktarır. Bkz. "The Journal of Zak'aria of Agulis", ed. George Bournoutian (Costa Mesa, CA: Mazda, 2003), 137.

151 Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman* c. 11, 429-30.

152 *Zübde-i Vekayiât*, 117-18.

153 *Age. Ayrıca bkz.* Camuffo, "Chronology of Dry Fogs".

154 *The Chronicle of Deacon Zak'aria of K'anak'er*, ed. George Bournoutian (Costa Mesa, CA: Mazda, 2004), 227.

155 Xoplaki, "Variability of Climate"; Repapis vd., "Note on the Frequency of Occurrence of Severe Winters"; Grove, "Climate of Crete"; Grove ve Conterio, "Climate in the Eastern and Central Mediterranean".

lılarının o yaz Jan Sobieski komutasındaki Leh birliklerinin kuşatmayı yarmasıyla Viyana kapılarından tarihsel ricatı başka kaynaklarda anlatılır.[156] Tarihçiler genellikle 1680'ler ve 1690'lardaki Osmanlı yenilgilerini imparatorluğun tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul eder. Ancak Küçük Buzul Çağı'nın bundaki rolünün farkına varanlar çok azdır.

Osmanlıların 1683'te Viyana için yola çıktığı sırada, dondurucu hava ve şiddetli ilkbahar yağmurları askerlerin Balkanlar boyunca ilerleyişini aksattı.[157] Macar cephesinde o kış ve ertesi kış hava aşırı soğudu.[158] Venedik'in 1684'te Kutsal İttifak'a katılmasının ardından, Avrupa'nın ablukası ve ordunun bedelli alımları Ege kıyılarındaki şehirlerde[159] ve hatta İstanbul'da sıkıntılar yarattı.[160] Ama asıl kriz Osmanlı kuvvetlerinin Tuna'ya doğru püskürtüldüğü 1685'te başladı. O sırada sürekli soğuk ve kuraklık, Yunanistan ile Anadolu'yu ciddi bir kıtlıkla karşı karşıya getirmişti.[161] Dönemin vakanüvislerinden biri bunu şöyle aktarır:

> seferler zuhûrundan ve inkıtâ-i matardan [seferlerden ve yağmurun kesilmesinden] ekin ekilmeyüb ve ekilen dahi bitmeyüb doksan altı senesinden (1685) berü cümle memâlik-i islâmda kaht-ı 'âzîm vâki' [büyük kıtlık] olub buğdayın kilesi iki guruşa ve otuz dirhem ekmek bir akçe ol [akçeye] dahi bulunmaz...Ve hatta Anatolının ba'zı yirlerinde mazı ve ayrık kökü ve ceviz kabuğun öğütüb yimekle ekseri helâk olduğı hadd ü tevâtüre irdi [söylenir oldu].[162]

156 Örneğin bkz. John Stoye, *The Siege of Vienna*, yeni baskı (New York: Pegasus, 2000).

157 Grove ve Conterio, "Climate in the Eastern and Central Mediterranean" ve Finkel, *Osman's Dream*, 284.

158 Rácz, *Climate History of Hungary*, 30 ve 37.

159 *Chronicle of Deacon Zak'aria of K'anak'er*, 227-8.

160 Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi"

161 Kuraklığa ilişkin bulgular için özellikle *bkz.* Touchan vd., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation" ve Touchan vd., "Preliminary Reconstructions"

162 *Silahdar Tarihi*, c. 2, 243.

Aynı yıl terhis edilmiş bir *sekban* reisi Yeğen Osman Paşa, Anadolu'da bir eşkıyalık dalgasına öncülük ederek Sivas'tan Bolu'ya kadar kasabaları ve köyleri yağmaladı; sonunda Osmanlı hükümeti onu yeni bir komutanlık rüşvetiyle kandırdı ve kuvvetleriyle birlikte Macar Cephesi'ne gönderdi.[163]

Buda'nın 1686 sonbaharında düşmesinden sonra, bölge 1621'den sonraki en soğuk kışlardan birini yaşadı. Yunanistan'daki Yanya Gölü üç ay boyunca donmuş halde kaldı;[164] İstanbul'da Haliç buzlarla kaplandı.[165] Bir görgü tanığına göre, İstanbul'da damlar yoğun kar yağışı yüzünden çöktü ve yollar elli gün boyunca geçilmez halde kaldı.[166] Kuraklık 1687 kışında ve ilkbaharında doruğuna ulaştı. Ege ve Kuzey Anadolu en kötü etkilenen bölgeler olarak son 1000 yılın en kurak yıllarından biriyle karşı karşıya kaldı.[167] Başka dendroklimatoloji çıkarsamaları yağışsız havanın, Anadolu'nun bazı kesimleri dâhil bütün Doğu Akdeniz'e yayıldığını ve 1688'e kadar sürdüğünü doğrular.[168] Anlatılanlara göre, 1687 yaz sonlarına varıldığında, İstanbul son yedi ayı yağmursuz geçirmişti.[169]

Daha önce 1590'lar, 1620'ler ve 1640'larda olduğu gibi, askeri yenilgiler ile doğal afetlerin bir araya gelişi isyanı başlattı. Padişah 1686'da askerlere maaş ödemekte para sıkıntısı çe-

163 *Age.*, c. 2, 228, 269-72.

164 Xoplaki, "Variability of Climate" ve Repapis vd., "Note on the Frequency of Occurence of Severe Winters"

165 *Silahdar Tarihi*, c. 2, 262-4.

166 *Age.*

167 Griggs vd. ("Regional High-Frequently Reconstruction") bunun Kuzey Ege'de 1089'dan sonra en yağışsız geçen on ikinci yıl olduğunu belirtirken, Akkemik vd. ("Preliminary Reconstruction") 1635'ten sonra açık arayla en yağışsız yıl olduğunu aktarır. Her iki makalenin dayandığı veriler internet versiyonundaki destekleyici malzemede yer alır.

168 Touchan vd. ("Reconstructions of Spring/Summer Precipitation") bütün Doğu Akdeniz'de genel olarak kurak bir yılın yaşandığını ortaya koyarken, D'Arrigo ("350-Year ([AD 1628-1980] Reconstruction") Orta Anadolu'nun hem 1687'de hem de 1688'de normal düzeyin bir standart sapma altında kaldığını gösterir. Rácz'ın ifadeleri (*Climate History of Hungary*, 69, 71, 84) bu yazların Macaristan'da da alışılmamış ölçüde sıcak ve kurak geçtiği izlenimini verir.

169 Hammer'ın (*Histoire de l'Empire ottoman* c. 12, 213-14) aktardığı bu bilginin özgün kaynağını bulamadım.

kilince, yaygın muhalefete aldırmayarak ilave bir "savaşa katkı vergisi" çıkardı.[170] Yine de merkezi idare genel kıtlık nedeniyle askere yeterince iaşe sağlayamadı.[171] Mayıs ayında Osijek'te Habsburg kuvvetlerine karşı çabuk kazanılan bir zaferden sonra ordudaki durum ortaya çıktı. İsyancılar daha sonraları bunu şöyle anlatacaktı:

> 1096 senesinde Vezîra'zam Süleymân Paşa sefere me'mûr olup Ösek sahrâsına nüzûl olundukda [indiğinde], Sipah u [ve] Silahdâr ocaklarına 'umûm [günlük] zahîresi virilmek 'âdet-i kadîme-i Osmanî iken [kadim Osmanlı âdetlerindenken], ol mahalde ocak halkını yanına da'vet [etti] ve, bu sene zahîreye bir mikdâr muzâyaka [sıkıntı] olup 'umum [günlük] zahîresine kifâyet idecek mertebe henüz zahîremiz irişmedi. Lâkin sizlere 'umûm zahîresi yerine üçer akçe terakkî [fazla] vireyim, zahîre talebinde olma[yı] nız deyü va'd ü ikrâr, ba'dehû incâz-ı va'd itmeyüp [vaat ederek bildirmesine rağmen vaadini yerine getirmeyip] kizbi ihtiyâr eyledi [yalan yolunu tuttu]...[172]

Sonraki aylarda Osmanlı ordusu düşmanı kuzeye doğru kovalarken, sadrazam erzak ve maaş konusunda her seferinde doğru olmadığı ortaya çıkan yeni vaatler ile beyanlarda bulunmayı sürdürdü. O yaz Osmanlı kuvvetleri Mora'da ağır yenilgilere uğradı; ana ordunun 17 Ağustos'ta belirleyici önemdeki Mohaç Muharebesi'ni kaybetmesi, Osmanlı savunma hattının olağandışı ölçüde yağışlı bir yaz havasının yaşandığı Belgrad'a doğru geri çekilmesini zorunlu kıldı.[173] Sadrazam on gün sonra düşmana darbe indirecek bir fırsat görünce, başka bir vahim yanlış hesap yaptı; aralarında Yeğen Osman ve *sekban*larının da bulunduğu büyük bir birliği, düşman kuvvetlere saldırmak üzere hafif silahlarla donanmış olarak Tuna üzerindeki dar bir

170 *Zübde-i Vekayiât*, 221-3.

171 Setton (*Venice Austria and the Turks*, 281-2) öngörülen seferin çapına rağmen, "gerekli erzak tedarikinin görülmediği" (*non si vedevano provisione di vettovaglia*) yolundaki bir Venedik istihbaratını aktarır.

172 *Zübde-i Vekayiât*, 235.

173 Mevsimlik yağış endeksleri için bkz. Rácz, "Weather of Hungary".

köprüden geçirdi. Anlatılanlara göre, erzak vaadi konusunda askerleri bir kez daha kandırdı ve ilk başta açıklanandan daha uzun bir göreve gönderdi: Eğri Kalesi'ne kadar on iki günlük bir yürüyüş.[174] Derken, aynen altmış yıl önceki Hotin kuşatmasında olduğu gibi, Küçük Buzul Çağı'nın hava koşulları ordunun hoşnutsuzluğunu patlama noktasına getirerek isyana dönüştürdü. Dönemin bir vakanüvisi gelişmeleri şöyle anlatır:

> Lâkin Hikmet-i Hudâ 'âzim [Allahın hikmetiyle kuvvetli] furtınalar ile vâki' olan bârân [yağmur] o gün ve ol gicelerde [gecelerde] asla münkatı olmayup [kesilmeyip], karşu yakada olan 'askerin ise ne hayme [çadırı] ve ne hargâhı [büyük çadırı] ve ne nâzil olan bârândan [yere inen yağmurdan] kendülerin muhâfaza idecek bir eşyâları olmayup, iki gün iki gice bilâ-fâsıla bârân mümtedd olup [hiç aralıksız yağmur düşüp], herkesin atlaru ve kendüleri su içinde kalup, güzar itdikleri cisrin [geçtikleri köprünün] dahi kapusu mesdûd [kapalı] olmağla, berü yakaya dahi geçmeğe kat'â imkân olmaduğun müşâhede [gözlemleyip] ve cümlenin ahvâli bu mesâyibden [felaketlerden] perîşân olmağla Sipah ile Levendât tâ'ifesi birbirleriyle ittifâk ve cümlesi, birden cisr-i mezbûra [adı geçen köprüye] yürüyüp tekrâr karşuya geçmek üzere karâr ve 'ahd ü misâk [karar verip yemin] eyledikleri̇nde...[175]

İsyancıların sonradan anlattığı gerekçe şuydu: "ol şeb ü ruzda ise emr-i hakk ile lâ-yunkatı' vâki' olan bârân [gece gündüz hakkın emriyle durmadan yağan yağmur] cümleyi perîşân... bu üslûp üzere [bu şekilde] kalınur ise cümlemiz bi'l- külliye [tamamen] bu bî-amân [amansız] yerde kil ü âb [su] içinde helâk olmamız mukarrerdir."[176]

Emirlere uymama kararı askerler arasında bir genel isyanın taşma noktası oldu. Haberleri duyunca telaşa kapılan sadrazam heyecanla şunu bildirdi: "maksadları zahîre ise virelim,

174 *Zübde-i Vekayiât*, 236-7.
175 *Age.*, 232-3.
176 *Age.*, 237.

'ulûfe hod hâzırdır. Hemen tevzî idelim [dağıtalım]!"[177] Ancak o noktada ordu daha fazla vaat dinlemek niyetinde değildi. Teklifi geri çevrilen Süleyman kaçtı ve Yeğen Osman isyan eden ordunun başına geçti.

Olaylar İstanbul'da duyulunca IV. Mehmed orduya kışı Belgrad'da geçirme emrini verdi ve birkaç komutanı azlederek isyanı yatıştırmaya çalıştı. Ne var ki, isyancı askerler taleplerini sürekli artırdı.

Ordu güneye doğru yürüyüşünü sürdürerek, Ekim sonlarında Edirne'ye ulaştı. *Sipahi*lerle biraz tartışmadan sonra, *yeniçeri*ler orduyu İstanbul'a doğru ilerleyişi sürdürmeye ikna etti ve padişahın tahttan inmesini istedi. Arkasında destek olmadığını gören ve kendisine bir zarar gelmeyeceğine sonunda kanaat getiren IV. Mehmed, tahtı Kasım ayında kardeşi II. Süleyman'a bıraktı.[178]

Fakat art arda padişah değişiklikleri savaşın gidişatını pek etkilemedi. Osmanlı orduları II. Süleyman'ın (1687-1691), II. Ahmed'in (1691-1695) ve başka bir isyanla tahttan indirilen II. Mustafa'nın (1695-1703) kısa hükümdarlık dönemlerinde, yenilgiler yaşamaya devam etti; bu zor durumdan ancak hasımlarının ilgisini başka yöne çeken Augsburg Birliği Savaşı'nın (1688-1697) çıkmasıyla kurtuldu. Osmanlı vezirlerinin (Bölüm 11'de anlatılacak) yeni vergi ve reform düzenlemelerinin yararları askeri cepheyi kurtaramayacak kadar gecikmeli olarak ortaya çıktı. On yıl daha süren çatışmanın ardından, Osmanlılar nihayet 1699'da Karlofça'da onur kırıcı bir antlaşmaya vardı. Macaristan'ın büyük bir bölümünün Habsburglara ve Mora'nın Venedik'e bırakılmasını öngören bu barışla, imparatorluk neredeyse 300 yıldan sonra ilk önemli toprak kaybına uğramış oldu.

Bu arada, Küçük Buzul Çağı'nın sert hava koşulları savaşın son on yılı boyunca ve daha sonra da sürdü. Volkanik aktivitenin 1689'dan itibaren artması, Avrupa ve Yakındoğu genelinde

177 *Age.*, 232-3.

178 İsyana ve IV. Mehmed'in tahttan indirilişine ilişkin ayrıntılı bir anlatım için bkz. *Zübde-i Vekayiât*, 221-53.

sıcaklıkları daha da aşağıya çekti ve Akdeniz'in üzerini başka bir kuru sisle örttü.[179] Yağışlar yıldan yıla sert dalgalanmalar göstermeye başladı. O yıl Anadolu muazzam yağmurlara ve sellere boğulurken,[180] Irak 100.000'den fazla kişinin ölümüne yol açtığı sanılan kıtlıklar ile salgınlara maruz kaldı.[181] Yunanistan ve Girit'le ilgili tarihsel kayıtlar, 1690'dan itibaren tekrarlanan sürekli kuraklıkların başladığına işaret eder.[182] Benzer şekilde, 1692 ve 1693'te Anadolu'nun bazı kesimlerindeki ağaç halkaları son 350 yılın en kurak ilkbaharlarından ikisinin yaşandığını yansıtır;[183] dönemin bir vakanüvisi Irak'ta yeni kıtlık ve veba olaylarından söz eder.[184]

Başka bir El Niño yılı olan 1695'te, olağandışı düşük bir Nil taşkını Mısır'da bir felaketler zincirini başlattı. Vakanüvis el-Demurdaşî, "o yıl mübarek Nil taşkınının düşük olduğunu ve tarlalarını sulayamayan insanların köylerinden ayrılarak Kahire'nın yolunu tuttuğunu" belirterek, sonraki aylarda yaşananları şöyle aktarır:

> Kahire'ye girdiler ve fırınlardan ekmek çalmaya başladılar. Bu yüzden fırınlar ve ekmek dükkânları kapandı; zengin insanlar ekmeklerini evlerinde pişir-

179 Lamb, "Volcanic Dust in the Atmosphere" ve Camuffo, "Chronology of Dry Fogs".

180 Dendroklimatoloji verilerin olağandışı yağışlı ilkbahar açıkça ortaya çıkar: Ege'de, Kuzeybatı ve Orta Anadolu'da normal yağış miktarının iki standart sapma, Güney ve Güneybatı Anadolu'da ise bir standart sapma yukarısında. Bkz. Griggs vd., "Regional High-Frequency Reconstruction"; D'Arrigo ve Cullen, "350-Year (AD 1628-1980) Reconstruction"; Touchan vd., "Preliminary Reconstructions"; Akkemik vd., "Reconstruction (1689-1994)". Elimizde, aynı yıl Edirne'de ciddi bir sele dair bir tarihsel kayıt da vardır. Bkz. Suraiya Faroqhi, "A Natural Disaster as an Indicator of Agricultural Change", *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, ed. E. Zachariadou (Heraklion: Crete University Press, 1999).

181 Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History* (New York: Oxford University Press, 1988), 99.

182 Xoplaki, "Variability of Climate"

183 Akkemik vd., "Reconstruction (1689-1994)" ve Akkemik vd., "Preliminary Reconstruction"

184 *Zübde-i Vekayiât*, 454-5.

> meye başladı. Ama [hayatlarını sürdürmek için gerekenin] ancak dörtte birine sahip olan fakirler büyük sıkıntılar çekti, fare ve leş yemeye yöneldi. 1105 yılının *hamsin* döneminde (Nisan ve Mayıs 1695) veba salgını çıktı; dar sokaklar ve geçitler cesetlerle doldu. Her sabah cesetleri görmek mümkündü. Veba bütün eyalete ve bağlı bölgelere yayıldı.[185]

Dönemin başka bir gözlemcisine göre, kıtlık yaz sonlarında doruğa çıktı; cesetler sokaklara atılmaya başladı ve insanlar yamyamlığa başvuracak kadar alçaldı.[186]

Kuraklık ertesi kış ve 1696 başlarında kuzeye yöneldi. Ürdün'den Orta ve Batı Anadolu ile Ege içlerine kadar ağaç halkaları olağandışı kurak bir yılı yansıtır.[187] Yunanistan'da hasat kötü gidince, yağmur duası için kilise ayinleri düzenlendi.[188] Şiddetli soğuk da sürdü. 1699 kışında payitahtın bazı kesimleri buzla kaplanırken Haliç bir kez daha dondu;[189] Yunanistan yoğun karlara, başka bir kötü hasada ve hayvan telefatına sahne oldu.[190] On yıl sonra, 1708-1709'da daha da soğuk bir kış bastırdı;[191] bunu Anadolu'da şiddetli yağmurlarla geçen

185 *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt*, çev. D. Crecelius ve 'Abd al-Wahhab Bakr (Leiden: Brill, 1991), 42 ve 61.

186 Yusoff, "Ottoman Egypt in the 17th Century", 353-4. Farklı kaynaklara dayanan Raymond ("Grandes épidémies"), kıtlığın 1694'te başladığını ve salgının 1696 başlarında çıktığını belirtir.

187 Akkemik vd. ("Preliminary Reconstruction") ile D'Arrigo ve Cullen ("350-Year Reconstruction") yağış miktarının normal düzeyin iki standart sapma altında, Griggs vd. ("High-Frequency Regional Reconstruction") ve Akkemik vd. ("Reconstruction [1689-1994]") bir standart sapma altında olduğunu belirtir.

188 Xoplaki, "Variability of Climate"

189 *Zübde-i Vekayiât*, 635-6.

190 Xoplaki, "Variability of Climate".

191 Kaynaklarda o kışın İtalya, Macaristan ve genel olarak Avrupa açısından erken modern çağın en soğuk kışı olduğu belirtilir. Bkz. Camuffo ve Enzi, "Climate of Italy"; Rácz, "Climate of Hungary"; Luterbacher vd., "European Seasonal and Annual Temperature Variability". Rusya'da aynı dondurucu hava İsveç kralı XII. Karl'ın istila girişiminin sonuçsuz kalmasında rol oynadı; kaçmak zorunda kalan Karl daha sonra Osmanlılara sığındı. Bkz. Finkel, *Osman's Dream*, 333-6.

bir ilkbahar, Mısır'da kıtlık,[192] Sırbistan'da dondurucu hava, kıtlık ve salgın izledi.[193]

Böylece Karlofça teslimiyetinin yanı sıra, Geç Maunder Minimumu'na özgü kuraklıklar, seller ve kıtlıklar Küçük Buzul Çağı'yla bağlantılı felaketlerin yaşandığı başka bir yüzyılı tamamladı. Başlı başına ele alındığında, bunların hiçbiri 1595-1610'da Büyük Kuraklık ile Celâlî İsyanı'nın yol açtığı kriz gibi değildi. Ancak birlikte ele alındığında, tekrarlanan doğa ve insan eseri afetler Osmanlı topraklarında bir toparlanma ihtimalini geciktirdi. "Genel kriz"den etkilenen bölgelerin çoğu bir ya da iki kuşak süren ciddi çalkantı ile nüfus kaybına sahne olurken, Osmanlı İmparatorluğu bir yüzyıldan fazla süren önemli çapta bir dizi soğuk, kuraklık, kaçış, kıtlık ve karışıklığa maruz kaldı. Bu çevresel bağlam II. Osman'ın tahttan indirilişinden IV. Mehmed'in tahttan indirilişine kadar, dönemin başlıca siyasal olaylarını anlamak açısından can alıcı öneme sahipti. Dahası, bu aksilikler yüzyılı Küçük Buzul Çağı'nın ve ona eşlik eden krizlerin sona erdiği 18. yüzyılda, imparatorluğun kuzey komşuları karşısındaki görece zayıflığını açıklamada belki de diğer etkenlerin hepsinden daha fazla bir ağırlık taşır.

Sonuç: İklim, Kriz ve Dönüşüm

Yukarıdaki anlatının ortaya koyduğu üzere, 17. yüzyıldaki Osmanlı krizlerini anlamakta iklim kritik bir etkendi; belki *asıl* kritik etkendi. Osmanlı tarihinin en sıkıntılı döneminin bir tesadüf eseri Küçük Buzul Çağı'yla örtüşmüş olması ve dönemin en kötü siyasal çalkantıları ile şiddet dalgalarının bir tesadüf eseri en kötü doğal afetlerle çakışmış olması, en hafif deyimiyle biraz aşırı bir rastlantı olur. Dahası, çeşitli örneklerde sert

192 Anadolu'daki ağaç halkaları üzerine üç araştırma, 1709 ilkbaharı için normal düzeyin iki standart sapma yukarısında yağış miktarını saptar. Bkz. Akkemik vd., "Reconstruction (1689-1994)"; Akkemik vd., "Preliminary Reconstruction"; D'Arrigo ve Cullen, "350-Year (AD 1628-1980) Reconstruction". Mısır'daki büyük çaplı taşkın ve kıtlık için ayrıca bkz. Hammer, *Histoire d'Empire ottoman*, c.13, 198-9.

193 Xoplaki, "Variability of Climate".

iklim olaylarından doğan bir kıtlık, kaçış ve karışıklık ortamının hem payitahttaki siyasal şiddeti hem de eyaletlerdeki yaygın isyanlar ile eşkıyalığı körüklediğini özellikle gördük. Son olarak, bulgular imparatorluğun 1600'lerin başlarında uğradığı nüfus kaybı yani 17. yüzyılın sosyal ve ekonomik çalkantısında en çok öne çıkan konuların biri açısından Küçük Buzul Çağı'nın önemli bir sebep olduğuna işaret etmektedir.

Bu ekolojik etkenleri hesaba katmak, bizi Osmanlı krizinin ve dönüşümünün anlamını ciddi olarak yeniden düşünmeye yöneltir. Her şeyden önce, bu perspektif ister gerilemeci ister gözden geçirmeci türüyle olsun, Osmanlı istisnacılığının mevcut biçimlerine sıkı biçimde karşı çıkar. Bir yandan, bölgenin sorunlarını güçlü padişah geleneğinin gerilemesine ya da eski kurumların bozulmasına bağlamaya gerek yoktur; bu gelişmeler Osmanlı krizinin sebebinden çok sonucu olarak karşımıza çıkar. Öte yandan, krizi sırf siyasal ve ekonomik çıkar grupları arasındaki bir dizi çatışma ya da garip bir siyasal ve ekonomik geçişin kaçınılmaz yan ürünü olarak küçümsemek doğru olmaz.

Bunun yerine, Osmanlı tecrübesi küresel "genel kriz"in daha geniş bağlamında analiz edilmelidir. Osmanlı krizinin özgül biçimleri ve yönelişleri belki yerel koşullar açısından benzersizdi; ancak erken modern çağ dünyasının her yanındaki krizlerin temelinde yatan aynı sebeplere dayanmaktaydı: Ekolojik baskılar ve Küçük Buzul Çağı'nın iklim olayları. Bazı tarihsel mecazların aksine,[194] dünya genelindeki bu devrimler ve isyanlar *ne* Avrupa'da yükselen kapitalizmin ve modernliğin belirtileri *ne de* Asya'da durgunluğun ve çürümenin belirtileriydi; daha ziyade dünyanın her yanında pre-kapitalist, sanayi öncesi toplumların nüfus baskısı ile iklim değişimi karşısındaki *ortak* zaaflarının belirtisiydi.[195] İmparatorluğun ekolojik zaaflarından dolayı, Küçük Buzul Çağı krizi Osmanlı topraklarında diğer ülkelerin çoğuna nazaran daha maliyetli ve daha

194 Erken modern çağdaki Avrupa devrimleri ilerleme olarak yorumlanırken, Osmanlı ayaklanmalarının niçin gerileme olarak yorumlandığı sorusu açısından karş. Tezcan, *Second Ottoman Empire*.

195 Karş. Goldstone, *Revolution and Rebellion*, 459-85.

süregiden bir seyir izledi; ama hiç de benzersiz değildi. Osmanlı örneğinin istisnai yanı daha ziyade imparatorluğun izleyen 150 yıldaki toparlanmasının yavaş temposuyla ilgiliydi. Bu gelişmeyi Kısım III'te irdeleyeceğiz.

Kısım II İçin Sonuç: Osmanlı Krizinde İklim ve Nedensellik

Osmanlı toprakları 1570'lerden itibaren alışılmamış ölçüde soğuk ve değişken iklimle belirlenen bir dönemden geçti. Bu iklim dalgalanmaları 16. yüzyılın son on yılında Doğu Akdeniz'e son 600 yılın en uzun süreli kuraklığını getirdi. Orta Anadolu'da ve özellikle Karaman eyaletinde hüküm süren ekolojik baskı koşulları nedeniyle soğuk ve kuraklık ağır kıtlık ile yaygın hayvan telefatı yarattı. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Macaristan'da büyük çaplı bir askeri sefere girişmesi hayati kaynakları tüketti, vergilerin ve bedelli alımların düzeyini yükseltti. İklim değişimi, savaş ve kötü zamana denk gelen bir salgın hastalığın bir araya gelmesi Osmanlı tedarik sistemlerini çökertti; bunun üzerine padişahın makul olmayan talepleriyle sıkışan köylülerin çaresizliği hoşnutsuzluğa ve şiddete dönüştü. Hoşnutsuzluğu işleyerek etrafında bir ordu toplayabilen bir liderin ortaya çıktığı durumlarda isyanlar patlak verdi; devlet sınırları boyunca süren savaşlardan asker çekmedikçe bunların önüne geçmekte güçlüze düştü. Yaklaşık yirmi yıllık savaşın yanı sıra, kuraklıklar ile yoğun karların sırayla birbirini izlediği bir dizi dondurucu kış sonuçta yaygın kıtlığı, kaçışı ve can kaybını körükledi.

Sonraki yüzyılda imparatorluk bir dizi padişahın tahttan indirilmesine ve orduların yenilgiye uğramasına sahne oldu. Bu siyasal karışıklıkların temelinde ciddi doğa ve insan eseri felaketler yatmaktaydı: Aşırı soğuk ya da kuraklık ve kıtlık 17. yüzyıla damgasını vuran büyük çaplı krizlerden çoğunun habercisi oldu. İstanbul'daki her ayaklanmanın ardından, eyaletlerdeki korkunç koşullar kırsal eşkıyalık ya da isyan dalgalarını ağırlaştırdı. Özellikle 1680'ler ve 1690'larda ülkenin birçok bakımdan 1590'ların koşullarına dönmesi, kısa süreli

bir toparlanma dönemine son verdi. Küçük Buzul Çağı'nın aşırı hava olaylarının ve süregiden bir savaşın tekrar bir araya gelmesi ciddi kıtlığı, kaçışı ve karışıklığı besleyerek, Osmanlıların Habsburglara toprak kaptırmasında ve böylece imparatorluğun büyük bir Avrupa devleti konumunda yavaş yavaş gerilemesinde önemli bir rol oynadı.

Bu iklim dalgalanmalarının çapından ve etkisinden habersiz olmaları nedeniyle, tarihçiler imparatorluğun yazgısındaki ani dönüşü açıklamak için Osmanlı sosyal ve siyasal dönüşümlerine odaklanmışlardır. Önceki bölümlerde ele alındığı üzere, bu açıklamalardan bazılarının diğerlerinden daha sağlam dayanakları vardır ve birçoğu dönemin olaylarını anlamaya yararlı olabilir. Ne var ki, belirtilen yapısal etkenlerin hiçbiri (ister tek başına ister birlikte olsun) krizin aslında ne zaman ya da nasıl ortaya çıktığını açıklayamaz. Felaketin ölçeğinin, aniliğinin ve zamanlamasının sebeplerini ortaya koyamaz.

Celâlî İsyanı'nın tetikleyici etkeninin Küçük Buzul Çağı olduğu görüşünü ortaya attığında William Griswold'un aklından geçen sorun buydu. Ona göre, iklim açıklamaları genelde basite indirgeyici ve tek nedene bağlı sayılıp bir tarafa atılır. Tarihçiler büyük çaplı olayları açıklamak için bunun yerine sosyal ve ekonomik etkenlerin bileşimlerini aramaya yönelir; çünkü böyle bileşenler daha ayrıntılı ve çok yönlü gibi görünür. Oysa Griswold şu sonuca varır: "Tek nedene bağlı açıklamaları sığ ve yanlış sayarak ortaya atılan birden çok nedene bağlı açıklamalar bazen yine sorunu çözmez ve insanda aynı ölçüde yanlışlık duygusu uyandırır. Örneğin önceki yüzyıllarda içinde bulundukları ekonomik ve sosyal koşulları kabullenmişken, bir anda binlerce köylünün yılları ve hatta on yılları bulan bir dönem için kanlı sosyal devrime yönelişi nasıl açıklanabilir?"[196]

Kaldı ki, bu kitabın ortaya koyduğu üzere, iklim temelli açıklamaların mutlaka basit ve tek nedene bağlı olması gerekmez. Yeni tarih ve iklimbilim bulgularını bir araya getirerek olaylar arasında daha sağlam ve daha karmaşık bağlantılar kurabiliriz. Kısım I'de öncelikle Osmanlı topraklarını böyle bir felakete açık hale getiren ekolojik baskıları ve imparatorluğun

196 Griswold, "Climatic Change".

tedarik sistemlerindeki yetersizlikleri irdeledik. Bölüm 6 ve Bölüm 7'de, ilk Celâlî İsyanı'nın tetiklenmesinde tesadüfün ve insan hatasının rolünü gördük. Dolayısıyla iklimin krize yol açan tek fail değil önemli bir tarihsel konjonktürün parçası olduğunu saptadık.

Bu çevresel yaklaşım Osmanlı krizi ile dönüşümü için en tutarlı ve açıklama gücü en yüksek paradigmayı sunar. "Gerileme" ya da "âdemi merkezileşme" gibi muğlak kavramlara başvurmaksızın, imparatorluğun 16. yüzyıldaki hızlı büyümesinin 1590'larda niçin ve nasıl sona erdiği ve sonraki yüzyılda niçin muazzam aksiliklere maruz kaldığı üzerinde durur. Çok değişik kaynaklardan ve 17. yüzyıl dünyasıyla ilgili karşılaştırmalardan alınan bolca bulguya dayanır. Dahası, Osmanlı krizini genel bir krizin parçası olarak doğru bağlama oturtur: Ekolojik baskıların ve iklim dalgalanmaların belirlediği bir küresel konjonktür.

Son olarak, krize çevresel bir yaklaşım Osmanlı tarihini *longue durée* [uzun erim] içinde yeniden yorumlamamızı sağlayabilir. Bu kitabın sonraki kısmında göreceğimiz üzere, Küçük Buzul Çağı Yakındoğu'nun insan ekolojisinde bir değişimin dönüm noktası oldu; çünkü kriz ve akabindeki gelişmeler, arazi kullanımı ile iskân kalıpları üzerinde 18. yüzyıla ve daha ötesine kadar sürecek köklü bir etki bıraktı.

KISIM III

EKOLOJİK DÖNÜŞÜM

Kısım III'e Giriş: Yavaş Toparlanma

18. yüzyıl başlarından günümüze ulaşan anlatımlara bakılacak olursa, Osmanlı topraklarında nüfusun ve tarımın düzeyi Celâlî İsyanı sonrasında çok az ilerleme gösterdi. Venedik sefiri 1706'da ülkesine dönüşünde hâlâ şunu bildirmekteydi: "Asya kıt gelirli halkıyla takatten düşmüş, haydutlarla dolu, asiler üreten, gezgin aşiretleri ve çadırlarda yaşayan insanlarıyla dağınık görünen, hükümdarın gözetiminden çok uzak memurlarca yönetilen bir ülke."[1] Sonraki yıllarda Osmanlı ülkesi Aydınlanma literatüründe ihmalin ve terk edilmişliğin bir mecazı haline geldi.[2]

Daha da çarpıcı olan nokta, bölge demografisinin bir yüzyıl daha, Küçük Buzul Çağı'nın en kötü evresinin ve "genel kriz"in geçmesinden epey sonra bile çok az toparlanmış olmasıdır. Britanya'dan Çin'e kadar nüfusun ikiye ve bazı durumlarda dörde katlandığı 18. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında,

1 Pedani-Fabris, *Relazioni*, 777.

2 Thomson, "Perceptions des populations du Moyen-Orient"

Osmanlı nüfusu garip biçimde düz bir seyir izledi. Elimizde akla yakın ölçüde doğru tahminlerin bulunduğu 1830'larda, imparatorluğun nüfusu ancak 25 ila 32 milyona ulaşmıştı; yani Yunanistan'ın bir kesimi ile Macaristan'ın elden çıkması hesaba katıldığında bile 1590 dolaylarında belki 35 milyonu bulan doruk düzeyin hâlâ epeyce altındaydı.[3] İmparatorluğun 1640'tan önce nüfusunun dörtte birini ve hatta üçte birini kaybettiği ve Köprülüler dönemindeki kazanımın Geç Maunder Minimumu'nun felaketleriyle yok olup gittiği varsayıldığında, 18. yüzyılın ve 19. yüzyıl başlarının sadece sınırlı bir demografik toparlanmayı getirdiği anlaşılır.

Dolayısıyla Kısım III'te Osmanlı kayıplarının niçin bu kadar aşırı ve kalıcı olduğunu bir tarihsel ekoloji perspektifinden açıklamaya çalışacağız. Kitabın Giriş bölümünde anlatıldığı üzere, Yakındoğu uzun süreli bir çevre krizi ve süregiden toparlanma kalıbına sahne olmuştu. İklim değişkenlikleri defalarca tarımı yıkıma uğratmış ve çoban göçerlerin baskınlarına fırsat vererek, bozkır ile ekili alan arasındaki dengeyi bozmuştu. Kalabalık şehirlere göç lokal ve salgın hastalıkları azdırarak demografik toparlanmayı zayıflatırken, kırsal kesimdeki karışıklık ile nüfus azalması tarımın canlanmasını kösteklemişti.

Sonraki bölümlerde bu etkenlerin 17. ve 18. yüzyıllarda nasıl yeniden devreye girdiğini analiz edeceğiz. Bölüm 9'da nüfus hareketleri ile iklim felaketlerinin çiftliklere ve köylere yönelik yaygın bir göçer istilasını başlatarak, yarı kurak arazilerde ciddi ve kalıcı nüfus azalmasına nasıl yol açtığını göreceğiz. İmparatorluğun merkez bölgesinde arazi kullanımının temel ekolojisindeki bu değişim, sonraki yüzyıllarda toparlanma önünde en ciddi engeli oluşturarak, 16. yüzyıl sonlarının bazı Osmanlı çiftliklerini modern traktörlerin sahneye çıkmasına kadar sürülmemiş halde bıraktı. Bölüm 10'da 17. yüzyıla damgasını vuran yaygın güvensizliğin bir insan selini kırsal kesimden zaten tehlikeli ve kalabalık şehir alanlarına yönelterek, sürekli bir demografik erimeyi getirişini inceleyeceğiz.

3 McGowan, "Age of Ayans", 646. 19. yüzyıl Osmanlı sayımlarının kapsamlı bir incelemesi için bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).

Son olarak, Bölüm 11'de Osmanlı arazi sahipliği ile ticaretinde daha geniş kapsamlı değişimleri ele alarak, bölge tarımının Avrupa merkezli ve genişleyen bir dünya ekonomisi için, geçime ve imparatorluk iaşesine dönük üretimden ticari ürün üretimine yavaş yavaş geçişini irdeleyeceğiz.

9

AŞİRETLER VE KÖYLER

Celâlî İsyanı'nı izleyen yıllar Anadolu, Suriye ve Kuzey Irak'ın geniş kesimlerine yönelik büyük bir göçer istilasına sahne oldu. Bir zamanlar doğu eyaletlerinin dağlık ya da bozkır alanlarına sıkışmış olan aşiretler, Türkiye'nin neredeyse batı ucuna aktı. Yöneliş ani, şaşırtıcı ve (200 yılı aşkın bir süre) önüne geçilemez bir hal aldı. Önceki bölümlerde ele alındığı üzere, devlet politikası ve demografik yayılma 16. yüzyıl başlarından beri göçer hayvancılığının sınırlarını tedricen gerileterek, yerleşik köyler için zemin hazırlamıştı. Aşiretlerin inatçı direnişi, çiftçiliğin eski otlaklara sızmasını durduramamıştı. Ancak Küçük Buzul Çağı krizi göçerlere bunu püskürtmek için bir fırsat sundu. Bu çoban hamlesi bir yüzyıllık iskân kazanımlarını birkaç yıl içinde neredeyse yok etti. Geçmişteki felaketlerde olduğu gibi, insana bağlı ve çevresel etkenler bunda önemli rol oynadı.

Söz konusu istila kurak ve yarı kurak arazilerde, daha önce Giriş bölümünde anlatılan "bozkır ve ekili alan" gelgitinin son örneğini gözler önüne serer. Yakındoğu'nun önceki ilkçağ ve ortaçağ devletlerinin birçoğu gibi, Osmanlılar da krizin ardından meskûn toprakların geniş bir kısmının göçer hayvancılığı-

na dönüşüyle karşı karşıya kaldı. Geniş çaplı ve incelikli iskân tasarılarına rağmen, imparatorluk klasik çağa damgasını vurmuş nüfus büyümesi ile iskân genişlemesi momentumunu tekrar yakalayamadı. Arazi kullanımındaki bu değişim, imparatorluğun sonraki 200 yılda yaşadığı demografik ve ekonomik daralmayı diğer etkenlerin hepsinden daha fazla belirledi ve Avrupa ile Asya'nın diğer büyük imparatorluklarına nazaran Osmanlı Devleti'nin sönükleşmesinde büyük rol oynadı.

Osmanlılar ve Göçerler

İmparatorluğun kuruluşunda ve gelişiminde göçerlerin yeri, Osmanlı tarihyazımında hâlâ tartışmalı bir konudur. Bizzat Osmanlıların, muhtemelen bozkırlardaki sert bir soğuk dönemin etkisiyle 11. yüzyılda Orta Asya'dan İran içlerine akın eden göçer Selçuklu Türklerinin uzaktan halefleri oldukları genel kabul görür.[4] Selçukluların 1071 Malazgirt Muharebesi'nde Bizans İmparatorluğu'nu yenmesinden sonra, bu Türkî savaşçılar Anadolu içlerine girerek Rum Selçuklu devletini kurdu. Veraset anlaşmazlıkları ve vârisler arasındaki paylaşımlar yüzünden Selçuklu topraklarının parçalandığı süreçte, Küçük Asya'nın her yanında beylikler ortaya çıktı ve Osmanlılar da 13. yüzyılın sonuna doğru onların arasına katıldı. Ancak bu ilk Osmanlıların aslında ne ölçüde "Türk" ya da "aşiret" göçerleri olduğu biraz tartışmalıdır.

Günümüzdeki tartışmanın kökleri, "gazi tezi" olarak anılacak olan konuda karşıt teoriler geliştiren Paul Wittek ve M. Fuad Köprülü'nün 20. yüzyıl başlarındaki yazılarına kadar götürülebilir. Wittek'in ifade biçimine göre, Osmanlılar bir Türkî boydan ziyade İslam "*gazileri*" sayılırdı; Osmanlı Devleti göçer akıncıların değil yeni fatihler etrafında toplanan eski Bizans unsurlarının eseriydi.[5] Yeni gelişen bir Türk milliyetçi perspektifiyle konuya yaklaşan Köprülü, buna Osmanlıların diğer

4 Bkz. Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels.*

5 Bu tezin klasik ifade biçimi için bkz. Paul Wittek, "Le rôle des tribus turques dans l'Empire ottoman", *Mélanges Georges Smets* (Brüksel: Éditions de la Revue encyclopédique, 1952).

Türkî boylardan farklı olmadığı sadece daha başarılı olduğu savıyla karşılık verdi. Dolayısıyla kurdukları imparatorluk Türkî halkların yerel dehasını yansıtmaktaydı ve dayandıkları ahali etnik bakımdan Türk'tü.[6]

Son yıllarda Rudi Lindner,[7] Cemal Kafadar[8] ve Heath Lowry'nin[9] çalışmaları bu tartışmayı daha çapraşık hale getirmiştir. Bu kitaptaki konuyla pek ilgili olmayan ayrıntılara girmeksizin belirtmek gerekirse, mevcut tarihyazımı Osmanlıların kökeni konusunda hem geleneksel "gazi tezi"ni hem de daha milliyetçi yaklaşımları biraz değiştirme yönündedir. Asıl ağırlık imparatorluğun bu kuruluş yıllarında din ve kimliğin akışkanlığı ile "aşiret" ya da "*gazi*" terimlerinin esasını neyin oluşturduğuna dair çapraşık soruya kaymış durumdadır. Her ne kadar bulgular çok az ve tartışmalı olsa da, kuruluş aşamasında Osmanlı Devleti'nin ne sıradan bir aşiret topluluğu ne de sırf Bizans İmparatorluğu'nun farklı yöneticiler altındaki bir devamı olduğu, daha ziyade değişik unsurların kaynaştırılmasıyla sahiden yeni bir siyasal yapı olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Onlara başka ne özellik yakıştırılırsa yakıştırılsın, Osmanlıların popüler tasavvurdaki gibi bir göçer sürüsü olmadığı kesindir. Yeni yönetici hanedanın ve yakın çevresinin daha baştan itibaren devlet inşasına, tarıma ve düzenli vergiye kararlılıkla sarıldığı açıktır.[10] Benzer şekilde, ulusal efsane ne derse desin, şimdiki Türkiye halkı fiziksel bakımdan ortaçağdaki Türkî aşiretlerin soyundan gelmemektedir. Anadolu üze-

---

6 M. Fuad Köprülü, *The Origins of the Ottoman Empire*, çev. Gary Leiser (Binghamton: SUNY Press, 1992).

7 Rudi Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington: Indiana University Press, 1983) ve "What Was a Nomadic Tribe?", *Comparative Studies in Society and History* 24 (1982): 689-711.

8 Kafadar, *Between Two Worlds*.

9 Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Binghamton: SUNY Press, 2003).

10 Lindner'e göre, Osmanlılar göçer hayvancılığından yerleşik tarıma kesin geçişi muhtemelen 1330'lar gibi erken bir tarihte yaptı. Yeni palazlanan hanedan o sırada insan gücü ihtiyacıyla karşı karşıya kaldı ve ilk başkentleri Bursa'nın yer aldığı Bitinya'nın verimli tarım arazilerinin çekiciliğine kapıldı. Bkz. *Nomads and Ottomans*, 29-32.

rine genetik araştırmalar nüfus bileşiminin binlerce yıl oldukça kararlı kaldığını ve İç Asya mirasından çok az iz taşıdığını gösterir.[11] İstilacıların konuştuğu Türkçe ve hayvancılığa dayalı yaşam tarzı, biyolojik nüfustan çok daha hızlı yayıldı. Göçer çobanların yerleşik çiftçiler karşısındaki düşük demografik yoğunluğundan dolayı göçerler Bizans İmparatorluğu'nun zayıfladığı yıllarda güçlerinin ve etkilerinin doruğa çıkmasına karşın, muhtemelen küçük bir azınlık olarak kaldılar.

İmparatorluğun ilk yüzyıllarında göçerlere böyle bir ağırlık kazandıran şey sayısal güçleri değil ilk Osmanlı yayılmasında oynadıkları roldü. Göçer kuvvetleri erken dönem Osmanlı ordusunun, özellikle de gezgin sınır akıncılarının can alıcı bir unsurunu oluşturmaktaydı. Dahası, göçer aşiretler imparatorluk iaşesi için temel önem taşıyan atlar, develer ve hayvan ürünleri sağlamayı sürdürdüler. Son olarak, Osmanlı tarihine 14. ve 15. yüzyıllarda katılan hayali bir boy geçmişinin, yeniyetme Osmanlı hanedanına Selçuklu meşruiyetini ve hatta Moğol mirasını bahşetme yönü taşıdığını belirtmek gerekir.

Ne var ki, imparatorluğun kuruluşunda göçerlerin oynadığı rol, iktidar ya da toprak bakımından herhangi bir kalıcı kazanım getirmedi. İmparatorluk kayıtlarının göçer aşiretlerle gündelik ilişkilere yer vermeye başladığı 16. yüzyıl ortalarında, imparatorluk düzeninde göçerlerin ağırlığı azalmaya yüz tuttu. Öncelikle ve en önemlisi, göçerlerin geleneksel askeri rolü gerilemeye başlamıştı. Ordu daha profesyonel hale gelmiş, ilk 200 yılda Osmanlı yayılmasına öncülük eden başıbozuk göçer akıncıların yerini *sipahi* süvariler ve *yeniçeri* piyadeler almıştı. Bu arada, önceki bölümlerde ele alındığı üzere, yerleşik tarımın göçer hayvancılığın aleyhine genişlemesi, aşiretlerin topraklarını ve gücünü azaltan bir etkendi. Osmanlı toplumunda göçerlerin her zaman belirsiz olan yeri, imparatorluğun yerleşik tarımı benimsetmekteki başarısıyla gittikçe kararsızlaşmıştı.

11 Luigi Cavalli-Sforza, *Genes, Peoples, and Languages* (Berkeley: University of California Press, 2000), 152 ve çeşitli yerlerde.

İskân ve Çatışma

Frederik Barth'ın klasik araştırmasında ifade edildiği gibi,[12] yarı kurak arazilerde göçerlerin ekolojisi genelde temel bir kalıp izledi: Yerleşik yaşama özgü hastalıklardan nispeten uzak olmanın etkisiyle, nüfus tedricen yükselme eğilimindeydi. Buna karşılık, hayvancılığa dayalı yaşam tarzının gezginliği yoğunlaşmaya yeğ tutması nedeniyle, toprağın insan barındırma kapasitesinde bir değişiklik olmadı. Her kuşakta bazı göçerler, genellikle gençler tarımsal yaşama katılmak zorunda kaldı. Bu yerleşme sürecini mümkün kılan iki yol vardı. İşi iyi giden göçer açısından, sürüsünün sağladığı zenginlik bir rantiye toprak sahibi olmasını sağlayabilirdi. İşi iyi gitmeyen göçer açısından, yoksulluğun onu tarımın kenarında topraksız bir ırgat ya da göçmen olarak yaşamaya zorlaması yüksek bir olasılıktı.

Osmanlı politikasının net etkisi, vergiler ile serbest dolaşmaya kısıtlamalar yoluyla göçerleri ikinci yola, yani tarımın kenarına itilme sürecine zorlamaktı. Geleneksel olarak devlet göçerleri üç farklı vergiye tabi tutardı: Sürü büyüklüğüne, hayvan ürünlerine ve insan gücüne bağlı vergiler. Zengin göçerler daha yoksul göçerlere nazaran daha fazla vergi ödese bile tek başına kelle vergisinin ağırlığı, genel düzeni azalan oranlı hale getiren bir etkendi. Rudi Lindner'in hesaplamasına göre, başarılı bir sürünün iyi bir yılda getirdiği kâr, bu "sermaye" maliyeti üzerinden %30'u bulabilirdi. 300 başlık sürüsü olan bir kişi için Osmanlı vergileri, sermayenin ancak %6'sına, yani kârın yaklaşık %20'sine ulaşırdı. Sadece 30 başlık sürüye sahip bir hane içinse, aynı vergiler neredeyse yıllık fazlayı alıp götürerek, kuraklık ya da hastalık yıllarında sürüyü korumayı büsbütün imkânsız hale getirirdi.[13] Dolayısıyla Osmanlı vergi sisteminin getirdiği sonuç, daha küçük sürü sahiplerini yaşam tarzlarından vazgeçip köylülüğe katılmaya yöneltmekti.

---

12 *Nomads of South Persia.*

13 Lindner, *Nomads and Ottomans*, bölüm 2, özellikle 59-61. Aşiretlerin vergi yükümlerini yerine getirmede karşılaştıkları güçlükler için ayrıca bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1963), bölüm 1.

Dahası, imparatorluğun politikası bizzat mevzuatla getirdiği düzenlemelerle göçer ekolojisinin esnekliğini ve dayanıklılığını azalttı. Bölüm 1'de anlatıldığı üzere, merkezi iktidarın güçlenmesiyle birlikte, resmi makamlar hayvan otlatma ve göç için belirli yollar saptadı. İmparatorluk 16. yüzyıla doğru, göçer hanelerine ilave nakdi vergilerin yanı sıra, belirlenmiş kışlalar ile yaylaların dışına çıkışlar için para cezaları getirdi. Bu kısıtlamalar gelenek ve geleneksel haklar dili çerçevesinde ifade edilmekle birlikte, göçerlerin izlediği mutat yollar ne olursa olsun, hareket serbestliğinin göçer arazi kullanımının kritik bir unsuru olduğunu göz ardı etmekteydi. Özellikle kuraklık zamanlarında veya diğer olumsuz hava koşullarında, göçer çobanlar sürülerini yaşatmak için dolaşmak zorundaydı. Azalan oranlı vergi düzeninde olduğu gibi, imparatorluğun düzenlemeleri en büyük zorluğu zaten geçinmenin sınırındaki göçer topluluklarına çıkararak, onları geleneklerinden vazgeçip çiftçiliğe yönelmeye teşvik etti.

Kalıcı iskânın eskiden boş ya da seyrek nüfuslu arazilere uzanmasıyla birlikte, böyle kısıtlamalar kaçınılmaz hale geldi. Bölüm 1 ve Bölüm 2'de ele alındığı üzere, ilk Osmanlı topraklarındaki halk Bizans yönetiminin çöküşüyle ve yıkımları 15. yüzyıl başlarına kadar süren Büyük Veba Salgını'yla ağır darbe almıştı. Bu koşullarda bozkır ile ekili alan arasındaki çekişme azalmıştı. Göçerler yerleşik topluluklara zaman zaman baskınlar düzenlemiş olsa da, nüfusa göre arazi bolluğu muhtemelen topraklar ya da kaynaklar üzerinde esaslı bir kavga olmaksızın iki kesimin bir arada yaşamasına yetecek alan bırakmaktaydı. Demografik büyümenin başladığı 15. yüzyıl sonlarında ve 16. yüzyıl başlarında çekişme tekrar canlandı. Yerleşik tarımın hayvancılık yapılan arazileri istila etmesiyle, köylerin nüfusu göçer aşiretlerinkinden çok daha hızlı arttı.[14] Göçer çobanlar 16. yüzyıl boyunca hareket serbestliklerini

14 Barkan'ın hesaplamalarına göre, 1520'lerden 1570'lere kadar Anadolu'nun yerleşik nüfusu en az %60 büyürken, göçer nüfusunun büyümesi ancak %38'i buldu. Dolayısıyla 1580 itibariyle, göçerler yarımadadaki toplam nüfusun yaklaşık %16'sına inmişti ve bütün imparatorluk nüfusu içindeki oranı muhtemelen daha düşüktü. Bkz. "Essai sur les données statistiques"

gittikçe kısıtlayan düzenlemeleri kabullenmek ya da yerleşik hayata geçmek ve geleneksel otlaklarına el koymuş köylere katılmak zorunda kaldılar.

Tarımın yayılmasıyla sıkışan bazı aşiretlerin karşılık vermeye yönelmesi, 16. yüzyıl sonlarında köylülerle çatışmaların kıvılcımını tutuşturdu. Örneğin Bağdat eyaletinden 1550'lerden 1580'lere kadar çeşitli vesilelerle göçer istilaları bildirildi.[15] Balkanlar'da Tatarlar yerleşik Macar topraklarına dadandı.[16] Suriye'de Bedeviler meskûn bölgenin doğu kesiminde saldırılara girişti.[17] Karadeniz bölgesinin nispeten verimli topraklarında bile göçerler 1580'lerin zorlu yıllarında tarlaları istila etti.[18] Sonraki başlık altında göreceğimiz üzere, en inatçı çatışmaların merkezi Orta ve Doğu Anadolu'ydu.

Açıkçası, bu aşiret baskınlarının bazıları basbayağı fırsatçı eşkıyalıktı. Özellikle Bedeviler hırsızlık ve şiddet ithamlarına sıkça maruz kaldı.[19] Bununla birlikte, gelen haberlerin çoğu, çatışmanın özünde arazi ve otlatma hakları konusundaki anlaşmazlıkların yattığını göstermekteydi. Köylüler göçerleri ekili alanları istila etmekle, aşiretlerse köylüleri geleneksel otlakları sürmekle suçlamaktaydı. Ekolojik stresin başka bir göstergesi, çatışmaların özellikle kuraklık ya da kıtlık dönemlerinde ciddileşmesiydi. Örneğin 1571 ilkbaharında Halep *defterdarı*, sefere çağırılan askerlerin eyaleti korumak açısından yerlerinde kalması gerektiği tavsiyesinde bulundu: "Bu mübarek yılda yağmur yağmadığından, Araplar (yani Bedeviler) ve Türkmenler hasat vaktinde buraya gelmeye hazırlanıyorlar ve talana girişme ihtimalleri var."[20] Suriye'nin kuzeydoğu kesimindeki Rakka'nın beylerbeyi 1588'de padişaha, "Halep ve Şam civarında kıtlık varken, Arap şakilerin Rakka'ya gireceği kesindir," uyarısında bulunarak beklenen istilayı savuştur-

15 Örneğin MD 3/235 ve MD 48/668.

16 Örneğin MD 6/452 ve MD 6/463.

17 Örneğin MD 64/277, MD30/721 Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, 2. baskı (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), belge 77.

18 Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, 18.

19 Örneğin MD 6/544 ve MD 48/973.

20 MD 12/499.

mak için ilave askerler istedi.[21] Son bir örnek olarak, 1591'deki başka bir kuraklık ve kıtlık Trablusşam (Libya) civarında telaş uyandırdı; resmi makamlar aşiretlerle ilgili olarak "Celâlî hareket itmek ihtimali olmağın," diye uyarıda bulundu; terimin 1600'lerden önce kullanıldığı nadir örneklerden biriydi bu.[22]

Bölüm 1'de anlatıldığı üzere, merkezi idarenin her iki kesimce sunulan kaynaklardan dolayı hem yerleşik tarımda hem de hayvancılığa dayalı göçerlikte çıkarları vardı. Padişah emirleri aşiretlerin geleneksel hakları ile iskân genişlemesinin ayrıcalıkları arasında nazik bir denge kurmaya çalıştı. Sözgelimi, 1571 ilkbaharında padişah Erzurum'a yakın Hınıs'ta *reaya*nın ve aşiretlerin karşıt savlarına ilişkin bir emir çıkardı.[23] Yerel *kadı* tezkeresinde göçerlerin sürülerini ekili tahılla besleyerek ve genellikle sakinlere dehşet saçarak "isyan halinde" olduğunu bildirmişti.

Fakat aynı belgede söz konusu aşiret topluluklarının da padişaha başvurup şunu ileri sürdüğünü görmekteyiz: "Bizler otlak için buraya çok eskiden beri geliyoruz ve dolaştığımız yerler daha önce boş arazilerdi. Şimdi burada köyler kurulmuş." Nitekim önceki kanunnamelere göre, aşiretler muhtemelen haklıydı.[24] Padişah bir ara yol bulmaya çalışarak her iki tarafın iddialarının soruşturulmasını emretti.

Gelgelelim, anlaşıldığı kadarıyla 1570'lere doğru genellikle üstünlük sağlayan yerleşik çiftçiler, padişah fermanlarına rağmen göçer aşiretleri bir tarafa itti. Sözgelimi, padişah 1564'te Diyarbakır'daki *tımar* sahiplerini kaçak olarak girdikleri aşiret topraklarından fiilen çıkarmıştı.[25] Sadece on yıl sonra, tarımın yeniden yayılmasıyla bölgedeki göçerlerin geleneksel yaylalarından zorla sürüldükleri yolunda şikâyetlere rastlamaktayız.[26] Aşağı yukarı aynı sıralardaki *mühimme*

21 MD 64/99.

22 MD 69/311-12.

23 MD 10/57.

24 Kanunnameler daha önce Hınıs'ı yaylacılık için meşru bir güzergâh olarak belirlemişti. Bkz. Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, 15.

25 MD 6/645-46.

26 MD 24/601.

*defterleri*nde, muhtemelen otlaklarını kaybetmelerinden dolayı Diyarbakır aşiretlerinin yakındaki Bitlis'te[27] ve çok daha ötedeki Bağdat'ta[28] yerleşik arazilere tecavüz ettikleri belirtilir. Dahası, bu yıllarda Sivas'ta[29] ve Zülkadriyye'de[30] benzer çatışmaların çıkması, yarı kurak bozkırlar boyunca göçerlerin geleneksel hayvan otlatma alanlarından çıkarıldıklarına ve yeni otlaklar aramak zorunda kaldıklarına işaret eder.

Açıkçası, bu bulgular göçerleri ele alırken, "bozkır ile ekili alan" arasındaki tarihsel çatışmayı önemsiz göstermeye ve barış içinde bir arada yaşamayı vurgulamaya çalışan yakın dönemin tarihyazımına büyük ölçüde ters düşer.[31] Bir yandan, geçmişte uzmanların göçerler ile yerleşik halklar arasında sıfır toplamlı bir çatışma paradigmasını haddinden fazla işlediği doğrudur; İbni Haldun'un ortaçağ yazılarına, belki de daha öncesine inen bir tarihsel mecazdır bu. Uzmanlar tek taraflı resmi tarihlere ve onların azgın aşiretlere ilişkin öfkeli tasvirlerine eleştirel bakmakta haklıdır. Öte yandan, söz konusu dönemde bu kesimleri birbirine düşüren güçlü ekolojik baskıları göz ardı edemeyiz. Kısım I'de anlatıldığı üzere, 16. yüzyılın Osmanlı tarım teknikleri hızlı nüfus artışının ve imparatorluk iaşesinin dayattığı talepleri karşılamakta yetersiz kalmıştı. Geleneksel usuller göçer çobanlarının ve çiftçilerin aynı topraklarda bir ölçüde bir arada yaşamalarını teşvik etmiş olabilir; ama sonuçta arazi sınırlı bir kaynaktı ve zor zamanlarda bir ihtilaf konusuydu. Dahası, yarı kurak bozkır göçerlerin ve yerleşik toplulukların ayrı ekolojik alanları elde tuttuğu çöl gibi değildi. Bu araziler her zaman olmasa bile çoğu kez karşılıklı dışlayıcı bir ödünleşmeyle çiftçilik ya da hayvancılık ara-

27 MD 16/320.

28 MD 48/668.

29 MD 46/476.

30 Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, belge 55.

31 Tarihyazımına ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Brian Spooner, "Desert and Sown: A New Look at an Old Relationship", *Studies in 18th Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977); Rhoads Murphey, "Reflections on Ottoman Tribal Policy as Recorded in the Eighteenth Century Law Court Records of Aleppo", *IX. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: TTK, 1981); Kasaba, *Moveable Empire*, bölüm 1.

sında el değiştirebilirdi. Son olarak, daha önce gördüğümüz üzere, 16. yüzyılda devlet aslında köylüler ile aşiretlerin hak iddialarını dengeleme yönünde tarafsız bir politika izlemeye çalıştı; bu da yıkıcı göçer istilalarına dair resmi anlatımları çok daha güvenilir kılar.

İstila

Celâlî İsyanı bozkır ile ekili alan arasındaki dengede can alıcı bir dönüm noktası oldu. Hemen ardından göçer istilası gelmemiş olsa da, anlaşıldığı kadarıyla çatışma ve karışıklık yıllarında momentumun toplanmasını sağladı. Günümüze ulaşan kayıtlardaki boşluklar ve Osmanlı uzmanlarının aşiretler üzerine araştırmalarının azlığı, bizi göçerlerin bu sıkıntılı dönem boyunca nasıl bir yaşam sürdüğüne dair berrak bir tablodan yoksun bırakır. Yine de 1613 dolaylarındaki asıl istila öncesinde artan çatışmaya ve daha cüretli göçer akınlarına işaret eden bir yönelimi belirlememize yetecek bulgular vardır. Dahası, istilanın zamanlaması, yani *Celâlîler*in ve 1607-1610 büyük kıtlığının hemen akabinde ortaya çıkması son derece anlamlıdır. Genel izlenim, göçer aşiretlerin durumu yerleşik nüfusun aleyhine çevirmek ve önceki iskân yüzyılında kaybettikleri toprakları geri almak için Osmanlı Devleti'nin zayıflığından yararlandığı yönündedir.

Önceki bölümlerde açıklandığı üzere, 1590'larda başlayan Celâlî İsyanı esas olarak bir aşiret hareketi değil, paralı komutanların öncülük ettiği eşkıyaların ve *sohta*ların bir ayaklanmasıydı. Ancak eşkıyalar arasında en baştan beri aşiret unsurları vardı; besbelli ki, diğer asiler gibi onları harekete geçiren de aynı çaresizlik ve fırsatçılıktı. İlk kez 1592-1593'te karşımıza çıkan bu türden örnekler, çoğunlukla Arap eyaletlerindeki Bedevi baskınlarıyla ilgilidir. Gittikçe artan kuraklığın ve kıtlığın sıkıntılar yarattığı Bağdat, Halep ve Diyarbakır çevresi muhtemelen en kötü etkilenen bölgelerdi.[32] Doğu Anadolu sancakları Malatya'dan[33] ve Kars'tan[34] gelen tezkerelerin gös-

32 MD 72/62, MD 72/498 ve MD 73/165.

33 MD 73/217-18.

34 MD 73/606.

terdiği üzere, 1594'e doğru hareket Türkmen ve Kürt aşiretleri arasında yayıldı. Kars sancağında "Kürt ve Türkmen aşiretleri ile başka mücrimlerin arazileri işgal edip yağmalaması" *reaya*nın "dağılmasına", "birçok köyün ve çiftliğin boşalmasına" yol açtı. Erzurum'un bazı kesimleri ertesi yıl aynı akıbete uğradı;[35] bu arada Türkmen aşiretleri Halep eyaletine yönelik istilada Bedevilere katıldı.[36]

Kuraklığın ve kıtlığın doruğa ulaştığı 1596'da, daha fazla aşiretin meskûn alanlara akın ettiği bildirildi. Eyaletlerden gelen uyarılar göçerleri buna sadece talan güdüsünün değil açlığın ve çaresizliğin de yönelttiğini ortaya koyar. Rakka beylerbeyi 1595 sonlarında padişahı tekrar uyararak, "bölgede kıtlığın olduğu mübarek yılda" Bedevi aşiretlerinin köylülere saldırıp hububat çaldığını bildirdi.[37] Beylerbeyi eyaleti savunmak için daha fazla asker talebinde bulunmuş olsa da, belgelerden daha bir yıl dolmadan Rakka civarındaki göçerlerin "isyan halinde" olduğunu, 1.000'i aşkın aşiret atlısı ile piyadesinden oluşan bir kuvvetin para ve erzak için *reaya*yı talan ettiğini öğrenmekteyiz.[38] Bu arada, daha batıdaki Karaman ve Maraş yörelerinde Türkmenlerin köylülere ait hayvanları çaldığı bildirildi.[39]

Ne yazık ki, günümüze ulaşan *mühimme defterleri*nde 1596'dan 1600'lerin başlarına kadar bir boşluk olması nedeniyle, elimizde bu kritik yıllardaki göçer faaliyetlerine ilişkin çok az bulgu var. Kuraklığın geçmesinden sonra, büyük çaplı *Celâlî* harekâtlarının yol açtığı kaos ortamında bile göçer hareketleri herhalde yatışmış olmalı. Söz konusu dönemdeki hayvan vebasının göçer sürülerini kırıp geçirmesi nedeniyle, otlak için yeni arazileri istilaya gerek kalmamış olması pekâlâ mümkün. Öte yandan, gezgin yaşam tarzlarına uygun olarak aşiretlerin düpedüz Osmanlı köylerindeki kaostan kaçınmaya çalışmış olması aynı ölçüde güçlü bir ihtimal. Her halü kârda,

35 MD 74/429.

36 MD 74/511 ve Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, belge 110-11.

37 MD 73/1120.

38 MD 74/447.

39 MD 74/428.

göçerler 1610'a yani en feci açlık ve şiddet döneminin hemen sonrasına kadar tarih sahnesinde belirgin biçimde yeniden yer almaz.

O yılın ilkbaharına ait *mühimme defterleri*nde aşiretlerin faaliyetlerine dair birkaç önemli değinme yer alır. Karahisar-ı Şarki civarında göçerler köylere saldırıp yerel *reayayı yağmalamaya başladı.*[40] Kırım Tatarları kıtlığın etkisiyle güneyde Tuna bölgesine kadar inip çiftçileri topraklarından sürdü.[41] Kayseri yakınlarında bazı Türkmen eşkıyaları köylülerden zorla erzak ve hayvan almaya yöneldi;[42] bu arada Halep civarında başka bir aşiret yağmalara girişti.[43] O sonbahar ve kış boyunca İstanbul'a başka çatışma haberleri, özellikle İran Cephesi'nden dönen askerlere yönelik aşiret saldırılarıyla ilgili haberler geldi.[44] Ne var ki, asıl istila sonraki iki yılda, belgesel kayıtlarda tekrar üzücü bir boşluğun ortaya çıktığı dönemde hız kazandı.

Anlaşıldığı kadarıyla, 1613'e doğru bu göçer akınları dalgası Osmanlı kırsal kesiminin büyük bir bölümünü saran bir sele dönüştü. Günümüze ulaşan bulguların azlığı, hareketin nasıl ya da ne zaman başladığı konusunda açık bir fikir vermez; ama olaylara ilişkin az sayıdaki anlatım yaygın bir yıkım izlenimini uyandırır.[45] Doğu ve Orta Anadolu ile Kuzey Suriye'nin büyük bölümünde, geleneksel otlaklarını terk edip yeni topraklara yönelen göçerler önlerine çıkan köyleri yıktılar ve tarlaları ezip geçtiler. Hareketin ölçeği Ocak 1614'te[46] kaydedilen ve çok sayıda taşra idarecisine gönderilecek eklerle nüshaları çıkarı-

40 MD 79/45.

41 Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, 19.

42 Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, belge 114.

43 *Age.*, belge 116.

44 *Age.*, belge 115.

45 İlgili belgeler MD 80'dedir (örneğin belge 204, 334, 352 ve 391); bunlardan bazılarına yer veren bir kaynak için *bkz.* Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, belge 121-30. Güçer (*Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, bölüm 1) bazı ek göndermeler verir.

46 Bu emirlerin günümüze ulaşan nüshalarının gönderiliş ya da alınış tarihiyle değil, kâtibin nüshayı yazış tarihiyle kaydedildiğine dikkat çekmek gerekir; ama bu tarihler arasında genellikle birkaç aylık bir süre olurdu. Bkz. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine*, giriş bölümü

lan tek bir emirde özetlenir. Birkaç sayfayı bulan özgün metnin bazı kilit pasajları şöyledir:

> Anadolı beylerbeğisine ve eyaleti mezburda olan [adı geçen eyaletteki] sancakbeğlerine ve elviyei mezkûrda olan kadılara [zikrolunan livaların kadılarına] hüküm ki: Boz Ulus'a tâbi cemaati Oğulbeyli ve cemaati Köçeklü ve İzzeddinli ve Selimli ve cemaati Hayat ve Tacirli ve Tabanlu nam cemaat ve ekrad tayifelerinden [Kürtlerden] Yadlı ve sayirleri kadimüleyyamda [eski günlerde] Diyarbekir ve eyaletinde vaki olan yaylaklar ve kışlaklarda yaylayub ve kışlayub ahar [diğer] diyarlara varub bir ferdi rencide edegelmiş değiller iken hâlâ olıgelene muhalif [olarak] tahtı hükûmetinizde [hükümetiniz altında] yaylayub ve kışlayub reaya ve berayanın ziraat ve hiraset eyledikleri [ekip biçtikleri] terekelerin [toprağı] yedirüb ve çiğnedüb külli zulüm ve teaddi [düşmanlık] üzre oldukları ilam olunmagın... reayanın kariyyelerinde [köylerinde] durmağa macalleri kalmıyub perakende olmalarına [dağılmalarına] bais ve bâdi [sebep] oldukları...
>
> *Bir sureti* – Karaman beylerbeğine ve sancak beğlerine ve elviyei mezburda [adı geçen livalarda] olan kadılara yazıla ki Türkmanı Haleb [Halep Türkmenleri] ve Yeni İl haslarına tâbi olan Türkman taifesinden cemaati Mamalı ve cemaati Karakoyunlu ve Çeldiklü ve cemaati Sırıklu ve Bozlu ve cemaati Şam piyadeleri ve Abalu ve Karakocalar ve Avşar ve cemaati Kızık ve Cirid(lü) ve Urcan ve Musacalu ve cemaati İlci ve sayirleri kadimüleyyamdan [eskiden beri] yazın vilâyeti Rumda yaylayub ve kışın Şam-ı Şerif etraflarında konub göçüb yaylayub ve kışlayu gelmişler iken bir kaç seneden beru olıgelene muhalif Karaman eyaletinde tahtı hükûmetinizde yaylayub ve kışlayub reaya ve berayanın [ziraat ve hiraset eyledikleri terekelerin (ekip biçtikleri yerleri) yedirüb ve çiğnedüb külli (büyük) zulüm ve teaddi (düşmanlık) üzre oldukları][47]

47 Emrin üçüncü ekine bakıldığında, her örnekte köylülere ait tarlaların yıkılmasıyla ilgili aynı tasvirin verildiği ve kâtibin zaman kazanmak için bunu sadece bir kez kayda geçirdiği anlaşılır.

> *Bir sureti-* Rum beylerbeğine ve sancakbeğine ve elviyei mezburda vaki olan kadılara hüküm ki [dokuz aşiretler] ve sayirleri kadimüleyyamdan yazın Rumda yaylayub ve eyyamı şita [günler kışa] irişdikde Şam eyaletlerinde vaki olan mahallerde kışlayub reaya ve berayaya teaddi [düşmanlık] etmezler iken birkaç seneden beru [buna] olıgelen muhalif eyaleti Rumda kışlayub reaya ve berayanın [ziraat ve hiraset eyledikleri terekelerin yedirüb ve çiğnedüb külli zulüm ve teaddi üzre oldukları]
>
> *Bir sureti-* Erzurum beylerbeğisine ve eyaleti mezburda vaki olan sancakbeğlerine ve elviyei mezburda vaki kadılara hüküm ki Boz Ulus Türkman tayifesinden olanlar ve sayir Türkman tayifesi kadimden [...] nam mahalde yaylayub ve kışlayu gelmişler iken hâlâ olıgelen [hâlâ buna] muhalif tahtı kazanızda gelüb yaylayub ve kışlayub reaya ve berayanın ziraat eyledikleri terekelerin yedirüb ve çiğnedüb fesad ve teaddi üzre oldukları ilâm olunmagın...
>
> *Bir sureti-* Yeni İl kadısına ve voyvodasına hüküm ki Türkman tayifesi ...nam mahalde yaylayu ve kış layu gelmişler iken hâlâ birkaç seneden beru varub Anadolı ve Karaman ve Rum eyaletlerinde yaylayub ve kışlayub müslümanların ve sayir reayanın ziraat eyledikleri ekinlerin yedirüb ve çiğnedüb... (ve saire)[48]

Emrin öbür kısımlarında, padişah göçerlerin mutat yerlerine geri gönderilmeleri ve emirlere uymalarının sağlanması yönünde (anlaşıldığı kadarıyla hepsi beyhude) sert tembihlerde bulunur.

Aynı yıl gönderilen diğer emirlerde göçer ilerleyişinin ulaştığı düzey ile yarattığı yıkım öne çıkar. Örneğin göçerlere geleneksel olarak kışlaklar ile yaylalar arasında üç günlük geçiş hakkının tanındığı Karaman'ın doğu kesiminde, 200 göçer hanesi ("*oba*") kırsal kesimi talan etti ve köylülere "Celâlîler gibi" saldırdı.[49] Başka bir olayda, Türkmen aşiretleri Kuzeybatı

48 MD 80/259; ayrıca bkz. Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, belge 124.

49 Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, belge 127.

Anadolu'da, payitahta kısa bir mesafede olan Kütahya'ya giden yoldaki bütün toprakları istila etti. Bununla ilgili emirde şu bilgi verilmekteydi: "Kadim-ül ezmandan [eski zamanlardan] bu âne gelince Türkman tayifesi Kütahya sancağına dahil olmıyub ahar [diğer] yerde kışlayu gelmişler iken hâliyâ liva-i mezbura [şimdi Kütahya livasına] gelüb müslümanların ve reaya ve berayanın tarla[daki] ekinlerin[i] çiğnedilüb zulmü taaddi [düşmanlık] üzredir."[50]

Sonraki yıllarda Osmanlı topraklarının hemen her yanından göçer istilalarına dair haberler payitahta ulaşmaya devam etti. Örneğin Musul yöresindeki Şehrizor'un sancakbeyi 1615'te belki bir düzineyi bulan aşiretlerin yeni bir göçünü bildirdi; bunlar eski topraklarını terk edip sancağa girmiş ve geleneksel yurtlarına dönmeleri yolundaki padişah emirlerine uymayı reddetmişti.[51] Balkanlar bile süreçten etkilendi. On beş yıl sonra, bir "yabancı göçer aşiret" Niğbolu, Silistre, Kırkkilise ve Vize topraklarını istila etti. Alışılmış eşkıyalığın dışında, muhtemelen otlaklara yer açmak için çiftlikleri yaktı.[52] Süren göçer istilalarına ilişkin haberler sonraki yıllarda yerel *kadı* sicillerine de girdi; bir Türkmen aşiretinin 1645'te Kayseri yakınındaki bir köye saldırması bunun bir örneğiydi.[53]

Yabancı ve Osmanlı seyyahların anlatımları, yaygın baskınlar ile terk edilen çiftlikler yönündeki bu izlenimleri doğrular. Özellikle Doğu ve Orta Anadolu'da göçerlerin istila ettiği bazı kesimlerde yerleşik yaşam neredeyse ortadan kalkmıştı. Ermeni seyyah Polonyalı Simeon Kayseri ve Ankara arasında Kızılırmak kıyıları boyunca gezdiği 1610'larda, bir zamanlar ekili olan bu bölgede artık tamamen göçer Türkmenlerin ve dağlıç koyunu sürülerinin barındığını aktarır.[54] Meşhur Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi bir kuşak sonra Konya ve Maraş çevresin-

50 *Age.*, belge 123.

51 MD 81/317.

52 MD 85/363.

53 Sefure Deveci, "55/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1055/M.1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme" (doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2002), belge 120 n.321.

54 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 162.

deki bölge için benzer bir gözlemde bulunur.[55] Sonraki 200 yıl boyunca özellikle Anadolu topraklarından geçen gözlemciler, kırsal kesimin apaçık metruk ve seyrek nüfuslu halini (haklı ya da haksız bir yorumla) göçerlere, sürülerine ve yangınlara bağlamayı sürdürür.[56]

Tarihsel coğrafya uzmanlarının çalışmaları geniş çerçevede bu izlenimleri doğrular niteliktedir. Ne yazık ki, Osmanlı *tahrir* sisteminin bu kriz yıllarında işlemez hale gelmiş olması nedeniyle, Osmanlı uzmanlarının elinde iskân değişikliklerinin kesin bir tablosu yoktur. Bununla birlikte, alan çalışmalarına ve 19. yüzyıl verilerinden hareketle yapılmış çıkarsamalara dayanan araştırmalar oldukça inandırıcı bazı sonuçlara varmayı sağlamıştır. Aşiret ve yer adları kayıtlarından, Anadolu aşiretlerinin söz konusu yıllarda büyük çaplı bir karışma sürecinden geçtiği ve birçok topluluğun önceki yurdundan yüzlerce kilometre öteye göç ettiği anlaşılmaktadır.[57] Dahası, önceki yüzyılda nüfus artışının en hızlı düzeye çıktığı yarı kurak bölgelerde, meskûn yerlerin yaygın biçimde terk edildiği yönünde güçlü göstergeler vardır. W. Hütteroth ve arkadaşlarının çalışmalarına[58] bakılırsa, Ortagüney Anadolu ve şimdiki Türkiye, Suriye ve Irak arasında kalan sınır bölgesi belki de en kötü etkilenen yerlerdi. Filistin de özellikle meskûn alanın doğu kenarı boyunca ciddi tersliklerle karşılaştı.[59] Basra ve Halep civarında 1830'lara doğru göçerler ve yarı göçerler sayıca köylüleri epey aşmış olabilir.[60] Tarım ciddi bir gerileme içine girdi ve arazilerin çoğu ancak 19. yüzyıl sonlarında yeniden sürülür hale geldi. Bir yüzyılı aşkın süredeki iskân genişlemesi bir kuşak içinde çözülüverdi.

Bizzat göçerlerden günümüze davranışlarının sebepleriyle ilgili yazılı kayıtlar ulaşmış değildir ve resmi tezkereler istila-

55 *Seyahatname*, c. 3, 102-4.

56 Planhol, "Les nomades, la steppe, et la foret en Anatolie".

57 Planhol, *Fondements géographiques*, 235-43. Bu konuyla ilgili ilk çalışma Faruk Sümer'in araştırmalarına dayanır.

58 Bir özet için bkz. Hütteroth, "Ecology of Ottoman Lands"

59 Ayrıca bkz. Lewis, *Nomads and Settlers*, 15-23.

60 Kasaba (*Moveable Empire*, 86 ve 116) Halep civarında her bir köylüye on kadar aşiret mensubu düştüğünü ileri sürer.

nın niçin bu kadar yaygın ve hızlı olduğu üzerinde hiç durmaz. Tarihyazımında göçerler silik bir yer tuttuğu için, günümüzde konuyu ciddi olarak ele alan Osmanlı uzmanları da yoktur. Dolayısıyla böylesine büyük çaplı ve ani bir insan hareketliliğine neyin yol açtığı konusunda ancak teoriler geliştirebilecek durumdayız. Eldeki bulgulardan üç olası açıklamanın çıktığı söylenebilir.

Bu bölüm ilk ve en muhtemel açıklamayı, yani Osmanlı kısıtlamalarından canları yanan göçerlerin kriz sırasında daha önce kaybettikleri toprakları geri almak için bir fırsat gördüğünü zaten ortaya koymuş bulunuyor. Daha önce anlatıldığı üzere, göçer aşiretler ile yerleşik topluluklar arasındaki sürtüşme, nüfus artışı ve tarımın yayılmasıyla birlikte yıllarca birikip artmıştı. Celâlî İsyanı'nın ve 1607-1610 kıtlığının hemen ardından, imparatorluk en zayıf haldeyken, çeşitli göçer aşiretler durumdan yararlanıp meskûn alanlara zorla girmeye karar vermiş olabilirler. Bölüm 7'de ele alındığı üzere, yaygın kaçış ile can kaybı daha 1590'larda başlamıştı ve aşiretler ortaya çıkan boşluğa çekilmiş olabilir. Ordu da Macar ve İran cephelerinde iki başarısız savaştan sonra zayıftı ve morali bozuktu; seferlerden dönen askerlere yönelik aşiret baskınları, göçerlerin krizden yararlanmaya istekli oluşuna ışık tutar.

İkincisi, Küçük Buzul Çağı'nın iklim dalgalanmaları aşiretleri geleneksel otlaklarını terk etmeye ve yeni topraklarda bir çıkış yolu aramaya zorlamış olabilir. İklimbilimciler ve tarihçiler erken modern çağ Çin'inde soğuk, kuraklık ve göçer hareketleri arasında bağıntılar saptamıştır;[61] Osmanlı topraklarında benzer kalıplar bulmak akla uygundur. Bu bölüm 16. yüzyıl sonlarındaki kuraklıkların bazen göçer çobanları yiyecek ve otlak için meskûn alanları istila etmeye yönelttiğini gözler önüne sermiş bulunuyor. 1590'lardan 1610'lara kadar süren daha ciddi kuraklıklar onları yaylacılık kalıplarını büsbütün değiştirmek zorunda bırakmış olabilir. Güney Ürdün'deki ağaç halkaları 1608'den 1621'e kadar ciddi kuraklığın tekrarlandı-

61 Örneğin Jin-Qi Fang ve Guo Liu, "Relationship between Climatic Change and the Nomadic Southward Migrations in Eastern Asia during Historical Times", *Climatic Change* 22 (1992): 151-69.

ğı bir dönemi yansıtır; bu muhtemelen bölgenin son 400 yıldaki en feci yağışsız evrelerinden biriydi.[62] Arap topraklarındaki sert koşulların bazı aşiretleri çöl kenarından batıya ve kuzeye doğruya gitmeye zorlayarak zincirleme bir göç tepkimesini başlatmış olması gayet mümkündür.[63] Benzer şekilde, Güney Anadolu'daki ağaç halkaları 1612'den 1613'e kadar süren sert bir kuraklığa işaret eder;[64] bu durum istila sırasında Türkiye'nin orta ve batı kesimlerine yönelişleri harekete geçirmiş olabilir. Ne var ki, Kuzey Ürdün'de karşılaştırılabilir bir ağaç halkaları dizisinin bu tür kuraklıklar yönünde çok az bulguyu yansıtması, bu teoriye bazı kuşkular düşürebilir.[65]

Üçüncüsü, aşiretler İran'daki gelişmelerle batıya yönelmiş olabilir. Şah Abbas döneminde (1588-1629) Safeviler bir emperyal yayılma ve merkezileşme dönemine girdi. Batı ve doğu sınırlarında tehditlerle karşı karşıya kalan Abbas, bir zorunlu göç programıyla sınırları güçlendirmeye çalıştı; çeperlerdeki aşiretleri yeni başkent İsfahan'a daha yakın yerlere nakletti.[66] Bu nakiller çoğunlukla Kafkasya'dan yapılmış olsa da, bir dizi Kürt aşireti de Zagros Dağları'ndan göç ettirildi. Dahası, Abbas 1600'lerdeki Osmanlı seferlerine karşı savunma amaçlı arazi yakma taktiği doğrultusunda, Azerbaycan'da "sistematik ve vahşi bir nüfus azaltma"[67] politikası izledi; hatta 1610'da Osmanlı sınırında bir Kürt aşiretini topluca katletti. Dolayısıyla Safevi tedbirlerinin sınır bölgelerindeki göçerler arasında bir kaçış dalgasının kıvılcımını tutuşturmuş olması güçlü bir ihtimal olarak ortada durmaktadır. Böyle bir durumda, bir aşiretin diğerini kovduğu bir zincirleme tepkime Anadolu Türkmenlerinin ve Suriye Bedevilerinin meskûn Osmanlı topraklarına akmasına yol açmış olabilir. Ne yazık ki, İran-

62 Touchan vd., "396-Year Reconstruction"

63 Lewis de *Settlers and Nomads* kitabında, 18. ve 19. yüzyıllardaki benzer durumlardan çıkarsamayla, dönemin göçlerinin iklim kaynaklı olabileceği görüşünü ileri sürer (s. 3-8).

64 Touchan vd., "Preliminary Reconstructions".

65 Touchan ve Hughes, "Dendrochronology in Jordan"

66 John Perry, "Forced Migration in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Iranian Studies* 8 (1975): 199-215. Beni bu bulgu konusunda uyardığı için Owen Miller'a teşekkür ederim.

67 *Age.*, 206-7.

Osmanlı sınırının her iki yanındaki gelişmeleri birbirine bağlayan doğrudan bulguları henüz hiç kimse saptamış değildir. Bununla birlikte, katliamlar ile göçer hareketleri arasında zamanlamanın epeyce uyuştuğu ve bağlantının istila dalgasına akla yakın bir açıklama sunacağı söylenebilir.

Her üç teori de birbirini dışlamaz. Tam aksine, 1610'ların aşiret istilasına çevresel ve siyasal etkenlerden oluşan durumun yol açmış olması muhtemeldir. Celâlî İsyanı'nın ortaya çıkışına benzer biçimde, yıllarca birikmiş olan ekolojik baskılar tam imparatorluğun iklim felaketine ve savaşın gerginliğine çattığı sırada patlak verip yayıldı. İnsani ve doğal kuvvetler bir kez daha el birliğiyle büyük çaplı bir krize zemin hazırladı.

İskân Çabaları-Umut ve Başarısızlık

İmparatorluğun dış ve iç savaşlarla geçen bu yıllara uyum sağlaması ile toparlanması birkaç kuşağı bulmuş olsa da, aşiretler imparatorluğun geniş kesimlerini istila edip yağmalarken, İstanbul'daki resmi makamlar öyle aylakça dikilip kalmadı. Devlet 17. yüzyıl sonlarında, Köprülü sadrazamlarının önderliğinde aşiretleri denetim altına almaya ve iskân ettirmeye yönelik iddialı programlar hazırladı; bunlar ölçek ve karmaşıklık bakımından klasik çağın girişimlerini bile aşan düzeydeydi. Osmanlı uzmanları açısından talihli bir sonuçla, bu çabalarla ilgili olarak günümüze ulaşan kapsamlı belgeler iki Türkçe monografide analiz edilmiştir.[68] Bu çalışmalardan, Osmanlıların bazı somut başarılara rağmen yarı kurak arazilere yerleşik tarımı geri getirme hedeflerine sonuçta niçin ulaşamadığına dair bir fikir edinebiliriz. İstilanın yolunu açan olaylar zincirinde olduğu gibi, yanıt hem politika kusurlarında hem de iklim kazalarında yatar.

68 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* ve Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (Ankara: TTK, 1988). Yeniden iskân çabalarına ilişkin başka anlatımlar ve değerlendirmeler için *ayrıca bkz.* Stephan Winter, "Osmanische Sozialdisziplinierung am Beispiel der Nommadenstämme Nordsyriens im 17.-18. Jahrhundert", *Periplus* 13 (2003): 51-70; Stefan Winter, *The Shiites of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788* (New York: Cambridge University Press, 2010), 112-14; Kasaba, *Moveable Empire*, 66-79.

Osmanlıların iskân çabaları gezgin hayvancılıktan yerleşik çiftçiliğe geçişi teşvik etmek üzere, göçerlere havuç-sopa politikası kullandı.Bir yandan bu politika esas itibariyle zora dayalıydı. İskân için seçilen aşiretler belirlenen arazilere yerleşmeye ve göçer yaşam tarzından vazgeçmeye zorlandı. Sürülerini bırakmaları gerekmese de, göçerler geleneksel yaylacılığı gözden çıkarmaya mecburdu; hayvanları gütmek üzere bazı çobanlar belirlenirken, geri kalan kesim tarımla uğraşacaktı.[69] Merkezi idare buna uyulmasını sağlamak için aşiretlerin başlarına askerler dikti ve aşiretlerden rehineler aldı; direnmeye kalkışan gruplara da ceza dağıttı. Öte yandan, devlet gönüllü uyum sağlamayı özendirecek ve yeni yerleşmelere destek verecek cömertçe teşvikler de sundu. Yerleşik yaşama geçen göçerler bedava arazi ile bazen atlar aldı; dahası, olağanüstü vergilerden genel bir muafiyet tanındı. İstanbul ayrıca yeni yerleşmeleri eşkıyalar ile diğer aşiretlerden koruyacak askerler gönderdi ve çeşitli iskân çabalarının yönlerine nezaret etmek üzere memurlar hatta bazı durumlarda sulamayı geliştirecek uzmanlar atadı.

İskân çabalarının esas hedefi Kuzey ve Doğu Suriye'den Doğu ve Orta Anadolu'ya kadar uzanan bölgelerdi. En büyük ölçekli girişim, göçerler ile yerleşik topluluklar arasında en kötü çatışma alanlarından biri olduğuna daha önce birkaç kez değinilen Rakka bölgesiyle ilgiliydi. Sonuçsuz kalan bazı uğraşların ardından ilk büyük çaplı iskân ancak 1690 dolaylarında başladı. O aşamada, Anadolu ve Suriye'deki idarecilere, iskân edilecek bazı aşiretlerle ve bölgelerle ilgili olarak gönderilen emirlerin hatırı sayılır bir dizi oluşturduğunu görürüz.[70]

Politikanın tamamen başarısızlığa uğradığını söylemek abartılı bir saptama olur. Günümüzde Suriye ve Anadolu'dan bazı köylerin aşiret kökenli adlarından, 17. ve 18. yüzyıllarda epeyce topluluğun sahiden yerleşik yaşama geçtiği sonucunu çıkarabiliriz.[71] Ne var ki, genel iskân tasarısı öngörülen sonuç-

69 Bu özel yönetimin anlatıldığı bir kaynak için bkz. Murphey, "Reflections on Ottoman Tribal Policy". Öteki ayrıntılar daha önce belirtilen iki Türkçe monografide bulunabilir.

70 Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, belge 141-9 *ve çeşitli yerlerde.*

71 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, 34.

larına ulaşamadı. Belirlenen aşiretlerin çoğu yeni yerleşmelerde sadece birkaç yıl kaldıktan sonra kaçtı ya da başkaldırdı. Birçoğu ilk fırsatta geleneksel yaşam tarzına döndü; birçoğu da tarımı benimsemekle birlikte süren güvensizlik ortamında iskân koşullarını imkânsız buldu. Daha önce de anlatıldığı üzere, 17. yüzyıl krizi sırasında terk edilen meskûn alanların çoğu 19. yüzyıl başlarına kadar büyük ölçüde ekilip biçilmeden öylece kaldı.

Başarısızlığın birkaç sebebi vardı. Öncelikle, bir bütün olarak politika düpedüz aşırı iddialıydı. Devlet iskânın en basit ve üstesinden gelinebilir yolunu seçmek yerine, üç hedefe aynı anda ulaşmaya çalıştı. Birincisi kurulan yerleşmelerin göçerleri çiftçilere dönüştürmesi beklendi. İkincisi, göçerlerin çoğu kez uygun tarımın sınırındaki yerleri, terk edilmiş arazileri ıslah etmeleri istendi. Üçüncüsü, konumları itibariyle yerleşmelere doğudaki daha dikbaşlı aşiretlerin baskınlarını önleyecek ve böylece batıdaki daha iyi tarım arazilerini koruyacak bir tampon işlevi yüklendi.[72] Plan öngörüldüğü gibi işleseydi, iskân çabaları bir taşla üç kuş vurmayı sağlayacak ve imparatorluğun yeniden meskûn hale gelmesini büyük ölçüde hızlandıracaktı. Oysa sonuçlar çoğu kez tahmin edileceği üzere feci oldu. Çiftçilik tecrübesi olmayan aşiretler kuru toprağı işlemede sıkıntılar çekti ve kronik kıtlıktan yakınır hale geldi. Daha da kötüsü, yeni göçmenler dağlar ile çöllerden gelerek baskınlar düzenleyen daha saldırgan aşiretlerle uğraşmak zorunda kaldı; yeni yerleşmeleri korumakla görevlendirilen muhafızlar çoğu kez yetersiz kaldı. En başta Doğu Suriye'de iskândan birkaç yıl sonra birçok göçmen istilacı Bedevilerin saçtığı dehşet karşısında kaçmaya başladı.[73]

Dahası, iklimbilim açısından bakıldığında, Osmanlılar yarı kurak arazilerde tarımı teşvik etmek için en kötü zamanlardan birini seçti. Resmi makamların iskân girişimini planladığı 1664-1680 dönemine ait Güney Ürdün ağaç halkası dizileri, son 400 yılda kuraklığın yaşanmadığı en uzun zaman dilimini yansıtır.[74] Bu hava durumu kalıbı, bekleneceği üzere bütün Do-

72 *Age.*, bölüm 3, kısım A.

73 *Age.*, 88-91.

74 Touchan vd., "396-Year Reconstruction"

ğu Filistin ve Suriye için de genellikle geçerli olduysa, resmi makamlar bölgedeki tarımın geleceği konusunda yanlış bir iyimserlik duygusuna kapılmış olabilir. İskânın fiilen başladığı sırada, tablo maalesef tamamen tersine döndü. Geç Maunder Minimumu'na denk gelen on yıla (1688-1698) ait Kuzey ve Güney Ürdün ağaç halkası verileri, tekrarlanan kuraklık açısından son 400 yılın belki de ikinci kötü dönemine işaret eder.[75] Göçmenlerin mahsul azlığı ve kıtlık şikâyetleri bu verilerle daha da ağırlık kazanır.[76] Bölgedeki tarımın kırılgan niteliği göz önünde tutulduğunda, bu iklim kazası imparatorluğun gidişatını değiştirmeyi vaat eden zaten bıçak sırtındaki bir girişimde pekâlâ belirleyici etken rolünü oynamış olabilir.

Son olarak, bütün iskân projesinin başarısızlığa mahkûm oluşunun daha genel bir sebebi vardır. Bölüm 1'de, klasik çağdaki Osmanlı iskân girişimlerinin hem yukarıdan aşağıya hem de aşağıdan yukarıya iyi işlediğini görmüştük. Devlet nüfus hareketlerini yönlendirecek ve iskânın önündeki engellerin üstesinden gelecek politikaları belirlemiş olsa da, bu tepeden inme planlama yine de alttan gelen girişime dayalıydı. İdareciler sıfırdan bir büyümeyi sağlamak yerine, zaten mevcut demografik yayılma momentumuna yön verdiler. Oysa 17. yüzyılda momentum yitirilmiş, belki de tersine dönmüştü. Osmanlı toprakları verimli büyüme döngüsü yerine, sürekli artan bir daralma sarmalına girmişti. Değişen ekolojik koşullarda, imparatorluk politikaları ancak bu kadarını başarabilirdi.

18. yüzyıldaki girişimlerin akıbeti bu hususu daha açıklıkla gösterir. O sırada güvensiz ortamın ve Küçük Buzul Çağı'na özgü iklim olaylarının en kötü yılları geride kalmış ve Osmanlı makamları bir kez daha kapsamlı iskân tasarılarına girişmiş, hatta büyük *derbend*ler kurma politikasını yeniden yürürlüğe koymuştu.[77] Gelgelelim, bazı sınırlı başarılara rağmen, iskân girişimlerinin çoğu yine hedeflere ulaşamadı. Yeni yerleşen göçer çobanlar çoğu kez daha saldırgan aşiretlerin gazabına uğradı ya da ilk fırsatta eski yaşam tarzına döndü. Tutunabilen

75 *Age.* ve Touchan ve Hughes, "Dendrochronology in Jordan"

76 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, 89-90.

77 Bu girişimlerle ilgili olarak bkz. Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti.*

yeni yerleşmeler bile 16. yüzyıldaki hızlı büyüme döneminde olduğu gibi, çevredeki tarımcı toplulukları çekemedi. Osmanlılar açısından, göçerleri iskân etme sorunu modern ordunun devreye girdiği ve nüfus artışının yeniden başladığı 19. yüzyıl sonlarına kadar çözümsüz kaldı.

Bu başarısızlıklar ile getirdikleri sonuçlar küresel perspektife oturtulduğunda daha da çarpıcı görünür. Aynı yıllarda Osmanlıların öne çıkan yeni hasmı Rusya, göçer aşiretleri bertaraf ederek ve geniş yeni arazileri avcılığa, kerestecilige ve tarıma açarak, Sibirya bozkırlarını fethetme yönündeki uzun uğraşına başladı.[78] Ruslar ile Habsburglar bozkırı denetim altında tutmak için güney sınırlarında da askeri kolonileri ve eski asker kolonilerini başarıyla kullanırken, sınırların öbür tarafında gittikçe serkeşleşen Osmanlı ordusunun zararlı etkileri keskin bir tezat oluşturdu.[79] Yine bu dönemde Qing hanedanının yönettiği Çin, batı sınırlarındaki Türkî ve Moğol kabilelerini yenilgiye uğratıp yerleşik yaşama zorla geçirerek, çok eskiye uzanan göçebe akınları sorununa nihayet son verdi.[80] Erken modern çağın diğer imparatorlukları "genel kriz" döneminden sonra sömürgecilik, fetih ve sınırları genişletme sürecine tekrar girerken, Osmanlılar sadece kaybedilmiş olanları geri almak için boğuşmak durumunda kaldı.

Sonuç: Koyunun İntikamı mı?

Eğer uzayda bir noktaya çekilip Osmanlı yayılmasını ve krizini hızlı çekimle izlememiz mümkün olsaydı, gözlerimizin önünden çarpıcı bir temaşa geçerdi. Yakındoğu manzarasında üç oyuncunun dolaştığını görürdük: Ot, koyun ve insan. İlk karelerde geniş sürüler ovaları bir aşağı bir yukarı dolaşıp yeşil çimenlerde otlanırken, kenarlara sıkışmış insanlar topluca kıyı-

78 Bkz. Willard Sunderland, *Taming the Wild Steppe: Colonization and Empire on the Russian Steppe* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004) ve Carol Stevens, *Russia's Wars of Emergence* (New York: Pearson Longman, 2007).

79 Virginia Aksan, "Locating the Ottomans among Early Modern Empires", *Journal of Early Modern History* 3 (1999): 103-35.

80 Perdue, *China Marches West*.

larda, tepelerde ve kervan kasabalarında otururdu. İnsanların kenarlardan çıkıp ovalara yayılmasıyla birlikte, yeşil çimenler yavaş yavaş yerini boz görünümlü tahıl tarlalarına, yani sonuçta daha narin ve daha besleyici otlara bırakırdı. Bu arada, çiftçiliğin göçer hayvancılığını kenara itmesiyle birlikte, en güzel vadilerden kovulan koyunlar gittikçe tepelere, dağlara ve daha kurak alanlara çekilirdi. Derken, birdenbire 1590'ların büyük salgın hastalıkları koyunları kırıp geçirir ve kısa bir süre sonra insanlar Küçük Buzul Çağı krizinin kargaşasında tırpanlanırdı. Hemen ardından koyunlar kenardan ovalara doğru tekrar akar ve hayvancılığın bir kez daha tarımın yerini almasıyla birlikte, tahıl tarlaları yeniden yeşil çimenlere bürünürdü.

Bu Eski Yunan tanrılarının perspektifinden, bozkır ile ekili alan arasındaki çekişme yerleşik köylüler ve göçerler arasında değil, insanlar ve koyunlar arasında bir çatışma olarak görünürdü. Öyle anlaşılıyor ki, bu çekişmede üstün gelen taraf sonuçta koyunlar oldu. Garip bir cilveyle, hayvanların telef olması nihai zaferlerine zemin hazırladı. İzleyen krizde tarıma bağlı insan ekolojisinin daha kırılgan olduğu ortaya çıktı. Ne de olsa, bölge otların yetiştiği bir alandı ve geviş getiren hayvanlar tahıl tarlalarının kırılgan ürünleriyle değil, ancak daha dayanıklı doğal bitki örtüsüyle beslenebilirdi. Daha da kötüsü, insanlar her felaketin ardından kavgaya tutuşarak, belki de kıtlığın yol açtığından daha büyük kayıpla birbirlerini yok ettiler. Buna karşılık koyunlar otlamaya devam etti ve sayıca çoğalarak toparlandı. Zaman onların lehine işliyordu. Salgın hastalık ile istila arasındaki yaklaşık on beş yılda beş koyun kuşağının geçmesi mümkündü.[81] İnsanların aynı düzeyde bir toparlanmayı yakalaması en az bu kadar kuşağı alacaktı; yarı kurak ovalardan kovulma ve bir kez daha kenarlara tıkışma sırası bu sefer insanlardaydı.

81 Erken modern çağda koyun sürülerinin toparlanma dönemi için bkz. Marino, *Pastoral Economics*, 57.

10

ŞEHİR VE KIR

Osmanlı topraklarında insan ekolojisinin sonraki uzun erimli değişimi, kırsal toplulukların kasabalara ve şehirlere topluca yönelişiydi. Küçük Buzul Çağı krizi sırasında eşkıyalar ile göçer aşiretler kırsal kesimi istila ederken, köylüler Osmanlıca tabirle "*perakende*" (dağınık) hale düştü. Güvenlik arayışıyla bazıları tepelere sığındı, bazılarıysa daha uzak eyaletlere ya da dış ülkelere göç etti. Muhtemelen milyonları bulan bir kesim de kıtlık ve şiddet yüzünden yok oldu. Ancak uzun vadede yiyecek ve güvenlik bulmak için şehir merkezlerinin yolunu tutanlar en yüksek sayıya ulaştı. Kırsal kesimde birçok yerleşme metruk halde kalırken, başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin nüfusu, Küçük Buzul Çağı krizinin en kötü evresinin geçmesinden sonra bile epeyce süren bir eğilimle artmaya devam etti.

Bu nüfus oynaması imparatorluğu ağır sorunlarla karşı karşıya getirdi. Şehir idareleri bir muhacir kriziyle başa çıkmaya yetecek kadar donanımlı değildi. Ekonomik çalkantı yeni gelenlerin birçoğunu ya da çoğunluğunu işsiz ve kendileri de gelir sıkıntısı çeken vakıflara muhtaç duruma düşürdü. Kır ile şehir sakinleri arasındaki dengesizlik iaşe güçlüklerini artır-

dı. İlkel sağlık önlemleri ile yetersiz içme suyu kaynakları, endemik ve salgın hastalıklara davetiye çıkardı. Böylece modern çağ öncesindeki şehir merkezlerinin çoğu gibi, Osmanlı kasabaları ve şehirleri de doğum oranından epeyce yüksek ölüm oranına sahip nüfus bataklarıydı. Şehirlerde nüfusun nihayet tutunmaya başladığı 19. yüzyıl ortalarına kadar, kırdan şehre göç Osmanlı kaynaklarını ve demografisini önemli ölçüde kuruttu.

Erken modern çağ Avrupa'sını ele alan tarihsel demografi uzmanları arasında, bu "şehir mezarlığı" etkisi konusunda bir tartışma vardır; çünkü çeşitli araştırmalar geçmişte mümkün görünenden daha yüksek doğum oranına ve daha düşük ölüm oranına sahip şehirlerin örneklerini ortaya koymuştur.[1] Ancak bu sonuçlar Osmanlı topraklarındaki durumun ağırlığını azaltmak yerine daha da öne çıkarır. Doğurganlığı artırdığı ya da can kaybını azalttığı saptanan temiz su, halk sağlığını koruma ve ekonomik büyüme gibi etkenler Osmanlı kasabaları ile şehirlerinde yoktu. Aksine, İstanbul gibi kent alanlarında bir demografik felaketin bileşenleri vardı: İzdiham, kargaşa, çöp, hastalık ve çulsuz kırsal göçmenlerin akını. Bütün şehirlerin aynı ölçüde sorunlu olmamasına karşın 17. ve 18. yüzyılların yaşam koşulları genelde kötüydü. İmparatorluğun şehir sorunlarından birçoğu kriz öncesine gitmekteydi; ama Küçük Buzul Çağı, Osmanlı kasabaları ile şehirlerinde zaten kötü olan bir durumu ağırlaştırdı.

1 John Graunt'un ilk kez 17. yüzyıl Londra'sında saptadığı bu kavram, tarihsel demografinin geleneksel bir dayanağıydı. Demografi tarihçilerinden oluşan Cambridge Okulu'nun bazı çalışmalarında bu teze karşı itirazlar ortaya çıktı ve 1970'lerin sonlarından 1990'ların başlarına kadar tartışmaları ve gözden geçirmeleri getirdi. *Bkz.* Allan Sharlin, "Natural Decrease in Early Modern Cities: A Reconsideration", *Past and Present* 79 (1978): 126-38; Roger Finlay, "Natural Decrease in Early Modern Cities", *Past and Present* 92 (1981): 169-74; Jan de Vries, *European Urbanization 1500-1800* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984), 179-98; Chris Galley, "A Model of Early Modern Urban Demography", *The Economic History Review* 48 (1995): 448-69.

Kriz Öncesinde Şehirlerin Büyümesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda şehir izdihamı sorunu 16. yüzyıl ortaları ve sonlarında öne çıktı. Önceki Osmanlı yöneticileri tam aksi bir sorunla karşı karşıya kalmıştı. En iyi bilinen örneği vermek gerekirse, Fatih Sultan Mehmed 1453'te Konstantinopolis'i aldığında, insan bakımından boş olduğunu görünce yeni payitahtta oturmak isteyen herkese devlet yardımları ve vergi muafiyetleri sunmak zorunda kaldı. Tekrarlanan salgınlar yeni göçmenleri yok edince, Balkanlar'dan zoraki nüfus nakillerine başvurdu. Şehir yıllarca süren göçlerden sonra, ancak 16. yüzyıl başlarında bir dünya imparatorluğunun merkezi olmaya yaraşır bir metropol haline geldi.[2]

İzleyen dönemde genel demografik atılımın desteğiyle Osmanlı topraklarında şehirlerin nüfusu hızla yükselmeye başladı. Bizzat İstanbul'la ilgili rakamlar garip biçimde en az detaylı örnekler arasındadır; çünkü payitaht olağan *tahrir*lerin dışında tutulmaktaydı. Bununla birlikte, şehrin vergi kayıtlarından vergi mükellefi erkek sayısının daha 1520'lerde 80.000 olduğunu ve yüzyılın ortalarında 104.000'e ulaştığını biliyoruz.[3] İmparatorluğun diğer büyük şehirleri, ilk başta çok daha küçük olmakla birlikte, 16. yüzyıl boyunca aynı ölçüde hızlı bir büyüme gösterdi. Barkan'ın Osmanlı *tahrir*lerine dayalı hesaplamaları yine bize bazı yararlı göstergeler sunar.[4]

Tablo 10.1'deki rakamlar yanıltıcı olabilecek bir kesinlik taşısa da, en azından Suriye dışında, büyüme yönündeki genel izlenimden kuşku duymak için bir sebep yoktur. Yerel kayıtlara dayalı sonraki araştırmalar, Barkan'ın verdiği rakamların genel doğruluğunu teyit eder niteliktedir;[5] kayıtlara girme-

2 Lowry, "Pushing the Stone Uphill"

3 Mantran, *Istanbul*, 44-7.

4 Barkan'ın demografik istatistiklerine ilişkin bir açıklama için *bkz.* Bölüm 2.

5 Örneğin Ergenç Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara: TTK, 2006) ve Jean-Paul Pascual, *Damas à la fin du XVIe siècle* (Şam: Institut français de Damas, 1983). Şehir demografisi üzerine kapsamlı bir kaynakça için bkz. Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6 (2005): 161-210.

yenlere ilişkin hane büyüklüğü ya da sayısı tahminleri bazen tartışmalı olsa da, saptamalar arasındaki orantısal değişimleri sorgulanır hale getirmez. Dahası, Bölüm 2'de anlatıldığı üzere, rakamlar az çok imparatorluktaki genel büyüme oranından beklenebilecek düzeydedir. İmparatorluğun yerine oturup genişlemesiyle birlikte, her iki rakam dizisi bir yüzyıl içinde ikiye katlandı. Anadolu vergi kayıtları üzerine araştırmalar da yarımadanın daha küçük pazar kasabalarında benzer büyüme oranlarını ortaya çıkarmıştır.[6]

16. yüzyılın büyük bir bölümünde, Osmanlı kasabalarının ve şehirlerinin yükselişi muhtemelen kırsal refahın doğal bir sonucunu yansıtmaktaydı. Balkanlar'ın bu dönemdeki durumuyla ilgili çalışmalar biraz geride kalmış olsa da, Anadolu kasabaları üzerine son araştırmalar 16. yüzyıldaki ekonomik

Tablo 10.1. *16. Yüzyılda Şehir Nüfusları*

	Şehir	Nüfus 1520'ler-1530'lar	Nüfus 1570'ler-1580'ler
Balkanlar	Atina	12.633	17.616
	Edirne	22.335	30.140
	Manastır	4.647	5.918
	Saraybosna	5.632	23.485
	Üsküp	4.631	9.867
	Sofya	3.899	7.848
Anadolu	Ankara	14.872	29.007
	Bursa	34.930	70.686
	Hamid	18.942	31.443
	Konya	6.127	15.356
	Sivas	5.560	16.846
	Tokat	8.354	13.282
Suriye	Halep	56.881	45.331
	Şam	57.326	42.779 (1595)

6 Suraiya Faroqhi'nin geniş kapsamlı çalışmaları bu açıdan özellikle yararlı olmuştur; bkz. "Taxation and Urban Activities", "Urban Development in Ottoman Anatolia", "Towns, Agriculture and the State" ve *Towns and Townsmen*.

faaliyetlerin ayrıntılı bir tablosunu sunar.[7] İltizam, gümrük ve tarım gelirlerindeki yükseliş yüzyıl başlarında sağlam bir büyümeye işaret eder. Dahası, merkezi idare taşra hinterlandlarından büyüyen pazar kasabalarına göç konusunda nispeten müsamahakâr tutumunu sürdürdü.[8] Belki 1550'ler ve hatta 1560'lar gibi geç tarihlerde bile kırdan şehre göçü, büyük ölçüde "itici" etkenlerden ziyade "çekici" etkenler belirledi. Köylü yaşamının Malthus sınırlarına ulaşmadığı yerlerde, köylere nazaran kasabalar ve şehirler daha iyi ekonomik fırsatlar sundu. Dericilik, ipekçilik, yün ve pamuk dokumacılığı gibi el sanatlarının hepsi artan talebi karşılayacak şekilde büyüdü. Bu arada, Balkanlar'da ve Arap dünyasında yeni ele geçirilen yerlerden göçmenler geldi.

Ne var ki, 1570'lerdeki ve 1580'lerdeki ikinci *tahrir* evresinden önceki bir tarihte şehirlerin ekonomik büyümesi nüfustaki büyümenin gerisine düşmeye başladı. Bir araştırmanın vardığı sonuca göre, en azından Anadolu'da şehirlerin demografik büyümesine "çoğu kez ticari imkânlarda buna denk düşecek bir büyüme eşlik etmedi. Böyle fırsatlar artmış olsaydı, vergi defterlerinde bunun açık seçik bir kaydına rastlamamız beklenirdi."[9] Çekici etkenlerin yerine itici etkenlerin geçmesi, köylüleri çiftliklerinden koparıp kasabalara ve şehirlere yöneltti. Ekonomik umutların solmasıyla birlikte, kırsal kesimde yükselen topraksızlık, kıtlık ve eşkıyalık dalgası göçmen akınını canlı tuttu.

İş bulma umudu olmadığında bile kasabalar ve şehirler belli avantajlar sunmaktaydı. Öncelikle, bu yerleşmeler nispeten güvenliydi. Âdi suçlar eksik olmasa da, çoğu eşkıya ve *sohta* baskınlarına karşı tahkim edilmişti. Dahası, Bölüm 1'de ele alındığı üzere, şehir merkezleri (özellikle Bursa, Edirne ve payitaht) tedarik zincirinde daha yüksek bir öncelik taşımaktaydı. Her ne kadar köylere nazaran masraflar daha fazla olsa

7 Örneğin Suraiya Faroqhi, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian 'Sancaks': İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydin, and Menteşe", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979): 32-80.

8 Bkz. Faroqhi, "Towns, Agriculture and the State"

9 Faroqhi, "Taxation and Urban Activities", 37.

da, fiyatların yüksekliği daha büyük pazarları ve darlık zamanlarından daha tutarlı arzı güvence altına alan bir etkendi.

Son olarak, büyük kasabalar ile şehirler imparatorluğun hayır kurumlarını barındırmaktaydı. Erken modern çağın diğer imparatorlukları gibi Osmanlı da refah devletine dönük çok az girişimde bulunmuş olsa da, önemli şehir merkezlerindeki büyük vakıflar birçok kamusal hizmeti sağlamaktaydı. Geniş bir imparatorluğun ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetleri sınırlıydı ancak kaynakları hatırı sayılır düzeydeydi. İnsanlara genelde hamam, çeşme ve barınma hizmetleri sunarlardı. Hiç kuşkusuz, biçare köylülerin bakış açısından en önemli hizmet genellikle büyük camilerin ve türbelerin imaretlerine bağlı kocaman aşevleriydi. 16. yüzyıl ortalarına varıldığında, Kanunî Sultan Süleyman'ın eşi tarafından kurulmuş bir aşevi Kudüs'te her gün 400 fakiri doyururken, İstanbul'daki Fatih ve Süleymaniye imaretlerinin her biri günde 3.000 civarında bedava öğün dağıtmaktaydı; üstelik bunlar imparatorluğun her yanında bulunan birçok benzer kurumdan sadece birkaçıydı.[10]

Devlet 16. yüzyıl sonlarında yükselen göçmen dalgasından gittikçe tedirgin olmaya başladı. Bu endişenin kaynağı kısmen büyük şehirlerde artan işsizlik ve suç sorunlarıydı. Özellikle İstanbul'da ayyaşlık, kumar, fuhuş ve diğer suçlarla ilgili resmi tezkerelerde çoğu kez topraksız göçmenler öne çıkmaktaydı. Dahası, şehir merkezlerine gelen işsiz köylülerin sayısı Osmanlı idaresinin ve tedarikinin sürdürülebilirliğini sarsacak düzeydeydi. Kırsal toplulukların akışıyla birlikte, şehir kitlelerini kayıt ve düzen altında tutmak gittikçe zorlaştı. Çiftçilerin tarlalarını bırakıp şehirlere yönelmeleri, kırsal üretim ile şehir iaşesi arasındaki dengeyi bozma tehlikesi yarattı.

Bunun üzerine Osmanlı idarecileri yerinde durmayan uyrukları denetim altına alacak daha sıkı tedbirler almaya baş-

10 Bkz. Amy Singer, "Serving up Charity: The Ottoman Public Kitchen", *Journal of Interdisciplinary History* 35 (2005): 481-500 ve Oded Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy: The Poor Kitchen of Hasseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1992): 167-86.

ladı. Padişah daha 1567'de imparatorluk toprakları kadısına (*"hassalar kadısı"*) şu uyarıda bulundu:

> Rumeli ve Anadoludan bazı reaya yerlerin[i] ve çiftlerin[i] koyub [bırakıp] birer tarik [yol] ile mahruse-i Istanbul'a gelüb kimi Istanbul'da ve kimi Hazreti Eyyub ve Kasımpaşada derya kenarlarını mesken idinüp yerleri hâli kalub [boş kalarak] eğer sipahiye ve eğer mali miriye [miri mala] ol ecilden [bu nedenle] zarar müterettib olduğundan [geldiğinden] maada [başka] mahruse-i mezburenin [İstanbul'un] kadimî sakinlerinin maişetleri [geçimleri] babında muzayekaya [zorluğa] sebep oldukları...[11]

Padişahın payitahta göçü denetlemeye yönelik belki de ilk büyük çaplı talimatı aynı belgede yer alır:

> ...bu babda [hususta] bizzat mukayyed [kayıt altına] olub tah-tı kazanda derya kenarlarında vaki olan mahallâtı Fenere [Fener mahallelerine] çıkınca ve Kasımpaşadaki mahallâtı [mahalleleri] yoklayub teftiş idüp göresin her mahallede ne mikdar hane olub vakıf ve mülk ne mikdardır ve sakin olanlar ne yerden gelmişlerdir defter idüp Rum İlinden ve Anadoludan ve gayriden her kim gelüb beş yıldan berü temekkün etmiş [yerleşmiş] ise eğer sahib eğer gayridir her biri nereden ve ne makule [tür] âdemdir ne zamanda gelmişdir defter idüp ve minbaad her mahallenin imamına ve müezzinine ve kethüdalarına tenbih ve te'kid eyliyesin ki badelyevm anın gibi [bundan böyle] yalılarda haricden gelmiş kimesneyi yerlü etdirmeyüp getürtmiyeler. Ehlifesad ve şenaat [fesat ve kötülük ehli] olanları ve kefili olmıyanları dahi şer'ile teftiş eyleyüb fahişeden ve sayir ehl-i fesaddan şer'ile fesad ve şenaatleri habis [hapis] ve arz-ı icab idenleri habis ve arz idüb [icap edenleri hapsedip bildiresin] lâzım olmıyanlara şer'ile lâzım gelânı icra idüb [şeriat üzere lazım geleni yapıp] her mahallenin ve beş yıldan beru gelânlerin defterin mühürleyüb gönderesin.

11 Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, bölüm 10, belge 5.

Ancak geniş payitahtın coğrafyası nedeniyle talimat uygulanamadı. Şehir surlarla çevrili kesiminin durumunu korumaya devam etse de, Boğaziçi boyunca ve Asya yakası içlerinde yayılan dış mahalleler resmi denetimin dışında kaldı. Örneğin ilk emrin üzerinden daha bir yıl geçmeden padişah İstanbul ahalisine dehşet saçan ve hastalık yayan saldırgan Arap dilenci topluluğunun büyümesinden yakınarak yeniden yazma gereği duydu. Birkaç ay önce kovulan bu dilenciler tekrar şehre girmişti.[12] Dahası, İstanbul'un sorunları imparatorluk genelindeki bir olgunun en uç örneğinden ibaretti. Günümüzün birçok Ortadoğu ülkesinde olduğu gibi, göçü önlemenin belki de tek yolu kırsal kesimde ekonomik fırsatları genişletmekti. Ama eyaletlerdeki durum düzelmek şöyle dursun, çok daha kötüye gitme yolundaydı.

Şehirlere Kaçış

Büyük Kuraklık ile Celâlî İsyanı 1590'larda ve 1600'lerde kırsal göçmenlerin şehir merkezlerine akınının dizginlerinden boşalmasına yol açtı. Özellikle Anadolu'da tahkimli kasabalar ve şehirler, açlık ile şiddetten kaçan köylülerle dolup taştı.[13] Büyük bölümü geçici barınak arayışıyla gelmiş olsa da, kırsal kesimde durumun bozulması nedeniyle sonuçta birçoğu kalmak zorunda kaldı. 1600'lerde göçer istilaları, tekrarlanan kıtlıklar ve ayaklanmaların milyonlarca kişiyi daha getirmesiyle şehirlerde nüfus kabarırken, kırsal kesim büyük ölçüde metruk duruma düştü.

Resmi kayıtlar ilk başta muhacirlerin çoğunlukla yakın hinterlanttan komşu bölgelerdeki şehir alanlarına yöneldiğine işaret eder. Sözgelimi, Tokat köylüleri Erzurum'a kaçtı[14] ve Kayseri çevredeki köylerden göç aldı.[15] Sonraki yıllarda koşulların bir türlü düzelmemesi üzerine Batı Anadolu'daki

12 *Age.*, bölüm 10, belge 4.

13 Bkz. Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 272-5 ve Akdağ, "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk"

14 MAD 1294/15615.

15 Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance* (New York: Cambridge University Press, 1987), 46.

ve daha ötedeki büyük şehirlere doğru uzun yolculuğa çıkan köylülerin sayısı gittikçe arttı.[16] Örneğin Bursa'nın 17. yüzyıla ait *kadı* sicilleri, Celâlî İsyanı yüzünden ta Karaman'dan kaçıp gelen muhacirlere değinir.[17] Göç hareketi azınlık diaspora toplulukları arasında en bariz hale bürünmüş olabilir. Ermeni seyyah Polonyalı Simeon 1608'de İstanbul'a vardığında, dindaşlarıyla ilgili şu gözlemde bulunmuştu, "İstanbul'un yerli Ermeni halkı ancak seksen hâneden ibarettir, fakat hâriçten gelerek İstanbul, Galata ve Üsküdar'da gurbet hayatı geçinlerin sayısı 40.000 hâneyi geçer. Zira Celâlî öte yakıyı tahrib ettiklerinden halk kâmilen İstanbul'a ilticâ etmiş bulunuyordu.."[18] Seyyah Kahire gibi uzak bir yerde dahi, "Celâlîler yüzünden iltica etmiş 200 hâneden fazla Ermeni"ye rastlamıştı.[19] Söz konusu dönemde on binlerce Hıristiyan daha Balkanlar'daki kasabalara ve şehirlere kaçtı; bunun sebebi bazı durumlarda isyan bazı durumlarda ise aynı yıllara denk gelen İran-Osmanlı savaşıydı.[20]

Elimizde 17. yüzyıla ilişkin kapsamlı *tahrir*ler bulunmasa da, çeşitli yerel araştırmalar şehirlerin hızla büyüdüğü yönünde bir izlenim verir. Bazı küçük kasabalar nüfus kaybına uğrarken, büyük şehirler hinterlanttan gelen göçlerle genelde büyüdü. Sözgelimi, Konya'nın 16. yüzyıl sonlarında 15.000'i biraz geçen nüfusu, kırsal kesimden kaçışın etkisiyle 17. yüzyıl ortalarına doğru yaklaşık 20.000'e ulaştı.[21] Tokat ve Manisa'nın nüfusları da sırasıyla 13.000'den 21.000'e[22] ve

16 Akdağ (*Celâlî İsyanları*, 253) Sivas, Maraş ve Karahisar-ı Şarki'den ta Gürcistan'a, Bozok ve Amasya'dan Ankara ve Kırşehir'e kaçışların örneklerini verir.

17 Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700* (Kudüs: Hebrew University Press, 1988), 13.

18 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 4.

19 *Age.*, 106.

20 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 275-8.

21 Hüseyin Muşmal, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-50)" (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2000), 66-8 ve Yusuf Oğuzoğlu, "17. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar", *Konya*, ed. F. Halıcı (Ankara: Konya Kültür ve Turizm Derneği 1984).

22 Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys"

8.000'den 18.000'e[23] çıktı. *Celâlî* saldırıları sırasında muhacirleri kalesinde koruyan Ankara, kriz yıllarında büyümeye devam etti; hane sayısı 1570'lerde 5.344 iken, 1600'ler ortalarında 6.066'ya vardı[24] ve mahalle sayısı 17. yüzyıl içinde 85'ten 91'e yükseldi.[25] Bursa 1600'lerin başlarındaki *Celâlî* saldırıları sırasında büyük bir nüfus kaybına uğradı; ama daha sonra 1630'dan 1670'e kadar iki katı aşkın bir nüfus artışı gösterdi.[26] İzmir 1570'lerde yaklaşık 3.000 nüfuslu bir köyken, çarçabuk bir büyümeyle 17. yüzyıl sonlarında belki 90.000'e yaklaşan nüfusuyla önemli bir liman haline geldi.[27]

Ne var ki, bu rakamlar İstanbul'un ve başlıca Arap şehirlerinin büyümesiyle karşılaştırıldığında düşük kalır. Payitahtın 16. yüzyıl ortalarında 104.000 olan vergi mükellefi erkek sayısı, kayda geçirilmeyen bazı kişilerin ve vergiden muaf bir dizi seçkin ailenin bulunduğu varsayılırsa, bize belki yarım milyonu bulan bir toplam nüfus verir. Sonraki mevcut rakam 62.000 kadar gayrimüslim hanenin kayda geçirildiği 1642 *cizye* verilerine dayanır. İstanbul'un toplam nüfusu içinde gayrimüslimlerin oranı 1550'de olduğu gibi %42 dolayında kalmışsa, bir yüzyıl sonra 600.000'ü bulan ve belki de aşan bir nüfus ortaya çıkar. Yeni göçmenlerden birçoğunun yerleştiği dış mahalleler hesaba katıldığında, şehrin tamamı 700.000'e ve hatta 800.000'e ulaşmış olabilir;[28] bu da İstanbul'un birkaç

23 Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, 16.

24 Faroqhi, *Men of Modest Substance*, 32-3 (Evliya Çelebi'den alıntı).

25 Hülya Taş, *XVIII. Yüzyılda Ankara* (Ankara: TTK, 2006), 111.

26 Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City*, bölüm 1.

27 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 120. Başka bir seyyahın tahminine göre, 1679 salgını sırasında nüfus 80.000'e kadar ulaşmıştı. Bkz. Cornelis de Bruyn, *A Voyage to the Levant: Or, Travels in the Principal Parts of Asia Minor, the Islands of Scio, Rhodes, Cyprus, &c.* (Londra: 1702).

28 Robert Mantran, *Histoire d'Istanbul* (Paris: Maisonneuve, 1996), 253-4 ve Mantran, *Istanbul*, 44-7. Bu rakamı doğrulayan Lütfi Güçer'in hesaplamasına göre, İstanbul'a hububat sevkiyatının 1758'de altı buçuk milyon *kile*ye (yaklaşık 237.000 ton), yani 700.000 ila 800.000 kişinin ve bir dizi hayvanın iaşesini sağlamaya kolayca yetecek düzeye çıktı. Bkz. "XVIII. Yüzıl Ortalarında İstanbul'un İasesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1949-1950): 397-416. 1630'larda İstanbul'da bulunan Venedik kâtibi Angelo Alessandri aynı şekilde şehrin ve periferisinin 800.000 kişiyi ba-

misli arayla Avrupa'daki en büyük şehir olduğu ve dünyanın en büyük şehirleri arasına rahatlıkla girdiği anlamına gelir. Öte yandan, André Raymond'un araştırmalarına göre, Osmanlı dünyasındaki başlıca Arap şehirlerinin hemen hepsi hem alan hem de nüfus bakımından önemli ölçüde büyüdü. Halep'in 1537'de 9.583 olan hane sayısı 1683'te 13.854'e (yaklaşık 70.000 kişi) çıktı; bunu 18. yüzyılda belki 130.000 sakini bulan doruk düzeye varış izledi.[29] Bu arada, bir zamanlar gerilediği sanılan Şam, alan bakımından %40-50 oranında genişledi.[30] Osmanlılarca fethedildiği 1517'de yaklaşık 150.000-200.000 sakini barındıran Kahire, 18. yüzyıl sonlarına doğru yarı yarıya bir büyüme gösterdi.[31] Bu şehirlerin büyümesi birlikte ele alındığında, Osmanlı demografisinde büyük çaplı bir değişim anlamına gelir. Nitekim Venedik sefiri Pietro Civrano 1682'de şunu saptadı: "Nüfus eyaletlerin büyüklüğüne denk düşmüyor; şehirlere çekilen insan sayısı, kırsal kesimde oturan insan sayısından daha fazla."[32]

Civrano'nun yorumunun işaret ettiği üzere, bu değişimi ilginç kılan nokta sadece şehirlerin büyüme oranı değil bunun (Bölüm 8'de anlatıldığı üzere) genel nüfusun düştüğü bir döneme denk gelmesidir. Böyle bir paradoks karşısında, bazı tarihçiler gerek şehirlerin büyümesi gerekse kırsal kesimin daralması olgusundan bütünüyle kuşkulanma eğilimine girmiştir. Ne var ki, bu gelişme açısından sözgelimi aynı dönemde iklime dayalı ve siyasi felaketlere maruz kalan Güney İtalya'yla güç-

---

rındırdığını hesaplamıştı (Pedani-Fabris, *Relazioni*, 672); Venedik sefiri Pietro Civrano'nun 1682'deki tahmini de bu yöndeydi (Firpo, *Relazioni*, 1054).

29 André Raymond, *Grandes villes arabes à l'époque ottomane* (Paris: Sindbad, 1985), 57. Karş. Marcus, *Middle East on the Eve of Modernity*, nüfusla ilgili ek. Başka bir yerde Raymond 16. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar yüzde 40'lık bir büyüme tahmini verir. Bkz. André Raymond, "The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries According to Ottoman Census Documents", *International Journal of Turkish Studies* 16 (1984): 447-60.

30 Raymond, *Grandes villes arabes*, 55.

31 André Raymond, *Cairo* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000), bölüm 11.

32 Firpo, *Relazioni*, 1054.

lü paralellikler vardır. Papalığa bağlı Roma şehrinin nüfusu 1590'larda birden 80.000-100.000'e fırladı, ardından iyice kabararak 1656'da yaklaşık 120.000'e ulaştı. İstanbul'da olduğu gibi, nüfustaki bu büyüme ülkedeki demografik ya da ekonomik gelişimden ziyade kriz döneminde şehrin iaşe ile güvenlik bakımından çekiciliğini yansıtmaktaydı. Aynı dönemde Napoli Krallığı'ndaki dengesizlik daha da çarpıcıydı. Krallığın nüfusu 16. yüzyılda ikiye katlandıktan sonra, 1595'te 540.000 dolayında haneyle doruğa ulaştı ve sonraki kuşakta 500.000 haneye indi. Buna karşılık, Napoli şehri 1547'deki bir sayıma göre 210.000 kişiyi barındırırken, bu rakam hızlı bir büyümeyle 17. yüzyıl ortalarında 300.000'e ve hatta belki 400.000'e ulaştı.[33] Bu örnekler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumun uç düzeye varmakla birlikte, inanılmaz ya da benzersiz olmadığını doğrular.

Bu arada, Celâlî İsyanı sırasındaki kıtlık ve şiddetten kaçan Osmanlı muhacirlerinin hazin durumu hem merhamet hem de telaş uyandırdı. İstanbul'da 1604'ten 1608'e kadar Venedik sefiri olarak bulunan Ottavio Bon, payitahta ve dış mahallelerine yeni gelen binlerce, ardından on binlerce insana dair gittikçe daha dramatik hale gelen tasvirler iletti. 1605 yazından başlayarak şu uyarıda bulundu: "Asya'nın bütün eyaletlerinde asiler var; bunlar çeşitli yerlerde öyle sıkıntılar yaratıyor ki, birçok insan kırsal alanları terk ediyor; onların elinden kurtulmak için bazıları buraya geliyor, bazıları sınırı aşıp İran'a geçiyor, bazıları da tahkimli şehirlere çekiliyor; bu yüzden kırsal kesimde ve köylerde nüfus azalıyor ve çok az toprak işleniyor."[34] Eylül'e doğru Üsküdar'da izdiham yaratan 10.000'i aşkın muhacir "kervansaraylar ve bütün sokakları doldurdu; ... özellikle çok sayıda çocuk olmak üzere, hepsi insanı hayrete düşürecek bir sefalet içindeydi..."[35] 1606'ın sonuna varıldığında, şiddetlenen çatışmanın ve açlığın Anadolu'yu kırıp geçirmesiyle, muhacirlerin durumu daha da kötüleşti:

33 Peter Burke, "Southern Italy in the 1590s: Hard Times or Crisis?", *The European Crisis of the 1590s*, ed. P. Clark (Londra: Allen and Unwin, 1985).

34 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 61 (2 Temmuz 1605).

35 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 62 (10 Eylül 1605).

> Oranın sakinleri artık geçinemiyor. Çocuklarıyla ve yanlarına alabildikleri azıcık eşyayla birlikte evlerini terk ederek, Üsküdar'a ve burada Konstantinopol içine çekilmiş durumdalar. Hayrete şayan hallerini görenlerde büyük bir acıma duygusu uyandırıyorlar. Bir de çocuklarını başkalarına vermeye ya da satmaya çalışıyorlar; zaruri ihtiyaçların yokluğundan dolayı kırılıyorlar...[36]

Önüne geçilemeyen göçün yarattığı tehdidi sezen I. Ahmed 1610'da, ardından IV. Murad 1635'te muhacirlerin şehirden sürülmesi yönünde emirler çıkardı. On yıl ya da bazı durumlarda yirmi yıl ikamet etmiş olanların kalmasına izin verilirken, diğerleri köylerine geri gönderildi.[37] Asıl endişe kaynağı İstanbul olsa da, eyaletlerdeki kasabalar ve şehirler için de benzer emirler verildi.[38] Grigor adlı bir Ermeni vakanüvisin görgü tanığı anlatımında rastladığımız üzere, göç ettirme emirleri ürkütücü kaçış ve kargaşa sahnelerine yol açtı. Onun ifadesine göre, şehirden çıkarma yönündeki ilk emir bir süre önce Anadolu seferinden zaferle dönmüş olan Kuyucu Murad'dan geldi:

> Hangi milletten olurlarsa olsun, Anadolu'dan gelmiş olanlar üç ay içinde hazırlıklarını görsünler. Hepinizi sürgün ediyor, kendi yurtlarınıza geri gönderiyorum. Haberiniz olsun, zamanı geldiğinde hazırlıksız olduğunuzu bahâne etmeyesiniz.

Çoğunlukla Celâlî İsyanı'nından kaçmış olan göçmenler, "insan evlâdından ya da Allah'tan bir çözüm geleceği umuduyla" zaman kazanmaya çalıştı. Emir yerine getirilirken giderek sertleşildi; öyle ki padişahın gönderdiği anlaşılan adamlar saklanan muhacirleri bulmak için ev ev gezdiler; buldukları kişileri dövüp sokağa attılar.

---

36 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 63 (15 Ekim 1606).

37 Bkz. Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 283-6 ve Mantran, *Istanbul*, 50.

38 Uluçay (*XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, 158) Manisa kadı sicillerinden böyle bir emri aktarır.

Ancak 1635'teki ikinci göç emrinden, durumun sadece daha kötüye gittiğini açıkça anlamaktayız. Vakanüvis Grigor'a göre, IV. Murad Sivas bölgesinden şu şikâyetleri almıştı:

> Nüfusumuz az, memleketimiz de harap olduğu halde, vergi taleplerinin arkası kesilmiyor. Memleketimiz halkının çoğu İstanbul ve dolaylarına gidip orada yerleşmiştir, az sayıda kalmış olan bizler ise vergi taleplerine dayanamıyoruz. Ya onların kendi yerlerine dönmelerine veya bizim de onların yanına gitmemize emir buyurun.

Öfkeye kapılan padişah, rivayete göre şehirden ayrılmaya yanaşmayan göçmenlere idam cezası emrini verdi. Ancak idareciler emrini yerine getirmekte tereddüde düştü; bunda kaçak sayılanlardan çoğunun artık yaşlı adamlar olmasının küçümsenmeyecek payı vardı.[39]

Padişahlar 18. yüzyıl boyunca İstanbul ve Bursa için teftiş ve göç emirleri vermeyi sürdürdüler; ama besbelli ki bir sonuç çıkmadı.[40] Askeri yenilgiler yeni savaş muhacirlerini getirirken,[41] kıtlık ile eşkıyalık köylüleri yiyecek ile güvenlik için kasabalara ve şehirlere sürmeye devam etti.[42] *Kadı* sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla, 18. yüzyılda göçmen topluluklarının birçoğu özellikle İstanbul civarında kendi mahallelerini kurmuşlardı; bazıları manavlar ya da başka küçük dükkânlar

39 Hrand Andreasyan, "Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara: TTK, 1976). Daha az çarpıcı olmakla birlikte benzer anlatımlar İstanbul'dan gönderilen Venedik raporlarında da yer alır. Örneğin bkz. *filze* 66 (5 Şubat 1609), 68 (17 Ekim 1609) ve 75 (17 Mayıs 1613).

40 18. yüzyıldaki göçmen sorununa ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800* (Berkeley: University of California Press, 2010), bölüm 2.

41 M. Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar", *Tarih Dergisi* 9 (1958): 1-30 ve Rukiye Bulut, "XVIII. Yüzyılda İstanbul Nüfusunun Artmaması İçin Alınan Tedbirler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1 (1967): 30-2.

42 Örneğin bkz., Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti*, 78.

açmıştı.[43] Bir muhacir hareketi olarak başlayan süreç, şehirler ile kırsal alanlar arasındaki nüfus dengesinde kalıcı bir değişime dönüşmüştü.

Osmanlı Şehirlerinde Kriz

Ani göçmen akını Osmanlı kasabaları ve şehirleri açısından zaten zorlu bir döneme denk geldi. Kaçış ile kıtlığın Balkanlar, Anadolu ve Suriye'deki köyleri boşaltmasıyla, imparatorluktaki şehir alanlarının birçoğu kargaşa içine girdi. 17. yüzyılın siyasal karışıklıkları taşraya atanan memurların otoritesini sarstı. Osmanlı ticareti ile sanayisi sıkıntılar çekti ve vergi gelirleri düştü. Şehir nüfusunun artışı ve kırsal tarımın gerileyişi tedarik sorunlarını artırdı. Konutlar yetersiz kaldı, altyapı bozuldu ve sağlık önlemleri kötüleşti. Yangın, deprem ve salgın gibi doğal afetler durumu daha da ağırlaştırdı.

Eyaletlerde merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte, şehirlerin idaresinde kriz çıktı. İslam şehirlerine dair önceki anlatımlarda rastlanan kargaşa ve kötü yönetim ithamlarının, yakın dönemde uzmanların Osmanlı şehir idaresinin işlerliğini ortaya koyan araştırmalarıyla çürütüldüğü doğrudur.[44] Batılı gözlemcileri çoğu kez şaşırtan dar, dolambaçlı sokakların ile hareketli çarşıların *kendine özgü* bir mantığı ve düzeni vardı.[45] Bununla birlikte, Osmanlı dünyasındaki belediye yönetimleri icra yetkisinden ve önceki yüzyıllarda Avrupa şehirlerinde ortaya çıkmış güçlü tüzel ve temsili kurumlardan yoksundu. Pratikte, güçlü loncalarla ve zengin ailelerle birlik-

43 Suraiya Faroqhi, "Migration into Eighteenth-Century "Greater Istanbul" As Reflected in the Kadi Registers of Eyüp", *Turcica* 30 (1998): 163-83.

44 Bkz. Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967); Janet Abu-Lughod, "The Islamic City - Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies* 19 (1987): 155-76; André Raymond, "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *British Journal of Middle Eastern Studies* 21 (1994): 3-18.

45 Örneğin Richard Bulliet (*The Camel and the Wheel*, New York: Columbia University Press, 1990) deveyle ulaşımın çok daha verimli olmasının, tekerlekli trafiğe uyacak geniş ve düz sokak ihtiyacını ortadan kaldırdığını ileri sürer.

te çalışan şehir *kadı*ları ve "*muhtesib*" denen çarşı denetçileri günlük idari işleri yürütmekteydi. Ne var ki, merkezden atanan memurların sıkça değişmesi ve zayıf bir iktidar tabanına dayanması nedeniyle bütün idari aygıt, biçimsel otorite yapısı kadar yerel güçlerin becerikliliğine ve işbirliğine bağlıydı.[46] Osmanlılar sırf Şam'a 17. yüzyılda 45 yeni beylerbeyi atamak zorunda kaldı;[47] Halep'te 18. yüzyılda 100 dolayında yeni beylerbeyi görev yaptı.[48] Bir zamanlar şehirlerde güvenliğin ve imparatorluk otoritesinin kaynağı olan *yeniçeri* garnizonları artık isyan ve karışıklık merkezleri haline gelmişti.

Öte yandan, birçok şehir ekonomisi kargaşa içindeydi. Hüküm süren güvensizliğin ve kervan ticareti için yarattığı tehdidin yanı sıra, 1590'larda başlayan hızlı enflasyon Osmanlı ticareti ile sanayisini 17. yüzyıl başlarında sıkı bir durgunluğa itti. Aynı sıralarda merkezi idarenin mali sorunları ve Osmanlı para sistemindeki kararsızlık piyasalarda muazzam istikrarsızlık yarattı.[49] Söz konusu dönemde Osmanlı ekonomik performansı üzerine henüz kapsamlı araştırmalar yoksa da, anlatıya dayalı bulgular kriz yaşandığı yönünde güçlü bir izlenim verir. Lüks ipekli kumaş üretiminde uzmanlaşmış Bursa bunalımın ne kadar ağır olduğunun somut örneğiydi. Diğer birçok büyük şehirde olduğu gibi Bursa'nın iltizam gelirlerine ilişkin kayıtlar da tarihçilerin belli ticari sektörlerdeki faaliyet düzeyini nicel olarak belirlemelerini sağlayan bir kaynaktır.[50] Genelde bu gelirler 1580'de doruğa çıktıktan sonra 1601'e kadar keskin bir düşüş gösterdi; izleyen on yılda reel bakımdan %75 oranında daha da aşağıya indi. Bu arada enflasyon ve hammadde temininde aksaklık Bursa ipekli üretiminin giderlerini aşağı yukarı üçe katlayarak, Avrupalı imalatçılar karşısındaki rekabet üstünlüğünü ortadan kaldırdı.[51] Sonraki yüzyılda ilti-

46 Bkz. Raymond, *Grandes villes arabes*, 227 ve Marcus, *Middle East on the Eve of Modernity*, bölüm 3.

47 Raymond, *Grandes villes arabes*, 26.

48 Marcus, *Middle East on the Eve of Modernity*, 80-1.

49 Bkz. Pamuk, *Monetary History*, bölüm 8.

50 Bkz. Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, bölüm 4.

51 Murat Çızakça, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *The Journal of Economic History* 40 (1980): 533-50.

zam gelirleri bir ölçüde toparlanarak 16. yüzyıldaki değerlerin yaklaşık üçte ikisi düzeyine vardı; ancak daha önce belirtildiği gibi, nüfusun aynı dönemde iki kat artması nedeniyle kişi başına üretim bakımından şehrin ekonomisi hâlâ gerileme sürecindeydi.

Daha küçük şehirlerle ilgili elimizdeki en sağlam bulgulardan bazıları, genelde gelirlerini kır ve şehir kiralarından elde eden vakıfların hesap defterlerine dayanır. Bir örnek vermek gerekirse, Konya'da önemli mülklere sahip olan meşhur Celâleddin Rumî *zaviye*si 1590'larda gelir bakımından "sert dalgalanmalar" geçirdi ve 1640'larda neredeyse "çökme" noktasına geldi.[52] Bu arada şehrin diğer vakıfları ana bedestenin harabeye dönmesiyle ağır zararlara uğradı; Ankara'da da mülklerin gerçek değeri yarı yarıya ve belki de daha yüksek oranda düştü.[53] Başka Anadolu *vakıf*ları Küçük Buzul Çağı'ndaki hava durumunun ve bağlantılı doğal afetlerin doğrudan bir sonucu olarak önemli kayıplar bildirdi.[54]

Sonuçta belediye gelirlerinin ve hizmetlerinin daralması, kasabalar ile şehirleri muhacir akınıyla başa çıkmakta daha zor duruma düşürdü. Gelen göçmenlerin birçoğunun ve belki de çoğunun mülksüz ya da işsiz olması yüzünden ortaya yeni bir şehir yoksulları kitlesinin ortaya çıkması, kronik suç ve halk sağlığı sorunlarını ağırlaştırdı.[55] 17. yüzyıl başlarına ait *kadı* sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla, göçmenler genelde hizmetçilik, düz amelelik ya da seyyar satıcılık yapmakta ya da muhafız ve başıbozuk asker olarak iş bulmaktaydı.[56] Bursa'da

52 Suraiya Faroqhi, "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Worldly Affairs of the Mevlevî Dervishes (1595-1652)", *Turcica* 22 (1988): 43-70.

53 Suraiya Faroqhi, "A Great Foundation in Some Difficulties; or Some Evidence on Economic Contraction in the Ottoman Empire of the Mid-Seventeenth Century", *Revue d'histoire maghrebine* 47-48 (1987): 109-21.

54 Bkz. K. Orbay, "Financial Consequences of Natural Disasters in Seventeenth-Century Anatolia: A Case Study of the Waqf of Bayezid II", *International Journal of Turkish Studies* 15 (2009): 63-82.

55 Örneğin bkz., Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, belge 44 ve Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), belge 241.

56 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 278-82.

bazıları iş bulmakta öylesine zorlandı ki, Donanma-yı Hümayun kadırgalarında kürekçilik yapmaya gönüllü oldu; bu iş geleneksel olarak suçlulara verilen ağır bir cezaydı.[57] İmparatorluk genelinde reel ücretler kriz öncesindeki düzeyin %30-40 altına inerek 18. yüzyıl ortalarına kadar düz bir seyir izledi;[58] birazdan ele alacağımız *tereke defterleri*ne dayalı verilere bakılırsa, şehirlerde zenginlik ve yaşam standartları bakımından eşitsizlikler gittikçe derinleşti.[59] Bu dönem boyunca İstanbul ve diğer büyük şehirler sayıları gittikçe artan yetimler, fahişeler, dilenciler, gündelikçiler ve mücrimlerden oluşan bir alt sınıfın ortaya çıkışına sahne oldu.[60]

İmparatorluğun mali kriziyle birlikte imar işlerine dönük harcamaların gerilemesi başka bir önemli istihdam kaynağını ortadan kaldırdı. İnşasında birçok muhacirin çalıştırıldığı anlaşılan[61] meşhur Sultanahmet Camisi'nin 1616'da tamamlanmasından sonra, İstanbul'da 16. yüzyılın inşaat canlılığının durması binlerce kişiyi işsiz bıraktı.[62] Şehirlerdeki büyük vakıflar da gelirlerinin düşmesi nedeniyle hizmetlerinde ciddi kısıntılara gittiler. Sözgelimi, Celâleddin Rumî *zaviye*si çalıştırdığı personeli ve yaptığı hayır işlerini büyük çapta azalttı ve zamanla aşevini kapattı. Bazı büyük imaretlerin hayır kaynakları 18. yüzyılda artan talebi karşılayamaz hale geldi.[63]

---

57 Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City*, 24-6. İlk Osmanlı *mühimme defterleri*nde ise kadırgalarda kürekçilik yapacak daha fazla mahkûm bulunması yönünde emirler sıkça yer alır; öyle ki, padişahın yerel idarecilerden yeterli adam toplamak için suçlar uydurmalarını istediği gibi bir izlenim doğar. 16. yüzyılda kürekçilerin toplanması konusunda bkz. Imber, "Navy of Süleyman the Magnificent".

58 Özmücür, "Real Wages".

59 C. Establet vd., "La mesure de l'inégalité dans la société ottomane: Utilisation de l'indice de Gini pour le Caire et Damas vers 1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994): 177-82.

60 Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul*, bölüm 2.

61 Andreasyan, "Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi".

62 Mantran, *Istanbul*, 44.

63 Bkz. Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy" ve Singer, "Serving up Charity". Dönemin bir padişah emri (MD 85/217) bir Bursa darüşşifasının kapatılmasına değinir.

Kırdan şehre göç özellikle payitahtta öteden beri süren iaşe sorunlarını da körükledi. Şehirlerde doyurulması gereken insan sayısı arttığı gibi, kırsal kesimde de gerekli gıda ürünlerini sağlayacak insan sayısı azaldı. Bu dengesizlik 16. yüzyıl sonlarının iaşe sorunlarının kalıcı hale gelmesine yol açtı, üstelik can kaybının ve kaçışın Osmanlı kırsal kesiminde nüfus baskısını hafifletmesine rağmen. Sözgelimi, muhacirlerin sürülmesine ilişkin 1635 tarihli bir padişah emrinde şu ifade geçer: "...Celâlî istilâsından beru reaya taifesi yerlerin[i] bırağub âhar [diğer] Vilâyetlerde sakin olmağla Zuama ve erbab-ı Timar ve mahsullerine gadr [haksızlık] ve noksan terettüb eyleyüb [üzerlerine düşen işi eksik bırakıp]..."[64] Bu arada koyun varlığındaki toparlanmaya karşın, şehirlerdeki et tüketimi "sert bir düşüş" içine girdi.[65] Resmi makamlar 17. yüzyıl boyunca kıtlığın ve hastalıkların yayılmasını yeni muhacir akınlarına bağlamayı sürdürdü; 1734 gibi geç bir tarihte tarımda ürün azlığının (*"kıllet-i ziraat"*) sebebini payitahta kaçışa yükleyen bir padişah emriyle karşılaşırız.[66]

İmparatorluk alımlarında uygulanan sabit fiyatlar ile gerçek piyasa değerleri arasındaki derin uçurum sürdü. Venedik sefiri Cristoforo Valier bunu şöyle aktarır: "Öyle bir tedarik düzeni var ki, hiçbir şey mal sahibine göre taşıdığı asıl değerin yarısıyla sınırlı bir fiyat dışında satılamadığı gibi, stok da edilemiyor ve başkasına satılmak üzere alınamıyor." Bunun sonucunda payitahttaki durum haftadan haftaya değişecek şekilde ucuz bolluk ve tam yokluk arasında gidip geldi.[67] Yine de İstanbul'daki durum doğal afetlerde gerçek kıtlıkla karşı karşıya kalabilen taşra şehirlerine kıyasla muhtemelen daha iyiydi.[68] Örneğin Şam 1608, 1652, 1670-1671, 1679, 1691-1692,

64 Aktaran Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, 159.

65 Faruk Tabak, "The Ottoman Countryside in the Age of the Autumn of the Mediterranean c.1560-1870" (doktora tezi, SUNY Binghamton, 2000), 396.

66 Örnekler için Bkz. Bulut, "XVIII. Yüzyılda İstanbul Nüfusunun Artmaması İçin Alınan Tedbirler" ve Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar".

67 Firpo, *Relazioni*, 629.

68 McGowan, "Age of the Ayans", 651-2

1708-1709 ve 1719-1720'de önemli kuraklıklarla ve sıkıntılarla karşılaştı.[69]

Sıkça yaşanan depremler ve yangınlar başka güçlükler yarattı. Doğu Akdeniz'in fay hatlarıyla örülü jeolojik yapısı nedeniyle, Osmanlı topraklarının en azından bazı kesimleri hemen her yıl önemli bir sarsıntıya maruz kaldı.[70] Sismik hareketlilik bakımından 17. yüzyıl özellikle kötü bir dönem olmasa da, şehirlerin hızla büyümesi imparatorluğu depremlere karşı son derece hassas hale getirdi. Ciddi yıkıma ve önemli can kaybına yol açan depremler hiç de az değildi. Kaynaklara göre, sözgelimi Anadolu'da 1668'de depremlerde ölenlerin sayısı binleri ve hatta on binleri buldu.[71] Bazı sarsıntılar anıtların ve altyapının uğradığı yıkım açısından dikkat çekiciydi; Fatih Camisi'ni yıkan, ayrıca payitahtın büyük binalarında ve su şebekesinde hatırı sayılır hasara yol açan 1766 depremi bunlardan biriydi.[72] En feci depremler ardından yangınlara yol açanlardı; örneğin 1688'de İzmir'de depremini izleyen büyük yangın şehrin büyük bölümünü yıktı ve geride 5.000 ölü bıraktı.[73]

Anadolu'nun ve Balkanlar'ın çoğunlukla ahşap binalı şehirleri[74] 17. ve 18. yüzyıllarda korkutucu bir sıklıkla yangınlara maruz kaldı. Krizden önce bile dar sokaklar ve bitişik düzen mimarisi yangınlar için tehlikeli ortam yaratacak bir etkendi.

---

69 J. Pascual ve C. Establet, *Familles et fortunes à Damas* (Şam: Institut français de Damas, 1994), 18 ve Yaron Ayalon, "Famines, Earthquakes, Plagues: Natural Disasters in the Ottoman Syria in the Writings of Visitors", *Osmanlı Araştırmaları* 32 (2008): 223-47.

70 Osmanlı döneminde sismik hareketliliğin kapsamlı bir dökümü için bkz. N. Ambraseys ve C. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800* (İstanbul: M. S. Eren, 1995). Depremler üzerine başka belgeler için bkz. Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk San'atı Tarihi*, c. 1 (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1963) ve Orhan Kılıç, "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Depremler", *Osmanlı* 5 (1999): 671-7.

71 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, 77-84.

72 *Age.*, 136-40.

73 *Zübde-i Vekayiât*, 300 ve Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, 90-3.

74 Arap dünyasındaki şehirlerde binaların çoğu kerpiç ve taştan olduğu için bu tür ciddi yangınlardan zarar görmezdi; bkz. Raymond, *Grandes villes arabes*, 153-4.

16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında muhacir akınının yanı sıra, yangın önleme ile denetleme sisteminin aksamasıyla birlikte yangınların sıklığı ve şiddeti arttı;[75] özellikle kuraklık dönemlerinde durum iyice ağırlaştı.[76] Venedik sefiri Contarini 1612'de Osmanlı şehirlerinde büyük anıtlar bir yana bırakılırsa, "kötü planlanmış ahşap meskenlerin oluşturduğu karmakarışık bir yığın dışında bir şey görülmediğini" ileri sürmüştü;[77] haleflerinden Ruzzini de bir yüzyıl sonra büyük nüfusun ve genel tedbir eksikliğinin yanı sıra, "evlerin yapımında kullanılan tahta ve diğer dayanıksız malzemeler" nedeniyle payitahtın sürekli bir yangın ve salgın döngüsüne açık olduğunu saptadı.[78] 17. yüzyıl vakayinameleri İstanbul'da, her biri baştan aşağı bir çarşıyı ya da bütün bir mahalleyi yok etmeye yetecek büyüklükte olmak üzere, yaklaşık beş veya altı yılda bir büyük çaplı bir yangın çıktığını aktarır.[79] Her seferinde bir şehre denk alanın yandığını ve yeniden inşa edildiğini söylemek muhtemelen bir abartı olmaz. III. Ahmed döneminde (1703-1730) yeni bir itfaiyenin kurulması ve yeni bir imar mevzuatının çıkarılmasına karşın, İstanbul'daki durum 18. yüzyılda pek düzelmedi; 1717, 1720-1721, 1756, 1770, 1782 ve 1784'te önemli yangınlar çıktı.[80] Hızla büyüyen İzmir limanının yangına payitahttan bile daha açık olduğu anlaşılmakta-

75 Örneğin Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, belge 34. Bir zamanlar yangınla mücadelede etkili bir güç olarak hizmet veren (örneğin MD 6/171) yeniçeriler, kriz sırasında bütünüyle disiplinini kaybetti ve kimi zaman yangınları söndürmek yerine yağmalara girişti (örneğin *Tarih-i Selânikî*, 640, 739-40).

76 1660'daki büyük İstanbul yangını örneğinde görüldüğü üzere, kuraklık ve şehir yangınları arasındaki bağlantı açıktır. Bkz. *Tarih-i Gılmanî*, 94-100.

77 Firpo, *Relazioni*, 501.

78 Pedani-Fabris, *Relazioni*, 775-6.

79 17. yüzyıl yangınlarının dökümü için bkz. Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar" ve Hrand Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 27 (1973): 59-84. Bu kitapta kaynak olarak başvurduğum çeşitli Osmanlı vakayinameleri, İstanbul'da ve dış mahallelerinde 1560'lardan 1710'lara kadar 22 farklı büyük yangına en az 39 gönderme içerir.

80 Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul*, 53-6.

dır; 1742'deki bir yangında şehrin yaklaşık üçte ikisi, ayrıca gıda stoklarının çoğu yanıp kül oldu.[81]

Bu doğal afetlerin ve zamana bağlı yıpranmanın etkisiyle şehirlerin altyapısı bozulmaya yüz tuttu. Anadolu'nun büyük bölümünde 17. yüzyıl boyunca konutlar kötü durumdaydı ve konut azlığı sorunu vardı.[82] Ankara'da 18. yüzyılda satılan evlerin yarısından fazlasında hâlâ bütün bir aile için tek bir oda bulunmaktaydı.[83] Şehirlerin nüfus yoğunluğunun en yüksek düzeyde olduğu Arap dünyasında sorun belki de daha ağırdı.[84] Öte yandan sokaklar ve kanalizasyonlar yılların ihmali ve hatta sabotajlar nedeniyle bozuktu. Daha 1590'larda bir *mühimme defteri*nde, İstanbul'un her yanında sokaklara döşenmiş taşların kırılması yüzünden lağımların sokaklara ve kaldırımlara taştığı yolunda şikâyetlere rastlamaktayız.[85] Elli yıl sonraki başka bir *mühimme defteri* Atmeydanı'nın altından geçen devasa kanalizasyon hattının tıkanması yüzünden mide bulandırıcı bir insan dışkısı kokusunun etrafa saçıldığı aktarılır.[86]

Daha da can sıkıcı olan şey şehir su şebekelerinin bozulmasıydı. Osmanlılar geçmişte payitaht başta olmak üzere, şehirlere su teminine bir kamu hizmeti olarak büyük önem vermiş, vakıflar ve imar çalışmaları aracılığıyla su kaynaklarını koruyup çoğaltmıştı. Sistemde en çarpıcı büyüme Mimar Sinan'ın yönetiminde 16. yüzyıl ortalarında sağlandı; şehrin su şebekesine beş büyük kanalla ve daha küçük birçok kanalla 46 kilometrelik suyolu eklendi. 16. yüzyıl sonlarına varıldığında, toplam uzunluğu 120 kilometreyi bulan ve meslekten su mühendislerinin yer aldığı bir lonca tarafından idare edilen beş büyük sukemeri İstanbul'da 1.000 kadar çeşmeye su sağlamaktaydı.[87]

---

81 Elena Frangakis, *The Commerce of Smyrna in the 18th Century* (Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1992), 55-6.

82 Faroqhi, *Men of Modest Substance*.

83 Taş, *XVIII. Yüzyılda Ankara*, 212.

84 Osmanlı şehirlerinin nüfus yoğunluklarına ilişkin tahminler için bkz. Raymond, *Grandes villes arabes*, 56 ve Mantran, *Istanbul*, 39-41.

85 Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, belge 25.

86 MD 90/163.

87 Kazım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri* (İstanbul:

İstanbul'un su şebekeleri 1590'lardan itibaren sürekli arızalarla ve kesintilerle karşılaştı. Sorunların ilk belirtileri daha 1591 kuraklığında ortaya çıktı; kaçak borularla su çekilmesi zaten zorlanan sistemin bozulması tehlikesini yarattı.[88] Şehrin civarına yerleşen yeni göçmenler 17. yüzyılda suyollarında kaçak bağlantılar kurarak, bu sıkıntıları daha da ağırlaştırdı.[89] Dahası, imparatorluğun içine düştüğü mali kriz, artan nüfusa uygun olarak sistemi genişletmek şöyle dursun, bakım ve onarım işlerinin temposuna yetişmeyi bile imkânsız hale getirdi.[90] 18. yüzyıl başlarında suyollarının hâlâ pürüzsüzce işlediği yerlerde dahi, artan talep ve kuraklıklar sürekli sıkıntılara yol açtı.[91]

Eyaletlerde durum çoğu kez daha kötüydü. Anadolu ve Balkan şehirleri şiddet dalgasının ardından kendi suyollarında benzer aksaklıkların ortaya çıktığını bildirdi; yoksul eyalet merkezleri onarımlar için para ve kaynak bulmakta güçlük çekti.[92] Üstelik Arap eyaletlerinin büyüyen şehir merkezleriyle karşılaştırıldığında, Anadolu belki talihli sayılırdı. Tunus ve Cezayir gibi bazı Arap şehirleri gerekli suyu kamusal Osmanlı sukemerlerinden sağlarken, Kahire ve Şam gibi diğer şehirler hâlâ vakıfların maddi destek verdiği özel sakalara bağımlıydı.[93] Bazı durumlarda Küçük Buzul Çağı krizi köklü

İstanbul Teknik Üniversitesi, 1984) ve Abdullah Martal, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk", *Belleten* 52 (1988): 1585-652.

88 MD 68/86.

89 Örneğin Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, belge 95.

90 Robert Mantran, "Réflexions sur les problèmes de l'eau à Istanbul du XVIe au XVIIIe siècle", *IIIrd Congress on the Economic and Social History of Turkey, Princeton 24-26 August 1983*, ed. H. Lowry ve R. Hattox (İstanbul: Isis, 1990). Bu sorun mühimme defterlerinde de sürekli karşımıza çıkar. Örneğin bkz. MD 89/66, MD 89/127 ve MD 89/249.

91 Örneğin Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, belge 106.

92 Örneğin bkz. Bildirici, *Tarihi Su Yapıları*, 282; MD 82/257 MD 89/127. Yakın dönemde yayımlanan Bursa kadı sicilleri de arızalanan ve bakımsız kalan şehir su şebekelerine ilişkin anlatımlar içerir. *Bkz.* Nurhan Abacı (ed.), *The Ottoman Judges and Their Registers: The Bursa Court Register B-90/295 (AH 1081/AD 1670-71)* (Cambridge, MA: Harvard, Yakındoğu Dilleri ve Araştırmaları Departmanı, 2007), belge 122, 424 ve 601.

93 Raymond, *Grandes villes arabes*, 158-63.

su şebekesi sorunlarını ağırlaştırdı.[94] Yağışsız geçen uzun yaz ayları kronik sıkıntılara yol açtığında, su üzerindeki çekişmenin şiddetli çatışmalara yol açması mümkündü.[95] Kuraklıklar sırasında suyun niteliği ve güvenilirliği hızla bozularak halk sağlığını tehdit edebilmekteydi.[96] Sözgelimi, Halep'in *kadı sicilleri*nde çeşmelerdeki su basıncını korumak için boruların eski çaputlarla ve hatta gübreyle doldurulduğuna dair örnekler aktarılır.[97]

Su sorunuyla bağlantılı bir kriz, şehirlerin sağlık önlemlerinde ortaya çıktı. Erken modern çağ Avrupa'sının dillere destan pisliğine alışkın Batılı seyyahlar bile Osmanlı kasabaları ile şehirlerindeki koşullar karşısında bazen şoka uğradılar.[98] Hamamlar sayesinde insanlar nispeten temiz olsa da, sıkışık sokaklar ve geçitler çoğu kez çöp kokusundan geçilmez haldeydi.[99] Aşırı kalabalık ve konut yetersizliği hiç kuşkusuz soruna yol açan bir etkendi. Özellikle şehirlerdeki nüfus yoğunluğunun en yüksek düzeye ulaştığı Arap dünyasında sağlık önlemleri çoğu kez düzensiz ve gelişigüzeldi; insan ve hayvan atıkları yollarda yığılı haldeydi.[100] Anlaşıldığı kadarıyla, 17. yüzyılın sıkıntılı döneminde klasik çağın kapsamlı sokak temizliği nizamnameleri[101] işlemez hale geldi ve hatta şehir surları içinde

94 Bkz. Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials*, 101-4. Kuraklık zamanlarında Kudüs'ün kuyuları ve çeşmeleri kimi zaman kuruduğundan, köylüler su borularını kırarak su alma yoluna giderlerdi.

95 Marcus, *Middle East on the Eve of Modernity*, 299-301.

96 Erken modern çağ Avrupası'na ilişkin daha sağlam belgeli örnekler, kuraklığın dışkı kaynaklı bakteriyel enfeksiyonların yayılmasına katkıda bulunduğu fikrini genelde destekler. Bkz. Post, *Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease*, 276-7.

97 Marcus, *Middle East on the Eve of Modernity*, 263.

98 Örnekler için bkz. Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, bölüm 4.

99 İslam dünyasında sorunun daha ağır olmasının, şehirlerde erken modern çağ Avrupa'sındaki gibi çerçöp yiyecek domuzların olmayışı pekâlâ rol oynamış olabilir. Günümüz Kahire'sinde Mısır hükümetinin 2009'daki domuz gribi salgını üzerine giriştiği domuz itlafının ardından ortaya çıkan durum sorunun ciddiyetini gösteren yakın bir örnektir.

100 Raymond, *Grandes villes arabes*, 148-51.

101 *Bkz.* Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku*, 161-7.

hayvan kesimine karşı temel kurallar göz ardı edildi.[102] Durum her yerde aynı ölçüde kötü değildi. Sözgelimi, Halep'le ilgili kayıtlarda bazı çöplerin hâlâ toplanıp yakıt için satıldığı ve *muhtesib*in çarşılarda mal kalitesini ve güvenliğini denetlemeyi sürdürdüğü yolunda belirtiler vardır.[103] Ne var ki, bir bütün olarak imparatorlukta, özellikle de payitahtın içindeki ve çevresindeki yüz binlerce insan açısından zaten sağlıksız olan ortam daha da sıkışık ve tehlikeli geldi.

Şehir Hastalıkları ve Nüfus Azalması

Sağlık önlemlerindeki bu aksaklıklar yaygın bulaşıcı hastalıklara, yüksek ölüm oranına ve sonuçta imparatorluğun demografik toparlanmasını sürüncemede bırakan ciddi nüfus kaybına yol açtı. Osmanlı döneminde hastalıklar ve can kaybı üzerine araştırmalar henüz ilk aşamasında olsa da, Osmanlı şehirlerinde ölüm oranının doğum oranını önemli ölçüde aştığını gösteren yeterli bulgular vardır. Sadece büyük çaplı salgınlar değil, ardı arkası kesilmeyen endemik hastalıklar da şehirlerin nüfusuna ağır darbe indirdi. Erken modern çağ Avrupa'sına ilişkin daha sağlam belgeli örneklerle bir karşılaştırma, Osmanlı şehirlilerinin ve özellikle kırsal alanlardan gelmiş milyonlarca göçmenin hastalıklara son derece açık olduğu yönünde güçlü bir izlenim verir.

Öldürücü salgınlar, özellikle hıyarcıklı veba hem dönemin gözlemcilerinin hem de günümüz tarihçilerinin ilgisini en çok çeken konudur. Avrupalı seyyahlar, Bölüm 3'te gördüğümüz üzere yeterli karantina sistemlerinden yoksun olan Osmanlı şehirlerinde tanık oldukları yaygın bulaşıcı hastalıklar karşısında hayrete ve dehşete düştüler. Bu dönemdeki salgınlara ilişkin en iyi analiz, Daniel Panzac'ın Avrupa konsoloslarının raporlarına dayanarak yaptığı araştırmadır.[104] Salgınların çoğunu

102 Eşref Eşrefoğlu, "İstanbul'un Tarihi Et Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 55 (1972): 13-14. Başka örnekler için bkz. MD 82/84 ve Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, belge 87.

103 Marcus, *Middle East on the Eve of Modernity*, bölüm 7.

104 Panzac, *Population et santé dans l'Empire ottoman* (İstanbul: Isis, 1996) ve *La peste dans l'Empire ottoman*.

hıyarcıklı veba diye nitelendirmesi muhtemelen yanlış olsa da, bu hata bulaşıcı hastalıklar ve yaşanan can kaybı konusunda çizdiği temel tabloyu değiştirmez.[105] Salgınlara hangi teşhisi koyarsak koyalım, yol açtıkları sonuçlar hiç kuşkusuz yıkıcıydı.

Panzac'ın saptamalarına göre, başlıca bulaşıcı hastalıklar Osmanlı şehir merkezleri arasında bir tür bayrak yarışı koşusu yaptıkları için sürekli dolaşımda kaldılar. Şehirlerin çoğu ortalama her kırk yılda bir veba gibi ciddi bir bulaşıcı hastalıkla kırılarak, her seferinde yaklaşık %30'u bulan nüfus kaybına uğradı.[106] Bu arada İstanbul "veba" olarak nitelendirilen ciddi bir bulaşıcı hastalığa en az iki yılda bir maruz kalması itibariyle, salgınlar açısından benzersiz bir merkez konumunu kazandı.[107] Örnekleri 1620'lerin başlarında, 1660'ların başlarında ve 1770'lerin sonlarında görülen en ağır salgınlarda, şehirdeki ölü sayısı İustinianos Dönemi Vebası'ndaki veya Büyük Veba Salgını'nındaki düzeye yaklaşmış olabilir. Sir Thomas Roe birinci salgında payitahtta 200.000 dolayında kişinin öldüğünü bildirdi;[108] Osmanlı yazarı Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, vebanın en feci düzeye çıktığı sırada IV. Murad'ın emriyle bütün ölümlerin çetelesi tutulunca, bir haftada 70.000 kadar kişinin can verdiği ortaya çıktı.[109] 1778-1787 salgınıyla ilgili bir tahmin, Balkanlar'a ve daha sonra Asya'ya yayılmadan önce İstanbul'da 150.000-200.000 can kaybına yol açtığı yönündedir.[110] Tekrarlanan bu salgınların zaman içindeki birikimi imparatorluğa herhalde milyonlarca uyruk kaybettirmiş olmalı.[111]

105 Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman*, 194. Aslında yazarın bu hususta saptamaları, pire kaynaklı hıyarcıklı veba gibi taşıyıcı hastalıklardan ziyade, esas olarak insanlar aracılığıyla yayılan tifüs ve dizanteri gibi hastalıklar için daha akla yakındır.

106 *Age.*, 362.

107 *Age.*, bölüm 9. Bundan çıkan sonuç devasa bir nüfus merkezi olan İstanbul'un eskiden salgın düzeyinde olan hastalıkların yerelleşmesini getiren özgün bir hastalık havuzu yarattığıdır. Böyle bir süreci tanımlamak için geliştirilen teori için ***bkz.*** William McNeill, *Plagues and People* (New York: Doubleday, 1977).

108 *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 419-20, 427 ve 430.

109 *Seyahatname*, c. 1, 187.

110 Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman*, bölüm 3.

111 Panzac vebanın yaygınlığının imparatorlukta nüfusu durgun düzeyde tutmaya tek başına yeterli olduğunu ileri sürer. Yaptığı hesaplamaya göre,

Ne var ki, salgın hastalıklara bağlı ölümler, olağan endemik enfeksiyonlardan kaynaklanan kayıplarla karşılaştırıldığında sönük kalabilir. Tarihsel demografi uzmanı Justin McCarthy 19. yüzyıl rakamlarından yola çıkarak, "salgınların ... nüfus açısından ara sıra karşılaşılan bir felaket olduğu, ama endemik hastalıkların yol açtığı can kaybına denk bir düzeye ulaşmadığı" sonucuna varır ve büyük şehirlerde bulaşıcı hastalıkların daha yüksek ölüm oranı getirdiğini vurgular.[112] Benzer şekilde, bölgeyle ilgili ilk kapsamlı ölüm oranı istatistikleri, 19. yüzyıl başlarının Kahire ve İskenderiye'sinde, mide-bağırsak enfeksiyonlarının sırasıyla %34,9 ve %37,4 oranında olmak üzere ölüm sebeplerinin başında geldiğini, onu %24,1 ve %28,3 oranında olmak üzere akciğer enfeksiyonlarının izlediğini ortaya koyar. Bebek ölümlerinde mide-bağırsak enfeksiyonlarının %50'nin epey üzerinde bir orana ulaştığı görülür.[113]

Hastalıklar konusunda 17. ve 18. yüzyıllardan kalan en sağlam gözlemler, sonraki döneme ait bu izlenimleri doğrular. Özellikle elimizde, 1740'larda ve 1750'lerde kaldığı Halep'te-

---

her yıl %0,5 artan bir nüfusun %20 düzeyinde can kaybına yol açmış olabilecek feci bir salgından sonra toparlanması 45 yılı alır (*Age.*, 378-80). Ancak Panzac'ın %20'lik nüfus kaybı tahmini biraz yüksek gibidir. Aynı dönemdeki Avrupa nüfus rakamlarına bakıldığında, hıyarcıklı veba salgınlarının ölüm oranında genellikle iki ila dört katlık artış getirdiği, bu oranın en aşırı durumlarda altı kata ulaştığı görülür. Kırsal beldelerde böylesine feci can kaybı enderdi; salgın yıllarında bile ölüm oranı genelde ikiye katlanırdı, ama dönemin yüksek ölüm oranı itibariyle yine de %8'e varan bir oran demekti bu (Biraben, *Les hommes et la peste*, 194-6, 227-30). Ayrıca hastalığın bulaştığı toplumlarda veba gibi ani felaketlerin ardından doğum oranı genelde yükselme eğilimi gösterirdi (*Age.*, bölüm 4). Örneğin Halep'le ilgili bir araştırma 18. yüzyıl ortalarındaki bir salgından sonra çift başına düşen çocuk sayısının, normal zamanlarda Osmanlı şehirleri için geçerli ortalamanın yukarısında bir düzeyle 4,8'e çıktığını saptar (Establet, *Familles et fortunes à Damas*, 53 ve Marcus, *Middle East on the Eve of Modernity*, 200-1). Dolayısıyla böyle salgınlar (hipoteze dayalı) %0,5'lik bir doğal artış hızını ciddi biçimde düşürmekle birlikte, tamamen düz bir seyri getirmemiş olsa gerek.

112 Justin McCarthy, "Factors in the Analysis of the Population of Anatolia, 1800-1878", *Asian and African Studies* 21 (1987): 33-63, 39.

113 Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman*, 370-1. Tablo 42'deki hataya dikkat çekmek gerekir; "mide-bağırsak hastalıkları"yla ilgili rakamın yanlışlıkla "bulaşıcı hastalıklar" hanesine geçirildiği metinden açıkça anlaşılır.

ki her ciddi hastalıkla ilgili notlar tutan İngiliz doğa bilgini Alex Russell'in kapsamlı anlatımları vardır.[114] Çok ayrıntılı tasvir ettiği bir hıyarcıklı veba salgınını gözlemlemesine karşın, ağırlıklı olarak çok sayıdaki diğer sıradan enfeksiyonlar üzerinde durur. Mevsime bağlı olarak hummadan çiçeğe ve dizanteriye kadar her hastalığın şehri kırdığını ve epeyce yüksek kayıp verilmeyen bir yılın olmadığını aktarır. Yolu Mısır'dan geçen başka seyyahlar Nil kıyılarındaki halkın büyük bir kısmına bulaşan korkunç parazit hastalıklarına özellikle dikkat çeker.[115]

Yüksek ölüm oranına ilişkin belki de en sağlam bulgular *tereke defterleri*ne dayanır. Genellikle sosyal ve ekonomik tarih açısından taşıdıkları değer nedeniyle incelenseler de, bu defterlerin aylara göre ölümlerin dökümünü vermesi, tarihçilerin mevsimlik ölüm oranını ortaya çıkarmasına olanak verir.[116] Pek kapsamlı olmasa da, veriler bariz bir yıllık kalıbı yansıtır: Kışın biraz yükselen, ilkbaharda düşen, yaz sonlarında fırlayan, sonbaharda normal seyrine dönen bir ölüm oranı. Bu mevsimsellik şehirlerde, daha önce anlatıldığı üzere, yaz sıcağının ve su azlığının artırdığı can kaybında sıradan mide-bağırsak enfeksiyonlarının ve belki sıtmanın rolüne güçlü biçimde işaret eder.[117] Ara sıra hıyarcıklı vebaya bağlı olarak yaz başlarında

114 Alex Russell, *The Natural History of Aleppo, Containing a Description of the City, and the Principal Natural Productions in Its Neighbourhood Together with an Account of the Climate, Inhabitants, and Diseases, Particularly of the Plague*, 2. baskı (Londra: 1794).

115 Örneğin *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 110 ve Constantin-François Volney, *Travels through Egypt and Syria, in the Years 1783, 1784 & 1785* (New York: 1798), bölüm 18.

116 Aylık ya da mevsimlik temelinde *tereke defterleri*nin incelendiği kaynaklar için bkz. Ali Aktan, "Kayseri Kadı Sicillerindeki Tereke Kayıtları Üzerinde Bazı Değerlendirmeler (1738-1749)", *II. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyum Bildirileri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1998); Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri", *Belgeler* 3 (1966): 1-479; Establet ve Pascual, *Familles et fortunes à Damas*; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehir Tereke Defterleri* (İstanbul: Bayrak, 1988); Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995).

117 Bu kalıp klasik Roma döneminden kalma mezar taşlarının incelenmesinden çıkan ve büyük ölçüde aynı ölüm sebeplerinin başta geldiğine

ve kıtlığa bağlı olarak sonbahar sonlarında ölüm oranının doruk düzeye çıkışı da bu tabloyu doğrular.[118]

Terekeler ve diğer *kadı sicilleri* ayrıca önemli bir sorun olan bebek ölüm oranına ilişkin bir noktayı açığa çıkarır. Elimizde çocuk ölümlerine dair somut kayıtlar yoktur; ama bazı kır ve şehir alanlarında aile büyüklüğünü gösteren kayıtlar vardır ve bu rakamlar çarpıcı bir kalıbı ortaya koyar. Sözgelimi, 18. yüzyıl başlarına ait Konya *kadı sicillerinde* yer alan ailelere dayalı 2.705 kadar örneği kapsayan bir araştırma, ortalama çocuk sayısının kırsal hanelerde 3,24, şehir hanelerinde ise sadece 2,24 olduğu sonucunu verir.[119] Benzer şekilde, başka bir yazar Anadolu'nun farklı kesimlerinde kırsal hanelerin 5,5-6,5 fertten, şehir hanelerinin ise 4-5,5 fertten oluştuğunu saptamıştır.[120] Elimizde kapsamlı istatistiklerin bulunmamasına karşın, bir dizi şehre ait 17. ve 18. yüzyıl *kadı sicilleri* genellikle kadın başına sadece iki çocuk ortalamasını verir.[121] Doğum kontrolü kır-şehir ayrımında bir rol oynamış olabilir, ama bu uzak bir

---

işaret eden ayrı bir kalıpla sıkı bir benzerlik taşır. Bkz. Walter Scheidel, "Roman Age Structure: Evidence and Models", *The Journal of Roman Studies* 91 (2001): 1-26, 17.

118 Özellikle bkz. Establet ve Pascual, *Familles et fortunes à Damas*, bölüm 2.

119 Hayri Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 98. Burada verilen bütün sayıların sadece kadı sicillerinde yer alan evli çiftlerle ilgili olduğunu, şehirlerde haliyle bulunan oldukça yüksek orandaki bekâr nüfusu kapsamadığını belirtmek gerekir.

120 Duben, "Turkish Families".

121 Örneğin Taş, *XVIII. Yüzyılda Ankara*, 225; Ömer Düzbakar, "XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat" (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 169-71; Muşmal, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya", 73-4. Burada açıklanmasında yarar olan bazı istisnalar vardır. Birincisi daha önce belirtildiği üzere, hıyarcıklı veba salgını sonrasında toparlanan Halep'teki yüksek doğum oranıdır. İkincisi çokeşlilik oranının çok daha yüksek olduğu Şam'dır; bu durum hanelerin daha büyük olmasına karşın, kadın başına düşen doğumların muhtemelen o kadar yüksek olmadığı anlamına gelir. Bkz. Establet, *Familles et fortunes à Damas*, 56-7 ve çeşitli yerlerde. Kayseri *terekeleri* de kadın başına hemen hemen üç çocuk oranını verir, ama vâris bırakmaksızın ölüm olaylarını, yani çocuksuz erkekleri ve kadınları içermez; ayrıca *"hacı"* ve *"seyyid"* unvanı taşıyanların çokluğu, varlıklı kişilerin orantısız bir ağırlığını yansıtır.

ihtimaldir.[122] Genelde aynı *kadı sicilleri* zengin ailelerin daha fazla çocuk sahibi olma eğilimi gösterdiğini ve şehir nüfusunun kır nüfusundan daha zengin olduğunu gösterir. Farklılığın asıl kaynağı muhtemelen daha büyük nüfus merkezlerindeki çocuk hastalıkları ve ölüm oranıydı.

Dahası, şehirlerdeki endemik hastalıkların birçoğu, kırsal göçmenler arasında salgına dönüşebilecek nitelikteydi. Bir başka deyişle, bunlar yerel şehir ahalisinin çocukken yani iyileşme ve bağışıklık edinme olasılığı yüksekken yakalandığı hastalıklardı. Kırsal kesimden bağışıklık kazanmamış halde gelenler, bu hastalıklara yetişkinlikte yakalanıp ölmeye çok daha yatkındı. Böyle hastalıklar sadece kızamık ve suçiçeği gibi bilinen çocukluk hastalıklarını değil, günümüzde yabancılara hâlâ bulaşabilen çiçek ve su kaynaklı bir dizi hastalığı da kapsamaktaydı; Avrupa'nın erken modern çağ şehirlerine yeni gelenler arasında en büyük ölüm sebebi de çoğu kez bunlardı.[123]

Daha önce değinilen kronik yoksulluk, konut yetersizliği ve yetersiz sağlık önlemleri özellikle yoksul göçmenler arasında enfeksiyon riskini artıran etkenlerdi. Erken modern çağ Avrupa'sında sert hava, kuraklık ve kıtlık dönemlerindeki ölüm oranına ilişkin analizler bu saptamayı doğrular niteliktedir. Çoğu durumda başta gelen ölüm sebepleri, şehirlerdeki muhacirlerin yaşadığı sağlıksız koşullarda gelişen tifüs gibi hastalıklar ve daha küçük bir ölçekte de yetersiz beslenenlere musallat olan hastalıklardı.[124] Venedik raporlarındaki yorumlar da İs-

122 Basim Musallam (*Sex and Society in Islam: Birth Control before the Nineteenth Century*, New York: Cambridge University Press, 1983) Büyük Veba Salgını'nı izleyen yüzyıllarda orta sınıf Müslüman ailelerinde doğum kontrolünün yaygın olduğunu ileri sürer. Böyle bir ihtimal kesinlikle olsa da, bu âdetlerin kırsal kesimlerdeki ve şehirlerdeki doğum oranlarının farklılığına önemli bir etkide bulunduğunu söylemek için bulgular henüz çok azdır.

123 Örneğin bkz. Patrick Galloway, "Annual Variations in Deaths by Age, Deaths by Cause, Prices, and Weather in Londra 1670 to 1830", *Population Studies* 39 (1985): 487-505.

124 Avrupa genelinde 1740-1742'de ortaya çıkan can kaybı krizine ilişkin karşılaştırmalı araştırma bu saptamayı en açık biçimde gözler önüne serer; bkz. Post, *Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease*. Sosyal ve iklimsel etkenler ile ölüm oranı arasındaki başka istatis-

tanbul'daki sözde "veba" salgınlarından birçoğunun aslında fırsatçı enfeksiyonlar olduğunu gösterir. Örneğin Mart 1601'de bir Venedik sefiri şu gözlemde bulunmuştu: "Buralardaki geleneğe bakılırsa, veba şimdiye kadar hali vakti yerinde insanlardan ziyade, düzensiz ve özensiz bir hayat süren alt tabakalarda görülen bir şey."[125]

Bütün bu etkenler göz önünde tutulduğunda, kayda geçirilmeyen bazı bebekler için bir pay bıraksak dahi, Osmanlı kasabalarında ve şehirlerinde ölümlerin doğumlardan önemli ölçüde fazla olduğunu varsayabiliriz. Aile büyüklüğüyle ilgili rakamlardan yola çıkıldığında, yetişkin evli çiftlerin ancak yerlerini alacak sayıda çocuk sahibi olduğunu görmekteyiz. Kaldı ki, ailelerin birçoğu hiç de "çift" sayılmazdı. Her beş kadından birinin aslında çokeşli ailelere mensup olduğu[126] hesaba katıldığında, şehirlerde net üreme oranı muhtemelen birin altındaydı. Üstelik şehirlerdeki nüfusun büyük bir bölümü herhalde yüksek ölüm oranının sıkıntısını çeken, ekonomik (ve dolayısıyla evlilik) umutları düşük olan genç göçmenlerden oluşmaktaydı. Son olarak, zaten normalde yüksek olan ölüm oranı hemen her kuşakta, şehir nüfusunun epeyce bir bölümünü yok edebilen veba gibi doğal afetlerle daha da arttı. Her bir rakamı ya da ayrıntıyı sorgulamayı gerektirecek geniş bir zemin olmasına karşın, Osmanlı şehirlerinin ciddi bir nüfus erimesine uğradığı yolundaki genel sonuca varmaktan kaçınmak zordur.

Dahası, anlatıya dayalı bulgular, şehir yaşamının getirdiği felaketler ne olursa olsun, şehirlerin cazibesinin (nispeten

---

tiksel bağıntılar için bkz. Andrew Appleby, "Nutrition and Disease: The Case of London", *Journal of Interdisciplinary History* 6 (1975): 1-22 ve Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age".

125 *A.S.V. Dispacci-Costantinopoli* 53 (3 Mayıs 1601).

126 Osmanlı uzmanları genellikle imparatorlukta çokeşlilik oranının düşük (genelde %10'un altında) olduğunu vurgulamak için çok uğraşırlar. Ancak görünüşte düşük olan bu rakam, ilgili kadınların oranını gerçekte olduğundan eksik gösterir; çünkü çokeşli her aile en az iki, bazen de üç ya da dört kadını barındırırdı. Bu ailelerin genelde daha fazla çocuk sahibi olmasına karşın, her eşin aslında tekeşli evliliklerdeki kadınlara oranla ortalama olarak daha az çocuk doğurması nüfusta net bir azalma yaratırdı.

düzenli iaşe ve eşkıyalara karşı koruma) yüksek can kaybına bağlı boşluğu doldurmak üzere her zaman daha fazla göçmenin gelmesini sağladığını doğrular. Örneğin Bursa'da 1674'teki feci salgını izleyen yirmi yılda, şehre nazaran çevredeki köyler daha hızlı bir nüfus azalması sergiledi.[127] Kalabalık şehirde vebaya yakalanan insan sayısının muhtemelen çevredeki kırsal kesimden daha fazla olmasına karşın, köylüler şehirdeki ölümlerin yol açtığı boşluğu doldurmak üzere hemen üşüşmüş olsa gerek. Halep örneğinde, gayrimüslim göçmenler için getirilen olağandışı bir vergi de 1695 gibi geç bir tarihte, şehirdeki bütün (yetişkin erkek) Hıristiyanların yaklaşık dörtte birinin çoğunlukla Anadolu'dan olmak üzere bölge dışından gelmiş göçmenler olduğunu ortaya koyar;[128] bu durum yöre nüfusunun %1'e yakın bir kısmının her yıl yeni gelenlerle doldurulması gerektiğine işaret eder.

Dönemin Avrupa'sıyla karşılaştırmalar sadece Osmanlı topraklarında bu şehir mezarlığı etkisinin ağırlığını vurgular. Londra'nın erken modern çağ İngiltere'sindeki rolüne ilişkin klasik bir araştırmada, tarihçi E. A. Wrigley büyük bir metropolün bir ülkenin demografisinde oynayabileceği rol konusunda bir perspektif sunar. İngiliz başkentinde ölümlerin doğumlara biraz ağır basmasından hareketle, tek başına Londra'nın her yıl İngiltere'nin geri kalan kesiminden 12.000 kadar doğumu yani kırsal kesimdeki 2,5 milyon kişi tarafından sağlanan doğal artışı emdiği sonucunu çıkarır; bu rakam Londra dışındaki İngiltere nüfusunun yaklaşık yarısına denkti.[129] Wrigley'nin hesaplamaları sadece kaba tahminler olsa da, daha sonraki ayrıntılı incelemelerde benzer sonuçlara varılmıştır. Aile yapısı araştırmaları 18. yüzyıl sonlarına kadar her on ölüme karşılık ancak altı ya da yedi doğum düzeyine ulaşıldığını gösterir. Başka bir ifadeyle, Londra'nın 600.000 dolayın-

127 Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City*, 15-20.

128 Bruce Masters, "Patterns of Migration to Ottoman Aleppo in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies* 4 (1987): 75-89.

129 E. A. Wrigley, "A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy 1650-1750", *Past and Present* 37 (1967): 44-70.

daki nüfusu 1700'den 1750'ye kadar yaklaşık 400.000'den fazla ölümü getirmiş olsa gerek.[130]

Bu tür rakamları bir Osmanlı perspektifine oturtmak için, Londra'nın 18. yüzyıl ortalarına kadar henüz İstanbul'un büyüklüğüne ulaşmadığını akılda tutmamız gerekir. Dahası, Londra Sanayi Devrimi'ne kadar İngiltere'nin yegâne metropolüyken, İstanbul bu payeyi Arap dünyasının büyük şehirleriyle ve daha küçük bir ölçekte Bursa ile İzmir gibi şehirlerle paylaşmaktaydı. Londra 18. yüzyıl başları İngiltere nüfusunun (o dönemde aşırı sayılan bir oranla) sadece onda birini barındırırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün kasabalıların ve şehirlilerin oranı %15'e varmış olabilir; erken modern çağın Fransa ya da Çin gibi diğer büyük ülkelerinin çoğunu geride bırakan bir rakamdır bu.[131] Daha büyük Osmanlı kasabalarında ve şehirlerinde koşullar Londra'dakinden daha kötü olmasa bile mevcut can kaybı her yıl %0,5'lik hatırı sayılır kırsal nüfus toparlanmasının yarıdan fazlasını silip götürebilirdi.[132]

Ne var ki, böyle bir karşılaştırma aslında durumu olduğundan daha hafif gösterir; çünkü Osmanlı şehirlerindeki ölüm oranının Britanya'dakinden daha yüksek olduğu neredeyse kesindir. Bu bölümde daha krizin ilk yıllarında şehirlerin yaşam standartlarının bozulduğunu ve asla tam düzelmediğini gördük. Birçok şehirde nüfus yoğunluğu, yoksulluk, konut ve su şebekesi yetersizliği, sağlık önlemlerinin eksikliği dönemin Kuzey Avrupa'sındaki düzeyi herhalde aşmış olması gereken ölüm oranına katkıda bulundu. Bu olağan ölüm oranının üstüne ayrıca Avrupa'daki karantina sistemlerinin salgın tehditlerinin önüne geçmeyi başardığı bir dönemde, veba ile başka

130 John Landers, "London's Mortality in the 'Long Eighteenth Century': A Family Reconstitution Study", *Living and Dying in London*, ed. W. Bynum ve R. Porter (Londra: Wellcome Institute, 1991).

131 Bkz. Roger Owen, *The Middle East in the World Economy* (New York: I. B. Tauris, 1993), 24-5 ve Wagstaff, *Evolution of Middle Eastern Landscapes*, 200. Erken modern çağ şehirleşmesi konusunda karşılaştırmalı bir değerlendirme için bkz. Paul Bairoch, *Cities and Economic Development* (Chicago: University of Chicago Press, 1988) ve Maddison, *Contours of the World Economy*, 40-3.

132 Diğer Akdeniz ülkelerinde ölüm oranı ve şehirlere göç açısından karşılaştırmalar için bkz. De Vries, *European Urbanization*, bölüm 10.

hastalıkların periyodik olarak patlak vermesi eklendi. Böyle şartlarda şehirlerdeki can kaybı Küçük Buzul Çağı krizinin en kötü evresi geçildikten sonra bile kırsal kesimdeki doğal artışın büyük kısmını alıp götürecek kadar yükselmiş olabilir. Bu elbette karamsar bir tahmindir ama hiç de mantıksız değildir.

Sonuç

Osmanlı kırsal kesimindeki halk daha iyi bir yaşam umudundan ziyade, bir şiddet ile belirsizlik çağında yiyecek ve güvenlik arayışının etkisiyle yıllarca kasabalar ile şehirlere akın etmeyi sürdürdü. Oralara vardıklarındaysa ekonomik çalkantıyla, gittikçe kötüleşen konut ve altyapı koşullarıyla, bir sürü endemik ve salgın hastalıkla karşılaştı. Göçerlerin istilasında olduğu gibi, şehirlere kaçış Osmanlı ekolojisi açısından sonraki yüzyıllarda bölgeyi değiştirecek daha can alıcı dönüşümlerden birini yansıtmaktaydı. Bu kez yöneliş daha örtüktü; ancak etkisi imparatorluğa her geçen yıl yük getirerek, aynı ölçüde köklü olduğu ortaya çıkan bir nüfus erimesine yol açtı. 19. yüzyıla varıldığında, bölge nüfusunun ve tarımının toparlanmasını ciddi biçimde geciktiren bir sonuçla, kırdan şehre göç yüzünden muhtemelen milyonlarca Osmanlı yaşamını yitirmiş durumdaydı.

11

TEDARİK VE TİCARET

Osmanlı tarımı 17. ve 18. yüzyıllarda geçim ile tedarik yönelimli bir yapıdan ticaret ile ihracat yönelimli bir yapıya tedricen geçti. Eyaletlerdeki kırsal kargaşa ile zayıflayan imparatorluk otoritesi, eski tedarik sistemlerinin bazı yönlerinin çözülmesini getirdi. *Tımar* sisteminin bırakılması ve sonu gelmez mali gerekler imparatorluğun maliye ile toprak mülkiyeti düzeninde bir dönüşümü başlatarak çiftçiliğin ticarileşmesini teşvik etti. Bu arada artan askeri zaaflarının müttefik ve ticaret ortağı arayışını özendirmesi, imparatorluğu Avrupa devlet sistemine daha sıkı bağladı ve yabancı tüccarlara daha fazla imtiyaz verilmesine yol açtı. Osmanlı ülkesi 18. yüzyılın sonuna doğru Avrupa merkezli bir dünya ekonomisinin içine çekilmeye başladı.

Bu ekonomik değişimlerin temelinde Doğu Akdeniz'e özgü arazi kullanımında daha geniş kapsamlı bir dönüşüm yatmaktaydı. Osmanlı tarımı 17. ve 18. yüzyıllarda düzlüklerde tahıla dayalı tek ürünlü ekimi bırakıp çeşitlenme yoluna girdi ve yaylalara yöneldi; "Kolomb Mübadelesi" yeni ticari ürünler ve yeni geçim yollarını getirdi. Aynı dönemde iklim ile iskân kalıplarındaki değişimler erozyon, mil birikimi ve sıtma gibi çevresel

değişimlere yol açarak ovalardan uzaklaşmayı hızlandırmış olabilir.

İmparatorluğun ekolojisindeki bu dönüşüm 19. yüzyıl başlarında bile henüz tamamlanmış değildi. Bununla birlikte, imparatorluk otarşisinden gittikçe uzaklaşma ve Batı pazarlarına açılma, Osmanlılar açısından iyi ve kötü yönleriyle köklü sonuçlar doğurdu. Ticaretin yayılması ve geçimlik tarım yerine ticari ürünlerin yaygınlaşması, Osmanlı ekonomisi ile hazinesinin sınırlı bir canlanmasına maddi kaynak sağladı; ama aynı zamanda merkezi iktidarın zayıflamasını hızlandırdı. İmparatorluk geçmiş yüzyıllardaki gibi geniş toprakların bütün kaynaklarını devlet güdümlü tedarik, iskân ya da savaş uğraşlarının hizmetine koşabilecek durumda değildi artık. Devletin tüketici yönelimli bir tedarikçi sistem doğrultusunda fiyatları ve üretimi etkili biçimde düzenleme imkânı da ortadan kalktı. Bunun yerine, imparatorluk sonradan verilecek adla Üçüncü Dünya ülkelerinin ortak özelliğine uygun olarak, yavaş yavaş hammadde ihraç etme ve Avrupa'nın mamûl ürünlerini ithal etme yoluna girdi. Geçmişte bir imparatorluğu beslemeye ve donatmaya yöneltilen işgücü ve kaynaklar yavaş ama önüne geçilemez bir süreçle, hızla büyüyen yükseliş içindeki Batılı devletlerin nüfusu ile sanayisini destekleyecek bir yöne çevrildi.

Tedarikten Ticarete

Temel sivil ve askeri tedarik sistemleri sürmüş olsa da, kilit kaynaklar üzerinde klasik çağa özgü doğrudan imparatorluk yönetimi tedricen yerini âdemi merkezileşme, özelleşme ve ticarileşmeye bıraktı. Eğer koşullar daha elverişli olsaydı, Büyük Veba Salgını'nın ardından nüfus kaybının Batı Avrupa'daki yaşam düzeyinin yükselmesini sağlamasına oldukça benzer biçimde, 17. yüzyıldaki nüfus azalması topraklar ile kaynaklar üzerindeki baskıyı hafifleterek aslında Osmanlı tedarikçiliğini canlandırabilirdi.[1] Ne var ki, imparatorluğun nüfusu ile ta-

1 İngiltere'yle ilgili veriler ve Memlûk Mısır'ıyla bir karşılaştırma için bkz. Borsch, *Black Death in Egypt and England*.

rımını alt üst eden doğa ve insan eseri karışıklıklar Osmanlı bütçesi ile kaynak yönetiminde de krizler yarattı; böylece 18. yüzyılda "büyük ölçüde kendine yeterli imparatorluk sistemi dağıldı."[2]

Birinci sorun *Celâlî* şiddetinin ve Küçük Buzul Çağı kıtlıklarının en kötü evresinde arazilerin düzensizce terk edilmesinden ve ulaşımın aksamasından doğdu. Önceki bölümlerde ortaya konduğu üzere, sürekli karışıklıklar ile göçer akınları eyaletlerde tarımın toparlanmasını engelledi ve böylece tedarik için daha büyük bir ürün fazlası elde etme şansını ortadan kaldırdı. Osmanlı belgeleri 17. yüzyılda hüküm süren düzensizliğin ayrıca mutat tedarik zincirlerini altüst ederek ve bir zamanlar kilit kaynakları elde etmeyi sağlayan işgücünü dağıtarak, zincirleme bir sıkıntılar tepkimesi yarattığı izlenimi verir. Örneğin Keşan'daki nüfus azalması aynı yıl içinde hem imparatorluğun ulak sistemi için at bulunamamasının[3] hem de yakındaki Bozcaada'da yaşanan tahıl sıkıntısının[4] sebebi olarak gösterilir. 1630'lardaki başka bir padişah emri Karaman'daki karışıklıkların güherçile teminini aksatması ve sonuçta barut imalatını tehlikeye düşürmesi üzerinde durur.[5] Benzer şekilde, 17. yüzyıl başlarında orman koruma ve kereste tedarik sisteminin ciddi biçimde aksamasıyla, Osmanlı donanmasının inşası yarıda kaldı ve bu yüzden Girit Savaşı sırasında hatırı sayılır güçlükler yaşandı.[6] Kazak korsanların limanlara ve gemilere baskınlar düzenlemesiyle, ardından Rusya'nın Kırım'a girmesiyle Karadeniz üzerindeki denetimin yitirilmesi de imparatorluğun kaynak yönetimine ciddi bir darbe indirdi.[7]

---

2 Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World* (Seattle: University of Washington Press, 1990), 55.

3 MD 90/118.

4 MD 90/464.

5 MD 84/79.

6 Osmanlıların 17. yüzyıl başlarındaki donanmanın tedarik ve gemi inşa güçlüklerine ilişkin gözlemleri için bkz. *Negotiations of Sir Thomas Roe*, 22-3, 37-9 ve çeşitli yerlerde ve Pedani-Fabris, *Relazioni*, 533-4. Bostan (*Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*) 17. yüzyıl ortalarından sonlarına kadar donanma konusundaki girişimlerin kapsamlı bir incelemesini sunar.

7 Ostapchuck, "Human Landscape of the Ottoman Black Sea".

Kırsal kesimde vergi ve idare tedricen yerel eşrafın eline geçti. Osmanlı yöneticileri 1600'lerdeki çatışmalarla şekillenen yeni ademi merkeziyetçi siyasal düzene 18. yüzyıl ortalarına doğru az çok uyum sağladı; merkezi otoritenin zayıflaması taşradaki sülalelerin çoğu kez küçük şahsi orduların yardımıyla iktidarı ele geçirmesinin önünü açtı. A*yân* ya da *derebeyi* olarak anılan bu kişiler 18. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'nun ve Balkanlar'ın büyük bir kesiminde neredeyse özerk bir yönetim kurdular.[8] Aynı dönemde Memlûk hizipleri Mısır'ın kırsal kesiminde denetimi sağlamak için kavgaya tutuştu; varlıklı el-Davud sülalesi Irak'ın büyük bir kesimine hâkim oldu; bağnaz Vehhabi mezhebi Arabistan Çölü'nde isyanları kışkırttı. *Ayân*lar kâğıt üzerinde Osmanlı egemenliğini tanıdı ve uygulamada da çoğu kez merkezi devletin tasarılarında işbirliğine girdi, hatta 18. yüzyıl savaşları için bazı paralı askerler sağladı. Ne var ki, birçok yerel yöneticinin fiili bağımsızlığı, merkezi idarenin iskân ile kaynak akışını 15. ve 16. yüzyıllardaki gibi yönlendirme gücünü ciddi biçimde azalttı. Özellikle askeri tedarik, kaynak için başvurulan yerel *ayân*ların rüşvetçiliği ve inatçılığı yüzünden sıkıntılarla karşılaştı.[9] 18. yüzyıl sonlarına varıldığında, padişahlar artık otokrattan ziyade yeni gelişen iktidar uzlaşmasının güçlü arabulucusu konumundaydı.[10]

---

8 Ayânların yükselişiyle ilgili ilk analizler için bkz. Mustafa Akdağ, "Genel Çizgilerle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4 (1966): 201-47 ve İnalcık, "Military and Fiscal Transformation". Daha yakın dönemdeki bir örnek olay incelemesi için *bkz.* Nuri Çevikel, "The Rise of the Ottoman Ayans: A Case Study of the Province of Cyprus during the Eighteenth Century", *International Journal of Turkish Studies* 15 (2009): 83-94.

9 Bkz. Virginia Aksan, "Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768-1774", *War and Society* 13 (1995): 1-14 ve *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (New York: Longman, 2007), 147-51 ve çeşitli yerlerde.

10 Bkz. Dina Khoury, "The Ottoman Centre versus Provincial Power-Holders: An Analysis of the Historiography", *The Cambridge History of Turkey*, c. 3, ed. S. Faroqhi (New York: Cambridge University Press, 2007) ve Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008), bölüm 1.

Siyasal otoritede bu değişimle birlikte, Osmanlı arazi sahipliği ile vergi düzeninde aynı ölçüde köklü bir dönüşüm ortaya çıktı. Bölüm 8'de anlatıldığı üzere, merkezi idare 17. yüzyıl başlarından ortalarına kadar uzanan süreçte nakit bulmanın bir çaresi olarak, kısa süreli iltizamların sayısını artırdı. Yüzyılın sonuna doğru, işlerinin başında durmayan mültezimler uzun vadeli üretkenlikte çıkarları olmadığı için, sistemi alınan her iltizamda köylüleri soyup soğana çevirecek şekilde kullandı. Osmanlı tarımında ortaya çıkan kriz, merkezi idareyi 1695'te tamamen yeni bir sisteme geçmeye yöneltti. Dönemin vakanüvislerinden Sarı Mehmed Paşa bunu şöyle anlatır:

> Memâlik-i mahrûsada [Osmanlı Ülkesinde] vâki' Şâm ve Haleb ve Diyârbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve Ayntâb [Antep] ve Tokat câniblerinde [civarlarında] ve sâ'ir ba'zı mahallerde vâlî ve muhassıl* ve voyvodaların taht-ı iltizâmlarına dâhil Mîrî mukâta'âtın ekser kurâsı [köyü] ricâl-i devlet ve a'yân-ı vilâyetden ba'zı kimesnelerin 'uhdesinde [sorumluluğunda] olup, lâkin üzerlerinde müstekarr olmayup [yerleşmeyip] her biri her sene âhara der-'uhde [başkasının sorumluluğunda] olunduğundan, re'âyâ fukarâsı gözedülmeyip ve bunlar içün vakt ü zamaniyle tohum ve sâ'ir ihtiyâçları olan malzemelerine i'ânet [yardım] olunmamağla bi'z-zarûrî murâbahacılardan za'fı ile [zorunlu olarak murabahacılardan] akçe aldıklarından her sene ziyâde bulan istirbâhın edâsına [her sene çoğalan faizin ödenmesine] zirâ'at ü hirâsetleri [ekip biçtikleri] ve bağ ve bağçeleri ve sâ'ir kârlarının hâsılı kifâyet itmedüğünden [diğer işlerin ürünleri] mâ'adâ der-'uhde idenler [başka sorumluluklarını alanlar] dahi "zabt ideceğim bir sene yâhud iki senedir" deyü bi'l-cümle hâsılların [bütün ürünlerini] almak içün cevr [zulüm] ü [ve] eziyyet eylediklerinden, ekseri perâkende vü [çoğu dağılıp ve] perîşân olup, bakıyye kalanların dahi ahvâli dîgergûn [hali bozuldu] ve beytü'l-mâl-i müslîmîne [devlet hazinesine] küllî gadr ü zarâra bâ'is [büyük zarar ve ziyan] ol-

* Mutasarrıftan küçük, kaymakam ve müdürler derecesinde memur –ed.n.

> mağla, ba'de'l-yevm [bundan böyle] bu makûle kurâ vü maktû'at [bu şekildeki köylerin ve maktuatın] Mısır karyeleri misillü [köyleri gibi] maktû'u ve kalemiyesin virdikden sonra, bir târikile [yol bularak] mutasarrıf olduğu kurâ âhara [köyler başkasına] virilmemek üzere hayâtda oldukca mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyle kâbızlarının [tahsildarların] tahammülüne göre birer mikdâr mu'accele [peşinat] ile füruht olunup [satılıp], fi-mâ-ba'd [bundan böyle] bozulmamak ve tebdîl ü tagyîr olmamak [değiştirilmemek] üzere[11]

Kısaca *"malikâne"* olarak anılan bu yeni sistemde, devletin para bulma yolunun esası ömür boyu iltizamlar için müzayede açmak, yani fiilen imparatorluğun önemli bir kısmını satmaktı. *Malikâne*lerin tam anlamıyla mülk olmamasına ve *reaya*nın bu yeni düzende belli intifa haklarını korumasına karşın, süreç, arazileri özelleştirmeye çok yakın bir biçime büründü. *Malikâne*ler 18. yüzyıl sonlarına doğru imparatorluk gelirlerinin büyük bir kısmını sağlayacak konuma geldi ve imparatorluğun bazı kesimlerinde eski *tımar* sistemini tamamen gölgede bıraktı.[12]

Öte yandan, eyaletlerdeki güçlü aileler ile rüşvetçi memurlar kanun dışı yollarla arazilere el koyarak, *"çiftlik"* olarak bilinen *özel mülk*ler edindi. Celâlî İsyanı ve Büyük Kaçgunluk sırasında başlayan[13] bu süreç, özellikle Balkanlar'da 17. yüzyıldaki nüfus azalmasını ve karışıklıkları hızlandırdı. Son yıllarda Osmanlı uzmanlarının *çiftlik*ler üzerine araştırmaları ve tartışmaları hatırı sayılır bir hacme ulaşmış durumdadır.[14] İlk başta Doğu Avrupa'nın "ikinci serflik" dönemi çerçevesinde

11 *Zübde-i Vekayiât*, 512-13.

12 Sisteme ve etkilerine ilişkin anlatımlar için *bkz.* Mehmed Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken, 2003) ve Ariel Salzmann, "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman *Ancien Régime* 1695-1807" (doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1995).

13 Örneğin MD 78/4012 ve MD 83/11.

14 Bir genel değerlendirme için bkz. Ç. Keyder ve F. Tabak (ed.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* (Binghamton: SUNY Press, 1991).

Marksist terimlerle analiz edilmelerine karşın,[15] bu *çiftlik*lerin daha mütevazı işletmeler olduğu ve Leh ya da Rus toprak sahiplerinin uçsuz bucaksız tahıl tarlalarıyla hiç de aynı kategoriye girmediği günümüzde anlaşılmış bulunmaktadır. Çoğu 25-50 hektarı kapsamaktaydı, yarıcılık ile ücretli işgücünün bileşimine dayalıydı ve ticari üretim odaklıydı.[16]

Malikâne ve *çiftlik* sistemlerinin 18. yüzyıldaki yükselişi, *sipahi*liğe ve köylü özerkliğine dayalı eski tarım düzeninin gerilemesini hızlandırdı. Büyüyen şehir pazarları ve dış pazarlar için ticari üretimdeki yeni fırsatlardan kazanç sağlayan taşralı toprak sahiplerinin oluşturduğu güçlü bir yeni sınıf ortaya çıktı. Bu yeni *malikâne* ve *çiftlik* sahiplerinin birçoğu mülklerinden uzak rantiyeciler olarak kaldı. Ama bir bütün olarak bakıldığında 18. yüzyıl, "sosyal konulara ilgisi klasik askeri seçkin tabakadan, taşradaki makam sahiplerinin oluşturduğu, işine daha bağlı, yerel köklere sahip sivil bir eşraf (*ayân*) sınıfına doğru genel ve uzun vadeli bir değişime" sahne oldu.[17] Kısmen bu gelişme sayesinde, Osmanlı gelirleri 18. yüzyıl başlarından ortalarına kadar çarpıcı bir canlanma gösterdi. Merkezi idare bu mali soluklanma fırsatını kullanarak, sağlam bir para sistemini yeniden kurdu. Daha istikrarlı ve kârlı bir tarım sistemine ulaşmak için, ama isteyerek ama istemeden, topraklar ve kaynaklar üzerindeki doğrudan denetiminden tavizler verdi. Her ne kadar "iaşecilik"in birçok izi kalsa da, 18. yüzyıl sonlarında imparatorluğun tarım ile ticareti serbestleştirmesi, imparatorluğun politikasında "refahtan zenginliğe" doğru bir değişimin dönüm noktası oldu.[18]

---

15 Örneğin Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy"

16 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe* (New York: Cambridge University Press, 1981), 76-7 ve çeşitli yerlerde. Geç dönem *tahrir*leri üzerindeki araştırmalar McGowan'ın vardığı sonuçları destekler niteliktedir. *Bkz.* Stefan Pareva, "Rural Agrarian Structure in the Edirne Region during the Second Half of the Seventeenth Century", *Études Balkaniques* 3 (2000): 83-123 ve Zarinebaf, *Historical Geography of Ottoman Greece*, bölüm 1.

17 Winter, *Shiites of Lebanon*, 108. Musul'da böyle bir ailenin gelişim çizgisini ele alan bir çalışma için ayrıca bkz. Khoury, *State and Provincial Society*.

18 Ağır, "From Welfare to Wealth", özellikle bölüm 4.

Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi

Aynı dönemde Osmanlı topraklarının dış ticarete daha fazla açılması, imparatorluğu genişleyen Avrupa ticareti döneminin içine çekti. Önceki bölümlerde görüldüğü üzere, 16. yüzyılda imparatorluk Hıristiyan devletlere kendi ticaret şartlarını kabul ettirebilecek güçteydi ve genelde izlediği politikalar, özellikle tedarik açısından hayati önemdeki mallar söz konusu olduğunda, daha sıkı kısıtlamalar yönündeydi. Yabancı topluluklara güçlü bir konumdayken verilen imtiyazlar genellikle Osmanlıların savaş döneminde müttefikler edinmesini kolaylaştırma amacına dönüktü. Başta gelen ticaret ortakları İtalya'nın ve Adriyatik bölgesinin tüccar şehir-devletleriydi; Avrupalıların Amerika'yı keşfedişinden neredeyse bir yüzyıl sonra bile yükselen Atlantik ticaret dünyası ekonomik ufkun oldukça uzağındaydı.

Diğer Akdeniz devletleri gibi Osmanlılar açısından da Kuzey Avrupa tüccarlarının 16. yüzyıl sonlarında bölgeye girişi yerel ticareti dönüştürdü. Fransız, İngiliz ve Hollandalı tacirler art arda imparatorluk kıyılarına ulaştı; hepsi 16. yüzyıl sonlarında "kapitülasyonlar" olarak bilinen beratlar çerçevesinde Osmanlı pazarlarına girmek için bazı sınırlı haklar elde etti.[19] İlk başlarda bu yeni ticaret ortaklarının Osmanlı topraklarındaki daha geniş kapsamlı ekonomi, tarım ya da kaynak akışı üzerinde çok az etkisi vardı. Ancak imparatorluk *Celâlî* krizi sırasında Habsburglarla uzun savaşta yeni müttefikler arayışına girince, bu beratların kapsamını genişletme yoluna gitti. Sözgelimi, Fransa ilk ticaret imtiyazlarını daha 1569'da almasına karşın, hububat satın alma iznini ancak 1597'de elde etti. Ardından 1604'te deri, balmumu ve pamuk satın alma haklarını da kapsamak üzere, daha da cömert bir dizi kapitülasyon kazandı.[20] Diğer Batılı devletlerin fiilen "en çok kayrılan ülke" statüsü için müzakereye girmesiyle birlikte, bu tür

19 *Bkz.* Edhem Eldem, "Capitulations and Western Trade", *The Cambridge History of Turkey*, c. 3, ed. Suraiya Faroqhi (New York: Cambridge University Press, 2006).

20 McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, 35-6.

pazara giriş hakları Hollandalı tüccarlara ve 1581'de kurulan İngiliz Levant Kumpanyası'na da tanındı.[21]

Öte yandan, vergi düzenindeki değişiklikler yerel sanayiye karşı dış ticaretin lehine işledi. Merkezi idare 17. yüzyılda hasım İspanyol ve Portekizli tüccarlara karşı bir avantaj sağlamaları için, İngiliz ve Hollandalı tacirlerden alınan gümrük vergisini yarı yarıya bir düşüşle %3'e indirdi. Ancak ters bir etkiyle, bu indirim onlara, daha önceki imtiyazlı %4'lük oran üzerinden gümrük vergisi ödemeye devam eden yerel Müslüman tacirler karşısında da bir avantaj kazandırdı. Aynı yüzyıl içinde bu imtiyaz bildik "en çok kayrılan ülke" kalıbı çerçevesinde, Fransa gibi diğer Avrupa ülkelerini de kapsayacak şekilde genişletildi. Bu arada gelirleri artırmak amacıyla, iç gümrük vergileri (malları imparatorluğun bir kesiminden başka bir kesimine taşımak için ödenen harçlar) ve yerel üreticilerden alınan diğer vergiler yükseltildi.[22] Batı Anadolu dış gümrüğünden elde edilen gelir 1589-1626 arasında yaklaşık iki katlık artışla 3.603.334 *akçe*den 6.469.140 *akçe*ye çıktı.[23]

Merkezi idarenin 17. ve 18. yüzyıllarda ihracat üzerindeki denetimi gevşetmesiyle birlikte, yeni tüccar toplulukları Osmanlı mallarına dönük bastırılmış talepten kâr elde etmeye yöneldi. Özellikle İzmir mütevazı bir limanken, dış ticaret açısından hızla büyüyen bir merkeze dönüştü. 17. yüzyıl sonlarında şehrin 80.000-90.000 sakininin büyük bir kısmı, başarılı Rum, Yahudi, Ermeni ve Avrupalı tüccar topluluklarına mensuptu; hepsinin Batı Anadolu hinterlandından gelen pamuk ve tütün gibi mallarını temin etmeye yönelik şebekeleri vardı.[24] İhracat kısıtlamalarının işlemez hale gelmesiyle ve gümrük

21 Bkz. Frangakis, *Commerce of Smyrna*, bölüm 4.

22 Mehmet Genç, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken, 2003). Küçük bir ölçekte bu politikaları, ayrıca Osmanlı ticaretine ve iç sanayisine etkilerini ele alan bir çalışma için bkz. Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East* (New York: New York University Press, 1988).

23 Goffman, *Izmir and the Levantine World*, 57.

24 İzmir'in gelişmesi üzerine, bkz. Frangakis, *Commerce of Smyrna* ve Goffman, *Izmir and the Levantine World*.

memurlarının rüşvetle kolayca satın alınabileceğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, Balkanlar'da Ortodoks Hıristiyan tüccarlardan oluşan yeni bir sınıf tarımsal ürünlere dönük geniş çaplı deniz ve kara ticareti şebekeleri kurdu. Traian Stoianovich'a göre, Makedonya ve Tesalya 18. yüzyıl sonlarında "hububatın %40'ını, pamuk ve tütün üretiminin yarısından fazlasını" ihraç etmekteydi. Bu arada Habsburg toprakları ve ötesi için Sırbistan önemli bir domuz ve domuz eti tedarikçisi, Macaristan ise önemli bir sığır kaynağı haline geldi.[25] Benzer şekilde, Mısır ve Doğu Akdeniz'in denizaşırı ticareti, özellikle de Fransa'ya kahve, ipek, yün ve pamuk ihracatı 1700 dolaylarında yükselişe geçti.[26] Genelde ham elyaf ihracatı 1780'lere doğru üç katının üzerine çıktı; o aşamada Osmanlılar kriz öncesinde bütün imparatorlukta ürettikleri kadar pamuğu Avrupa'ya gönderme noktasına varmış olabilir.[27] İç ticaretin hâlâ dış ticareti aşması, böylesine geniş ve o zamana kadar kendine yeterli olmuş bir imparatorluk açısından pek şaşırtıcı sayılmazdı. Gelgelelim, 18. yüzyıl sonlarında aradaki uçurum kapanmaktaydı.[28]

---

25 Stoianovich, "Conquering Balkan Orthodox Merchant", 260. Ayrıca bkz. Traian Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *Journal of Economic History* (1953): 398-411.

26 Daniel Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992): 189-206.

27 Yün açısından Fransız rakamları İzmir'in 1700 dolaylarında ancak yarım milyon libre olan ihracatının 1783'te doruk bir düzeyle 3.823.835 libreye çıktığını gösterirken (Frangakis, *Commerce of Smyrna*, 328-9), Fransa'ya her türlü hayvan elyafı ihracatının toplam değeri 1701-1702'de 1,5 milyon libreyken, üç katlık bir artışla 1786-87'de yaklaşık 4,5 million libreye ulaştı (McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, 40). Bu arada 1725'te sadece 667.279 libre olan Türk pamuk ihracatı 1785'te 2.190.027 libreye ulaştı, ardından Napoleon savaşları sırasında ikiye katlandı. Bkz. Orhan Kurmuş, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu (Cambridge: Cambridge University Press, 1987). Rakamları bir perspektife oturtmak açısından, imparatorluğun Mısır'dan sonra belki de en zengin pamuk üretim bölgesi olan Çukurova'da yıllık toplam pamuk hâsılasının 1570'lerde ancak 1,5 milyon libreyi bulduğunu belirtmek gerekir. *Bkz.* Suraiya Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in 16th and 17th Century Anatolia", *age.*

28 Tahminler için bkz. Panzac, "International and Domestic Maritime Trade". Wagstaff (*Evolution of Middle Eastern Landscapes*, 203-4) daha ge-

Osmanlı vergi kayıtlarına dönük araştırmalar 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde ihracatın yeni rolüne ilişkin bazı ilginç ipuçları sunar. Birlikte ele alındığında, bütün imalat ve ticaret sektörlerindeki iltizamların değeri 17. yüzyıl sonlarındaki krizden 1770'lere kadar ortalama %90 yükseldi; yerli dokuma üretiminin değeri Avrupa rekabeti karşısında çökmek şöyle dursun, neredeyse ikiye katlandı. Ne var ki, ekonomik büyüme büyük ölçüde ticari ürün, özellikle pamuk ihracatının artışına dayanırken, görünüşe bakılırsa iç ticaret ve sanayi çoğunlukla durgunluk içindeydi.[29] Sonuçlar Fransız seyyah C.-F. Volney'in 1780'lerde Mısır'da dolaşırken vardığı şu gözlemi az çok doğrular gibidir: "Ülkenin tüketimi neredeyse bütünüyle tam mamûl lüks mallardan, bunların karşılığında verilen ürünler ise esas olarak hammaddelerden oluşuyor."[30]

Bazı Osmanlı uzmanlarının genişleyen kapitalist dünya ekonomisinde imparatorluğun "çepere itildiği" yolundaki savında kesinlikle bir hakikat payı vardır.[31] Ancak dünya-sistemleri teorisinin savlarına bazı sınırlamalar getirmek gerekir. Öncelikle, imparatorluğun Avrupa ticaretiyle bütünleşmesi iç

---

niş olan ama 18. yüzyıl sonlarında hızla daralan bir uçurum olduğunu ileri sürer.

29 Mehmet Genç, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken, 2003).

30 Volney, *Travels*, 132.

31 Dünya-sistemleri teorisi son yıllarda belki de dünya tarihinin diğer bölgelerini aşan bir ölçüde Osmanlı tarihyazımına büyük bir etkide bulunmuştur. Wallerstein'in bu alandaki özgün eseri *The Modern World-System* (3 cilt, New York: Academic Press, 1974-89) Osmanlı ülkesine epeyce geniş bir yer verir; dünya-sistemleri teorisinin gayriresmi yayın organı *Review* dergisinde de SUNY'deki Osmanlı uzmanlarının çalışmaları sıkça yayımlanır. Örneğin bkz. K. Boratav vd., "Ottoman Wages and the World Economy, 1839-1913", *Review* 8 (1985): 379-406; Murat Çızakça, "Incorporation of the Middle East into the EuropeanWorld-Economy", *Review* 8 (1985): 353-77; İslamoğlu, *Ottoman Empire and the World-Economy*; Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy* (Albany: SUNY Press, 1988); Çağlar Keyder, "Large-Scale Commercial Agriculture in the Ottoman Empire?", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Ç. Keyder ve F. Tabak (Binghamton: SUNY Press, 1991).

ekonomik sıkıntıların sebebinden ziyade sonucuydu. Dahası, imparatorluk çoğu "çeper" bölgesinde görülen tek ürünlü plantasyon tarımının ya da tek bir hammadde sektörünün aksine, geniş yelpazeli bir ihracata sahipti.[32] Ayrıca sonraki başlık altında irdeleyeceğimiz üzere, Osmanlı tarımındaki ve ticaretindeki değişimler sadece ekonomik gelişmeler değildi; aynı zamanda Osmanlı arazi kullanımındaki ve hatta belki arazi yapısındaki daha büyük bir dönüşümün parçasıydı.[33]

Osmanlı Arazi Kullanımının Dönüşümü

Osmanlı ticareti ile tarımındaki değişimlerin ekonomik ve siyasal bağlamının yanı sıra çevresel bir bağlamı da vardı. Faruk Tabak'ın son eserinde anlatıldığı üzere,[34] Osmanlı arazi kullanımındaki gelişmeler 16. yüzyıl sonlarındaki krizle birlikte Akdeniz'de başlayan değişimin daha geniş çerçeveli kalıbına tam oturur. Bütün havzada nüfus baskısı hafiflerken, ovalardaki "buğday tiranlığı" yerini tepelerdeki daha çeşitlenmiş bir tarıma bıraktı. Bu arada, bir zamanlar kazançlı olan Akdeniz baharat ticaretinin ve şekerkamışı plantasyonlarının gerilemesi yatırımları yeni ticari ürünlere kaydırdı.

"Kolomb Mübadelesi" sonucunda yeni bitkilerin bölgeye zamanında girişi, sürecin yolunda gitmesine katkıda bulundu. Akdeniz'de tütün, mısır, patates, domates ve diğer Yenidünya bitkilerine ilk değinmeler 16. yüzyıl başlarına kadar gidiyor olsa da, bu ürünler Avrupa ya da Osmanlı beslenme düzenin-

32 Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in Comparative Perspective", *Review* 11 (1988): 127-49.

33 Yakın dönemde bazı dünya-sistemleri tarihçilerinin çevre tarihine özgü perspektiflere yer vermeye ve çevre tarihçilerinin de bu teoriyi gözetmeye başlaması, henüz yeni olmakla birlikte yararlı olabilecek bir araştırma alanını ortaya çıkarmıştır. *Bkz.* Jason Moore, "Nature and the Transition from Feudalism to Capitalism", *Review* 26 (2003); A. Hornborg vd. (ed.), *Rethinking Environmental History: World-System History and Global Environmental Change* (Lanham, MD: Alta Mira Press, 2007); A. Hornborg ve C. Crumley (ed.), *The World System and the Earth System: Global Socioenvironmental Change and Sustainability since the Neolithic* (Walnut Creek, CA: Left Coast Press, 2007).

34 Tabak, *Waning of the Mediterranean.*

de en azından sonraki yüzyıla kadar önemli bir yer tutmadı.[35] Bazı Amerikan bitkilerinin ve hayvanlarının kullanılışı Portekiz'den Hindistan'a geçtikten sonra Umman Denizi veya alternatif olarak doğrudan Kuzey Afrika üzerinden Türkiye'ye, Balkanlar'a, nihayet İtalya ve Fransa'ya varan dolambaçlı bir yolla yayılmış olabilir.[36] Bu dolambaçlı yol Amerikan darısının İtalyancada *granoturco* ("Türk tahılı"), Türkçede ise *"mısır"* adını alışını, benzer şekilde Amerika'nın evcilleştirilmiş bir kuşunun Türkiye'de *hindi* diye anılırken, İngilizceye *turkey* adıyla geçişini açıklayabilir.[37]

Tiryakilik yaratıcı özelliği sayesinde tütün, merkezi idarenin sert tepkisine rağmen, "Kolomb Mübadelesi"nin Osmanlı topraklarında kök salan ilk tohumu oldu. Tütünün yayılışı oldukça uygun bir çakışmayla, kahvenin ve kahvehanelerin 16. yüzyıl sonlarında imparatorluğun her yanına yayılışına denk düşmüş olabilir.[38] Nitekim 17. yüzyıl başlarının *mühimme defterleri*nde, bu zararlı otun köylü bahçelerinde sebzelerin yerini aldığı, değerli işgücünü ve kaynakları gıda ürünleri yetiştirmekten alıkoyduğu yolunda ilk şikâyetlere rastlamaktayız.[39] I. Ahmed daha 1609'da tütünü yasaklamaya çalıştı; sonraki yıllarda özellikle dinsel canlanma ve bağnazlık dönemlerinde, tü-

35 Traian Stoianovich, "Le maïs dans les Balkans", *Annales* (1966): 1026-40 ve Jean-Jacques Hemandiquer, "Les débuts du maïs en Méditerranée (premier aperçu)", *Histoire économique du monde méditerranéen: Melanges en honneur de Fernand Braudel* (Toulouse: Privat, 1972).

36 Jean Andrews, "Diffusion of Mesoamerican Food Complex to Southeastern Europe", *Geographical Review* 83 (1993): 194-204.

37 Bir teoriye göre, İtalyanca adın geçmişi İtalya'da 1590-1591'deki bir kıtlık sırasında Balkanlar'dan acil olarak mısır getirtilmesine dayanır. Bkz. Hermandiquer, "Les débuts du maïs". Buna karşılık, bir yazar 16. yüzyıl İtalya'sında da yabancı olan her türlü şeye, asıl geldiği yere bakılmaksızın, genelde "Türk" yaftası vurulduğunu ileri sürer. *Bkz.* Paolo Preto, *Venezia e i Turchi* (Florence: G. C. Sansoni, 1975), 119.

38 Ralph Hattox, *Coffee and Coffeehouses* (Seattle: University of Washington Press, 1985). Tanınmış Osmanlı bilgini Kâtip Çelebi de kahve üzerine bir yazısında, ülkeye 1601'de girdiğini ileri sürer; kahveye getirilen çeşitli yasaklar ve kahvenin yol açtığı tartışmalar üzerinde durur (*Balance of Truth*, 50-8).

39 MD 82/343. Ayrıca bkz. Goffman, *Izmir and the Levantine World*, 74.

tün içmek yangınları başlattığı[40] ve her türlü ahlaksızlığa yol açtığı[41] gerekçesiyle takbih edildi. Sultan IV. Murad'ın tebdili kıyafetle payitaht sokaklarını dolaştığı, tütün içenleri suçüstü yakaladığı ve toplayıp idam ettirdiği tarihe geçen meşhur (ve anlaşıldığı kadarıyla gerçek) bir olaydır.[42] Tütün ancak 1646'da meşrulaştı ve 1690'larda vergiye tabi kılındı. Tütün içmek 18. yüzyıl başlarına doğru yaygınlaştı. Anadolu sırf önemli bir tüketici olmakla kalmadı; değerli bir ticari ürüne dönüşen tütünün önemli bir ihracatcısı haline geldi.

Mısır ise Osmanlı topraklarında en köklü değişiklikleri getirdi. Patates, domates ve kırmızıbiber 19. yüzyıldan önce Osmanlı mutfak aksesuarlarının ötesine pek geçmezken,[43] mısır temel bir geçimlik ürün olarak tahılın yerini tutacak çekici bir alternatif sundu. Yeni bitkiye uyum sağlamaya istekli çiftçiler açısından, mısırın üstün yanları sıkça yaşanan kuraklık yıllarında daha dayanıklı olması, tohum ve dönüm başına çok daha yüksek verim sağlaması ile sulamaya daha elverişli olmasıydı. Sapları ile koçanları yakıt ve yem olarak kullanılmaya uygundu; aynı tarlada asmakabağının ve fasulyenin yanında yetiştirilmesi mümkündü.[44] Dahası, mısır Osmanlı topraklarında ve bütün Akdeniz'de değişen arazi kullanımı kalıplarına kusursuzca uydu. Irgatlara ve yarıcılara temel besini sağlamakta ideal bir üründü; özellikle küçük bostanlarda ve daha yüksek kesimlerde yetiştirilebilmesi, ticari ürünler, yem ve otlak için arazi ile işgücünün serbest kalmasını sağladı. Anlaşıldığı ka-

40 MD 85/380. Ayrıca bkz. *Tarih-i Gılmanî*, 13-14 ve *Târîh-i Naîmâ*, 1219-22.

41 Tütün içmeye karşı başlatılan mücadelenin temelinde hem yeniliğe (*"bid'at"*) dinsel muhalefetin hem de yeni lüks mallar ile kahvehanelerdeki sosyal karışımın sınıf ve mertebe ayrımlarını bulanıklaştıracağı yönündeki tedirginliğin yattığı söylenebilir. *Bkz.* Ayşe Saraçgil, "Generi voluttuari e ragion di stato: Politiche repressive del consumo di vino, caffé e tobacco nell'Impero ottomano nei seccoli XVI e XVII", *Turcica* 28 (1996): 163-93.

42 *Târîh-i Naîmâ*, 1393-4.

43 Tülay Artan, "Aspects of the Ottoman Elite's Food Consumption: Looking for 'Staples,' 'Luxuries' and 'Delicacies' in a Changing Century", *Consumption Studies in the History of the Ottoman Empire*, ed. D. Quataert (Binghamton: SUNY Press, 2000).

44 McNeill, *Mountains of the Mediterranean*, 87-92.

darıyla, devlet ve ordu buğday ya da arpaya nazaran mısırı vergiye ya da bedelli ahıra tabi kılmaya daha az eğilimliydi.[45] Mısır olmasaydı, *çiftlik*lerin ve diğer Akdeniz denklerinin ortaya çıkışı ekolojik bakımdan pekâlâ üstesinden gelinemez bir hal alabilirdi.[46]

Gelgelelim, mısır ve diğer Yenidünya ürünleri imparatorluk genelinde yavaş ve dengesiz bir süreçle yayıldı. Türkçe adının da işaret ettiği üzere, yeni bitkiyi muhtemelen önce Nil vadisi ve Doğu Akdeniz benimsedi. Ancak elimizde Arap dünyasının büyük bölümünde mısırın ya da diğer Amerikan gıda ürünlerinin temel yiyecekleri oluşturduğu yolunda çok az gösterge vardır. Suriye'de mısır anlaşıldığı kadarıyla yokluk dönemlerinde ucuz bir alternatif işlevini gördü.[47] Türkler arasında da mısırın eski tahılların yerine geçmekten ziyade onları takviye edici bir konum kazandığı söylenebilir. Anadolu'da bu ürün genellikle kıtlık yiyeceği sayılırdı.[48] Balkanlar'da ise mısır köylülüğün geniş bir kesimi için ana kalori kaynağı haline geldi; bu uyum Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kesimlerine nazaran bölgenin 18. yüzyılda gösterdiği demografik canlanmayı açıklayabilir.[49] 19. yüzyıl ortalarına varıldığında, Bosna'da mısır üretimi buğdayın iki katına ulaştı.[50]

Arazi Yapısında Değişiklikler

Arazi kullanımındaki bu değişimler 17. ve 18. yüzyıllarda bizzat arazi yapısındaki değişikliklerle olumlu bir geribildirim döngüsünü hızlandırmış olabilir. Faruk Tabak da son araştır-

45 Stoianovich, "Le maïs dans les Balkans".

46 *Bkz.* Tabak, *Waning of the Mediterranean*, bölüm 4 ve 5.

47 Brigitte Marino, "L'approvisionnement en céréales des villes de la Syrie ottoman (XVIe-XVIIIe siècles)", *Nourir les cités de méditerranée - Antiquité-temps moderns*, ed. B. Marin ve C. Virlouet (Paris: Maisonneuve, 2003).

48 Tabak, "Ottoman Countryside in the Age of the Autumn of the Mediterranean", 372.

49 Stoianovich, "Le maïs dans les Balkans".

50 Justin McCarthy, "Ottoman Bosnia, 1800 to 1878", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, ed. M. Pinson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994), 63.

masında, bir demografik gerileme döneminde devreye giren Küçük Buzul Çağı'na özgü hava durumu kalıplarının toprak erozyonuna, mil birikimine ve ovalarda sıtmanın yayılmasına ivme kazandırmış olması gerektiğini ileri sürer. Bunun üzerine köylülerin tarlalarını daha ötede tepelere ve dağlara taşımaları, yamaçlar boyunca daha fazla alan açılmasını ve toprağın sürülmesini, böylece erozyonun artmasını getirmiş olmalı. Bu arada geçmişte düzlüklerde bulunan geniş tahıl tarlaları mevsimlik otlaklara dönüşmüş olmalı. Sonuçta değişen ekolojik ve ekonomik koşulların yanı sıra arazi yapısındaki fiziksel değişiklikler arazi kullanımının çeşitlenmesi yolunu açmış olmalı.[51]

Bu teori çarpıcı ve oldukça akla yakındır; ama maalesef bulgular hâlâ muğlaktır. Birincisi çevresel değişime ilişkin böyle bir yorum, Osmanlı topraklarında Küçük Buzul Çağı ikliminin daha kurak değil daha yağışlı olduğunu varsayar; Bölüm 5'te gördüğümüz üzere, yaygın bir hatadır bu. Ancak aynı yanlışa düşülmesi, teori açısından hiç de vahim değildir. Ne de olsa, 17. ve 18. yüzyıllarda Yakındoğu'daki yağış miktarı normal zamanlardakinden pek düşük değildi, sadece daha değişkendi. Bu dönemde şiddetli yağışlar ve sellerle, ardından bazen ciddi kuraklıklarla belirlenen bir dizi yıl yaşandı. Kuru haldeyken terk edilen tarlalar ile sekilerin ani ve şiddetli sağanaklarla aşındığı bir senaryoyu hayal etmek zor değildir. Dolayısıyla toprağın taşınması ve sıtmalı bataklıkların oluşması için Küçük Buzul Çağı'nın yeknesak biçimde yağışlı olmasına gerek yoktu.

Bununla birlikte, böyle varsayımlar bizi teorinin başka bir sorunlu yanına götürür; bu da Akdeniz'de toprak erozyonunun ve tortulaşmanın belirsiz niteliği ile zamanlamasıdır. Önceleri değişken yağışlı ve kurak dönemler çerçevesinde analiz edilen

51 Yazarın önce 2000 yılındaki doktora tezinde ifade ettiği bu fikirler, son kitabının ikinci kısmında geliştirilmiştir. İlk kavramların birçoğu John McNeill'in *Mountains of the Mediterranean* kitabından (86-7 ve çeşitli yerlerde) alınmadır. 17. ve 18. yüzyıllarda sıtmalı ovalardan çekilme de Balkan tarihyazımında daha önce ele alınmış bir konudur. *Bkz.* Mark Mazower, *The Balkans: A Short History* (New York: Modern Library, 2002), 27 *ve çeşitli yerlerde.*

bu süreçlerin çok daha karmaşık olduğu günümüzde artık bilinen bir husustur. Akdeniz çökellerine dönük mevcut analizlerden anlaşıldığı üzere, iklim değişimlerinin başat rolünün yanı sıra tarım usulleri, jeolojik özellikler ve felakete yol açan ani olaylar da belirli bir rol oynar.[52] Çevre bilimlerinin sağladığı yeni bulguların bu açıdan da Tabak'ın teorisini mutlaka doğrulamadığını görmekteyiz. Tepelerdeki orman tahribatının yanı sıra çiftliklerin terk edilmesinin Osmanlı topraklarını ani erozyona maruz bırakmış olması mümkündür. Yunanistan'da elde edilen arkeolojik bulgular da genelde bu teoriyi destekler niteliktedir. Erozyon ve alüvyonlaşma bu ülkede geçmişte hep tarımda ani genişlemeyi ve daralmayı izlemiştir; üstelik bazı önemli Yunan alüvyon tortularının geçmişi 17. yüzyıl dolaylarına iniyor olabilir.[53] Ne yazık ki, Anadolu dâhil Osmanlı dünyasının diğer kesimlerinde arkeolojik kayıtlar hâlâ çok daha belirsizdir. Ampirik bulgular genel toprak kaybında insanın arazi kullanımının etkisine işaret etse de,[54] arkeolojik ve tarihsel ka-

52 Akdeniz erozyonuna ve tortulaşmasına ilişkin ilk iklim teorisi, Claudio Vita-Finzi'nin çığır açıcı *The Mediterranean Valleys* (Londra: Cambridge University Press, 1969) kitabına dayanır. Bu alandaki son gelişmeler için *bkz.* John Bintliff, "Time, Process and Catastrophism in the Study of Mediterranean Alluvial History: A Review", *World Archaeology* 33 (2002): 417-35; Grove ve Rackham, *Nature of Mediterranean Europe*, bölüm 16; Karl Butzer, "Environmental History in the Mediterranean World: Cross-Disciplinary Investigation of Cause-and-Effect for Degradation and Soil Erosion", *Journal of Archaeological Science* 32 (2005): 1773-1800. Akdeniz erozyonuna ilişkin deneysel veriler için *bkz.* N. Geeson vd. (ed.), *Mediterranean Desertification: A Mosaic of Processes and Responses* (Chichester: Wiley, 2002); bu kitapta halen süren MEDALUS projesinde varılan ilk sonuçlara yer verilmiştir.

53 T. Van Andel vd., "Land Use and Soil Erosion in Prehistoric and Historical Greece", *Journal of Field Archaeology* 17 (1990): 379-96 ve Laurent Lespez, "Geomorphic Responses to Long-Term Land Use Changes in Eastern Macedonia (Greece)", *Catena* 51 (2003): 181-208.

54 Türkiye'de toprak erozyonu üzerine son araştırmalar için örneğin *bkz.* I. Çelik, "Land-Use Effects on Organic Matter and Physical Properties of Soil in a Southern Mediterranean Highland of Turkey", *Soil and Tillage Research* 83 (2005): 270-7 ve F. Evrendilek vd., "Changes in Soil Organic Carbon and Other Physical Soil Properties along Adjacent Mediterranean Forest, Grassland, and Cropland Ecosystems in Turkey", *Journal of Arid Environments* 59 (2004): 743-52.

yıtlar özgül erozyon ile alüvyonlaşma olaylarını belirli yıllara ya da tarihsel çağlardaki olaylara bağlamaya nadiren elverir.[55]

Orman tahribatıyla ilgili bulgular da benzer şekilde karışıktır. Bir yandan, Osmanlı bulguları 17. ve 18. yüzyıllarda aşırı ağaç kesimi ile tarla için orman yakma yönünde bazı kesin göstergeler sunar. Anlaşıldığı kadarıyla, imparatorlukta koruma altındaki ormanlar sisteminin daha krizin ilk yıllarında bozulması, balta girmemiş ormanlık alanların yok edilmesine yol açtı. Padişahlar 1630'lu ve 1640'lı yıllarda Balkanlar'ın ve Anadolu'nun başlıca orman koruma alanlarında tarla için orman yakma, hayvan otlatma, ağaç kesme ve odunkömürü imal etme yönündeki yaygın uygulamaları kınayan ve askerleri *korucu* olarak atayan bir dizi emir çıkardı.[56] Dahası, 17. ve 18. yüzyıllardaki savaşlar ahşap malzemeye, özellikle de gemiler için gereken kadırga küreği gibi büyük kereste parçalarına dönük talebi artırdı. Venedik sefiri Contarini 1640'larda şu saptamada bulundu: "Daha birkaç yıl önce denize yakın yerlerde ağaç keserken, şimdi üç ya da dört günlük bir yürüyüş mesafesiyle iç kesimlere gitmeleri gerekiyor."[57] Girit Savaşı'nın son yıllarında, Kocaeli bölgesinin bir zamanlar tükenmez gibi görünen ormanlarının bile tükenmeye yüz tutması, devleti gemilerde kullanılan büyük keresteler için daha uzaktaki Karadeniz kıyılarına yönelmek zorunda bıraktı. Bu arada bir ana direğin resmi fiyatı 5.000 *akçe*ye kadar ulaştı ve böyle büyük kerestelerin gerçek piyasa değeri belki de bunun birkaç misli düzeye çıktı; tabii piyasada bulunabildiği zaman.[58] Dahası, savaş demir ergitmede kullanılan odunkömürüne dönük talebi öylesine kızıştırdı ki, 18. yüzyıl başlarında Bulgaristan'daki Samakov'un *kadı*sı İstanbul'a gönderdiği istidada, odun sıkıntısının ortaya çıktığından şikâyet ederek yeni fırın inşasının yasaklanmasını istedi.[59] Son olarak, *çiftlik* ya da *malikâne*

55 *Bkz.* P. Boehm ve D. Gerold, "Historische und aktuelle Bodenerosion in Anatolien", *Geographische Rundschau* 47 (1995): 720-5.

56 Örneğin MD 85/269, MD 85/295, MD 85/639 ve MD 90/58.

57 Firpo, *Relazioni*, 806-7.

58 Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, 106-19.

59 Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş". Bazı tahminlere göre, sanayi çağı öncesinin Akdeniz bölgesinde 1 ton demiri ergitmek yaklaşık 12 hektarlık bir korunun ağaçlarını kesmeye gerek vardı (Horden ve

biçiminde büyük *özel mülk*lerin ortaya çıkışı, köylülerin geleneksel haklar doğrultusunda orman kaynaklarından yararlanmasının önünü kesti ve ticari kerestecilği daha da teşvik etti.[60]

Öte yandan, ciddi erozyona ve alüvyonlaşmaya yol açmış olabilecek yaygın bir uygulamayla ormanda tarla açmaya dair çok az bulguya rastlamaktayız.[61] Koruma altındaki bazı sert-odunlu ağaç koruları tahrip edilmiş olabilir; ama genelde tarımın daralmasıyla birlikte orman örtüsü herhalde genişlemiş olsa gerek. Osmanlı ormanları üzerine 19. yüzyılda yapılan ilk bilimsel araştırmalar, ticari kullanım için hâlâ hatırı sayılır bir kereste kaynağı bulunduğunu ortaya koyar.[62] Dahası, göçer çobanların ormanları ve toprakları mahvettiği yönündeki tarihsel önyargıya karşın,[63] yakın dönemdeki ampirik incelemeler toprağı sürmenin hayvan otlatmaya nazaran erozyona çok daha fazla yol açtığına işaret eder.[64] Dolayısıyla dönemin göçer istilaları muhtemelen arazilerin bozulmasında ciddi bir artış getirmedi. Polen ve odunkömürü analizleri Osmanlı döneminde bazı bölgelerin orman tahribatına uğradığını doğrulasa da, bitki örtüsündeki değişiklikleri belirli iklimler ve tarihsel olaylara özellikle bağlamaya yetmez.[65]

Sıtmaya ve iskân kalıplarına ilişkin bulgular hâlâ muğlaktır. Sıtma söz konusu yüzyıllarda gerek Osmanlı gerekse Batılı gözlemcilerin epeyce ilgisini çeken bir konuydu ve hiç kuş-

---

Purcell, *Corrupting Sea*, 184). Savaşın genel olarak orman kaynakları üzerinde yarattığı talep baskısı için *bkz.* McNeill, "Woods and Warfare in World History".

60 Dursun, "Forest and the State", 42 ve çeşitli yerlerde.

61 McNeill (*Mountains of the Mediterranean*, bölüm 3) diğer dağlık Akdeniz bölgelerinin bazılarında rastlanan ciddi erozyonla tezat oluşturan bir örnek olarak Toros Dağları açısından da benzer bir sonuca varır.

62 Louis Bricogne, "Les forets de l'Empire ottoman", *Revue des eaux et forets* 16 (1877): 273-89 ve 321-35.

63 *Bkz.* Planhol, "Les nomades, la steppe, et la foret en Anatolie".

64 Çelik, "Land-Use Effects on Organic Matter"ve Evrendilek vd., "Changes in Soil Organic Carbon".

65 Örneğin G. Wilcox, "A History of Deforestation as Indicated by Charcoal Analysis of Four Sites in Eastern Anatolia", *Anatolian Studies* 24 (1974): 117-33 ve Sytze Bottema, "A Pollen Diagram from the Syrian Anti-Lebanon", *Paleorient* 3 (1975-77): 259-68.

kusuz, hastalığı bulaştıran sivrisinekler birçok vadiye ve kıyı ovasına musallat olmuştu.[66] 19. yüzyılda da istilacı ordular ve göçmenler Anadolu, Balkanlar ve Suriye'de öldürücü sıtma salgınlarıyla karşılaştı.[67] Ancak hastalığın bölge açısından yeni bir olgu olduğu ya da Küçük Buzul Çağı krizi sırasındaki gelişmelerle bağlantılı olduğu yolunda güçlü bulgular yoktur. Sözgelimi, Macar ovaları 16. yüzyıldan beri sıtma salgınlarıyla nam salmıştı.[68] Yunanistan'da iskân ve arazi kullanımı üzerine ayrıntılı araştırmalar, 18. yüzyılda ovalardan tepelere doğru bir yönelişi ortaya koyar; ama bu durum sıtmadan bir kaçışı değil daha ziyade güvenlik için bir geri çekilişi yansıtıyor olabilir[69] ve aynı kalıp Anadolu'nun bazı kesimleri için de geçerli olabilir.[70] Ne de olsa, tepelere kaçış Akdeniz topraklarında ilkçağdan beri her krizle ortaya çıkan bir hususstu ve sıtma büyük olasılıkla sadece buna yol açan etkenlerden biriydi.[71] Tabak'ın teorisi yine de ilginçtir; ama 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı arazi kullanımının dönüşmesinde erozyon, alüvyonlaşma ve sıtmanın rolüne ilişkin kesin saptamada bulunmak için daha kapsamlı tarihsel ve arkeolojik bulguları beklemek gerekir.

---

66 Örneğin *bkz.*, Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman*, 55 ve Mazower, *Balkans*, bölüm 1.

67 L. Bruce-Chwatt ve J. Zulueta, *The Rise and Fall of Malaria in Europe* (New York: Oxford University Press, 1980), 21-31; Norman Lewis, "Malaria, Irrigation, and Soil Erosion in Central Syria", *Geographical Review* 39 (1949): 278-90; Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, 23-4.

68 Sugar, *Southeastern Europe*, 108.

69 M. Wagstaff ve E. Frangakis, "The Port of Patras in the Second Ottoman Period: Economy, Demography, and Settlements c.1700-1830", *Revue du monde musulman et de la Méditeranée* 66 (1992): 79-94; E. Frangakis ve M. Wagstaff, "Settlement Pattern Change in the Morea, 1700-1830", *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987): 163-92; E. Frangakis ve M.Wagstaff, "The Height Zonation of Population in the Morea c.1830", *Annual of the British School at Athens* 87 (1992): 439-46; Machiel Kiel, "The Rise and Decline of Turkish Boeotia, 15th-19th Century", *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece*, ed. J. Bintliff (Oxford: Oxbow, 1997).

70 Hütteroth, *Laendliche Siedlungen*, bölüm 9.

71 McNeill, *Mountains of the Mediterranean*, 75-6.

Sonuç: Osmanlı Topraklarının Dışa Açılması

Küçük Buzul Çağı krizinin ardından, Osmanlı İmparatorluğu yavaş yavaş tarımı çeşitlendirdi ve Batı ticaretine açıldı. Yavaş ama önüne geçilemez bir süreçle Osmanlı ülkesi dünya ekonomisinin ayartıcılığına kapıldı ve mamûl mal ithalatı karşılığında bir hammadde ihracatçısı olmanın sağladığı karşılaştırmalı üstünlüğe yenik düştü. Dönüşüm ekonomik olduğu kadar ekolojik sonuçlar da doğurdu; Osmanlı arazi kullanımı yeni pazarlar, yeni ürünler, yeni demografik ve çevresel gerçekler doğrultusunda temel bir değişim geçirdi.

Osmanlı topraklarının dışa açılması önceki yüzyıllarda imparatorluğun güçlü olmasını sağlayan tepeden inme tedarik ve iskân yönetiminin sonunu getirdi, hem de yerine aynı ölçüde etkili bir şey geçirmeksizin. Kısım I'de açıklandığı üzere, Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman en zengin ya da en kalabalık ülke olmadı; ama en büyük şehir olan payitahtını geçindirecek ve Avrupa'nın hatta belki dünyanın en zorlu ordusunu ayakta tutacak şekilde uyrukları ile kaynaklarını idare etmeyi bir dönem başardı. Bu kabiliyet 18. yüzyıl sonlarına doğru belirgin biçimde zayıfladı. Üstelik merkezi idare, yükselen bürokratik ve mutlakıyetçi Avrupa devletleri gibi, askeri gücünü sürekli ve tutarlı biçimde seferber edecek işlerliği olan yeni bir sistemi gerçek anlamda bulamadı.[72] Charles Tilly'nin analizine dayalı bir yaklaşımla belirtmek gerekirse,[73] imparatorluk bir zamanlar mükemmel bir "cebir-yoğun" devlet, yani askeri kaynakların doğrudan imparatorluk eliyle yönetimine dayanan bir devlet olarak Venedik gibi "sermaye-yoğun" rakiplerine savaş kapasitesiyle üstünlük sağlamıştı. Ne var ki, Küçük Buzul Çağı krizi sırasında kaynakları ve kaynak edinme becerileri azaldı. Bu arada, merkezi idare savaşlar için kaynak sağlamak üzere merkezi bürokratik gücü yükselen ticari sınıflardan mutabakata dayalı vergi alımıyla birleştirerek, kısa sürede 18. yüzyılın başlıca askeri güçleri olarak öne çıkan

72 Karşılaştırmalı analizler için *bkz.* Agoston, "Habsburgs and Ottomans" ve Aksan, "Locating Ottomans".

73 Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1992* (Cambridge, MA: Blackwell, 1992).

Batı Avrupa'nın ulus-devletlerine özgü "sermayeye çevrilmiş cebir"e başarılı bir geçişten de geri kaldı.[74]

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki dönüşümünü siyasal müzakerenin[75] benzer terimleriyle ele almak ilginç olsa da, ayrımları bulanıklaştırmak uygun olmaz. Britanya gibi devletlerin yöneticileri yabancı rakiplerle boy ölçüşebilmek için vergi tabanını genişletmek üzere yükselen ticari sınıflarla uzlaştılar ve aynı zamanda gelir ile büyüme için daha elverişli mali ve ekonomik politikalar benimsediler. Buna karşılık, Osmanlı merkezi idaresi payitaht ahalisi ve taşra hizipleriyle esas olarak Küçük Buzul Çağı'nın süregiden çalkantısı sırasında devletin sarsılmamasını sağlamaya yetecek siyasal mutabakatı korumak üzere pazarlığa oturdu; yerli ekonomi açısından elverişli mali ya da ekonomik kurumları destekleme gereğini duymadı.[76] Osmanlı hanedanının "genel kriz" sırasında diğer birçok hanedan devrilirken ayakta kalabilmesi hiç de küçümsenmeyecek bir başarıydı. Ne var ki, bu pazarlık sonuçta askeri gücü artırmak yerine azalttı. Benzer şekilde 18. yüzyılda, özel mülklerin ve pazar yönelimli tarımın yayılması, devlet ve ticaret çıkarları arasında bir sinerjiden ziyade, zaten devletin denetimi dışında olan, ekolojik değişimlerin ve dış ekonomik baskıların yön verdiği gelişmelerle bir bağdaşma çabasının ifadesiydi. Osmanlı Devleti'nin perspektifinden bakılınca, özelleştirmenin ve taşra elitleriyle pazarlığın getirdiği kazanımlar, kaynaklar ile iskân üzerindeki merkezi denetimde ortaya çıkan kayıpları kapatabilecek düzeyde değildi. Ekolojik bakımdansa bu değişim iç tüketime dönük gıda kaynakları ile doğal kaynaklarda bölgenin demografik toparlanmasını daha da geciktiren bir kayıp demekti.

---

74 Örneğin *bkz.* John Brewer, *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688-1783* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990).

75 Örneğin Salzmann, "Measures of Empire".

76 Bu karşılaştırmaya ilişkin daha kapsamlı bilgi için *bkz.* E. Balla ve N. Johnson, "Fiscal Crisis and Institutional Change in the Ottoman Empire and France", *Journal of Economic History* 69 (2009): 809-45 ve Fritschy, "State Formation and Urbanization Trajectories"

Kısım III İçin Sonuç: Ekolojik Perspektifle Osmanlı Dönüşümü

Küçük Buzul Çağı krizi sırasında Osmanlı toprakları insan ekolojisi bakımından üç önemli değişime sahne oldu: Birincisi yarı kurak bölgenin büyük bir bölümü çiftçilikten hayvancılığa geçti. İkincisi, toplam nüfus düşerken kırsal kesimden ölüm oranının yüksek olduğu şehir alanlarına nüfus hareketleri hızlandı. Üçüncüsü, imparatorluğun büyük bir kesiminde çiftçilik geçimlik tahılın tek ürünü oluşturduğu bir yapı yerine çeşitlenmiş, ticarileşmiş ve çoğu durumda ihracat yönelimli bir tarıma dönüştü. Bu gelişmeler mutlaka gerileme belirtileri olmamakla birlikte, Osmanlı nüfusunun canlanmasını önemli ölçüde yavaşlattı. Dahası, ortaya çıkan dönüşümlerle imparatorluğun kriz sonrasındaki yavaş toparlanması 15. ve 16. yüzyıllardaki hızlı büyümeden farklı bir biçime büründü.

Bu çevre perspektifini benimsediğimizde, söz konusu dönemdeki Osmanlı gelişmelerini kısa ve uzun vadeli geribildirim döngüleri aracılığıyla analiz edebiliriz. Böyle bir analizden çıkan bulguları sentezlediğimizde, aylarla ya da yıllarla ölçülebilecek bir sürede Küçük Buzul Çağı felaketlerinin kaçış, kıtlık ve karışıklık sorunlarıyla birlikte sinerjik bir mahiyet kazanarak sürekli artan bir can kaybı sarmalına yol açtığını görebiliriz (Şekil 11.1). On yılları ya da kuşakları kapsayan bir dönem içinde incelediğimizde, demografik momentumdaki değişimi verimli bir güvenlik ve iskân döngüsünden kısır bir güvensizlik ve kaçış döngüsüne geçiş olarak gözümüzde canlandırabiliriz (Şekil 11.2 ve 11.3). Dolayısıyla uzun kriz ve sonrası boyunca Osmanlı İmparatorluğu, Yakındoğu'daki ilkçağ ve ortaçağ seleflerinin maruz kaldığı çevresel zaafların bazılarıyla karşılaştı. Tarım iklim dalgalanmalarına karşı son derece duyarlı kaldı; bozkır ile ekili alan arasındaki nazik denge için de aynı şey geçerliydi. Bölge, salgın hastalıkların olağandışı yüksek şehirleşme oranıyla daha da artan yıkımını belki dünyanın diğer kesimlerinden daha fazla hissetmeye devam etti.

Şekil 11.1. Osmanlıların can kaybı krizine yön veren geribildirim döngülerinin görsel ifadesi.

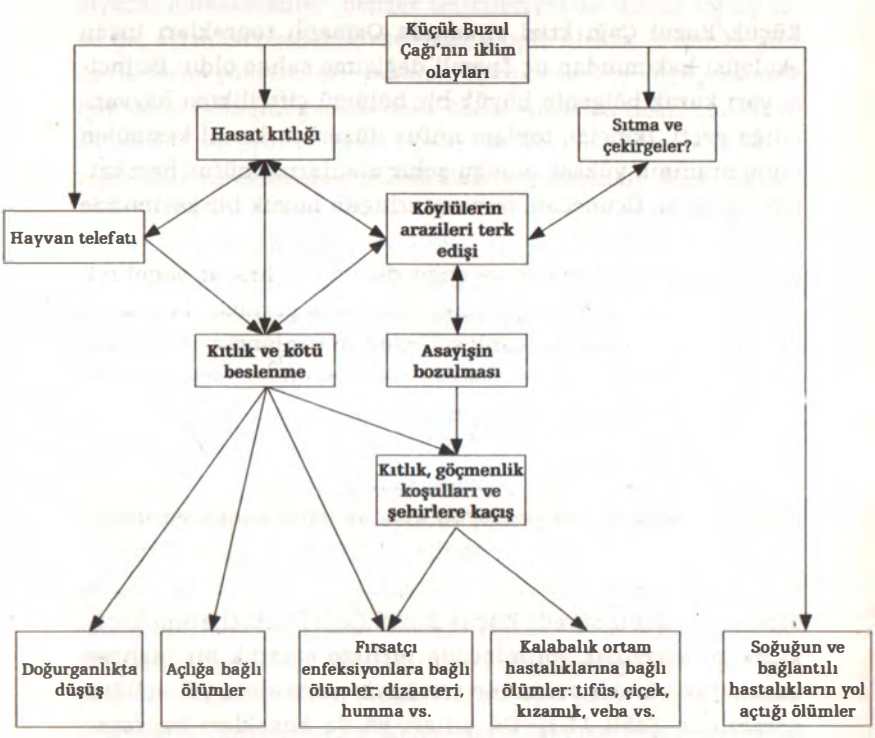

Şekil 11.2. 16. yüzyıldaki verimli büyüme döngüsünün görsel ifadesi.

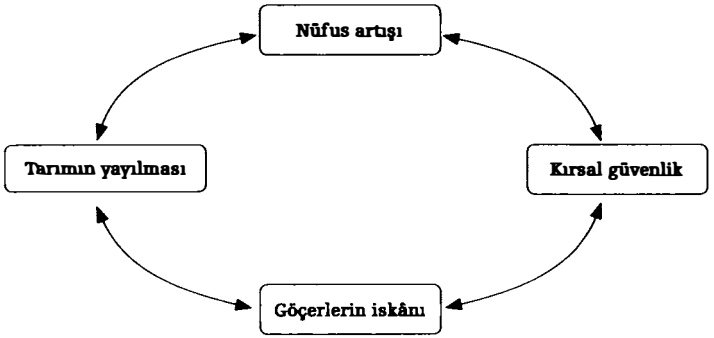

Bu gelişmeler erken modern çağ dünyasının bir çevre tarihçisi tarafından yeni kaynaklar bakımından "tükenmez sınır bölgesi" olarak nitelendirilen büyük bölümündeki ekolojik yönelimlerle çarpıcı bir tezat oluşturur.[77] Çin'de yıkıcı Ming-Qing hanedan değişimi nüfusun üçte birini yok etse bile, tarımın yoğunlaşması, sınırların genişlemesi ve demografik büyüme doğrultusundaki uzun süreli yönelimde ancak geçici bir aksamayı getirdi.[78] Rusya'nın yaşadığı "Zor Dönem" şiddet, kaçış ve kıtlık sahneleriyle Celâlî İsyanı'nı andırmasına karşın, sonraki 200 yılda geniş Avrasya bozkırlarını fetheden ve nüfusu birkaç kat artan imparatorluğun ekolojik momentumunu pek yavaşlatmadı.[79] Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda iskânın gerçek anlamda bir sınır bölgesi hiçbir zaman olmadı; daha ziyade tarım ile hayvancılığın, kırsal kesim ile şehirler arasındaki kaynak ve nüfus hareketlerinin evrimle gelişen bir dengesi vardı.

77 Richards, *Unending Frontier*. Kitap Yakındoğu hariç dünyanın neredeyse her tarafından bir bölüm içerir.

78 Örneğin *bkz.* Perdue, *Exhausting the Earth* ve Roberts, *Rice Tigers Silt and Silk*.

79 Bu muhtemelen 11 milyondan 60 milyona varmayı sağlayan bir artıştı; ama önceki dönemlere ait rakamlar kesinlikten oldukça uzaktır. *Bkz.* John Landers, *The Field and the Forge* (New York: Oxford University Press, 2003), 25.

Şekil 11.3. 17. ve 18. yüzyıllarda kısır daralma döngünün görsel sunumu.

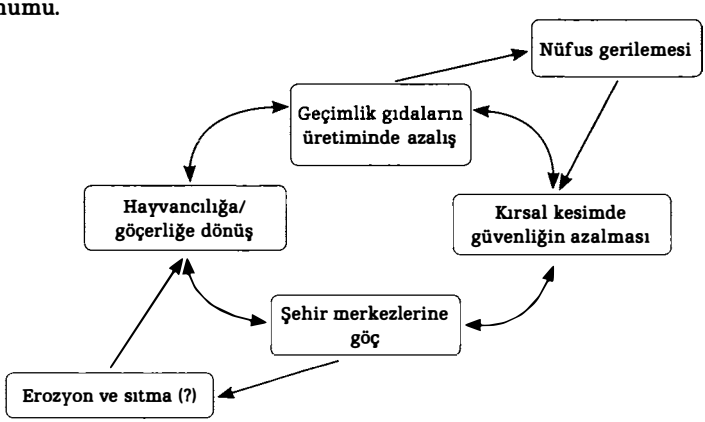

Dolayısıyla Osmanlı toparlanmasının yavaş temposu küresel bir perspektiften bakılınca daha da belirgin olarak görülür. Osmanlı ülkesinin 1580'lerdeki düzeyi ancak yakaladığı 19. yüzyıl ortalarına varıldığında, nüfus Avrupa ile Asya genelinde ikiye ve bazı durumlarda üçe katlanmıştı. Kıta Avrupa'sının nüfusu %135 dolayında büyürken, İngiltere'deki nüfus artışı dört kata yakındı.[80] Otuz Yıl Savaşları'yla yıkıma uğrayan Almanya'nın nüfusu bile 18. yüzyıl ortalarında eski düzeyi yakalayıp geçti ve 19. yüzyıl ortalarına doğru iki katın üzerine çıktı.[81] Osmanlı İmparatorluğu bir zamanlar uyruk sayısı bakımından büyük dünya imparatorlukları arasında yer alırken, 1850'de Fransa veya Japonya'dan muhtemelen daha düşük nüfusa sahipti ve on katı aşkın nüfusa ulaşan Çin gibi ülkelerle artık karşılaştırılabilir düzeyde değildi. Başlı başına önem taşıyan bu karşılaştırmalar, Avrupa'yla kapışmaların Osmanlı topraklarında başka bir kapsamlı dönüşümü harekete geçirdiği 19. yüzyıl başlarında imparatorluğun kaderini şekillendirmede ekolojik etkenlerin güçlü rolünü vurgular.

80 Massimo Livi-Bacci, *A Concise History of World Population*, 4. baskı (Malden, MA: Blackwell, 2006), 26 ve 66.

81 Almanya'nın savaş sonrasındaki demografik toparlanması için *bkz.* Wilson, *Thirty Years War*, 795.

Tablo ancak 19. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar uzanan süreçte merkezileşme ve modernleşme yönündeki reformların uygulanmasıyla değişmeye başladı.[82] Sert askeri tedbirler taşrada otoriteyi tekrar sağladı; halk sağlığını koruma ve karantina alanlarındaki yeni yöntemler ölüm oranını düşürdü. Bölge nüfusu 1860'larda tekrar hızlı yükselişe geçerek, 21. yüzyıla girilirken on kata ulaşacak olan bir artış sürecine girdi. Demografik büyüme ve göçmen akını yarı kurak ovalarda tarımı ve iskânı canlandırırken, devlet göçer aşiret düzenini rahatsız edici bir anakronizm sayarak bertaraf etmeye yöneldi.[83] Bu arada yeni demiryolları ve buharlı gemiler iç kesimleri ticarete ve madenciliğe açarken, imparatorluğun bazı kesimleri sanayileşme yoluna girdi. Bu değişimler Osmanlı İmparatorluğu'nu I. Dünya Savaşı'nda dağılıp parçalanmaktan kurtaramadı; ama ulus-devletler çağına giren bölgeyi 20. yüzyılda ve daha sonra şekillendirmeye devam etti. Ne var ki, böyle gelişmeler bizi Küçük Buzul Çağı krizini ve sonrasını kapsayan dönemin ötesine ve Osmanlı çevre tarihinin henüz yazılmayı bekleyen başka bir faslına götürür.

82 19. yüzyıl Osmanlı tarihine ve sonrasına ilişkin genel değerlendirmeler için *bkz.* Erik Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra: I. B. Tauris, 1993); Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (New York: Cambridge University Press, 2005); Hanioğlu, *Brief History of the Late Ottoman Empire.*

83 *Bkz.* Kasaba, *Moveable Empire*, bölüm 4 ve Selim Deringil, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History* 45 (2003): 311-42.

SONUÇ

Bu kitapta Osmanlı tarihinin 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan bölümüne yeni bir yorum sunmuş olduk. İmparatorluğun başarılarını, krizlerini ve dönüşümlerini anlamak için, tarihçilerin erken modern çağ Yakındoğu'sunun ekolojik koşullarını ve Küçük Buzul Çağı'nın köklü etkileri ile sonuçlarını hesaba katması gerektiği savını esas aldık. Kısım I'de imparatorluğun klasik çağdaki hızlı yayılmasına temel oluşturan ama 16. yüzyıl sonlarında nüfus baskısının devreye girmesiyle savaşlar ve doğal afetler karşısında gittikçe aciz kalan geniş kapsamlı bir "imparatorluk ekoloji"sini ortaya koyduk. Kısım II'de 16. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl başlarına kadar Küçük Buzul Çağı'na özgü iklim dalgalanmalarını etkisini inceleyerek, sert iklim olayları ile Celâlî İsyanı'nın patlak verişi ve 17. yüzyıl boyunca tekrarlanan karışıklıklar arasındaki güçlü bağları gözler önüne serdik. Son olarak, Kısım III'te başta göçer hayvancılığının yaygınlaşması, kırdan şehre göç, ticaret ve ihracat yönelimli yeni ürünlere geçiş olmak üzere insan ekolojisindeki dönüşümlerin Osmanlı topraklarında demografik toparlanmayı yavaşlatarak, imparatorluğu 19. yüzyıl ortalarına kadar seyrek nüfuslu bıraktığını saptadık.

Giriş bölümünde ana hatlarıyla anlatıldığı üzere, bu bulguların hem Osmanlı tarihi hem de dünya tarihi açısından önemli sonuçları vardır. Birincisi Küçük Buzul Çağı'nın etkisini

kavramak bizi Osmanlı "gerilemesi"ne ilişkin güncel tartışmayı yeniden düşünmeye yöneltir. İmparatorluğun 17. yüzyıldaki sorunlarını sırf eski kurumların bozulmasına ya da yükselen bir Avrupa'nın sıkıştırmalarına bağlamak artık savunulabilir bir şey değildir. Öte yandan, bu yıllardaki Osmanlı krizlerinin derinliğini, imparatorluğun yeni bir evreye geçişinin doğum sancılarından ibaret sayıp küçümseyemeyiz. Uzun 17. yüzyılda Osmanlıların büyük çoğunluğu için asıl gerçeklik, imparatorluk ahalisinin hatırı sayılır bir kesimini yok eden kuraklık, dondurucu kışlar, hasat kıtlıkları, şiddet, açlık ve hastalıktı. Şimdi küresel ısınmayla karşı karşıya olan bir dünyada, insan ilişkilerinde iklim değişiminin önemi herhalde rahatça görülecek kadar açık olmalı; her on insandan belki sekizinin sonraki mevsimin hasadı için kararlı bir iklime bağımlı olarak yıldan yıla yaşam mücadelesi verdiği bir dönemi ve yeri inceleyen tarihçiler arasında bunun göz ardı edilmesi daha da dikkat çekicidir.

İkincisi, Osmanlı krizini analiz etmek, önemli bir parçasını oluşturduğu daha geniş çerçeveli "genel kriz"i anlama yönünde yeni ipuçları sunar. Osmanlı topraklarında "genel kriz"in erken başlaması ve kalıcı etkiler bırakması, farklı bölgelerde krizin şiddeti ile süresini belirlemede çevre koşullarının önemli rolünü gözler önüne serer. Osmanlı tecrübesi dünyanın bazı kesimlerinin diğerlerine nazaran nasıl Küçük Buzul Çağı aşırılıklarına daha duyarlı olduğuna ve kriz öncesindeki büyüme kalıplarını yeniden sağlamada nasıl daha fazla güçlükle karşılaştığına ışık tutar. Dahası, 17. yüzyıl küresel krizinin dünya tarihinde önemli bir dönüm noktası olma niteliğini vurgular. Bu olay küresel güç dengesinde bir değişimin katalizörü oldu; bazı ülkeler diğerlerine kıyasla demografik, siyasal ve ekonomik bakımdan daha çabuk toparlandı.

Üçüncüsü, bu kitap Yakındoğu'nun çevre tarihine ilişkin yeni bir paradigma geliştirmeye katkıda bulunuyor. Bölge istikrar ya da gerilemeden ziyade, tekrarlanan ekolojik krizlere ve süregiden toparlanmalara sahne oldu. Tarımın sulama sistemleri konusundaki zaafları, düşük verimli yarı kurak araziler, yerleşik çiftçi ile göçer hayvancılığı arasında ani geçişler, yük-

sek şehirleşme oranı ve salgınlar, aynen yüzyıllar ve binyıllar öncesinin krizlerinde olduğu gibi Osmanlı krizinde kilit bir rol oynadı. Dolayısıyla Osmanlı örneğinin tarihçiler ile arkeologların ilkçağdaki ve ortaçağdaki benzer olayları analiz etmeleri için yararlı bir karşılaştırma işlevini göreceği umulabilir.

Dördüncüsü, bu kitapta kapsamlı bir disiplinlerarası araştırmanın tarihte iklimin rolünü, yarattığı etkileri küçümsemeksizin ya da doğurduğu sonuçları basite indirgemeksizin analiz edebileceğini ortaya koymaya çalıştık. Kitap boyunca çevresel etkenlerin, insan etkisinin ve tarihsel tesadüfün büyük bir dünya imparatorluğunun dönüşümünde nasıl rol oynadığını görebiliriz. İklimsel ve tarihsel yeni bulguların ortaya çıkmasıyla birlikte hikâyenin bazı kısımları hiç kuşkusuz daha da berraklaşacak ve böylece Osmanlı ile dünya tarihinde iklimin kendine özgü işleyişine daha da ışık tutacaktır.

Son olarak, Osmanlı örneğini bugün iklim değişimiyle karşı karşıya olan ülkeler açısından önemine kafa yormaksızın incelemek zordur. 16. yüzyıl sonlarının Osmanlı İmparatorluğu elbette zor bir durumla karşılaştı; dönüp geriye bakıldığında, düştüğü bazı hatalar bariz biçimde görülür. Bölge doğal yapısı itibariyle iklim şoklarına duyarlıydı; ama payitahtın ve yürüttüğü savaşın ağır taleplerine daha da duyarlı hale gelmesine yol açtı. Osmanlı tarımı zaten dondurucu havanın ve kuraklığın etkilerine duyarlıydı; ama aynı dönemdeki nüfus baskısı ve iskân genişlemesi köylülüğü çok az güvenlik payıyla baş başa bıraktı. Çiftçiler ve çoban göçerler binlerce yıldan beri bozkır ile ekili alan sınırları boyunca yer değiştirmişti; ama birbirini izleyen Osmanlı padişahları da gidişatı güvenli ve yerleşik ekim lehine çevirecek daha etkili tedbirler geliştirmekten geri kaldı.

Ne var ki, bazen imparatorluk basbayağı kötü talihin mağduru oldu. Talihsizlik çoğu kez göz ardı edilen ama iklim olaylarının kaotik dramında her zaman rol oynayan tarihsel bir etkendir. Küçük Buzul Çağı'nın en kötü evreleri sıklıkla Osmanlıların en kritik savaşlarının en duyarlı anlarında ülkeyi vurdu. 1590'ların Büyük Kuraklık döneminde öngörülebilir mahsul kaybını, o kadar kestirilebilir olmamakla birlikte aynı ölçüde

feci sonuçlar doğuran sığır ve koyun vebası izledi. Kuşaklar boyunca kaderine razı olmuş Anadolu köylülüğü birdenbire patlayarak şiddetli bir ayaklanmaya girişti; her ne kadar bunda kışkırtmanın payı olsa da.

Dolayısıyla krizi idare etme konusunda Osmanlıları yargılamamız doğru olsa da, aşırı sert bir yargılama haksızlık olabilir. Sonuçta, kartlar dağıtılırken imparatorluğa ve uyruklarına zor bir el gelmişti. Belki kartlarını daha ustalıkla kullanabilirlerdi; ama dönüp geriye baktığımızda şansın yanlarında olmadığı besbelliydi. Osmanlılar bahse daha dikkatli de girebilirlerdi; ama daha sonra hangi kartları çekeceklerini bilmelerine imkân yoktu.

Burada şimdiki küresel ısınma çağıyla tezatlar apaçıktır. Modern iklimbilimin sağladığı avantajla bile şimdiki dünyanın büyük kısmının böyle feci iklim olaylarına Küçük Buzul Çağı'nın bahtsız mağdurlarına kıyasla nasıl daha hazırlıklı olacağını kestirmek zordur. Haliyle gelecekte başka bir Celâlî İsyanı muhtemelen olmayacaktır; ancak unutmamak gerekir ki, bizzat Osmanlılar da imparatorluğun başına 400 yıl önce gelen felaketleri önceden görebilecek durumda değildi. Onların hataları ve hazırlıksızlığı olaylara sonradan baktığımız için bize barizmiş gibi görünür. Bugün en azından onların örneği ve tarihteki diğer örnekler, hazırlıklı olmamıza ve önümüzdeki yıllarda nasıl bir iklimin ortaya çıkabileceğine dair belli belirsiz bir fikir edinmemize yarayabilir.

KAYNAKÇA

I. Birincil Kaynaklar

Yayımlanmamış Belgeler

Başbakanlık Arşivi (İstanbul)
Mühimme Defterleri (MD): 1-90 ve *Zeyli* 1-9 (aşağıda listesi verilen yayımlanmış defterlerle birlikte)
Maliyyeden Müdevver (MAD): Avârızhane Defterleri
Ali Emri Tasnifi: III. Mehmed ve I. Ahmed

Archivio di Stato (Venedik)
Senato –Dispacci– Bailo, Costantinopoli: 28-55 (eksik ve hasarlı *filze*'nin "*Registre*" nüshaları dahil) ve 65
Provveditori alle Biave: 4-6

Yayımlanmış Belgeler ve Doktora Tezi Olarak Transkripsiyonu Yapılmış Belgeler

6 *Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, 3 cilt. Ankara: T. C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995

Abacı, Nurhan, *The Ottoman Judges and Their Registers: The Bursa Court Register B-90/295 (AH 1081/AD 1670-71)*, Cambridge, MA: Harvard, Yakındoğu Dilleri ve Araştırmaları Departmanı, 2007

Akkan, Meltem, "60/2 Numaralı Kayseri Şeriye Sicili (H.1065/M.1655)", doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2003

Aköz, Alâadin, "Şeriye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl Sonunda ile XVII. Yüzyıl Başlarında Karaman", doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 1987

Barozzi, N. ve G. Berchet (ed.), *Le relazioni degli stati Europei lette al senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo, c. V-Turchia*. Venedik: P. Naratovich, 1856

Binark, İsmet, *3 Numaralı Mühimme Defteri, 966-968/1558-1560*. 2 cilt. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993

_____, *12 Numaralı Mühimme Defteri, 978-979/1570-1572*, 3 cilt, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996

Binark, İ. ve G. Necati, *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, 2 cilt, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994

Bostancı, H. Muharrem, "19 Numaralı Mühimme Defteri", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002

Bursa, Fatih, "Manisa'nın 14 Numaralı H.1002 Tarihli Şeriyye Sicil Defteri", doktora tezi, Niğde Üniversitesi, 2002

Çapar, Ahmet, "61/1 Numaralı Kayseri Şeriye Sicili (H.1061/M.1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2002

Deveci, Sefure, "55/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1055/M.1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme", doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2002

Dujcev, Ivan, *Avvisi di Ragusa: Documenti sull'Impero turco nel sec. XVII e sulla Guerra di Candia*, Rome: Pont. Inst. Orienatlium Studiorum, 1935

Firpo, Luigi (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al senato XIII: Costantinopoli.* Torino: Bottega d'Erasmo, 1984

Gök, Eren, "89 Numaralı Mühimme Defteri", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2003

Gültepe, Necati, "H.1106-7 Tarihli Mühimme Defterine Göre Devlet Kararları (MD 107)", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992

Günay, Musa, "55 Numaralı Mühimme Defteri", doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1996

Heyd, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615; a Study of the Firman according to the Mühimme Defteri*, Oxford: Clarendon Press, 1960

Kandıra, Durmuş, "84 Numaralı Mühimme Defteri", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995

Kutluk, Halil. *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar 893-1339 (1487-1923)*, İstanbul: Tarım Bakanlığı, 1948

_____, *The Negotiations of Sir Thomas Roe, in his Embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628, inclusive*, Londra: Society for the Encouragement of Learning, 1740

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine âit Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1970

_____, *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler*, 3 cilt, Ankara: Türk Cumhurriyeti Orman Bakanlığı, 1999

Öz, Mehmet, *Canık Sancağı Avârız Defteri (1642)*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008

Öz, M. ve F. Acun, *Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avârız Defteri (1642-43 Tarihli)*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008

Pedani-Fabris, Maria (ed.), *Relazioni di Ambasciatori Veneti al Senato XIV: Costantinopoli Relazioni Inedite (1512-1789)*, Torino: Bottega d'Erasmo, 1996

Refik, Ahmet, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1930

_____, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931

_____, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1935

_____, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, 2. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989

Sahillioğlu, H. ve E. İhsanoğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul: IRCICA, 2002

Şahin, Mehmet, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002

Salignac, Jean de Gontaut Biron, baron de, *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron, baron de Salignac, 1605 à 1610*, 3 cilt, Paris: H. Champion, 1888-89

Sarınay, Yusuf, *82 Numaralı Mühimme Defteri, 1026-1027/1617-1618: Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000

_____, *83 Numaralı Mühimme Defteri, 1036-1037/1626-1628: Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001

_____, *85 Numaralı Mühimme Defteri, 1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632): Özet, Transkripsiyon, İndeks*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002

Sener Murat vd., *7 Numaralı Mühimme Defteri, 975-976/1567-1569: Tıpkıbasım*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1997

Tulum, M. ve A. Nezihi, *Mühimme Defteri 90*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993

Ülker, Hikmet, *Sultan'ın Emir Defteri: 51 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003

Ünal, Mehmet Ali, *Mühimme Defteri 44*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1995

Yıldırım, Osman, *85 Numaralı Mühimme Defteri, 1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002

Yıldız, Murat, "92 Numaralı ve 1657-8 Tarihli Mühimme Defteri", doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 2005

Vakayinameler ve Seyahatnameler

Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekayi'nâme*, ed. Fahri Çetin Derin, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993

Al-Damurdashi, *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt 1688-1755*, çev. D. Crecelius ve 'Abd al-Wahhab Bakr, Leiden: Brill, 1991

_____, *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, haz. Adülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 2000.

Arak'el of Tabriz, *The History of Vardapet Arak'el of Tabriz*, çev. George Bournoutian, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2005

Atsız, Buğra, *Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts nach den Chroniken des Vecihi (1637-1660) und des Mehmed Halifa (1633-1660)*, Münih: Rudolf Trofenik, 1977 (Her vakayinamenin eksiksiz bir tıpkıbasımını içerir.)

Biddulph, William, *The Travels of Certaine Englishmen into Africa, Asia, Troy, Bythinia, Thracia, and to the Blacke Sea*, Londra, 1609

Blount, Henry, *A Voyage into the Levant*, Londra, 1638

Bostanzâde Yahya Efendi, "Vak'a-ı Sultan Osman Han", günümüz Türkçesiyle Orhan Gökyay, "II. Osman'ın Şehadeti", *Atsız Armağanı*, 187-256, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1976

Covel, John, "Extracts from the Diaries of John Covel, 1670-1679", *Early Voyages and Travels in the Levant*, ed. J. Bent, New York: Ben Franklin, 1972

de Bruyn, Cornelis, *A Voyage to the Levant: Or, Travels in the Principal Parts of Asia Minor, the Islands of Scio, Rhodes, Cyprus, & C*, Londra, 1702.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1995

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Y. Dağlı vd., 8 cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001-2005.

_____, *The Famine in Asia Minor: Its History Compiled from the Pages of the Levant Herald* [1875], İstanbul: Isis Press, 1989

Forster, E. (ed.), *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, Oxford: Clarendon Press, 1927

Gelibolulu Mustafâ Alî, *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Faris Çerçi, 3 cilt, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2000

Grelot, Guillaume-Joseph, *A Late Voyage to Constantinople*, Londra, 1683

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, haz. Şevki Nezihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004

Hüseyin Tuği, "Vak'a-i Sultan Osman Han", [iki versiyon olarak yayımlanmıştır: Fahir İz, "XVII. Yüzyılda Halk Dili ile Yazılmış bir Tarih Kitabı: Hüseyin Tuği 'Vak'a-i Sultan Osman Han.'" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1967): 119-55 ve Mithat Sertoğlu, "Tuği Tarihi", *Belleten* 11 (1947): 489-514].

İbn Battuta, *Travels in Asia and Africa*, ed. H.A.R. Gibb, Yeni Delhi: Manohar Publishers, 2006

İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, günümüz Türkçesiyle haz. Murat Uraz, İstanbul: Neşriyat, 1968

İsazâde, *İsazâde Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1996

Kâtip Çelebi, *Fezleke-yi Kâtip Çelebi (= Fezleket-üt-Tevarih)*, 2 cilt, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1870

_____, *The Balance of Truth*, çev. G. L. Lewis, Londra: Allen and Unwin, 1957

_____, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, haz. Orhan Gökyay, İstanbul: M.E.B., 1968

Knolles, Richard *The Turkish History from the Original of That Nation, to the Growth of the Ottoman Empire [etc.] with a Continuation to the Present Year MDCLXXXVII whereunto is added the Present State of the Ottoman Empire by Sir Paul Rycaut, late Consul of Smyrna*, 6. baskı, 3 cilt, Londra, 1687

Mehmed Halife, *Târih-i Gılmanî*, haz. Kâmil Su, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1986

Mustafa Sâfi, *Zübdetü't-Tevarih*, haz. İbrahim Çuhadar, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003

Naima Mustafa Efendi, *Târîh-i Naîmâ*, İstanbul: Danışman Yayınevi, 1967

Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi* [1608-1619], çev. Hrand Andreasyan, İstanbul: Baha Matbaası, 1964

Roe, Sir Thomas, *A True and Faithfull Relation, presented to His Majestie and the Prince, of what hath lately happened in Constantinople, concerning the death of Sultan Osman and the setting up of Mustafa his Uncle*, Londra: B. Downes, 1622

Russell, Alexander, *The Natural History of Aleppo, Containing a Description of the City, and the Principal Natural Productions in Its Neighbourhood Together with an Account of the Climate, Inhabitants, and Diseases, Particularly of the Plague*, 2. baskı, Londra, 1794

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999

_____, Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928

_____, Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, haz. Vahid Çabuk, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989

_____, *"The Strangling and Death of the Great Turke and His Two Sonnes"*, Londra: I. Dawson, 1622

_____, Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Volney, Constantin-François, *Travels through Egypt and Syria, in the Years 1783, 1784 & 1785*, New York: J. Tiebout, 1798

Zak'aria of Agulis, *The Journal of Zakaria of Agulis*, çev. George Bournoutian, Costa Mesa, CA: Mazda, 2003

Zak'aria of K'anak'eri *The Chronicle of Deacon Zak'aria of K'anak'er*, çev. George Bournoutian, Costa Mesa, CA: Mazda, 2004

II. İkincil Kaynaklar

Abdulla, Muhammad, "Climatic Fluctuations and Natural Disasters in Arabia between Mid-17th and Early 20th Centuries", *Geo-Journal* 37 (1995): 176-80.

Abou-el-Haj, Rifat, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, Leiden: Brill, 1984

_____, *The Formation of the Modern State: The Ottoman Empire 16th-18th Century*, Albany: SUNY Press, 1991

Abu-Lughod, Janet, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies* 19 (1987): 155-76

Adams, J., M. Mann ve C. Amman, "Proxy Evidence for an El Niño-Like Response to Volcanic Forcing", *Nature* 426 (2003): 274-8

Adams, Robert, *Land behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*, Chicago: University of Chicago Press, 1965

Adas, Michael, "From Avoidance to Confrontation: Peasant Protest in Precolonial and Colonial Southeast Asia", *Comparative Studies in Society and History* 23 (1981): 217-47

Afyoncu, Erhan, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 (2003): 267-86

Ağır, Seven, "FromWelfare toWealth: Ottoman and Castilian GrainTrade Policies in a Time of Change", doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2009

Agoston, Gabor, "Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change, and Shifts in Power", *Turkish Studies Association Bulletin* 22 (1998): 126-41

_____, "A Flexible Empire: Authority and Its Limits on the Ottoman Frontiers", *International Journal of Turkish Studies* 9 (2003): 15-31

_____, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, New York: Cambridge University Press, 2005

Ak, Mustafa, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2 (2004): 163-211

Akdağ, Mustafa. "Celâlî Fetreti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16 (1958): 53-107

_____, *Celâlî İsyanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963

_____, "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (1964): 1-49

_____, "Genel Çizgilerle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4 (1966): 201-47

_____, "Kara-Yazıcı", *İslam Ansiklopedisi*, ed. M. Houtsma, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940-88

_____, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971

_____, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975

Akgündüz, Ahmed, *İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2009

Akkemik, Ü. ve A. Aras, "Reconstruction (1689-1994) of April-August Precipitation in the Southern Part of Central Turkey", *International Journal of Climatology* 25 (2005): 537-48

Akkemik, Ü. vd., "Anadolu'nun Son 350 Yılında Yaşanan Önemli Kurak ve Yağışlı Yıllar", *Türkiye Kuvarterner Sempozyumu* 5 (2005): 129-35

_____, "A Preliminary Reconstruction (AD 1635-2003) of Spring Precipitation Using Oak Tree Rings in the Western Black Sea Region of Turkey", *International Journal of Biometeorology* 49 (2005): 297-302.

_____, "Tree-Ring Reconstructions of Precipitation and Streamflow for Northwestern Turkey", *International Journal of Climatology* 28 (2008): 173-83

Aköz, Alâadin, "XVI. yy. Sonunda Karaman", *Osmanlı Araştırmaları* 9 (1989): 331-45

Aksan, Virginia, *An Ottoman Statesman in War and Peace*, Leiden: Brill, 1995

_____, "Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768-1774", *War and Society* 13 (1995): 1-14

_____, "Locating the Ottomans among Early Modern Empires", *Journal of Early Modern History* 3 (1999): 103-35

_____, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, New York: Pearson, 2007

Aktan, Ali, "Kayseri Kadı Sicillerindeki Tereke Kayıtları Üzerinde Bazı Değerlendirmeler (1738-1749)", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 47-68, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1998

Aktepe, M. Münir, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar", *Tarih Dergisi* 9 (1958): 1-30

_____, *Patrona İsyanı*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1958

Albion, Robert, *Forests and Sea Power: The Timber Problem of the Royal Navy 1652-1862*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926

Allman, James, "The Demographic Transition in the Middle East and North Africa", *International Journal of Middle East Studies* 12 (1980): 277-301

Ambraseys, N. ve C. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800*, İstanbul: M. S. Eren, 1995

Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, Londra: N.L.B., 1974

Andreasyan, Hrand, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 13 (1963): 27-42

_____, "Abaza Mehmed Paşa", *Tarih Dergisi* 13 (1967): 131-42

_____, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 27 (1973): 59-84

_____, "Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, 45-53, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976

Andrews, Jean, "Diffusion of the Mesoamerican Food Complex to Southeastern Europe", *Geographical Review* 83 (1993): 194-204

Angel, J. Lawrence, "Ecology and Population in the Eastern Mediterranean", *World Archaeology* 4 (1972): 88-105

Appleby, Andrew, "Nutrition and Disease: The Case of London", *Journal of Interdisciplinary History* 6 (1975): 1-22

_____, *Famine in Tudor and Stuart England*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1978

_____, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age", *Climate and History*, ed. R. Rotberg ve T. Rabb, 65-83, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981

Appuhn, Karl, "Inventing Nature: Forests, Forestry, and State Power in Renaissance Venice", *The Journal of Modern History* 72 (2000): 861-89

Arbel, Benjamin, "Sauterelles et mentalités: le cas de la Chypre vénitienne", *Annales* 44 (1989): 1057-74

Arslan, Hüseyin, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl): Yönetim, Nüfus, Göçler, İskânlar, Sürgünler*, İstanbul: Kaknüs, 2001

Artan, Tülay, "Aspects of the Ottoman Elite's Food Consumption: Looking for 'Staples,' 'Luxuries' and 'Delicacies' in a Changing Century", *Consumption Studies in the History of the Ottoman Empire*, ed. D. Quataert, 107-200, Binghamton: SUNY Press, 2000

Ashtor, Eliyahu, "The Economic Decline of the Middle East during the Later Middle Ages: An Outline", *Asian and African Studies* 15 (1981): 253-86

Aston, T. H. (ed.), *Crisis in Europe, 1560-1660*, Garden City, NY: Anchor Books, 1967

Ataman, Bekir Kemal, "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries): Some Considerations", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1992): 187-98

Atwell, William, "Some Observations on the 'Seventeenth-Century Crisis' in China and Japan", *The Journal of Asian Studies* 45 (1986): 223-44

_____, "A Seventeenth-Century 'General Crisis' in East Asia?", *Modern Asian Studies* 24 (1990): 661-82

_____, "Volcanism and Short-Term Climatic Change in East Asian and World History, c. 1200-1699", *Journal of World History* 12 (2001): 29-99

Ayalon, Yaron, "Famines, Earthquakes, Plagues: Natural Disasters in Ottoman Syria in the Writings of Visitors", *Osmanlı Araştırmaları* 32 (2008): 223-47

Aydın, Sabahattin, "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz, İstanbul: Biofarma, 2006

Aymard, Maurice, *Venise, Raguse, et la commerce de blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris: SEVPEN, 1966

Baer, Marc, "The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul", *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 159-81

Bairoch, Paul, *Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present*, Chicago: University of Chicago Press, 1988

Balta, E., "The Bread in Greek Lands during the Ottoman Rule", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 16 (1994): 199-226

Bang, Frederik, "The Role of Disease in the Ecology of Famine", *Famine: Its Causes, Effects and Management*, ed. John Robson, 61-75, New York: Gordon and Breach, 1981

Barkan, Ömer Lütfi, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 1 (1939-40): 29-74

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatik Defterleri (I)", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 2 (1940): 20-59

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatik Defterleri (II)", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 2 (1941): 214-47

_____, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 11-15 (1949-1954)

_____, "'Tarihî Demografi' Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953): 1-26

_____, "H. 933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-1954): 278-329

_____, "La "Méditeranée" de Fernand Braudel: Vue d'Istamboul", *Annales* (1954): 189-200

_____, "Essai sur les données statistiques de régistres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958): 9-36

_____, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri", *Belgeler* 3 (1966): 1-479

_____, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Social and Economic History of the Middle East*, ed. M. Cook, 163-71, Londra: Oxford University Press, 1970

_____, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975): 3-28

_____, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980

Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994

_____, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, New York: Cambridge University Press, 2008

Bar-Matthews, M., A. Ayalon ve A. Kaufman, "Middle to Late Holocene (6,500 Yr. Period) Paleoclimate in the Eastern Mediterranean Region from Stable Isotopic Composition of Speleothems from Soreq Cave, Israel", *Water, Environment and Society in Times of Climatic Change*, ed. A. Issar ve N. Brown, 203-14, Dordrecht: Kluwer Academic Publishing, 1998

Barth, Frederik, *Nomads of South Persia*, New York: Humanities Press, 1964

Bechman, Roland, *Trees and Man: The Forest in the Middle Ages*, New York: Paragon House, 1990

Becker, Peter, "Zur Theorie und Praxis von Regierung und Verwaltung in Zeiten der Krise", *Kulturelle Konsequenzen der "Kleinen Eiszeit"*, ed. W. Behringer vd., 347-67, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005

Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatik Enstitüsü, 1996

Behringer, Wolfgang, *A Cultural History of Climate*, Cambridge, UK: Polity, 2010

Behringer, W. vd. (ed.), *Kulturelle Konsequenzen der "Kleinen Eiszeit"*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2005

Beldiceanu, N. ve I. Beldiceanu-Steinherr, "Recherches sur la province de Qaraman au XVIe siècle, étude et actes", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 11 (1968): 1-129

_____, "Riziculture dans l'Empire ottoman (XIVe-XVe siècles)", *Turcica* 10 (1978): 9-28

Beldiceanu-Steinherr, Irene, "Un transfuge qaramanide auprès de la Porte ottomane: Reflexions sur quelques institutions", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973): 155-67

Beldiceanu-Steinherr, I. ve J.-L. Bacqué-Grammont, "A propos de quelques causes de malaises sociaux en Anatolie central", *Archivum Ottomanicum* 7 (1982): 71-116

Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964

Bildirici, Mehmet, *Tarihi Su Yapıları: Konya, Karaman, Niğde, Aksaray, Yalvaç, Side, Mut, Silifke*, Ankara: T.C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 1994

Bintliff, John, "Time, Process and Catastrophism in the Study of Mediterranean Alluvial History: A Review", *World Archaeology* 33 (2002): 417-35

Biraben, Jean-Noel, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, Paris: Mouton, 1975

Boehm, P. ve D. Gerold, "Historische und aktuelle Bodenerosion in Anatolien", *Geographische Rundschau* 47 (1995): 720-5

Boomgaard, Peter, "Crisis Mortality in Seventeenth Century Indonesia", *Asian Population History*, ed. T. Liu, 191-220, New York: Oxford University Press, 2001

Boratav, K. vd., "Ottoman Wages and the World Economy, 1839-1913", *Review* 8 (1985): 379-406

Börekçi, Günhan, "A Contribution to the Military Revolution Debate: The Jannissaries' Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the Problem of Origins", *Acta Orientalia* 59 (2006): 407-38

_____, "Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors", doktora tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, 2010

Borsch, Stuart, "Environment and Population: The Collapse of Large Irrigation Systems Reconsidered", *The Journal of Interdisciplinary History* 46 (2004): 451-68

_____, *The Black Death in Egypt and England*, Austin: University of Texas Press, 2005

Boserup, Ester, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, Londra: Allen and Unwin, 1965

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992

_____, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz, İstanbul: Biofarma, 2006

Bottema, S. vd. (ed.), *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape*, Rotterdam: A. A. Balkema, 1990

Bottema, Sytze, "A Pollen Diagram from the Syrian Anti-Lebanon", *Paleorient* 3 (1975/7): 259-68

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York: Harper and Row, 1972

_____, *The Structures of Everyday Life*, New York: Harper and Row, 1981

Brázdil, R. vd., "Historical Climatology in Europe – the State of the Art", *Climatic Change* 70 (2005): 363-430

_____, "European Climatology of the Past 500 Years: New Challenges for Historical Climatology", *Climatic Change* 101 (2010): 7-40

Brewer, John, *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688-1783*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990

Bricogne, Louis, "Les forets de l'Empire ottoman", *Revue des eaux et forets* 16 (1877): 273-89 ve 321-35

Briffa, K. vd., "European Tree Rings and Climate in the Sixteenth Century", *Climatic Change* 43 (1999): 151-68

_____, "Influence of Volcanic Eruptions on Northern Hemisphere Summer Temperature over the Past 600 Years", *Nature* 393 (1999): 450-5

Broecker, Wallace, "Was a Change in Thermohaline Circulation Responsible for the Little Ice Age?", *Bulletin of the National Academy of Sciences* 97 (2000): 1339-42

Brooks, George, *Landlords and Strangers: Ecology, Society, and Trade in Western Africa, 1000-1630*, Boulder, CO: Westview Press, 1993

Brooks, Nick, "Cultural Responses to Aridity in the Middle Holocene and Increased Social Complexity", *Quaternary International* 151 (2006): 29-49

Brown, Neville, *History and Climate Change: A Eurocentric Perspective*, Londra: Routledge, 2001

Bruce-Chwatt, L. ve J. Zulueta, *The Rise and Fall of Malaria in Europe*, New York: Oxford University Press, 1980

Brumfield, Allaire, "Agriculture and Rural Settlement in Ottoman Crete, 1669-1898", *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire*, ed. U. Baram ve L. Carroll, 37-78, New York: Springer, 2000

Bulliet, Richard, *The Camel and the Wheel*, New York: Columbia University Press, 1990

_____, *Islam: The View from the Edge*, New York: Columbia University Press, 1994

_____, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, New York: Columbia University Press, 2009

Bulmuş, Birsen, "The Plague in the Ottoman Empire, 1300-1838", doktora tezi, Georgetown Üniversitesi, 2008

Bulut, Rukiye, "XVIII. Yüzyılda İstanbul Nüfusunun Artmaması İçin Alınan Tedbirler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1 (1967): 30-2

Burke, Edmund, "The Transformation of the Middle Eastern Environment 1500 B.C.E.-2000 C.E", *The Environment and World History*, ed. E. Burke ve K. Pommeranz, 81-117, Berkeley: University of California Press, 2009

Burke, Peter, "Southern Italy in the 1590s: Hard Times or Crisis?", *The European Crisis of the 1590s: Essays in Comparative History*, ed. P. Clark, 177-90, Londra: Allen and Unwin, 1985

Butzer, Karl, "Environmental History in the Mediterranean World: Cross-Disciplinary Investigation of Cause-and-Effect for Degradation and Soil Erosion", *Journal of Archaeological Science* 32 (2005): 1773-800

Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey*, Londra: Sidgwick and Jackson, 1968

Çakır, Baki, "Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, ed. M. Genç ve E. Özvar, 167-96, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006

Camuffo, D. ve S. Enzi, "Chronology of 'Dry Fogs' in Italy, 1374-1891", *Theoretical and Applied Climatology* 50 (1994): 31-3

_____, "The Climate of Italy from 1675-1715", *Climatic Trends and Anomalies in Europe 1675-1715*, ed. B. Frenzel vd., 243-54, Stuttgart: Fischer, 1994.

_____, "Locust Invasions and Climatic Factors from the Middle Ages to 1800", *Theoretical and Applied Climatology* 43 (1991): 43-73

Camuffo, Dario, "Freezing of the Venetian Lagoon since the 9th Century AD in Comparison to the Climate of Western Europe and England", *Climatic Change* 10 (1987): 43-66

Carmichael, Ann, "Infection, Hidden Hunger, and History", *Hunger and History: The Impact of Changing Consumption Patterns on Society*, ed. R. Rottberg ve T. Rabb, 51-66, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Cartwright, Frederick, *Disease in History*, New York: Crowell, 1972.

Casale, Giancarlo, *The Ottoman Age of Exploration*, New York: Cambridge University Press, 2010.

Cavalli-Sforza, Luigi, *Genes, Peoples, and Languages*, Berkeley: University of California Press, 2000.

Caviedes, César N., *El Niño: Storming through the Ages*, Gainesville: University Press of Florida, 2001.

Çeçen, Kazım, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 1984.

Çelik, I., "Land-Use Effects on Organic Matter and Physical Properties of Soil in a Southern Mediterranean Highland of Turkey", *Soil and Tillage Research* 83 (2005): 270-7.

Çevikel, Nuri, "The Rise of the Ottoman Ayans: A Case Study of the Province of Cyprus during the Eighteenth Century", *International Journal of Turkish Studies* 15 (2009): 83-94.

Cezar, Mustafa, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk San'atı Tarihi*, c. 1, 326-414, İstanbul: Berksoy Matbaası, 1963.

_____, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1965.

Christensen, Peter, *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500*, Kopenhag: Museum Tusculanum, 1993.

Cipolla, Carlo, *Guns, Sails, and Empires: Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion, 1400-1700*, New York: Minerva, 1965.

Çızakça, Murat, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *The Journal of Economic History* 40 (1980): 533-50.

_____, "Ottomans and the Mediterranean: An Analysis of the Ottoman Shipbuilding Industry as Reflected by the Arsenal Registers of Istanbul 1529-1650", *Le Genti del Mare Mediterraneo*, ed. R. Ragosta, 773-89, Napoli: Lucio Pironti, 1981.

_____, "Incorporation of the Middle East into the European World-Economy", *Review* 8 (1985): 353-77.

Cohn, Samuel, "The Black Death: End of a Paradigm", *American Historical Review* (2002): 703-38.

Congourdeau, Marie-Helene, "La société byzantine face aux grandes pandémies", *Maladie et société à Byzance*, ed. E. Patlagean, 21-42, Spoleto: Centro di studi sull'alto Medioevo, 1993.

Congourdeau, M.-H. ve M. Melhaoui, "La perception de la peste en pays chrètien byzantin et musulman", *Revue des études byzantines* 59 (2000): 95-124.

Conrad, Lawrence, "The Plague in the Early Medieval Near East", doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1981.

_____, "Ta'un and Waba Conceptions of Plague and Pestilence in Early Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25 (1982): 268-307.

_____, "Epidemic Disease in Formal and Popular Thought in Early Islamic Society", *Epidemics and Ideas: Essays on the Historical Perception of Pestilence*, ed. T. Ranger ve P. Slack, 77-99, New York: Cambridge University Press, 1992.

Cook, Michael, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra: Oxford University Press, 1972.

Crosby, Alfred, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, New York: Cambridge University Press, 1986.

Crowley, Thomas, "Causes of Climate Change over the Past 1000 Years", *Science* 289 (2000): 270-7.

Cullen, H. ve P. DeMenocal, "North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow", *International Journal of Climatology* 20 (2000): 853-63.

Cullen, H. vd., "Impact of the North Atlantic Oscillation on Middle Eastern Climate and Streamflow", *Climatic Change* 55 (2002): 315-38.

Cunningham, A. ve O. Grell, *The Four Horsemen of the Apocalypse: Religion, War, Famine, and Death in Reformation Europe*, New York: Cambridge University Press, 2000.

Cvetkova, Bistra A., "Le service des celep et le ravitaillement en bétail dans l'Empire ottoman (XVe-XVIIIe s.)", *Études historiques* 3 (1966): 145-72.

Dalfes, H., G. Kukla ve H. Weiss (ed.), *Third Millennium B.C. Climate Change and Old World Collapse*, Berlin: Springer, 1997.

Darling, Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire (1560-1660)*, Leiden: Brill, 1996.

_____, "Political Change and Political Discourse in the Early Modern Mediterranean World", *Journal of Interdisciplinary History* 38 (2008): 505-31.

D'Arrigo, R. ve H. Cullen, "A 350-Year (AD 1628-1980) Reconstruction of Turkish Precipitation", *Dendrochronologia* 19 (2001): 853-63.

David, Geza, "The Age of Unmarried Male Children in the *Tahrir Defters* (Notes on the Coefficient)", *Acta Orientalia Hungarica* 31 (1977): 347-57.

_____, "Demographische Veraenderungen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft", *Acta Historica* 39 (1988): 79-87.

_____, "Data on the Continuity andMigration of the Population in 16th Century in Ottoman Hungary", *Acta Orientalia Hungarica* 45 (1991): 219-52.

_____, "16.-17. Yüzyıllarda Macaristan'ın Demografik Durumu", *Belleten* 59 (1995): 341-52.

Davis, Diana, *Resurrecting the Granary of Rome: Environmental History and French Colonial Expansion in North Africa*, Athens: Ohio University Press, 2007.

Decker, Michael, "Plants and Progress: Rethinking the Islamic Agricultural Revolution", *Journal of World History* 20 (2009): 187-206.

de Groot, A. ve J. Rogers, "Laranda", *Encyclopedia of Islam Online*. http://www.brillonline.nl/.

DeMenocal, Peter, "Cultural Responses to Climate Change during the Late Holocene", *Science* 292 (2001): 667-73.

Demirci, Süleyman, "Demography and History: The Value of the *Avârızhâne* Registers for Demographic Research: A Case Study of the Ottoman Sub-Provinces of Konya, Kayseri, Sivas and Bozok, 1620s-1700", 19th Middle East History and Theory Conference'ta sunulan bildiri, Chicago Üniversitesi, 2004.

_____, "*Avârız* and *Nüzul* Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1620s-1700", *Belleten* 70 (2007): 561-88.

_____, *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation: An Aspect of the Relationship between Center and Periphery*, İstanbul: Isis, 2009.

Demirel, Ömer, "1700-30 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten* 54 (1990): 945-61.

Demirel, Ö. vd., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Kurumu, 1993.

Deringil, Selim, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History* 45 (2003): 311-42.

De Silva, S. ve G. Zielinski, "Global Influence of the AD 1600 Eruption of Huaynaputina, Peru", *Nature* 393 (1998): 455-8.

de Vries, Jan, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700*, New Haven, CT: Yale University Press, 1974.

_____, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*, New York: Cambridge University Press, 1976.

_____, "Measuring the Impact of Climate on History: The Search for Appropriate Methodologies", *Journal of Interdisciplinary History* 10 (1980): 599-630.

_____, *European Urbanization, 1500-1800*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.

de Vries, J. ve A. van der Woude, *The First Modern Economy*, New York: Cambridge University Press, 1997.

Dewald, Jonathan, "Crisis, Chronology, and the Shape of European Social History", *The American Historical Review* 113 (2008): 1031-52.

Diamond, Jared, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*, New York: Norton, 1999.

_____, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, New York: Norton, 2005.

Dols, Michael, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977.

_____, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979): 162-89.

Drnda, Hatidza Car, "Pljevlja'd (Taşluca) Nüfusun Yapısı – 15. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 16. Yüzyıl", *Belleten* 74 (2010): 113-26.

Duben, Alan, "Turkish Families and Households in Historical Perspective", *Journal of Family History* 10 (1985): 75-97.

Duben, A. ve C. Behar, *Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility 1880-1940*, New York: Cambridge University Press, 1991.

Dunning, Chester, "Does Jack Goldstone's Model of Early Modern State Crises Apply to Russia?", *Comparative Studies in Society and History* 39 (1997): 572-92.

_____, *Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty*, College Park, PA: Penn State University Press, 2001.

Dupâquier, Jacques, "Subsistence Crises in France 1650-1725", *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, ed. J.Walker ve R. Schofield, 189-99, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Dursun, Selçuk, "Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire", doktora tezi, Sabancı Üniversitesi, 2007.

Düzbakar, Ömer, "XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.

Eaton, Richard, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier*, Berkeley: University of California Press, 1993.

Eddy, John, "Solar History andHuman Affairs", *Human Ecology* 22 (1994): 23-36.

Eldem, Edhem, "Capitulations and Western Trade", *The Cambridge History of Turkey*, c. 3, ed. S. Faroqhi, 283-335, New York: Cambridge University Press, 2006.

Elvin, Mark, *The Pattern of the Chinese Past*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1973.

_____, "The Environmental Legacy of Imperial China", *China Quarterly* 156 (1999): 733-56.

_____, *The Retreat of the Elephants: An Environmental History of China*, New Haven, CT: Yale University Press, 2004.

Emile-Geay, Julien, "Volcanoes and ENSO over the Past Millennium", *Journal of Climate* 21 (2008): 3134-49.

Endfield, Georgina, *Climate and Society in Colonial Mexico*, Londra: Blackwell, 2008.

Engin, İsmail, "Tahtacılar: Kimdir ve Kökenleri Nereden Gelir?", *Toplumsal Tarih* 4-5 (1995-1996).

Erder, Leila, "The Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle East Studies* 11 (1975): 284-301.

Erder, L. ve S. Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", *Middle East Studies* 15 (1979): 322-45.

Erdoğru, Akif, "Karaman Vilayeti Kanunnameleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 4 (1993): 467-516.

_____, "Some Observations on the Urban Population of Karaman Province in the Reign of Murad III with Regard to the Mufassal Defters", *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie*, ed. D. Panzac, 341-7, Paris: Peeters, 1995.

Erdur, Oğuz, "Reappropriating the 'Green': Islamist Environmentalism", *New Perspectives on Turkey* 17 (1997): 151-66.

Ergun, Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı, 2004.

Erinç, S. ve N. Tunçdilek, "The Agricultural Regions of Turkey", *Geographical Review* 42 (1952): 179-203.

Erler, Mehmet, *Osmanlı Develti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, İstanbul: Libra, 2010.

Erten, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Eşrefoğlu, Eşref, "İstanbul'un Tarihi Et Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 55 (1972): 13-14.

Establet, C. ve J. Pascual, *Familles et fortunes à Damas*, Damascus: Institut français de Damas, 1994.

Establet, C. vd., "La mesure de l'inégalité dans la société ottomane: Utilisation de l'indice de Gini pour le Caire et Damas vers 1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994): 177-82.

Etkes, Haggay, "The Impact of Short Term Climate Fluctuations on Rural Population in the Desert Frontier Nahiye of Gaza (ca. 1519-1557)", Ulusal Ekonomik Araştırmalar Bürosu'nun "İklim Değişimi: Geçmiş ve Gelecek" konulu konferansında sunulan bildiri, 30 Haziran 2008.

Evrendilek, F. vd., "Changes in Soil Organic Carbon and Other Physical Soil Properties along Adjacent Mediterranean Forest, Grassland, and Cropland Ecosystems in Turkey", *Journal of Arid Environments* 59 (2004): 743-52.

Eyice, Semavi, *Karadağ ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1971.

Fagan, Brian, *Floods, Famines and Emperors*, New York: Basic Books, 1999.

_____, *The Little Ice Age*, New York: Basic Books, 2000.

Fang, Jin-Qi ve Guo Liu, "Relationship between Climatic Change and the Nomadic Southward Migrations in Eastern Asia during Historical Times", *Climatic Change* 22 (1992): 151-69.

Faroqhi, Suraiya, "The Tekke of Haci Bektaş: Social Position and Economic Activities", *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976): 183-208.

_____, "Anadolu İskânı ile Terkedilmiş Köyler Sorunu", *Türkiye'de Toplumsal Bilim Araştırmalarında Yaklaşımlar*

ve Yöntemler Semineri, ed. S. Karabağ ve Y. Yeşilçay, 293-302, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1977.

_____, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, I", *Turcica* 9 (1977): 161-95.

_____, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, II", *Turcica* 11 (1979): 103-53.

_____, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian "Sancaks": İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydin, and Menteşe", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979): 32-80.

_____, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth-Century Anatolia", *International Journal of Turkish Studies* 1 (1980): 19-53.

_____, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies* 14 (1982): 523-39.

_____, "Urban Development in Ottoman Anatolia (XVI.-XVII. Centuries)", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 7 (1982): 35-51.

_____, "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century", *Archivum Ottomanicum* 8 (1984): 215-50.

_____, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, New York: Cambridge University Press, 1984.

_____, "Town Officials, *Timar*-Holders, and Taxation: The Late Sixteenth-Century Crisis as Seen from Çorum", *Turcica* 18 (1986): 53-82.

_____, "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (ca. 1500-1878)", *New Perspectives on Turkey* 1 (1987): 3-34.

_____, "A Great Foundation in Some Difficulties; or Some Evidence on Economic Contraction in the Ottoman Empire of the Mid-Seventeenth Century", *Revue d'histoire maghrebine* 47-48 (1987): 109-21.

_____, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, New York: Cambridge University Press, 1987.

_____, "Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600: An Attempt at Interpretation", *Türkische Miszellen*, ed. J. Bacqué-Grammont vd., 117-30, İstanbul: Editions Divit, 1987.

_____, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in Sixteenth- and Seventeenth-Century Anatolia", *The Ottoman Empire and theWorld Economy*, ed. Huri İslamoğlu, 262-70, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

_____, "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Worldly Affairs of the Mevlevî Dervishes (1595-1652)", *Turcica* 22 (1988): 43-70.

_____, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33 (1990): 125-56.

_____, "Political Activity amongOttoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1992): 1-39.

_____, "Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)", *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey*, ed. D. Quataert, 13-58. Binghamton: SUNY Press, 1994.

_____, "Crisis and Change, 1590-1699", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 2, ed. H. İnalcık and D. Quataert, 411-636, New York: Cambridge University Press, 1994.

_____, "Seeking Wisdom in China: An Attempt to Make Sense of the Celali Rebellions", *Zafarname: Memorial Volume of Felix Tauer*, ed. R. Vesely ve E. Gombar, 101-24, Prague: Enigma, 1996.

_____, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater Istanbul' as Reflected in the Kadi Registers of Eyüp", *Turcica* 30 (1998): 163-83.

_____, "A Natural Disaster as an Indicator of Agricultural Change", *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, ed. E. Zachariadou, 251-63, Heraklion: Crete University Press, 1999.

_____, "Ottoman Peasants and Rural Life: The Historiography of the 20th Century", *Archivum Ottomanicum* 18 (2000): 153-82.

_____, *The Ottoman Empire and the World around It*, Leiden: Brill, 2004.

_____, *The Ottoman Empire: A Short History*, çev. Shelley Frisch, Princeton: Markus Wiener, 2009.

Felis, T. vd., "A Coral Oxygen Isotope Record from the Red Sea Documenting NAO, ENSO, and North Pacific Teleconnections on Middle East Climate Variability since the Year 1750", *Paleoceanography* 15 (2000): 679-94.

Fernandes, Leonor, "The City of Cairo and Its Food Supplies during the Mamluk Period", *Nourir les cités de Méditerranée – Antiquité-temps moderns*, ed. B. Marin ve C. Virlouvet, 519-38, Paris: Maisonneuve, 2003.

Findley, Carter, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980

_____, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton, NJ: PrincetonUniversity Press, 1989.

Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary 1593-1606*, Viyana: VWGÖ, 1988.

_____, *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire 1300-1923*, New York: Basic Books, 2005.

Finlay, Roger, "Natural Decrease in Early Modern Cities", *Past and Present* 92 (1981): 169-74.

Fırat, Fehim, "Türkiye'de Orman ve Erozyon Problemleri", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 14 (1964): 1-27.

Fischer, David Hackett, *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*, New York: Oxford University Press, 1996.

Fleet, Kate, "Ottoman Grain Exports from Western Anatolia at the End of the Fourteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 40 (1997): 283-94.

Fleischer, Cornell, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafâ Ali (1541-1600)*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986.

Fleming, James, *Historical Perspectives on Climate Change*, New York: Oxford University Press, 1998.

Flynn, D. ve A. Giraldez, "Silver and Ottoman Monetary History in Global Perspective", *Journal of European Economic History* 31 (2002): 9-43.

_____, "Path Dependence, Time Lags and the Birth of Globalization", *European Review of Economic History* 8 (2003): 81-108.

Fodor, Pal, "The Grand Vizieral *Telhis*: A Study in the Ottoman Central Administration 1566-1656", *Archivum Ottomanicum* 15 (1997): 137-88.

Frangakis, Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1992.

Frangakis, E. ve M. Wagstaff, "Settlement Pattern Change in the Morea, 1700-1830", *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987): 163-92.

_____, "The Height Zonation of Population in the Morea c. 1830", *Annual of the British School at Athens* 87 (1992): 439-46.

Free, M. ve A. Robock, "Global Warming in the Context of the Little Ice Age", *Journal of Geophysical Research* 104 (1999): 19057-70.

Fritschy, Wantje, "State Formation and Urbanization Trajectories: State Finance in the Ottoman Empire before 1800, as Seen from a Dutch Perspective", *Journal of Global History* 4 (2009): 405-28.

Gadgil, M. ve R. Guha, *This Fissured Land: An Ecological History of India*, Yeni Delhi: Oxford University Press, 1992.

Galley, Chris, "A Model of Early Modern Urban Demography", *The Economic History Review* 48 (1995): 448-69.

Galloway, Patrick, "Annual Variations in Deaths by Age, Deaths by Cause, Prices, and Weather in London 1670 to 1830", *Population Studies* 39 (1985): 487-505.

_____, "Basic Patterns in Annual Variations in Fertility, Nuptiality, Mortality, and Prices in Pre-Industrial Europe", *Population Studies* 42 (1988): 275-302.

García-Herrera, R. vd., "Description and General Background to Ships' Logbooks as a Source of Climatic Data", *Climatic Change* 73 (2005): 13-36.

Geertz, Clifford, *Agricultural Involution*, Berkeley: University of California Press, 1963.

Geeson, N. vd. (ed.), *Mediterranean Desertification: A Mosaic of Processes and Responses*, Chichester: Wiley, 2002.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken, 2000.

Gerber, Haim, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Londra: Mansell, 1987.

_____, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Kudüs: Hebrew University Press, 1988.

Gergis, J. ve A. Fowler, "A History of ENSO Events since A.D. 1525: Implications for Future Climate Change", *Climatic Change* 92 (2009): 343-87.

Glacken, C. J., *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, Berkeley: University of California Press, 1967.

Glaser, Rüdiger, *Klimageschichte Mitteleuropas*, Darmstadt: Primus Verlag, 2001.

Goffman, Daniel, *İzmir and the Levantine World*, Seattle: University of Washington Press, 1990.

Gökmen, Ertan, "Batı Anadolu'da Çekirge Felâketi (1850-1915)", *Belleten* 74 (2010): 127-80.

Goldstone, Jack, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley: University of California Press, 1991.

Gordan, Stewart, "War, Military, and the Environment: Central India, 1560-1820", *Natural Enemy, Natural Ally: Toward an Environmental History of War*, ed. R. Tucker ve E. Russell, 42-64, Eugene: University of Oregon Press, 2004.

Göyünç, Nejat, "'Hâne' Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32 (1979): 331-48.

Göyünç, N. ve W. Hütteroth, *Land an der Grenze: Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert*, İstanbul: EREN, 1997.

Grant, Jonathan, "Rethinking Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History* 10 (1999): 179-201.

Greene, Molly, "Beyond the Northern Invasion: The Mediterranean in the Seventeenth Century", *Past and Present* 174 (2002): 42-71.

Greenwood, Anthony, "Istanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celep-Keşan System", doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1988.

Griggs, C. vd., "A Regional High-Frequency Reconstruction of May-June Precipitation in the North Aegean from Oak Tree Rings, A.D. 1089-1989", *International Journal of Climatology* 27 (2007): 1075-89.

Griswold, William., *The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611*, Berlin: K. Schwarz, 1983.

_____, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*, ed. H. Lowry ve D. Quataert, 37-58, İstanbul: Isis, 1993.

_____, "Djalali", *Encyclopedia of Islam Online*, http://www.brill-lonline.nl/.

Grotzfeld, H., "Klimageschichte des Vorderen Orients 800-1800 AD nach arabischen Quellen", *Würzburger Geographische Arbeiten* 80 (1991): 21-43.

Grove, A. ve O. Rackham, *The Nature of Mediterranean Europe*, New Haven, CT: Yale University Press, 2001.

Grove, Jean, *Little Ice Ages: Ancient and Modern*, Londra: Routledge, 2004.

Grove, J. ve A. Conterio, "Climate in the Eastern and Central Mediterranean, 1675 to 1715", *Climatic Trends and Anomalies in Europe 1675-1715*, ed. B. Frenzel vd., 275-86, Stuttgart: Fischer, 1994.

_____, "The Climate of Crete in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Climatic Change* 30 (1995): 223-47.

Grove, J. ve A. Grove, "Little Ice Age Climates in the Eastern Mediterranean", *European Climate Reconstructed from Documentary Data: Methods and Results*, ed. B. Frenzel, 45-50. Stuttgart: Fischer, 1992.

Grove, Richard, *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens, and the Origins of Environmentalism 1600-1800*, New York: Cambridge University Press, 1995.

Grove, R. ve J. Chappell, "El Niño Chronology and the History of Global Crises during the Little Ice Age", *El Niño: History and Crisis*, ed. R. Grove ve J. Chappell, 5-34, Cambridge: White Horse Press, 2000.

Güçer, Lütfi, "XVIII. Yüzıl Ortalarında İstanbul'un İasesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1949-1950): 397-416.

_____, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi* 12 (1951): 79-98.

_____, "XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1962-1963): 81-143.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1964.

Gülalp, Haldun, "Universalism versus Particularism: Ottoman Historiography and The 'Grand Narrative'", *New Perspectives on Turkey* 13 (1995): 151-69.

Gümüşçü, Osman, *Tarihî Coğrafya Açısından Bir Araştırma: XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

_____, "Internal Migrations in Sixteenth Century Anatolia", *Journal of Historical Geography* 30 (2004): 231-48.

Gunn, Joel (ed.), *The Years without a Summer: Tracing A.D. 536 and Its Aftermath*, Oxford: Archaeopress, 2000.

Güran, Tevfik, "The State Role in the Grain Supply of Istanbul: The Grain Administration, 1793-1839", *International Journal of Turkish Studies* 3 (1984): 27-41.

Habib, Irfan, *The Agrarian System of Mughal India*, 2. baskı, Yeni Delhi: Oxford University Press, 1999.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Hammer-Purgstall, Joseph von, *Histoire de l'Empire ottoman*, cilt. 7-13, çev. J.-J. Hellert, Paris, 1838-39.

Hanioğlu, Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008.

Hassan, Fekri, "Historical Nile Floods and Their Implications for Climatic Change", *Science* 212 (1981): 1142-5.

_____, "Environmental Perception and Human Responses in History and Prehistory", *The Way the Wind Blows: Climate, History, and Human Action*, ed. R. McIntosh vd., 121-40, New York: Columbia University Press, 2000.

Hathaway, Jane, *A Tale of Two Factions: Myth, Memory, and Identity in Ottoman Egypt and Yemen*, Albany: SUNY Press, 2003.

Hattox, Ralph, *Coffee and Coffeehouses*, Seattle: University of Washington Press, 1985.

Hays, J. N., *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1998.

Hemandiquer, Jean-Jacques, "Les débuts du maïs en Méditerranée (premier aperçu)", *Histoire économique du monde méditerranéen: Mélanges en honneur de Fernand Braudel*, 227-34, Toulouse: Privat, 1972.

Heyd, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615: A Study of the Firman according to the Mühimme Defteri*, Oxford: Clarendon Press, 1960.

Hinz, Walther, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden: Brill, 1955.

Hodgson, Marshall, *The Venture of Islam, III: The Gunpowder Empires and Modern Times*, Chicago: University of Chicago Press, 1974.

Hole, Frank, "Agricultural Sustainability in the Semi-Arid Near East", *Climate of the Past* 3 (2007): 193-203.

Horden, P. ve N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford: Blackwell, 2000.

Hornborg, A. ve C. Crumley (ed.), *The World System and the Earth System: Global Socioenvironmental Change and Sustainability since the Neolithic*, Walnut Creek, CA: Left Coast Press, 2007.

Hornborg, A. vd. (ed.), *Rethinking Environmental History: World-System History and Global Environmental Change*, Lanham, MD: Altamira Press, 2007.

Horowitz, Richard, "International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century", *Journal of World History* 15 (2004): 445-86.

Howard, David, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian History* 22 (1988): 52-76.

Hughes, J. Donald, *Ecology in Ancient Civilizations*, Albuquerque: University of New Mexico Press, 1975.

_____, *An Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Community of Life*, Londra: Routledge, 2002.

_____, *The Mediterranean: An Environmental History*, Santa Barbara, CA: ABCCLIO, 2005.

Huntington, Elsworth, *The Pulse of Asia: A Journey in Central Asia Illustrating the Geographical Basis of History*, Boston: Houghton Mifflin, 1907.

Hütteroth, Wolf-Dieter, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzen vierhundert Jahren*, Göttingen: Universität Göttingen, 1968.

_____, "The Influence of Social Structure on Land Division in Inner Anatolia", *Turkey: Geographic and Social Perspectives*, ed. P. Benedict vd., 19-47, Leiden: Brill, 1974.

_____, "Settlement Desertion in the Gezira between the 16th and 19th Century", *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, ed. Thomas Philipp, 285-97, Stuttgart: Franz Steiner, 1992.

_____, "Between Dicle and Firat: Turkey, Northeastern Syria and Northwestern Iraq in the 16th Century", *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey (1998)*, ed. Nurhan Abacı, 15-24, Morrisville, NC: Lulu Press, 2006.

_____, "Ecology of the Ottoman Lands", *The Cambridge History of Turkey, 3: The Later Ottoman Empire 1603-1839*, ed. S. Faroqhi, 18-43, New York: Cambridge University Press, 2007.

Hütteroth, W. ve K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria*, Erlangen: Fränkische Geographische Ges., 1977.

Imber, Colin, "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 211-82.

_____, "The Reconstruction of the Ottoman Fleet after the Battle of Lepanto", *Studies in Ottoman History and Law*, 85-102, İstanbul: Isis, 1996.

_____, "The Status of Orchards and Fruit-Trees in Ottoman Law", *Studies in Ottoman History and Law*, 207-16, İstanbul: Isis Press, 1996.

_____, *The Ottoman Empire, 1350-1650: The Structure of Power*, New York: Palgrave Macmillan, 2002.

_____, "İbrahim Peçevi on War: A Note on the European Military Revolution", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, c. 2, ed. C. Imber, K. Kiyotaki ve R. Murphey, 7-22, Londra: I. B. Tauris, 2005.

İnalcık, Halil, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* 2 (1954): 103-29.

_____, "Adâletnâmeler", *Belgeler* 2 (1965): 49-145.

_____, "The Ottoman Decline and Its Effects upon the *Reaya*", *Aspects of the Balkans: Continuity and Change*, ed. H. Birnbaum ve S. Vyronis, 341-54, Lahey: Mouton, 1972.

_____, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973.

_____, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. Parry ve M. Yapp, 195-217, New York: Oxford University Press, 1975.

_____, "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review* 1 (1978): 69-96.

_____, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", *Archeion Pontou* 35 (1979): 74-110.

_____, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.

_____, "Rice Cultivation and the *Çeltükçi-Re'âyâ* System in the Ottoman Empire", *Turcica* 14 (1982): 69-141.

_____, "Şikâyet Hakkı: *'Arz-ı Hâl* ve *'Arz-ı Mahzar'lar*", *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988): 33-54.

İnalcık, H. ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 2 cilt, New York: Cambridge University Press, 1995.

İslamoğlu, Huri, "M.A. Cook's *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*: A Critique of the Present Paradigm in Ottoman History", *Review of Middle East Studies* 3 (1978): 120-35.

_____, "Die Osmanische Landwirtschaft im Anatolien des 16. Jahrhunderts: Stagnation oder regionale Entwicklung?", *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittlern Orients* (1985-1986): 165-212.

_____, "State and Peasants in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the Sixteenth Century", *The Ottoman Empire and the World-*

Economy, ed. Huri İslamoğlu, 101-34, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

_____, "Les paysans, le marché et l'état en Anatolie au XVIe siècle", *Annales* (1988): 1025-43.

_____, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden: Brill, 1994.

İslamoğlu, H. ve S. Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Review* 2 (1979): 401-36.

Israel, Jonathan, "Mexico and the 'General Crisis' of the Seventeenth Century", *Past and Present* 63 (1974): 33-57.

Issar, A. ve M. Zohar, *Climate Change - Environment and Civilization in the Middle East*, Berlin: Springer, 2004.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.

_____, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, New York: Oxford University Press, 1988.

Izzi Dien, M., *The Environmental Dimensions of Islam*, Cambridge: Lutterworth Press, 2000.

Jacobeit, J. vd., "European Surface Pressure Patterns for Months with Outstanding Climate Anomalies during the Sixteenth Century", *Climatic Change* 43 (1999): 201-21.

Jennings, Ronald, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976): 21-57.

_____, "Zimmis in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolia in Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 21 (1978): 225-93.

_____, "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica* 50 (1979): 151-84.

_____, "Firearms, Bandits, and Gun Control: Some Evidence on Ottoman Policy toward Firearms in the Possession of *Reaya*, from the Judicial Records of Kayseri, 1600-27", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 339-80.

_____, The Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dağı in the 16th Century", *Contributions á l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. J. Bacqué-Grammont ve P. Dumont, 149-250, Louvain: Peeters, 1983.

_____, "The Population, Taxation, and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus according to the Detailed Population Survey (*Defter-i Mufassal*) of 1572", *Raiyyet Rüsûmu: Essays Presented to Halil Inalcik*, ed. Carolyn Gross, 175-89, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986.

_____, "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. A. Bryer ve H. Lowry, 129-54, Birmingham: University of Birmingham, 1986.

_____, "The Locust Problem in Cyprus", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 51 (1988): 279-313.

_____, "Village Agriculture in Cyprus", *5. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, 469-76, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

_____, "Plague in Trabzon and Reactions to It according to Local Judicial Registers", *Humanist and Scholar: Essays in Honor ofAndreas Tietze*, ed. H. Lowry ve D. Quataert, 27-36, İstanbul: Isis, 1993.

Jones, M. vd., "EasternMediterranean-Indian-African Summer Climate Connections through the Past 2000 Years", *Geophysical Research Abstracts* 6 (2004): 00418.

Jones, P. D., "High-Resolution Palaeoclimatology of the Last Millennium: A Review of Current Status and Future Prospects", *The Holocene* 19 (2009): 3-49.

Kadıoğlu, Mikdat, *Bildiğiniz Havaların Sonu: Küresel İklim Değişimi ve Türkiye*, İstanbul: Güncel Yayınları, 2001.

Kafadar, Cemal, "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers into Robbers of Shadows: The Boundaries of the Ottoman Economic Imagination", doktora tezi, McGill Üniversitesi, 1988.

_____, "Les troubles monétaires de la finduXVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin", *Annales* 46 (1991): 381-400.

_____, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley: University of California Press, 1995.

_____, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle East and Islamic Review* 4 (1997-98): 30-75.

_____, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?", *Identity and Identity Formation in the Ottoman World*, ed. B. Tezcan ve K. Barbir, 113-34, Madison: University of Wisconsin Press, 2007.

Karabörk, M. ve E. Kahya, "The Teleconnections between Extreme Phases of the Southern Oscillation and Precipitation Patterns over Turkey", *International Journal of Climatology* 23 (2003): 1607-25.

Karaca, M. vd., "Cyclone Track Variability over Turkey in Association with Regional Climate", *International Journal of Climatology* 20 (2000): 1225-36.

Karaduman, Gönur, "Kayseri in the End of the 16th Century in Light of the Court Records, 988-1002/1580-1592", doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1995.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914*, Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

_____, "The Ottoman Family: Documents Pertaining to Its Size", *International Journal of Turkish Studies* 4 (1987): 137-45.

Karpat, Kemal (ed.), *The Ottoman Empire and Its Place in World History*, Leiden: Brill, 1974.

Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Albany: SUNY Press, 1988.

_____, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*, Seattle: University of Washington Press, 2009.

Keyder, Çağlar, "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure", *Review* 7 (1983): 53-107.

_____, "Large-Scale Commercial Agriculture in the Ottoman Empire?", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Ç. Keyder ve F. Tabak, 1-13, Binghamton: SUNY Press, 1991.

Keys, David, *Catastrophe: An Investigation into the Origins of the Modern World*, New York: Ballantine, 2000.

Khalid, F. ve J. O'Brien (ed.), *Islam and Ecology*, New York: Cassell, 1992.

Khazanov, Anatoly, *Nomads and the Outside World*, Madison: University of Wisconsin Press, 1994.

Khoury, Dina, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire*, New York: Cambridge University Press, 1997.

_____, "The Ottoman Centre versus Provincial Power-Holders: An Analysis of the Historiography", *The Cambridge History of Turkey, 3: The Later Ottoman Empire 1603-1839*, ed. S. Faroqhi, 135-56, New York: Cambridge University Press, 2007.

Kiel, Machiel, "Tatar Pazarcık: A Turkish Town in the Heart of Bulgaria, Some Brief Remarks on Its Demographic Development 1485-1874", *X. Türk Tarih Kongresi*, 2567-81, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.

_____, "The Rise and Decline of Turkish Boeotia, 15th-19th Century", *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece*, ed. J. Bintliff, 315-58, Oxford: Archaeopress, 1997.

_____, "The Ottoman Imperial Registers: Central Greece and Northern Bulgaria in the 15th-19th Century, the Demographic Development of Two Areas Compared", *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000BC-1800AD)*, ed. J. Bintliff ve K. Sbonias, 195-218, Oxford: Oxbow, 1999.

_____, "Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamisation of Bosnia-Hercegovina and Bulgaria in the Fifteenth-Seventeenth Centuries", *International Journal of Turkish Studies* 10 (2004): 93-119.

Kılıç, Orhan, "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Depremler", *Osmanlı* 5 (1999): 671-7.

_____, "1585 Yılında Tebriz Serferi'ne Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi", *Askeri Tarih Bülteni* 46 (1999): 109-36.

_____, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler", *Pax Ottomanica, Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, 793-820, Haarlem: SOTA, 2001.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler* 10 (2002): 718-30.

_____, *Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004.

Klein, Cippora, "Fluctuations of the Level of the Dead Sea and Climatic Fluctuations in Erez Israel during Historical Times", doktora tezi, Kudüs İbrani Üniversitesi, 1986.

Koç, Yunus, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Köylerin Parçalanması Sorunu: Bursa Kazası Ölçeğinde Bir Araştırma", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 1961-69, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

_____, "The Structure of the Population of the Ottoman Empire", *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, c. 2, ed. Kemal Çiçek, 531-48, Ankara: Yeni Türkiye, 2000.

_____, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6 (2005): 161-210.

Kolodziejczyk, Dariusz, "The Defter-i Mufassal of Kamaniçe from ca. 1681: An Example of Late Ottoman Tahrir, Reliability, Func-

tion, Principles of Publication", *Osmanlı Araştırmaları* 13 (1993): 91-8.

Konyalı, İ. H., *Karaman Tarihi*, İstanbul: Baha Matbaası, 1967.

Köprülü, M. Fuad, *The Origins of the Ottoman Empire*, çev. Gary Leiser, Binghamton: SUNY Press, 1992.

Krader, Lawrence, "The Ecology of Nomadic Pastoralism", *International Social Science Journal* 11 (1959): 499-510.

Kunniholm, Peter, "Archaeological Evidence and Non-Evidence for Climate Change", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 330 (1990): 645-55.

Kunt, I. Metin, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York: Columbia University Press, 1983.

Kurmuş, Orhan, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu, 160-9, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Kutiel, H. vd., "Circulation and Extreme Rainfall Conditions in the Eastern Mediterranean during the Last Century", *International Journal of Climatology* 16 (1996): 73-92.

Laiou-Thomodakis, Angeliki, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977.

Lamb, H. H., *Climate, History, and the Modern World*, 2. Baskı, Londra: Routledge, 1995.

_____, "Volcanic Dust in the Atmosphere; with a Chronology and Assessment of Its Meteorological Significance", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London (Series A. Mathematical and Physical Sciences)* 266 (1970): 425-533.

Landers, John, "London's Mortality in the 'Long Eighteenth Century': A Family Reconstitution Study", *Living and Dying in London*, ed. W. Bynum ve R. Porter, 1-28, Londra: Wellcome Institute, 1991.

_____, *The Field and the Forge: Population, Production and Power in the Pre-Industrial West*, New York: Oxford University Press, 2003.

Lapidus, Ira, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967

Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Times of Feast, Times of Famine*, Garden City, NY: Doubleday, 1971.

_____, "L'Aménorrhée de famine (XVIIe-XXe siècles)", *Annales* 24 (1969): 1589-601.

_____, *The Peasants of Languedoc*, çev. John Day, Urbana: University of Illinois Press, 1976.

_____, *Carnival in Romans*, çev. Mary Feeny, New York: G. Braziller, 1979.

_____, *Histoire humaine et comparée du climat, I: Canicules et glaciers*, Paris: Fayard, 2004.

Lespez, Laurent, "Geomorphic Responses to Long-Term Land Use Changes in Eastern Macedonia (Greece)", *Catena* 51 (2003): 181-208.

Lewis, Bernard, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *Studia Islamica* 9 (1958): 111-27.

_____, *The Emergence of Modern Turkey*, New York: Oxford University Press, 1968.

Lewis, Norman, "Malaria, Irrigation, and Soil Erosion in Central Syria", *Geographical Review* 39 (1949): 278-90.

_____, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*, New York: Cambridge University Press, 1987.

Linden, Eugene, *The Winds of Change: Climate, Weather, and the Destruction of Civilizations*, New York: Simon and Schuster, 2006.

Lindner, Rudi, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington: Indiana University Press, 1983.

_____, "What Was a Nomadic Tribe?", *Comparative Studies in Society and History* 24 (1982): 689-711.

Liu, Ts'ui-Jung vd. (ed.), *Asian Population History*, New York: Oxford University Press, 2001.

Livi-Bacci, Massimo, *Population and Nutrition: An Essay on European Demographic History*, New York: Cambridge University Press, 1991.

_____, *A Concise History of World Population*, 4. baskı, Malden, MA: Blackwell, 2006.

Lombard, Maurice, "Le bois dans la Méditeranée musulmane (VIIe-XIe siècles)", *Annales* (1959): 234-55.

Lowry, Heath, *The Nature of the Early Ottoman State*, Binghamton: SUNY Press, 2003.

_____, "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Osmanlı Araştırmaları* 23 (2003): 93-132.

Luterbacher, J. ve E. Xoplaki, "500-Year Winter Temperature and Precipitation Variability over the Mediterranean Area and Its Connection to the Large-Scale Atmospheric Circulation",

Mediterranean Climate: Variability and Trends, ed. Hans-Jürgen Bölle, 133-54, Berlin: Springer, 2002.

Luterbacher, J. vd., "The Late Maunder Minimum – a Key Period for Studying Decadal Climate Change in Europe", *Climatic Change* 49 (2001): 441-62.

_____, "European Seasonal and Annual Temperature Variability, Trends, and Extremes since 1500", *Science* 303 (2004): 1499-503.

_____, "Mediterranean Climate Variability over the Last Centuries: A Review", *The Mediterranean Climate: An Overview of the Main Characteristics and Issues*, ed. P. Lionello vd., 27-148, Amsterdam: Elsevier, 2006.

_____, "Circulation Dynamics and Its Influence on European and Mediterranean January-April Climate over the Past Half Millennium: Results and Insights from Instrumental Data, Documentary Evidence and Coupled Climate Models", *Climatic Change* 101 (2010): 201-34.

Macfarlane, Alan, *The SavageWars of Peace: England, Japan and the Malthusian Trap*, Oxford: Blackwell, 1997.

Macit, Yunus, "Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci", *Türkler* 10 (2002): 589-97.

Maddison, Angus, *Contours of the World Economy, 1-2030 AD*, New York: Oxford University Press, 2007.

Maeda, Hirotake, "The Forced Migrations and Reorganization of the Regional Order in the Caucasus by Safavid Iran: Preconditions and Developments Described by Fazli Khuzani", Hokkaido Üniversitesi Slav Araştırmaları Merkezi'nin "Slav Avrasya'sının ve Komşu Dünyalarının Yeniden Yapılanışı ve Etkileşimi" konulu konferansına sunulan bildiri, Sapporo, 2004.

Magee, Gary, "Disease Management in Pre-Industrial Europe: A Reconsideration of the Efficacy of the Local Responses to Epidemics", *Journal of European Economic History* 26 (1997): 605-26.

Makovsky, Alan, "Sixteenth-Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem: Insights from the *Tapu Defters* and an Attempt at Quantification", *Archivum Ottomanicum* 9 (1984): 91-127.

Mann, Michael, "Large-Scale Climate Variability and Connections with the Middle East in Past Centuries", *Climatic Change* 55 (2002): 287-314.

Mantran, Robert, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris: Maisonneuve, 1962.

_____, "Réflexions sur les problèmes de l'eau à Istanbul du XVIe au XVIIIe siècle", *IIIrd Congress on the Economic and Social History of Turkey, Princeton 24-26 August 1983*, ed. H. Lowry ve R. Hattox, 107-13, İstanbul: Isis, 1990.

_____, *Histoire d'Istanbul*, Paris: Fayard, 1996.

Marcus, Abraham, *TheMiddle East on the Eve ofModernity: Aleppo in the 18th Century*, New York: Columbia University Press, 1989.

Marino, Brigitte, "L'Approvisionnement en céréales des villes de la Syrie ottomane (XVIe-XVIIIe siècles)", *Nourir les cités deMéditerranée - Antiquité temps moderns*, ed. B. Marin ve C. Virlouvet, 491-517, Paris: Maisonneuve, 2003.

Marino, John, *Pastoral Economics in the Kingdom of Naples*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988.

Markgraf, V. ve H. Diaz, "The Past ENSO Record: A Synthesis", *El Niño and the Southern Oscillation: Multiscale Variability and Global and Regional Impacts*, ed. H. Diaz ve V. Markgraf, 465-88, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Marks, Robert, *Rice Tigers Silt and Silk: Environment and Economy in Late Imperial South China*, New York: Cambridge University Press, 1998.

Marmé, Michael, "Locating Linkages or Painting Bull's-Eyes around Bullet Holes? An East Asian Perspective on the Seventeenth-Century Crisis", *The American Historical Review* 113 (2008): 1080-9.

Marsh, George Perkins, *Man and Nature* [1864], Seattle: University of Washington Press, 2000.

Martal, Abdullah, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk", *Belleten* 52 (1988): 1585-652.

Mass, C. ve D. Portman, "Major Volcanic Eruptions and Climate: A Critical Evaluation", *Journal of Climate* 2 (1989): 566-93.

Masters, Bruce, "Patterns of Migration to Ottoman Aleppo in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies* 4 (1987): 75-89.

_____ *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York: New York University Press, 1988.

May, Jacques, *The Ecology of Malnutrition in the Far and Near East*, New York: Hafner, 1963.

Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, New York: Modern Library, 2002.

_____, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950*, Londra: HarperCollins, 2004.

McCann, James, "Climate and Causation in African History", *International Journal of African Historical Studies* 32 (1991): 261-80.

McCarthy, Justin, "Factors in the Analysis of the Population of Anatolia, 1800-1878", *Asian and African Studies* 21 (1987): 33-63.

_____, "Ottoman Bosnia, 1800 to 1878", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, ed. M. Pinson, 54-83, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994.

_____, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, New York: Bloomsbury, 2001.

McGowan, Bruce, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum* 1 (1969): 139-96.

_____, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade, and the Struggle for Land*, New York: Cambridge University Press, 1981.

_____, "The Age of the Ayans, 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 2, ed. H. İnalcık ve D. Quataert, 637-758, New York: Cambridge University Press, 1994.

McKeown, Thomas, "Food, Infection, and Population", *Hunger and History: The Impact of Changing Consumption Patterns on Society*, ed. R. Rottberg ve T. Rabb, 29-50, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

McNeill, J. R., *The Mountains of the Mediterranean World*, New York: Cambridge University Press, 1992.

_____, "China's Environmental History in World Perspective", *Sediments of Time: Environment and Society in Chinese History*, ed. M. Elvin ve Liu Ts'ui-jung, 31-52, New York: Cambridge University Press, 1998.

_____, "Woods and Warfare in World History", *Environmental History* 9 (2004): 388-410.

McNeill, William, *Europe's Steppe Frontier*, Chicago: University of Chicago Press, 1964.

_____, *Plagues and Peoples*, New York: Doubleday, 1977.

Mikhail, Alan, "The Nature of Ottoman Egypt: Irrigation, Environment, and Bureaucracy in the Long Eighteenth Century", doktora tezi, California Üniversitesi (Berkeley), 2008.

_____, "The Nature of Plague in Late Eighteenth-Century Egypt", *Bulletin of the History of Medicine* 82 (2008): 249-75.

Miskimin, Harry, *The Economy of Later Renaissance Europe*, New York: Cambridge University Press, 1977.

Montgomery, David, *Dirt: The Erosion of Civilizations*, Berkeley: University of California Press, 2007.

Murphey, Rhoads, "Reflections on Ottoman Tribal Policy as Recorded in the Eighteenth-Century Law Court Records of Aleppo", *IX. Türk Tarih Kongresi*, 945-53, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981.

_____, "The Ottoman Centuries in Iraq: Legacy or Aftermath? A Survey Study of Mesopotamian Hydrology and Ottoman Irrigation Projects", *Journal of Turkish Studies* 11 (1987): 17-29.

_____, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways* 2 (1988): 217-63.

_____, "Ottoman Medicine and Transculturalism from the Sixteenth through the Eighteenth Century", *Bulletin of the History of Medicine* 66 (1992): 376-403.

_____, *Ottoman Warfare 1500-1700*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1999.

_____, "Population Movements and Labor Mobility in Balkan Contexts: A Glance at Post-1600 Ottoman Social Realities", *Southeast Europe in History: The Past, the Present and the Problems of Balkanology*, 87-96, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1999.

_____, "Evolving versus Static Elements in Ottoman Geographical Writing between 1598 and 1729: Perceptions, Perspectives and Real-Life Experience of 'the Northern Lands' (*Taraf Al-Shimali*) over 130 Years", *International Journal of Turkish Studies* 10 (2004): 73-82.

Murrin, John, "Things Fearful to Name: Bestiality in Early America", *The Human/Animal Boundary: Historical Perspectives*, ed. A. Creager ve W. Jordan, 115-56, Rochester, NY: University of Rochester Press, 2002.

Musallam, Basim, *Sex and Society in Islam: Birth Control before the Nineteenth Century*, New York: Cambridge University Press, 1983.

Muşmal, Hüseyin, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-50)", doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2000.

Neumann, J., "Climatic Changes in Europe and the Near East in the Second Millennium BC", *Climatic Change* 23 (1993): 231-45.

Neumann, J. ve S. Parpola, "Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia", *Journal of Near Eastern Studies* 46 (1987): 161-82.

Newfield, Tim, "A Cattle Panzootic in Early Fourteenth-Century Europe", *Agricultural History Review* 57 (2009): 155-90.

Noordegraf, Leo, "Dearth, Famine, and Social Policy in the Dutch Republic at the End of the Sixteenth Century", *The European Crisis of the 1590s: Essays in Comparative History*, ed. P. Clark, 67-83, Londra: Allen and Unwin, 1985.

Ó Gráda, Corma, *Famine: A Short History*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.

Oğuzoğlu, Yusuf, "17. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar", *Konya*, ed. F. Halıcı, 97-108, Ankara: Konya Kültür ve Turizm Derneği Yayını, 1984.

Okawara, Tomoki, "Size and Structure of Damascus Households in the Late Ottoman Period as Compared with Istanbul Households", *Family History in the Middle East*, ed. Beshara Doumani, 51-76, Binghamton: SUNY Press, 2003.

Orbay, Kayhan, "Financial Consequences of Natural Disasters in Seventeenth-Century Anatolia: A Case Study of the Waqf of Bayezid II", *International Journal of Turkish Studies* 15 (2009): 63-82.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü, 1691-1696*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1963.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1967.

Orland, I. vd., "Climate Deterioration in the Eastern Mediterranean as Revealed by Ion Microprobe Analysis of a Speleothem That Grew from 2.2 to 0.9 kya Soreq Cave, Israel", *Quaternary Research* 71 (2009): 27-35.

O'Rourke, K. ve J. Williamson, "When Did Globalization Begin?", *European Review of Economic History* 6 (2002): 23-50.

Ostapchuk, Victor, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of Cossack Naval Raids", *Oriente Moderno* 20 (2001): 23-95.

Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy*, New York: I.B. Tauris, 1993.

Öz, Mehmet, "XVII. Yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, ed. Mehmet Ali Ünal, 193-206, Samsun: n.p., 1993.

_____, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus (1485-1576)", *Belleten* 57 (1993): 509-31.

_____, "XVI. Yüzyıl Anadolusu'nda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları* 17 (1997): 77-90.

_____, "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 1643-51, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

_____, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatik*, ed. H. İnalcık ve Ş. Pamuk, 18-27, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

_____, "Agriculture in the Ottoman Classical Period", *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, c. 2, ed. Kemal Çiçek, 32-40, Ankara: Yeni Türkiye, 2000.

_____, "Population Fall in Seventeenth Century Anatolia: Some Findings for the Districts of Canik and Bozok", *Archivum Ottomanicum* 22 (2004): 159-71.

Özcan, Abdülkadir, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Bir Bakış", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz, 99-110, İstanbul: Biofarma, 2006.

Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehir Tereke Defterleri*, İstanbul: Bayrak, 1988.

Özel, Oktay, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: 'Mufassal' *Avârız Defterleri*", *XII. Türk Tarih Kongresi*, 735-43, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

_____, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatik*, ed. H. İnalcık ve Ş. Pamuk, 35-50, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

_____, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 183-205.

_____, "Nüfus Baskısından Krize: 16.-17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Demografi Tarihine Bir Bakış", *VIIIth International Conference on the Economic and Social History of Turkey*, ed. Nurhan Abacı, 219-28, Morrisville, NC: Lulu Press, 2006.

Özer, Ergenç. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Özkan, B. ve H. Akçaöz, "Impacts of Climate Factors on Yields for SelectedCrops in Southern Turkey", *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change* 7 (2002): 367-80.

Özkaya, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14 (1982): 171-203.

Özmücür, S. ve Ş. Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914", *The Journal of Economic History* 62 (2002): 293-321.

Öztürk, Mustafa, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Belleten* 55 (1991): 87-100.

Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.

Özvar, Erol, "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, ed. M. Genç ve E. Özvar, 197-238, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006.

Özveren, Eyüp, "The Black Sea and the Grain Provisioning of Istanbul in the *Longue Durée*", *Nourir les cités de Méditerranée – Antiquité-temps moderns*, ed. B. Marin ve C. Virlouvet, 223-50, Paris: Maisonneuve, 2003.

Pamuk, Orhan, *Beyaz Kale*, İstanbul: Can Yayınları, 1985.

Pamuk, Şevket, "The Ottoman Empire in Comparative Perspective", *Review* 11 (1988): 127-49.

_____, "Ottoman Interventionism in Economic and Monetary Affairs", *Revue d'histoire maghrebine* 25 (1998): 361-7.

_____, "Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış", *Toplum ve Bilim* 83(1999/2000): 133-45.

_____, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, New York: Cambridge University Press, 2000.

_____, "Osmanlı Kentlerinde Tüketici Fiyatları ve Üçretlere İlişkin Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatik*, ed. H. İnalcık ve Ş. Pamuk, 51-9, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

_____, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies* 33 (2001): 69-89.

_____, "Prices in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 451-68.

Panzac, Daniel, "La population de l'Empire ottoman et ses marges du XVe au XIXe siècle: Bibliographie (1941-1980) et bilan provisoire", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditeranée* 31 (1981): 119-35.

_____, *La Peste dans l'Empire ottoman, 1700-1850*, Paris: Peeters, 1985.

_____, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992): 189-206.

_____, "Mourir à Alep au XVIIIe siècle", *Population et santé dans l'Empire ottoman*, 1-17, İstanbul: Isis, 1996.

_____, "Alexandrie: Peste et croissance urbaine (XVIIe-XIXe siècles)", *Population et santé dans l'Empire ottoman*, 45-55, İstanbul: Isis, 1996.

_____, "Politique sanitaire et fixation des frontieres: l'exemple ottoman (XVIIe-XIXe siècles)", *Turcica* 31 (1999): 87-108.

Pareva, Stefka, "Agrarian Land and Harvest in Southwest Peloponnese in the Early 18th Century", *Etudes Balkaniques* (2003): 83-123.

Parker, Geoffrey, *TheMilitary Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, New York: Cambridge University Press, 1996.

_____, "Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered", *The American Historical Review* 113 (2008): 1053-79.

_____, *The World Crisis: Thirty Years of War, Famine, Plague, Regicide, and Radicalism, 1635-1665*, (Forthcoming)

Parker, G. ve L. Smith, *The General Crisis of the Seventeenth Century*, 2. Baskı, Londra: Routledge, 1997.

Parmenter, R. vd., "Incidence of Plague Associated with Increased Winter-Spring Precipitation in New Mexico", *American Journal of Tropical Medicine and Hygiene* 61 (1999): 814-21.

Parry, V. J., "Materials of War in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. Cook, 219-29, Londra: Oxford University Press, 1970.

Pascual, Jean-Paul, *Damas à la fin du XVIe siècle*, Şam: Institut français de Damas, 1983.

Peirce, Leslie, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 1993.

Perdue, Peter, *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500-1850 A.D.*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987.

_____, *China Marches West: The Qing Conquest of Central Asia*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.

Perdue, P. ve H. İslamoğlu (ed.), *Shared Histories of Modernity: China, India, and the Ottoman Empire*, Londra: Routledge, 2009.

Peri, Oded, "Waqf and Ottoman Welfare Policy: The Poor Kitchen of Hasseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1992): 167-86.

Perry, John, "Forced Migration in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Iranian Studies* 8 (1975): 199-215.

Pfister, Christian, "The Little Ice Age: Thermal and Wetness Indices for Central Europe", *Journal of Interdisciplinary History* 10 (1980): 665-96.

_____, "Spatial Patterns of Climatic Change in Europe A.D. 1675 to 1715", *Climatic Trends and Anomalies in Europe 1675-1715*, ed. B. Frenzel vd., 287-316, Stuttgart: Fischer, 1994.

_____, "Documentary Evidence on Climate in Sixteenth Century Europe", *Climatic Change* 43 (1999): 55-110.

_____, *Wetternachhersage: 500 Jahre Klimavariationen und Natur Katastrophen (1496-1995)*, Bern: Paul Haupt, 1999.

Pfister, C. ve R. Brázdil, "Climatic Variability in Sixteenth Century Europe and Its Social Dimensions: A Synthesis", *Climatic Change* 43 (1999): 5-53.

Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, Berkeley: University of California Press, 2003.

Planhol, Xavier de, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: Nomadisme et vie paysanne*, Paris: Maisonneuve, 1958.

_____, "Les nomades, la steppe, et la forêt en Anatolie", *Geographische Zeitschrift* 52 (1965): 101-16.

_____, *Les fondements geographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris: Flammarion, 1968.

Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

Ponting, Clive, *A Green History of the World*, Londra: Penguin, 1991.

Popper, William, *The Cairo Nilometer*, Berkeley: University of California Press, 1951.

Post, John, *Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease in Preindustrial Europe*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1985.

Preto, Paolo, *Venezia e i Turchi*, Florence: Sansoni, 1975.

Pryor, John, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean*, New York: Cambridge University Press, 1988.

Pyne, Stephen, *Vestal Fire: An Environmental History, Told through Fire, of Europe and Europe's Encounter with the World*, Seattle: University of Washington Press, 1997.

Quinn, William, "A Study of Southern Oscillation-Related Climatic Activity for AD 622-1900 Incorporating Nile River Flood Data", *El Niño: Historical and Paleoclimate Aspects of the Southern Oscillation*, ed. H. Diaz ve V. Markgraf, 119-50, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Quinn, W. vd., "El Niño Occurrences over the Past Four and a Half Centuries", *Journal of Geophysical Research* 92 (1987): 14449-63.

Rabb, T. ve R. Rotberg (ed.), *Climate and History*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981.

Rácz, Lajos, "The Climate of Hungary during the Maunder Minimum (1675-1715)", *Climatic Trends and Anomalies in Europe*, ed. B. Frenzel vd., 95-107, Stuttgart: Fischer, 1994.

_____, "Variations of Climate in Hungary (1540-1779)", *European Climate Reconstructed from Documentary Data: Methods and Results*, ed. B. Frenzel, 125-36, Stuttgart: Fischer, 1992.

_____, *Climate History of Hungary since 16th Century: Past, Present and Future*, Pécs: Macaristan Bilimler Akademisi Bölgesel Araştırmalar Merkezi, 1999.

_____, "The Price of Survival: Transformations in Environmental Conditions and Subsistence Systems in Hungary in the Age of Ottoman Occupation", *Hungarian Studies* 24 (2010): 21-39.

Raymond, André, "Les grandes épidémies de peste au Caire aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Bulletin d'études orientales* 25 (1973): 203-10.

_____, "The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries according to Ottoman Census Documents", *International Journal of Turkish Studies* 16 (1984): 447-60.

_____, *Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris: Sindbad, 1985.

_____, "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *British Journal of Middle Eastern Studies* 21 (1994): 3-18.

_____, *Cairo*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.

Reddaway, J. ve G. Bigg, "Climatic Change over the Mediterranean and Links to the More General Atmospheric Circulation", *International Journal of Climatology* 16 (1996): 651-61.

Reid, Anthony, "The Seventeenth Century Crisis in Southeast Asia", *Modern Asian Studies* 24 (1990): 639-59.

_____, "Southeast Asian Population History and the Colonial Impact", *Asian Population History*, ed. T. Liu vd., 45-62, New York: Oxford University Press, 2001.

Repapis, C. vd., "A Note on the Frequency of Occurence of Severe Winters as Evidenced in Monastery and Historical Records from Greece during the Period 1200-1900 A.D", *Theoretical and Applied Climatology* 39 (1988): 213-17.

Richards, John, "The Seventeenth-Century Crisis in South Asia", *Modern Asian Studies* 24 (1990): 625-38.

_____, *Mughal India*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

_____, *The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World*, Berkeley: University of California Press, 2003.

Rind, D., "The Sun's Role in Climate Variations", *Science* 296 (2002): 673-8.

Roberts, Neill, *The Holocene: An Environmental History*, Oxford: Blackwell, 1998.

Roberts, N. ve H. Wright, "Vegetational, Lake-Level, and Climatic History of the Near East and Southwest Asia", *Global Climates since the Last Glacial Maximum*, ed. H. Wright vd., 194-220, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.

Robock, A. ve Jianping Mao, "The Volcanic Signal in Surface Temperature Observations", *Journal of Climate* 8 (1995): 1086-103.

Romano, Ruggiero, *Conyunturas opuestas: Las crisis del siglo XVII en Europa e Hispanoamérica*, Mexico City: El Colegio de México, 1993.

Rosen, Arlene, *Civilizing Climate: Social Responses to Climate Change in the Ancient Near East*, Lanham, MD: Altamira, 2007.

Roux, Jean-Paul, *Les traditions des nomades de la Turquie méridionale*, Paris: Maisonneuve, 1970.

Ruben, Walter, *Kırşehir: Eine altertümliche Kleinstadt Inneranatoliens*, Würzburg: Ergon, 2003.

Sadji, Dana, "Decline and Its Discontents", *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, ed. Dana Sajdi, 1-40, Londra: I.B. Tauris, 2007.

Sahillioğlu, Halil, "Années *Sıvış* et crises monétaires dans l'Empire ottoman", *Annales* 24 (1969): 1070-91.

Sallares, Robert, *The Ecology of the Ancient Greek World*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1991.

Salzmann, Ariel, "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman *Ancien Régime 1695-1807*", doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1995.

_____, "Privatizing the Empire: Pashas and Gentry during the Ottoman Eighteenth Century", *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, c. 2, ed. Kemal Çiçek, 132-9, Ankara: Yeni Türkiye, 2000.

Saraçgil, Ayşe, "Generi voluttuari e ragion di stato: Politiche repressive del consume di vino, caffé e tobacco nell'Impero Ottomano nei secoli XVI e XVII", *Turcica* 28 (1996): 163-93.

Sasmazer, Lynne, "Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire", doktora tezi, Indiana Üniversitesi, 2000.

Schamiloglu, Uli, "The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and Its Impact on Turkish Civilization", *Views from the Edge: Essays in Honor of Richard Bulliet*, ed. N. Yavari vd., 255-79, New York: Columbia University Press, 2004.

Schimmelman, A. vd., "A Large California Flood and Correlative Climatic Factors 400 Years Ago", *Quaternary Research* 49 (1998): 51-61.

Scott, James, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, CT: Yale University Press, 1998.

Selçuk, Ali, *Tahtacılar*, İstanbul: Yeditepe, 2004.

Semple, E. C., *The Geography of the Ancient Mediterranean: Its Relation to Ancient History*, New York: H. Holt, 1931.

Sen, Amartya, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford: Clarendon Press, 1981.

Setton, Kenneth, *Venice, Austria, and the Turks in the Sixteenth Century*, Philadelphia: Amerikan Felsefe Derneği, 1991.

Shakow, Aaron, "Marks of Contagion: Bubonic Plague in the Early-Modern Mediterranean, 1720-1762", doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 2009.

Shanahan, T. vd., "Atlantic Forcing of Persistent Drought inWest Africa", *Science* 324 (2009): 377-80.

Shank, J. B., "Crisis: A Useful Category of Post-Social Scientific Historical Analysis?", *The American Historical Review* 113 (2008): 1090-9.

Sharlin, Allan, "Natural Decrease in Early Modern Cities: A Reconsideration", *Past and Present* 79 (1978): 126-38.

Shaw, B. D., "Climate, Environment, and History: The Case of Roman North Africa", *Climate and History: Studies in Past Climates and their Impact on Man*, ed. T. Wigley vd., 379-403, New York: Cambridge University Press, 1981.

Shaw, Stanford, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

Shefer-Mossensohn, Miri, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700*, Binghamton: SUNY Press, 2009.

Shindell, Drew, "Volcanic and Solar Forcing of Climate Change during the Preindustrial Era", *Journal of Climate* 16 (2003): 4094-107

Shindell, D. vd., "Dynamic Winter Climate Response to Large Tropical Volcanic Eruptions since 1600", *Journal of Geophysical Research* 109 (2004): D05104.

Shmuelevitz, Aryeh, "MS Pococke No. 31 as a Source for the Events in Istanbul in the Years 1622-1624", *International Journal of Turkish Studies* 3 (1985-86): 107-21.

Simons, Bruno, "Le blé dans les rapports vénéto-ottomans au XVIe siècle", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. J. Bacqué-Grammont ve P. Dumont, 267-86, Louvain: Peeters, 1983.

Singer, Amy, "Peasant Migration: Law and Practice in Early Ottoman Palestine", *New Perspectives on Turkey* 8 (1992): 49-65.

_____, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials*, New York: Cambridge University Press, 1994.

_____, "Ottoman Palestine (1516-1800): Health, Disease, and Historical Sources", *Health and Disease in the Holy Land*, ed. M. Wasserman ve S. Kottek, 189-206, Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 1996.

_____, "Serving up Charity: The Ottoman Public Kitchen", *Journal of Interdisciplinary History* 35 (2005): 481-500.

Singh, Chetan, "Forests, Pastoralists, and Agrarian Society in Mughal India", *Nature, Culture, and Imperialism: Essays on the Environmental History of Asia*, ed. D. Arnold ve R. Guha, 21-48, Delhi: Oxford University Press, 1995.

Sivignon, Michel, *Les pasteurs du Pinde septentrional*, Lyon: Avrupa Coğrafyası Üzerine İncelemeler ve Araştırmalar Merkezi, 1968.

Slack, Paul, "The Disappearance of Plague: An Alternate View", *The Economic History Review* 34 (1981): 469-76.

_____, "The Response to Plague in Early Modern England: Public Policies and Their Consequences", *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, ed. J. Walker ve R. Schofield, 167-88, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Slicher van Bath, B. H., *Agrarian History of Western Europe*. Londra: E. Arnold, 1963.

Smil, Vaclav, *Enriching the Earth: Fritz Haber, Carl Bosch, and the Transformation of World Food Production*, Boston: MIT Press, 2001.

Soysal, Mustafa, *Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurova*, Erlangen: Fränkische Geographische Gesellschaft, 1976.

Spooner, Brian, "Desert and Sown: A New Look at an Old Relationship", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen, 236-49, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.

Stathakopoulos, Dionysios, "Reconstructing the Climate of the Byzantine World: State of the Problem and Case Studies", *People and Nature in Historical Perspective*, ed. J. Laszlovsky ve P. Szabó, 247-61, Budapeşte: Orta Avrupa Üniversitesi, 2003.

Stevens, Carol, *Russia's Wars of Emergence*, New York: Pearson Longman, 2007.

Stirling, Paul, *Turkish Village*, New York: Wiley, 1965.

Stoianovich, Traian, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History* (1953): 398-411.

_____, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History* 20 (1960): 234-313.

_____, "Le maïs dans les Balkans", *Annales* (1966): 1026-40.

Stothers, Richard, "Volcanic Dry Fogs, Climate Cooling, and Plague Pandemics in Europe and the Middle East", *Climatic Change* 42 (1999): 713-23.

Stoye, John, *The Siege of Vienna*, New York: Pegasus, 2000.

Subrahmanyam, Sanjay, "Du Tage au Gange au XVIe siècle: Une conjuncture millénariste à l'échelle eurasiatique", *Annales* (2001): 51-84.

Sugar, Peter, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle: University of Washington Press, 1977.

_____, "Major Changes in the Life of the Slav Peasantry under Ottoman Rule", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 297-305.

Sümer, Faruk, "Karaman-Oghullari (Karamanids)", *Encyclopedia of Islam Online*. http://www.brillonline.nl/.

Svanidzé, Mihail, "L' Économie rurale dans le *vilâyet* d'Akhaltzıkhé (Çıldır) d'après le 'registre détaillé' de 1595", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. J. Bacqué-Grammont ve P. Dumont, 251-66. Leuven: Peeters, 1983.

Tabak, Faruk, "The Ottoman Countryside in the Age of the Autumn of the Mediterranean c. 1560-1870", doktora tezi, SUNY Binghamton, 2000.

_____, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008.

Tabak, F. ve Ç. Keyder (ed.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Binghamton: SUNY Press, 1991.

Taş, Hülya, *XVIII. Yüzyılda Ankara*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Taylor, Carl, "Synergy among Mass Infections, Famines, and Poverty", *Hunger and History: The Impact of Changing Consumption Patterns on Society*, ed. R. Rottberg ve T. Rabb, 285-304, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Tekeli, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim* 50 (1990): 49-71.

Telelis, Ioannis, "Medieval Warm Period and the Beginning of the Little Ice Age in the Eastern Mediterranean: An Approach of Physicial and Anthropogenic Evidence", *Byzanz als Raum: zu Methoden und Inhalten der historische Geographie des östlichenMittelmeerraumes*, ed. Klaus Belke, 223-43, Viyana: Avusturya Bilimler Akademisi, 2000.

_____, "Climatic Fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300-1500 from Byzantine Documentary and Proxy Physical Paleoclimatic Evidence - A Comparison", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 58 (2008): 167-207.

Telelis, I. ve E. Chrysos, "The Byzantine Sources as Documentary Evidence for the Reconstruction of Historical Climate", *E-*

uropean Climate Reconstructed from Documentary Data: Methods and Results, ed. B. Frenzel, 17-31, Stuttgart: Fischer, 1992.

Tezcan, Baki, "Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)", doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2001.

_____, "The 1622 Military Rebellion in Istanbul: A Historiographical Journey", *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, ed. JaneHathaway, 25-45, Madison: University of Wisconsin Press, 2003.

_____, "Khotin 1621, of How the Poles Changed the Course of Ottoman History", *Acta Orientalia* 62 (2009): 185-98.

_____, "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52 (2009): 460-504.

_____, "The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era", *Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East* 29 (2009): 556-83.

_____, "The History of a "Primary Source": The Making of Tughi's Chronicle on the Regicide of Osman II", *Journal of the School of Oriental and African Studies* 72 (2009): 41-62.

_____, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, New York: Cambridge University Press, 2010.

Theilman, J. ve F. Cate, "A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England", *Journal of Interdisciplinary History* 37 (2007): 371-93.

Thirgood, J.V., *Man and the Mediterranean Forest: A History of Resource Depletion*, New York: Academic Press, 1981.

_____, "The Barbary Forests and Forest Lands, Environmental Destruction and the Vicissitudes of History", *Journal of World Forest Management* 2 (1986): 137-84.

Thomas, Keith, *Man and the Natural World*. New York: Oxford University Press, 1983.

Thomson, Ann, "Perceptions des populations du Moyen-Orient", *Orient et lumieres*, ed. A.Moalla, 41-7, Grenoble: Université de Grenoble, 1987.

Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1992*, Cambridge, MA: Blackwell, 1992.

Todorova, Maria, "Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century?", *Etudes Balkaniques* 2 (1988): 55-63.

_____, *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Washington, DC: American University Press, 1993.

Totman, Conrad, *The Green Archipelago: Forestry in Preindustrial Japan*, Berkeley: University of California Press, 1989.

_____, *Early Modern Japan*, Berkeley: University of California Press, 1993.

_____, *A History of Japan*, Oxford: Blackwell, 2000.

Touchan, R. ve M. Hughes, "Dendrochronology in Jordan", *Journal of Arid Environments* 42 (1999): 291-303.

Touchan, R. vd., "A 396-Year Reconstruction of Precipitation in Southern Jordan", *Journal of the American Water Resources Association* 35 (1999): 49-59.

_____, "Preliminary Reconstructions of Spring Precipitation in Southwestern Turkey from Tree-RingWidth", *International Journal of Climatology* 23 (2003): 157-71.

_____, "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation for the Eastern Mediterranean from Tree Ring Widths and Its Connection to Large-Scale Atmospheric Circulation", *Climate Dynamics* 25 (2005): 75-98.

_____, "Standardized Precipitation Index Reconstructed from Turkish Tree-Ring Widths", *Climatic Change* 72 (2005): 339-53.

Trouet, V. vd., "Persistent Positive North Atlantic Oscillation Mode Dominated the Medieval Climatic Anomaly", *Science* 324 (2009): 78-80.

Tuan, Yi-Fu, "Discrepancies between Environmental Attitude and Behaviour: Examples from Europe and China", *Canadian Geographer* 12 (1968): 176-91.

Tuchscherer, Michel, "Approvisionnement des villes saintes d'Arabie en blé d'Egypte d'après des documents ottomans des années 1670", *Anatolia Moderna* 5 (1994): 79-99.

Tunçdilek, Necdet, *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1967.

Türkeş, M. ve E. Erlat, "Climatological Responses of Winter Precipitation for the Eastern Mediterranean in Turkey to Variability of the North Atlantic Oscillation during the Period 1930-2001", *Theoretical and Applied Climatology* 81 (2005): 45-69.

Üçel-Aybet, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul: İletişim, 2003.

Ülgener, Sabri, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara: Mayaş, 1984.

Uluçay, M. Ç., *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1944.

Ursinus, Michael, "Natural Disasters and Tevzi: Local Tax Systems of the Post-Classical Era in Response to Flooding, Hail, and Thunder", *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, ed. E. Zachariadou, 265-72, Heraklion: Crete University Press, 1999.

Utterström, Gustaf, "Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History", *The Scandinavian Economic History Review* 3 (1955): 3-47.

Uzun, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İaşe", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3 (2005): 211-35.

Uzunçarşılı, İsmail, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Van Andel, T. vd., "Land Use and Soil Erosion in Prehistoric and Historical Greece", *Journal of Field Archaeology* 17 (1990): 379-96.

van Creveld, Martin, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*, New York: Cambridge University Press, 2004.

van Zeist, W. ve H. Woldring, "A Postglacial Pollen Diagram from Lake Van in Eastern Anatolia", *Review of Paleobotany and Palynology* 26 (1978): 249-76.

Varlık, Nukhet, "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)", doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 2008.

Vatin, N. ve G. Veinstein, *Le sérail ébranlé: Essai sur lesmorts, dépositions et avènements des sultans ottomans (XIVe-XIXe siècle)*, Paris: Fayard, 2003.

Veinstein, Gilles. "Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Memoriam Vančo Boškov*, ed. H. Majer, 177-85, Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1986.

_____, "Un achat français de blé dans l'Empire ottoman au milieu du XVIe siècle", *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France*, ed. H. Batu ve J. Bacqué-Grammont, 15-36, İstanbul: Isis, 1986.

_____, "Sur les sauterelles à Chypre, en Thrace et en Macédonie à l'époque ottomane", *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze*, ed. I. Baldauf, 211-26, Prague: Enigma, 1994.

_____, "La grande sécheresse de 1560 au nord de la Mer Noire: Perceptions et réactions des autorités ottomanes", *Natural*

Disasters in the Ottoman Empire, ed. E. Zachariadou, 273-81, Heraklion: Crete University Press, 1999.

Venzke, Margaret, "The Question of Declining Cereals Production in the 16th Century: A Sounding on the Problem-Solving Capacity of the Ottoman Cadastres", *Journal of Turkish Studies* 8 (1984): 251-64.

_____, "Rice Cultivation in the Plain of Antioch in the 16th Century", *Archivum Ottomanicum* 12 (1992): 175-276.

_____, "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları* 17 (1997): 1-61.

Virlouvet, C. ve O. Yıldırım, "Les annones de Rome et de Constantinople- Istanbul", *Nourir les cités de Méditerranée – Antiquité-temps modernes*, ed. B. Marin ve C. Virlouvet, 37-44, Paris: Maisonneuve, 2003.

Vita-Finzi, Claudio, *The Mediterranean Valleys: Geological Changes in Historical Times*, Londra: Cambridge University Press, 1969.

von Glahn, Richard, "Myth and Reality of China's Seventeenth-Century Monetary Crisis" *The Journal of Economic History* 56 (1996): 429-54.

Vural, Y. vd., "The Frozen Bosphorus and Its Paleoclimatic Implications Based on a Summary of the Historical Data", *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*, ed. V. Yanko-Hombach vd., 633-50, Dordrecht: Springer, 2007.

Wagstaff, J. M., *The Evolution of Middle Eastern Landscapes: An Outline to A.D. 1840*, Londra: Croom Helm, 1985.

Wagstaff, M. ve E. Frangakis, "The Port of Patras in the Second Ottoman Period: Economy, Demography, and Settlements c. 1700-1830", *Revue du monde musulman et de la Méditeranée* 66 (1992): 79-94.

Wahbia, A. ve T. Sinclair, "Simulation Analysis of Relative Yield Advantage of Barley andWheat in an Eastern Mediterranean Climate", *Field Crops Research* 91 (2005): 287-96.

Wainwright, J. ve J. Thornes, *Environmental Issues in the Mediterranean*, Londra: Routledge, 2004.

Wakeman, Frederic, "China and the Seventeenth-Century Crisis", *Late Imperial China* 7 (1986): 1-26.

Walker, Brett, *The Conquest of Ainu Lands*, Berkeley: University of California Press, 2001.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System*, 3 cilt, New York: Academic Press, 1974-89.

Walter, J. ve R. Schofield (ed.), *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

_____, "Famine, Disease and Crisis in Early Modern Society", *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, ed. J.Walter ve R. Schofield, 1-74, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Wanner, Heinz, "Die Kleine Eiszeit – mögliche Gründe für ihre Entstehung", *Nachhaltige Geschichte: Festschrift für Christian Pfister*, ed. Andre Kirchhofer, 91-108, Zürih: Chronos, 2009.

Watson, Andrew, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100*, New York: Cambridge University Press, 1983.

Watts, Sheldon, *Epidemics and History: Disease, Power, and Imperialism*, New Haven, CT: Yale University Press, 1997.

Webb, James, *Desert Frontier: Ecological and Economic Change along the Western Sahel 1600-1850*, Madison: University of Wisconsin Press, 1995.

Weir, David, "Markets and Mortality in France 1600-1789", *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, ed. J. Walker ve R. Schofield, 201-34, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Weiss, Barry, "The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change", *Climatic Change* 4 (1982): 173-98.

Weiss, Harvey, "Beyond the Younger Dryas: Collapse as Adaptation to Abrupt Climate Change in Ancient West Asia and the Ancient Eastern Mediterranean", *Environmental Disasters and the Archaeology of Human Response*, ed. G. Bawdon ve R. Reycraft, 75-98, Albuquerque, NM: Maxwell Antropoloji Müzesi, 2000.

Whetton, P. ve I. Rutherford, "Historical ENSO Teleconnections in the Eastern Hemisphere", *Climatic Change* 28 (1994): 221-53.

White, Lynn, *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: Clarendon, 1962.

White, Sam, "Rethinking Disease in Ottoman History", *International Journal of Middle East Studies* 42 (2010): 549-67.

Wick, L. vd., "Evidence of Late Glacial and Holocene Climatic Change and Human Impact in Eastern Anatolia: High-Resolution Pollen, Charcoal, Isotopic and Geochemical Records from the Laminated Sediments of Lake Van, Turkey", *The Holocene* 13 (2003): 665-75.

Wilcox, G., "A History of Deforestation as Indicated by Charcoal Analysis of Four Sites in Eastern Anatolia", *Anatolian Studies* 24 (1974): 117-33.

Wilkinson, Tony, "Demographic Trends from Archaeological Survey: Case Studies from the Levant and Near East", *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000 B.C.-1800 A.D.)*, ed. J. Bintliff ve K. Sbonias, 45-64, Oxford: Oxbow, 1999.

Williams, Michael, *Deforesting the Earth: From Prehistory to Global Crisis*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.

Wilson, Peter, *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.

Winter, Stephan, "Osmanische Sozialdisziplinierung am Bespeil der Nommadenst ämme Nordsyriens im 17.-18. Jahrhundert", *Periplus* 13 (2003): 51-70.

_____, "The Province of Raqqa under Ottoman Rule, 1535-1800", sunulan bildiri at the Great Lakes Ottoman Workshop, Toronto, 2006.

_____, *The Shiites of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788*, New York: Cambridge University Press, 2010.

Wittek, Paul, "Le rôle des tribus turques dans l'Empire ottoman", *Mélanges Georges Smets*, 665-76, Brüksel: Éditions de la Revue encyclopédique, 1952.

Wrigley, E. A., "A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy 1650-1750", *Past and Present* 37 (1967): 44-70.

_____, "Some Reflections on Corn Yield and Prices in Pre-Industrial Economies", *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, ed. J. Walter ve R. Schofield, 235-78, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Xoplaki, E. vd., "Variability of Climate in Meridional Balkans during the Periods 1675-1715 and 1780-1830 and Its Impact on Human Life", *Climatic Change* 48 (2001): 581-615.

_____, "Wet Season Mediterranean Precipitation Variability: Influence of Large-Scale Dynamics and Trends", *Climate Dynamics* 23 (2004): 63-78.

Yılmaz, C. ve N. Yılmaz, "Osmanlı Hastahane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Dârüşşifâları", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz, 42-64, İstanbul: Biofarma, 2006.

_____, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'ne Göre Osmanlılarda Sağlık Hayatı", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. N. Yılmaz ve C. Yılmaz, İstanbul: Biofarma, 2006.

Yılmaz, C. ve N. Yılmaz (ed.), *Osmanlılarda Sağlık*, 2 cilt, İstanbul: Biofarma, 2006.

Yusoff, K., "Ottoman Egypt in the 17th Century according to the Unique Manuscript *Zubdah Ikhtisar Tarikh al-Mahrusah*", *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, Istanbul, 12-15 April 1999*, ed. Ali Çaksu, 347-56, İstanbul: IRCICA, 2001.

Zachariadou, Elizabeth (ed.), *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, Heraklion: Crete University Press, 1999.

Zarinebaf, Fariba, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800*, Berkeley: University of California Press, 2010.

Zarinebaf, F., J. Bennet ve J. Davis, *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece: The Southwestern Morea in the 18th Century*, Atina: Amerikan Klasik Çağ Araştırmaları Okulu, 2005.

Ze'evi, Dror, *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s*, Binghamton: SUNY Press, 1996.

Zilfi, Madeline, "The Kadızadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies* 45 (1986): 251-69.

Zinsser, Hans, *Rats, Lice and History*, New York: Black Dog and Leventhal, 1935.

Ziv, B. vd., "The Factors Governing the Summer Regime of the Eastern Mediterranean", *International Journal of Climatology* 24 (2004): 1859-71.

Zürcher, Erik, *Turkey: A Modern History*, Londra: I.B. Tauris, 1993.

DİZİN

Abaza Hasan Paşa 292
Abaza Mehmed Paşa 273
Abdülhalim *bkz.* Karayazıcı
adalet dairesi 71
adalet fermanı 209
Adana 100
Adalya 236
Adriyatik 142, 198, 378
Ahmed I 230, 247, 261, 349, 383, 403, 414
Ahmed II 300
Ahmed III 357
Aksaray 106, 157
Akşehir 137, 160, 162, 251
Akyazı 59, 60
Alacahisar 134
Alaiyye 251
Almanya 29, 284, 396
Amasya 98, 153, 227, 246, 247, 282, 345
Amerika 9, 109, 176, 219, 249, 378, 383
Anadolu 11, 21, 24, 33, 46, 54-58, 61, 67, 68, 72, 77, 78, 81-83, 90-92, 94, 97-100, 102, 104, 106, 108-111, 113, 115, 117, 121-124, 126, 132, 136-139, 142-146, 151-156, 159, 161, 167, 169, 170, 176, 178-190, 192, 193, 196-198, 203, 204, 206-208, 210, 211, 216, 217, 220-223, 225, 231-233, 237-239, 243-248, 250-253, 265, 268, 269, 271, 273-275, 279, 281-283, 286, 288-290, 292, 293, 295-297, 301-303, 305, 313, 314, 316, 318, 319, 321-324, 326-328, 330, 332, 340, 341, 344, 345, 348-351, 353, 354, 356, 358, 359, 365, 368, 374, 379, 384, 385, 387, 388, 390, 402
Andıra 78
Andros 124
Ankara 43, 57, 58, 85, 89, 91, 92, 94, 98, 103, 104, 110, 114, 115, 120, 129, 137, 138,

153, 156, 157, 201, 233, 243, 248, 275, 278, 281, 321, 327, 331, 339, 340, 345, 346, 350, 353, 358, 365
Ardahan 76
Arnavutluk 56, 58, 126, 166, 232
arpalık 262, 266
aşevleri 342
aşiretler *bkz.* göçerler
askeri devrim 200
Astrahan 135
Atina 91, 340, 358
atlar 68, 316, 332
avarız 15, 70, 206, 280, 281
Aydın 92, 97, 98, 138, 412
Ayntab 293

Babürlü hanedanı *bkz.* Hindistan
Bağdat 78, 123, 128, 198, 247, 273-275, 289, 319, 321, 322
Basra 61, 328
Bayezid I 154, 163
Bedeviler 81, 319
Belgrad 241, 298, 300
Bengal 109
Berkofça 124
Beyşehir 148
Bigadiç 100, 108
binyılcılık 195, 294
Bitlis 321
Bizanslılar 154
Boeotia 97, 283, 390
Boğdan 60, 62, 67, 148, 168
Bolu 137, 297
Bosna 91, 134, 201, 232, 247, 274, 385
Bostanzâde Yahya (vakanüvis) 264, 265, 270
Bozcaada 373
Bozok 282, 345
Buda 297
Bulgaristan 55, 56, 89, 91, 97, 124, 127, 145, 148, 193, 203, 388
Bursa 16, 110, 113, 142, 156, 166, 215, 248, 292, 315, 339, 340, 341, 345, 346, 350, 352-354, 359, 364, 365, 368, 369
Büyük Donma 34
büyük İstanbul yangını 357
Büyük Kaçgunluk (1603-1610) 244, 245, 280, 344, 376
Büyük Veba Salgını 28, 36, 88, 109, 318, 362, 366, 372

Canbuladoğlu Ali Paşa 248
Canik 92, 94, 98, 137, 281, 282
Cebel Sima'an 93
Celâlî İsyanı 11, 24, 25, 115, 151, 162, 165, 183, 207, 209, 224, 232, 235, 242, 245, 254, 257, 260, 261, 264, 277, 284, 294, 303, 306, 307, 309, 313, 322, 329, 331, 344, 345, 348, 349, 376, 395, 399, 402
Cezayir 359
cizye 15, 281, 346

çekirge 121, 123, 290, 295
çeltükçi-reaya sistemi 15, 108, 109
Çemişgezek 236
çift-bozan akçesi 15, 73, 278
çift-hane sistemi 73
çiftlik 15, 16, 73, 100, 217, 283, 376, 377, 388
Çin 28, 30, 31, 45, 73, 85, 88, 96, 102, 105, 171, 175, 187, 259, 280, 284, 309, 329, 335, 369, 395, 396
Çorlu 141
Çorum 247, 277
Çorumlu 92
Çukurova 106, 380

Dardas 80
Deli Hasan 247
Denizli 138
deprem 290, 351
derbend 76, 77, 278
derebeyi 374
deşişe 16, 63, 198
develer 68, 316
Dicle 61, 107, 152, 275
Diyarbakır 83, 126, 133, 138, 147, 320, 321, 322
Dobruca 293
Doğu Akdeniz 24, 42, 54, 57, 88, 95, 102, 121, 179, 187-189, 191, 192, 196, 212, 259, 297, 305, 356, 371, 380, 385; Ayrıca *bkz.* Suriye
Dubrovnik 122, 126

Edirne 41, 81, 123, 124, 127, 131, 134, 149, 166, 193, 215, 264, 268, 292, 293, 300, 301, 340, 341, 364, 377
Eflâk 146, 148, 168, 212
Ege 122, 123, 124, 125, 126, 142, 180, 183, 198, 203, 293, 296, 297, 301, 302
Eğriboz 126, 141
el-Demurdaşî (vakanüvis) 301
El Niño Güney Salınımı (ENGS) 180
Endonezya 258
enflasyon 87, 96, 115, 144, 204, 205, 262, 352
Erdel 134
Ereğli 141
Ermeniler 131
erzak ve tedarik 11, 12, 23-25, 44, 46, 48, 53-55, 57, 61, 62, 64-70, 84, 86, 87, 105, 118-121, 126, 141-144, 146, 147, 148, 150, 151, 166, 171, 196, 200-205, 208, 212, 215, 217, 222, 223, 234, 242, 244, 247, 250-252, 254, 255, 264-267, 269, 272-274, 275, 298, 299, 305, 307, 323, 324, 341, 351, 355, 371-374, 378, 391; bal 56, 68, 73, 117, 142, 148, 203, 204; balmumu 68, 142, 204, 378; barut 68, 166, 234, 373; et 30, 32, 50, 51, 52, 65, 67, 82, 86, 90, 92, 96, 100, 117, 121, 122, 123, 128, 131, 133, 142, 143, 148, 149, 155, 156, 166, 167, 183, 202, 203, 211, 212, 214, 215, 221, 244, 281, 285, 287, 328, 354, 355, 356, 361, 363, 364, 365, 389, 390; deri 142, 378; donyağı 51, 56; güherçile 68, 166, 373; iç-yağı 67, 68, 144, 202, 221; istifçilik 143, 145, 146; kaçakçılık 54, 64, 142, 214; kereste 43, 44, 56, 57, 59, 60, 68, 101, 112, 113, 373, 388, 389; keçi 65, 68, 82, 106, 111, 117, 144, 178, 217, 251; meyve 68, 74, 81, 112, 203, 204, 205, 292; peynir 148; pirinç 15, 56, 62, 69, 74, 108, 111; pamuk 341, 378, 379, 380, 381; soğan 68, 143, 158; susam 100; şeker 62, 203; tahıl 16, 50, 56, 61-64, 70, 96, 99, 112, 113, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 141-146, 148, 150, 155, 156, 160, 164, 166, 197, 198, 202, 204, 212, 266, 286, 336, 373, 377, 386; tereyağı 56, 206, 214; tuz 158; yağ 65,

167, 206; yoğurt 158; üzüm 182, 205; post 38, 56, 112, 142; vurgunculuk 142, 145, 146, 215; zeytinyağı 56, 73, 167
Erzurum 94, 127, 134, 147, 273, 274, 295, 320, 323, 344
Eskiil 244
Eskişehir 251
eşkıyalık 116, 118, 136, 137, 139, 171, 196, 198, 207, 210, 228, 230, 233, 235, 243, 247, 250, 297, 305, 341, 350
Estergon 200
Evliya Çelebi 290, 327, 346, 362
Eyüp 65, 351

fare 130, 286, 302
Felemenk 31, 259, 287
Fener 343
Fenere 343
Filistin 55, 89, 93, 121, 131, 140, 197, 211, 328, 334; Ayrıca *bkz.* Doğu Akdeniz
Finlandiya 287
Fırat 61, 129, 275, 277
Fransa 30, 199, 287, 369, 378-380, 383, 396

Galata 345
gazi 314, 315
Gaziantep *bkz.* Ayntab
Gazze 110, 138
Geç Maunder Minimumu 191, 294, 295, 303, 310, 334
Gedegra 92
gelenekçilik 49
Gelibolu 126
genel kriz (17. yüzyıl) 27, 28, 29, 259, 304, 309, 335, 392, 400
Girit 190, 193, 249, 275, 289, 291, 292, 294, 295, 301, 373, 388
Girit Savaşı 291, 292, 373, 388
Gılmanî (vakanüvis) 274, 275, 289, 292, 293, 357, 384, 407
göçerler 82, 83, 152, 316-319, 321, 324, 328, 329-332, 336, 401; iskân çabaları 332, 333
Gökçeada 124
Göksün 253
güneş lekeleri 186; *Ayrıca bkz.* Geç Maunder Minimumu
Güneydoğu Asya 30, 39, 78, 278
Gürcistan 76, 116, 264, 345

Habeşistan 55, 60, 88, 126
Habsburglar 199, 335
Haçova Muharebesi 201, 204, 232
Halep (eyalet) 93, 134, 248, 249, 252, 285, 293, 319, 322, 323, 324, 328, 340, 347, 352, 360, 361, 363, 365, 368
Haliç 243, 297, 302
Hamid 92, 97, 98, 340, 341
hane 73, 76, 89, 92-94, 97, 98, 99, 206, 280, 281-283, 317, 340, 346, 347
Harput 94, 282
Hasan Beyzâde (vakanüvis) 174
hastalık 119, 129, 134, 135, 150, 221, 242, 267, 273, 287, 288, 317, 336, 338, 344, 362; hayvanlar 82, 111, 112, 145, 217, 222, 223, 336; kaçış 12, 24, 108, 127, 135, 163, 225, 260, 277, 278, 285, 290, 303, 304, 329, 330, 349, 370, 390, 393, 394, 395; karantina 86, 130, 132, 133, 134, 361, 369, 397; mevsimsellik 364; şarbon 211, 221; tifüs 362, 366, 394
havâss-ı hümâyûn 76

Hersek 134
Hicaz 16, 54, 56, 63, 83, 88, 122, 198
hindi 383
Hindistan 30, 45, 70, 105, 111, 383
Hititler 154
Hınıs 320
hırsızlık 108, 137, 140, 228, 319
hıyarcıklı veba 129, 211, 285, 286, 361, 362, 363, 364, 365
Hollanda 31, 259, 287
Hotin kuşatması 299
Huaynaputina 187, 191, 242, 249
Hüseyin Paşa 229, 231, 246

Irak 54, 56, 60, 75, 88-90, 93, 95, 97, 107, 123, 152, 274, 289, 301, 313, 328, 374

iaşe *bkz.* erzak ve tedarik
İbn Haldun 321
İbrahim Peçevî (vakanüvis) 41, 147, 173, 272
İçel 164, 168, 229, 238, 341
ihya 74, 76
iklim değişimi 35, 184, 304
imaret 16
İnebahtı Muharebesi 41, 42, 46-48, 58, 84, 86, 88, 120, 124, 125, 141, 171
İngiltere 29, 36, 88, 96, 101, 188, 258, 259, 287, 368, 369, 372, 396
İran 35, 36, 45, 47, 83, 84, 86, 135, 137, 138, 146-148, 154, 199, 200, 202, 225, 227, 231, 243, 248, 253, 254, 264, 269, 275, 314, 324, 329, 330, 345, 348
İskenderiye 43, 132, 363
İskoçya 287
İspanya 44, 70, 96, 99, 135
İşpat 80
İstanbul 12, 42, 43, 47, 49, 51, 57, 61-63, 65, 66, 69, 72, 74, 76, 85, 89, 93, 107, 109, 115, 120, 123, 126, 127, 129, 131-134, 141-143, 148, 149, 153, 155, 156, 162, 167, 173-175, 179, 191, 197, 198, 201, 202, 204, 205, 211, 212, 215, 216, 220, 221, 223, 230,-232, 238, 240, 242, 243, 245, 247, 249-253, 257, 263-266, 269, 273-275, 281, 283-285, 290, 292, 293, 296, 297, 300, 305, 317, 319, 324, 331, 332, 337-339, 342-350, 353-359, 361, 362, 364, 367, 369, 376, 379, 381, 388
İstanbul Boğazı'nın donması 173, 175, 264, 265, 269
isyan 12, 116, 120, 170, 176, 225, 228, 231, 233, 236, 239, 243, 248, 252, 255, 260, 263, 267, 284, 292, 300, 305, 320, 323, 345, 352
İtalya 58, 96, 101, 142, 249, 302, 347, 378, 383
İzmir 137, 203, 295, 346, 356, 357, 369, 379, 380
İzmit 58, 205
İznik 92, 123, 139, 143, 292
İznikmid 59, 60

Japonya 30, 45, 88, 102, 396

kadı 83, 113, 115, 132, 155, 244, 247, 320, 327, 345, 349, 353, 359, 360, 365, 366
Kadızâdeli hareketi 275
Kafirni 92

Kahire 301, 345, 347, 359, 360, 363
Kalenderoğlu Mehmed 248
Kamenets 294
kanalizasyon 358
Kangırı 137
kanunname 73, 104, 155, 320
Kapadokya 154
kapitülasyonlar 378
Karabağ 197
Karadeniz 54, 56, 58, 62, 81, 117, 121, 126, 138, 141, 143, 148, 152, 173, 179, 203, 210, 252, 273, 319, 373, 388
Karahaydaroğlu Mehmed Paşa 290
Karahisar 155, 251, 281, 324, 341, 345
Karahisar-ı Şarki 324, 345
Karaman 9, 46, 68, 90, 134, 146, 151, 152, 154-163, 165-171, 204, 208, 222, 223, 226, 228-231, 235, 237-239, 244, 246, 251, 283, 305, 323, 326, 345, 373
Karamanlı hanedanı 163, 226
Karasu 141, 251
Karayazıcı 230, 231, 235, 236, 237, 238, 239, 243, 246, 247
Karlofça Antlaşması 300, 303
Kars 322, 323
Kasımpaşa 174, 343
Kastamonu 137, 147
Kâtip Çelebi 173, 274, 383
Kavala 83
Kayseri 92, 111, 123, 136, 155, 159, 161, 162, 237, 251, 253, 276, 282, 324, 327, 344, 364, 365
Kazaklar 138
Kefe 134, 141, 145, 221
Kerbela 107
Keşan 65, 373
Kite 60
Kıbrıs 42, 78, 117, 121, 122, 126, 134, 160, 161, 164, 166, 168, 178, 203, 290
Kırım 55, 56, 67, 88, 121, 127, 145, 166, 203, 221, 324, 373
Kırkkilise 327
Kırşehir 103, 104, 138, 154, 158, 228, 345
kıtlık 11, 12, 25, 29, 30, 63, 113, 118, 120-122, 124-128, 135, 137, 143, 146, 147, 150, 165, 171, 176, 193, 197, 198, 201, 204, 206, 210, 212, 223, 238, 242-244, 250, 252, 260, 265-268, 278, 284, 287, 288, 290, 292, 293, 295, 298, 301-305, 319, 320, 334, 337, 341, 348, 350, 366, 383, 385, 393, 395; Büyük Anadolu Kıtlığı 220
Kızılırmak 327
Kocaeli 59, 282, 388
Kolomb Mübadelesi 260, 371, 382, 383
Konstantinopolis *bkz.* İstanbul
Konya 9, 154, 155, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 197, 204, 227, 228, 248, 251, 327, 340, 345, 353, 365
Köprülü Ahmed Paşa 291
Köprülü Mehmed Paşa 291
Kos 124
koyun 56, 65, 66, 67, 70, 73, 82, 83, 106, 111, 117, 120, 143, 144, 148, 149, 153, 166, 167, 168, 178, 202-204, 206, 214-217, 220, 223, 226, 228, 234, 238, 244, 335, 336, 355, 402; ayrıca *bkz.* erzak ve tedarik
Küçük Buzul Çağı 9, 11, 12, 23, 24, 28, 29, 30, 46, 54, 57,

61, 65, 66, 69, 84, 106, 109, 112, 113, 116, 117, 119, 120,-122, 135, 137, 145, 149, 162, 163, 170, 172, 175, 184, 187, 394; iklim-bilim 11, 12, 33, 40, 176, 177, 179, 180, 185, 187, 190, 191, 257, 295, 306, 333
Kudüs 72, 100, 122, 123, 138, 197, 342, 345, 360
kuraklık 25, 30, 32, 110, 118, 122, 123, 126, 137, 140, 147, 159, 172, 188, 191, 193, 196-198, 200, 201, 204, 207, 210, 214, 220, 238, 240, 249, 250, 255, 275, 285, 286, 293, 295, 296, 303, 305, 317, 318, 319, 320, 329, 334, 357, 366, 384, 400; Büyük Kuraklık (1591-1596) 93, 176, 199, 204, 207, 210, 221, 225, 228, 235, 242, 245, 261, 285, 303, 344, 401
Kürdistan 56, 166
Kürtler 325
Kütahya 279, 327, 341
Kutsal İttifak 296
kuyrukluyıldız 213
Kuyucu Murad Paşa 248
Kuzey Atlantik Salınımı 179, 180, 188

Lapseki 126
Larende 92, 151, 154, 155, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 227, 229, 230, 236, 238, 240, 248, 276
Lehistan 266, 268, 294
Levant Kumpanyası 379
levend 16, 228
Libya 56, 126, 197, 320
Limni 124
loncalar 144
Londra 27, 28, 31, 32, 35, 38, 41, 45, 65, 68, 90, 92, 99, 100, 103, 105, 155, 178, 182, 184, 199, 241, 249, 262, 265, 266, 274, 279, 285, 338, 346, 348, 364, 366, 368, 369, 387, 397
Lübnan 68, 137, 210, 268

Macaristan 47, 56, 60, 93, 190, 192, 196, 200, 201, 208, 212, 225, 241, 243, 245, 248, 283, 295, 297, 300, 302, 305, 310, 380
Magrip 55, 88
Makedonya 56, 80, 122, 380
Malatya 253, 322
Malazgirt Muharebesi 314
malikâne 16, 160, 376, 377, 388
malikâne-divanî 16, 160
Manastır 340
Manavgad 227
Manisa 113, 198, 345, 349
Maraş 246, 323, 327, 345
Mardin 375
Medine 63, 64, 195, 198; *Ayrıca bkz.* Hicaz
Mehmed Halife (vakanüvis) 275, 290, 291, 292, 407
Mehmed II 48, 77, 192
Mehmed III 196, 198, 201, 203, 209, 216, 222, 233, 403
Mehmed IV 258, 264, 291, 292, 300, 303
Mekke 63, 64, 195, 268, 275, 295; *Ayrıca bkz.* Hicaz
Meksika 28, 187
Menteşe 137, 138, 341
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 295
mevat 74
mezra 16

Mindaval 92, 99
mirî koru 58
mısır 88, 382, 383, 384, 385
Mısır 16, 25, 36, 54, 55, 56, 57, 60, 62, 63, 88, 89, 90, 95, 107, 114, 122, 126, 142, 152, 192, 198, 203, 244, 252, 264, 274, 290, 295, 301, 303, 360, 364, 372, 374, 380, 381, 384, 385
Ming hanedanı *bkz.* Çin
Mohaç Muharebesi 298
Mora 105, 125, 178, 197, 298, 300
Moskova prensliği *bkz.* Rusya
mücerred 16, 73, 97, 98, 164
muhtesib 51, 352
Murad III 196, 199, 201, 203, 209, 216
Murad IV 272, 280, 281, 284, 288, 349, 350, 362, 384
Mustafa Âli (vakanüvis)123, 217, 219, 221, 228
Musul 76, 97, 122, 127, 283, 327, 377
müzayaka 141, 148, 203

Nablus 138
Napoli 58, 220, 348
narh 16, 51, 52, 63, 66, 113, 148, 215
Niğbolu 327
Niğde 113, 157, 161
Niksar 92
Nil 36, 41, 60, 62, 63, 107, 122, 141, 166, 181, 198, 244, 264, 290, 301, 364, 385
Nil taşkını 244, 264, 301
nüfus 12, 23, 25, 28, 30, 35-37, 44-46, 48, 54, 57, 77, 78, 82, 84, 87, 88, 91, 93, 94-97, 99, 100, 101, 105, 108,-112, 114, 116, 118-120, 133, 135, 140, 146, 151, 154-158, 160, 162-164, 201, 204, 238, 245, 254, 255, 259, 260, 278-283, 285, 287, 288, 303, 304, 310, 314, 316, 317, 321, 328-330, 334, 335, 337-339, 344-348, 351, 355, 358, 360-363, 366, 368, 369, 372, 373, 376, 382, 393, 395, 396, 399, 401
nüfus baskısı 25, 46, 54, 87, 99, 108, 112, 114, 118, 119, 140, 160, 162, 254, 259, 304, 382, 401
nüzul 17, 70

Ogier Ghiselin de Busbecq 158
ormancılık 46; *ayrıca bkz.* erzak ve tedarik
ormanda tarla açma 389
orman tahribatı 32, 387, 389
orman tahribatı 388, 389
Osijek 298
Osman II 268; Lehistan seferi 268
Otuz Yıl Savaşları 29, 264, 266, 284, 289, 396

palanka 17
patates 88, 382
Paul Rycaut 293, 294
Pera 283
Podolya 294
Polonyalı Simeon 251, 327, 345, 364
Portekiz 383

Rakka 319, 323, 332
Rodos 122, 123, 124
Rodosçuk 62, 126, 143, 203
Roma 41, 62, 95, 103, 105, 289, 348, 364

Romanya 56, 58, 124, 127, 134
Rum 90, 97, 138, 154, 161, 210, 314, 379
Rumeli 143, 148
Rum-i Hadis 90
Rusya 29, 109, 258, 302, 335, 373, 395

saab u sengistan 124
Sabetay Sevi 294
sabun 144
Safeviler *bkz.* İran
sağlık önlemleri 338, 351, 360, 366
Sakız 124, 132
Samakov 134, 388
Samsun 92, 137, 143, 282
Saraybosna 340
Sarı Mehmed Paşa (vakanüvis) 375
Saruhan 126, 138, 284, 349, 355
sekbanlar 137, 209, 232, 235, 273
sel 157
Selanik 72, 122, 133, 134, 141, 143, 148, 149
Selânikî Mustafa Efendi 129
Selçuklular 153, 154, 314
Selim I 193
Selim II 41, 48, 161
sermaye-i kasap 216
Sikke değerinin hızla düşürülmesi 204
sikke değerinin yüksek bir oranda düşürülmesi 244
Silifke 127, 157, 164, 165, 168, 230
Silistre 148, 327
simit 206
sipahiler 132, 269, 273
Sivas 153, 297, 321, 340, 345, 350
sığır 65, 143, 214, 220, 221, 243, 380, 402
Sırbistan 56, 241, 303, 380
sıtma 131, 371, 390, 396
Sobieski, Jan 296
Sofya 193, 293, 340
sohtalar 138
su değirmenleri 65
sulama 36, 74, 102, 106, 107, 110, 116, 152, 155, 156, 157, 400
Süleyman I 193
Süleyman II 300
sürgün 77, 78, 349
Suriye 55, 58, 61, 68, 77, 93, 108, 123, 126, 127, 146, 152, 198, 210, 220, 225, 230, 243, 248, 249, 250, 252, 253, 273, 293, 313, 319, 324, 328, 330, 332, 333, 334, 339, 340, 351, 385, 390
sürsat 17, 70, 206
su şebekesi 360, 369
Süveyş 61, 107

Şam 122, 126, 198, 273, 319, 339, 340, 347, 352, 355, 356, 359, 365
şehirlere kaçış 370, 394
Şehrizor 327
Şeyh Celâl 227

tahrir defterleri 91, 96
Tamışvar 124, 134
tarihyazımı 25, 28, 32, 72, 128, 169, 284, 315
tarım 11, 12, 15, 36, 37, 44, 45, 46, 55, 62, 73, 77, 87, 89, 96, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 111, 145, 151, 152, 157, 160, 163, 164, 197, 255, 262, 280, 287, 315, 321, 333, 341, 372, 377, 378, 387, 395
Tahtacı 85
Tarsus 230

taşra idaresi 154
Tatarlar 82, 319
taun 129, 130, 133, 211
Tebriz 135, 146, 147, 254
tedarik *bkz.* erzak ve tedarik
tedarikçilik 84
Teke Karahisâr 227
Tekirdağ *bkz.* Rodosçuk
temlik 17, 75
tereke defter 354, 364
Tesalya 380
Thomas Roe 262, 266, 267, 268, 270, 273, 274, 283, 362, 373
Tiflis 146
Timur 155, 163, 254
tımar sistemi 261; *ayrıca bkz.* sipahi
Tokat 247, 340, 344, 345
Tokugawa hanedanı *bkz.* Japonya
Topçular Kâtibi 201, 217, 235, 236, 241, 242, 246, 248, 250, 254, 264, 267, 269, 274, 275, 290
Topkapı Sarayı 47, 133
top 59, 60
toprak erozyonu 387
Trablusşam 126, 137, 210, 320
Trabzon 74, 117, 132, 133, 282
Tuna 41, 56, 57, 62, 66, 117, 121, 141, 166, 167, 175, 201, 215, 223, 241, 248, 264, 296, 298, 324
Tunus 126, 197, 359
Turgud 228, 231
Türkmenler 81, 168, 319; *ayrıca bkz.* göçerler
tütün, 285
tütün 379, 380, 382, 383, 384
Uğraşır 227
ulema 271
Uluborlu 92, 99, 137
Urfa 237, 246
Uzeyr 126, 134
Uzun Savaş (1593-1606) 200, 232, 235, 250, 261, 283

Ürdün 189, 249, 302, 329, 330, 333, 334
Üsküdar 174, 283, 293, 345, 348, 349
Üsküp 148, 340

vakıflar 342, 354, 358
Van 122, 125, 126, 127, 138, 189, 387
Van Gölü 122
veba 35, 37, 70, 87, 88, 128-135, 211, 242, 244, 264, 272, 273, 285, 286, 295, 301, 302, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 369, 394
Venedik 41, 44, 50, 58, 123, 150, 173, 175, 190, 191, 193, 198, 202, 203, 208, 210, 211-213, 221, 236, 238, 240-245, 248, 249, 252, 254, 262, 266, 269, 272, 274, 275, 283, 285, 289, 291, 296, 298, 300, 309, 346-348, 350, 355, 357, 367, 388, 391
Viyana 69, 192, 296
Vize 327
volkanik püskürme 186, 196, 240

Yahudiler 69, 131, 133, 294
Yakındoğu'nun doğal çevresi 31
yangın 293, 356, 357
Yanya 127, 297
Yeğen Osman Paşa 297
Yemen 55, 56, 60, 88, 135
yeniçeriler 59, 147, 201, 205, 242, 262, 263, 270, 272, 300, 357
Yenişehir 141
Yezidiler 78
yiğitbaşı 138, 139
Yunanistan 41, 50, 55, 83, 91, 97, 99, 122, 127, 142, 188, 190, 193, 197, 243, 250, 283, 295, 296, 297, 301, 302, 310, 387, 390

zaviye 353, 354
Zülkadriye 90, 161

Osmanlı topraklarında 1591-1595 arasındaki, son altı yüz yılın en uzun süreli kuraklığından sonra 1596'da Anadolu'da yıkıcı Celâli İsyanı patlak verdi. *Osmanlıda İsyan İklimi*, "küçük buzul çağı" adı verilen iklim olayının 1600 dolaylarında Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmanın eşiğine kadar getirmesinin hikâyesidir. Sam White, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı sıkıntıların yaygın ekolojik baskılardan ve iklim dalgalanmalarından kaynaklanan bir dünya krizinin parçası olduğunu ortaya koyuyor.

"Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve özellikle Celâli İsyanları olarak bilinen karmaşa dönemi konusuna heyecan yaratan yeni bir yaklaşım getiriyor." –Linda T. Darling

"Osmanlı tarihi üzerinden yazılmış bir dünya tarihi." –Virginia H. Aksan

ALFA
alfakitap
alfakitap
alfakitap
www.alfakitap.com
9 786051 067650
TARİH